

GORIŠKI LETNIK

ZBORNIK GORIŠKEGA
MUZEJA 1984

11

GORIŠKI LETNIK
ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

11

IZDAL GORIŠKI MUZEJ
NOVA GORICA
1984

GRADIVO SIMPOZIJA
O MATIJI VERTOVCU
(1784 - 1851)

V počastitev dvestoletnice rojstva kmetijskega in narodnega buditelja Matije Vertovca sta Goriški muzej in Poslovni odbor za vinogradništvo in vinarstvo Primorske pripravila na gradiču Zemono pri Vipavi dne 18. maja 1984 strokovno srečanje. Enajst predavateljev je osvetlilo mnogostrano Vertovčeve dejavnosti in čas, v katerem je živel. Srečanje je odprl predstavnik prireditelja, posebej je zborovalce pozdravil predsednik skupščine občine Ajdovščina Grozdan Šinigoj.

Na tem mestu objavljamo prispevke, ki so bili prebrani na Vertovčevem srečanju. Do časa, ko dajemo gradivo v tisk, uredništvu ni uspelo dobiti le enega teksta, prispevka prof. dr. Aleksandre Kornhausereve, ki je govorila o kemijskem izobraževanju nekdaj in danes s posebnim poudarkom na Vertovčevem deležu pri poznovanju kemije pri Slovencih.

Prireditev so finančno omogočili Kulturna in raziskovalna skupnost občine Ajdovščina, Kmetijski kombinat Vipava ter skupščini občin Ajdovščina in Nova Gorica.

3. 2. 1986

MATIJA VERTOVEC

1784 – 1851

Per celebrare degnamente il bicentenario della nascita di Matija Vertovec, artefice del risveglio nazionale e riformatore agricolo, il Museo di Nova Gorica e il Comitato di gestione vitivinicolo del Litorale hanno organizzato un convegno di esperti, che si è svolto il 18 maggio 1984 nel castello di Zemono presso Vipava.

Undici relatori hanno illustrato le molteplici attività di Vertovec e il tempo in cui egli è vissuto. Il convegno è stato aperto da un rappresentante degli organizzatori, mentre un caloroso saluto è stato recato dal presidente dell'assemblea comunale di Ajdovščina, Grozdan Šinigoj.

Qui di seguito pubblichiamo le relazioni che sono state lette durante il convegno. Al momento di dare alle stampe non era pervenuto in redazione solo uno dei contributi, e precisamente quello della dr. Aleksandra Kornhauser che ha trattato il tema dello studio della chimica nel passato e nel presente, mettendo in particolare evidenza il contributo di Vertovec per ciò che riguarda la diffusione delle conoscenze chimiche presso gli Sloveni.

La manifestazione è stata realizzata grazie ai contributi finanziari dell'Unione culturale e di ricerca del comune di Ajdovščina, dal Consorzio agricolo di Vipava e dalle assemblee comunali di Ajdovščina e di Nova Gorica.

Avtorji, ki so sodelovali na Vertovčevem simpoziju:

France Kralj, prof. zgodovine, Malo semenišče, Vipava
dr. France Adamič, univ. prof. v pokolu, Ljubljana
dr. Lojze Hrček, univ. prof. v pokolu, Ljubljana
dr. Dušan Terčelj, Kmetijski inštitut Slovenije, Ljubljana
dr. Jože Koruza, univ. prof., Ljubljana
dr. Aleksandra Kornhauser, univ. prof., Ljubljana
akademik dr. Bogo Grafenauer, univ. prof. v pokolu, Ljubljana
dr. Fran Dominko, univ. prof. v pokolu, Ljubljana
mag. Stane Granda, Znanstveno raziskovalni center SAZU, Ljubljana
dr. Marino Vertovec, prof. na srednji šoli, Videm (Udine)
Hilarij Kosta, dipl. ing. agronomije, Kmetijski zavod, Nova Gorica

MATIJA VERTOVEC

France Kralj

I. Biografski podatki

Matija Vertovec (Vrtoviz, Vertovc, Vrtovec, Vertouz)¹ se je rodil 28. januarja 1784 v zaselku Jakulini župnije Šmarje na Vipavskem. Oče Franc, po poklicu kmet, je z ženo Marjeto (Margareto), rojeno Kodrič iz vipavskih Brjih, imel vsaj sedem živorojenih otrok, od katerih je bil Matija po vsej priliki šesti po vrsti.²

Osnovno izobrazbo je prejel deloma pri domačem duhovniku,³ deloma v vipavski farni šoli.⁴ Latinske šole ali gimnazijo je obiskoval v Gorici, licej v Gradcu, bogoslovne šole je pričel v Ljubljani, kjer je dovršil prvi letnik, drugi, tretji in četrti letnik pa v Gorici. Po lastni izjavi, ki jo je podkrepil s šolskimi spričevali, je vse študije filozofije in teologije dovršil »prima cum eminentia«.⁵ 8. novembra 1807 je bil v Gorici posvečen za duhovnika.⁶

Svojih šmarskih korenin ni nikoli zatajil. S sorodniki je ohranjal tesne vezi; kot vipavski kaplan je npr. v domači cerkvi krstil bratu Štefanu hčerko Antonijo Terezijo.⁷ V veliko čast mu je bilo, da je leta 1814 smel pridigati v domači fari na novi maši rojaka Andreja Polšaka in ob tej priliki ni mogel, ne da bi pohvalil »leto pošteno šmarenško sosesko«.⁸ Končno je ob smrti volil šmarskemu ubožnemu zavodu 200 goldinarjev.⁹

Njegovo prvo službeno mesto je bilo v Vipavi: 21. decembra 1807 je bil dekretiran za duhovnega pomočnika v tamkajšnji župniji in 24. decembra je že nastopil službo.¹⁰ V vipavski fari je deloval do konca maja 1809.¹¹ Sicer pa je na ozemlju vipavske dekanije ostal ves čas svojega duhovniškega delovanja in se je v dekanijsko središče rad vračal, zlasti ob slovesnejših priložnostih, ko je nastopal kot slavnostni govornik. Vrle tržane je častil kot »pobožne ipavske očake, ki so bili sv. Štefana, besednika pred Bogom zvolili, njegovo sveto podobo na veliki oltar postavili in zase in za svoje otroke rod za rodom oblubo storili: po njemu ravnati se, njegove žlahtne lastnosti posnemovati in, kakor on, zvesto za Kristusom hoditi.¹² Ne le za vero, tudi

¹ Liber bapt. Šmarje 1784: matične knjige župnije Šentvid pri Vipavi; Marn XVI, 60; SBL 13, 41⁸.

² Krstne knjige župnije Šmarje.

³ Marn XVI, 60.

⁴ F. Adamič, M. Vertovec, SBL 13, 418.

⁵ Listina v Nadškol. arhivu Ljubljana, fascikel Planina pri Vipavi.

⁶ Marn XVI, 60.

⁷ Krstna knjiga Šmarje leta 1808.

⁸ M. Vertovec, Shodni ogovori, 147-154.

⁹ Marn XVI, 70; Postojinsko okrajno glavarstvo 177.

¹⁰ Listina v NALJ, fascikel Šentvid pri Vipavi.

¹¹ Matični zapis v krstni knjigi Vipava 1804-1825, 40.

¹² M. V., Shodni ogovori, 7.

za domovino in cesarja so po Vertovčevem mnenju »preserčni Ipavci« imeli vedno tenak posluh, saj na drugem mestu ugotavlja, da so »vaše srca z radošto, z hvaležno ljubeznijo in z tanko zvestobo vdane milimu in pravičnemu žezlju cesarja Franca; to spričujejo vaša dela; v čaših pretečenih vojska ste veliko njegovih od hude borje razkropljenih ali pobitih vojakov, kakor so prišli – nič čakaje de bi jih kdo po hišah razdelil – pod streho vzeli no oživeli; vaši pervi deželobrambni so imeli od vas, dokler bi pred sovražnikam stali, podpisani polič vina na glavo na dan; kanonirje, ki so se bili mogli na ljubljanskem gradu po junaški brambi Francozam podati, in ki so kakor vojskni vjetniki v odpelovanju na Francosko ravno med vami prenočili, ste vi teržanje iz Premerštajnove hiše v černi noči komaj tri sežnje od straže skozi okno po lojtrah rešili, preoblekle in jim čez Nanos pot kazaje cesarskim nazaj poslali; tako ste v enaki noči zid grofove štale od zvunaj prederli, de ste veliko drugih oteli. Take in druge tem enake dela spričujejo od vaše ljubezni do domovine, od svestobe in pokoršine do cesarja.¹³ Kako ne bi bil ganjen ob zlati maši Vipavcev Kašparja Pregla in Antona Tribucija leta 1823, ko »jest vidim tukaj tolikanj gospode vkup zbrane, cerkev natlačeno z ljudmi vsaciga spola, starosti no stanu, vidim vas vseh oči na-me obernje-ne.«¹⁴ Ob novi maši Franca Kociančiča,¹⁵ starejšega brata in mecena zaslužnega vipavskega rojaka Štefana Kociančiča, hvali leta 1829 »teržanje, ki ste v sred vas, v krasni procesiji pripeljali častitega novomašnika . . . v to božjo vežo in pred velki altar.« Ta dogodek se mu zdi posebej pomemben, ker »preteklo je že kaj let, da ni teržkih otrok eden nove maše pel, kakor Ti danas na ta dan; od današnjega dne za naprej bodo teržanje jeli leta šteti.« In ne zaman, kajti »ozri se ljubi brat (Franc) nemalo okoli sebe, poglej li doli po vsi cerkvi – v kako gostih vrstah z svojo pričajočnostjo Tebe častijo, kako Te je teržanov cvet častitljivo sklenil v svoj venc; pecirka poglavar, v katerim nam gre tukaj cesarja oblast spoštovati, so Ti dali danas – kar na sveti najljubšega imajo – svojo žlahtno gospo, de so Te kot duhovna mati k altarij spremili; na drugi strani vidim duhovniga očeta, častitiga gospoda, vnetiga za božjo čast; teržke device so Ti napravile nedolžnosti, čistosti spomin. Naš visoko častiti gospod tehant,¹⁶ Tvoj velik dobrotnik . . . so v svoji visoki starosti Tebi pri novi maši – postrežnik.«¹⁷ Še ima možnost hvaliti vrline vipavskega priznanega egiptologa in diplomata Antona viteza Laurina,¹⁸ ko ob priliki prekopa ostankov njegovih staršev leta 1845 v slavnostnem govoru povdarja, da »akoravno so gospod vitez tako visoko povikšani, vendar niso nikoli svojih kmetiških staršev pozabili in se jih ne sramujejo, ampak jih z visoko hvaležnostjo vedno časte.¹⁹

¹³ M. V., Shodni ogovori, 161-162.

¹⁴ M. V., Shodni ogovori, 155.

¹⁵ F. Kociančič, rojen 30. 9. 1803 v Vipavi, ordiniran 20. 9. 1829 v Gorici, kaplan v Kanalu, vikar v Oblokah, umrl kot vikar v Medani – prim. Gorški žemaljizem 1832, 54, Necrologium Gorit. ab anno 1823, 27.

¹⁶ Franc Štekar, rojen 1. 10. 1756 v Števerjanu pri Gorici, ordiniran 1781, vikar v Šentvidu 1784-1813, dekan v Vipavi 1813-1838, ko umrl. Prim. Spominske bukve fare St. Vid, 18.

¹⁷ M. V., Shodni ogovori, 162-165.

¹⁸ Perc, Laurin Anton, PSBL, 9, 250-252.

¹⁹ Novice 1845, 107-108.

Matija Vertovec

Maja 1809 so Vipavsko zasedli Francozi. S prihodom Francozov je Vertovec menjal službeno mesto. V začetku junija ga že najdemo kot kaplana-kurata na Planini pri Ajdovščini.²⁰ To je bila njegova prva samostojna duš-nopastirska služba. Na Planini je »to pošteno kristjansko čedico – nekje pravi – z Besedo božjo, kakor upam, skerbno in marljivo pasil«²¹ in je tam ostal vse do marca 1813. Planincem daje priznanje, da »ste moje pridige in velike kristjanske nauke radi no zamerkljivo poslušali. Beseda se vas je vendar poprijemala, zakaj v času mojiga tukajnjega duhovnega pastirstva je ni bilo kake veči, očitne pregrehe dopernešene, ne pohujšanja daniga, ne hude krivice storjene; od večiga razžaljenja, kljubovanja, hudiga sovraštva ali kakih tepežev ni bilo clo nič slišati, marveč je ljubezin, dobrotljivost in milosrčnost med vami cvetela in obilno sadu rodila; vaša fantovšna se je v vseh zapadnih pošteno zadržala, de je bilo kar lepo od nje slišati; vaše deklice so v sramežljivosti no čistosti Bogu zvesto služile, de je bila veliko veselje nad njimi.«²²

Vendar ni skrbel le za njihove duše, ampak tudi za njihov kulturni, gospodarski in zdravstveni naprek. Postavil je prvi temelj planinski šoli tako, da je zvečer zbiral okoli sebe odrasle in otroke in jih učil brati in pisati. Znanje francoskega jezika – Francozi so mu rekali: »Mr. Vertoutz Curè a Planina pres Wipbach« – mu je omogočilo, da s pomočjo francoske litera-

²⁰ Postojansko okrajno glavarstvo, 205.

²¹ M. V., Shodni ogovori, 128.

²² M. V., Shodni ogovori, 132.

ture in prakse učil svoje Planince umnega kmetijstva, zlasti vinarstva.²¹ Še preden je francoska oblast zaukazala splošno cepljenje, je pregororil planinske starše, da so dali cepit svoje otroke proti kozam. Vipavski zdravnik Majer je z njegovim posredovanjem leta 1810 cepil na Planini najprej 90 otrok (za zdravnika je bil ta dogodek »ta narlepši dan mojiga življenja«), nekaj mesecev kasneje – ko je po dolini že razsajala epidemija koz – je v vipavskem trgu cepil še 30 »manjih in sesajočih otrok iz enaciga namena, de jih je bilo tako 120 vcepljenih v našim komunu, ki ima le 620 duš«.²² S kakšnim zadoščenjem je lahko ugotovil, da »v slednji fari ali podfari okoli in okoli naše Planine jim je bilo pomerlo po 15 do 30, v Tergu ginilo čez 30, mi pa smo svojo Planino v sredi takšne kuge neomadeževano in zdravo ohranili.«²³

Hvaležni Planinci so mu zato »skazovali vso ljubezin in spoštovanje«, pa tudi »z dobro voljo, veselim sercam in bogato podelili živeš«, pa čeprav »v tacih rečeh vam nesem nadležen bil, de sem bil vsiga zadovoljen.«²⁴ Ob slovesu s Planine je mogel reči: »Med vami sim skoraj štiri leta prav mirne in zadovoljne dni preživel. Vaš komun sredi Ipave nekoliko višej leži; Planinci – povzdignite se tudi vi na nekoliko visokcji stopnjo kristjanske čednosti, postanite vrh planine novo mesto, lep duhovni Jeruzalem.«²⁵

Na prvo postno nedeljo 1813 se je Vertovec poslovil od svojih »ljubih Planincev« z bolečim občutkom, da »do danes nesem jest še vedil, de je tak velka zaveza ljubezni med nami, zdaj . . . ki moram slovo od vas vzeti – vas skoraj ne smem po navadi ravno pogledati, oči se mi zalivajo, noge tresejo, jezik mi besedo odpoveduje.«²⁶ Preselil se je v Šentvid pri Vipavi – Podnanos, a z velikim zadovoljstvom je nekaj mesecev kasneje predstavil Planincem dostenjega duhovnega naslednika,²⁷ sorodnika Jožefa Stibela,²⁸ poznejšega župnika in dekana v Ločniku ter odličnega pridigarja. – Da je odšel s Planine, ga je preprosil »gospod tehant (F. Steker), ki so 28 let v Št. Vidu bili, no že leli mene Št. Vidcam nakloniti, mi neso miru dali, de so me nagovarjali no do živega napletali; za moje persi no glas, tako so rekli, se če veči cerkev, za moje zdrave in krepke rame težeji butara de v Št. Vidu je blizo 2000 duš, de je na cesti, de je na polji, de, ker ga ni drugiza, ki bi kako francosko besedo razumel, bo moje znanje tega jezika Št. Vidcam na hvalo prišlo; znano vam je tudi, de če mož . . . besedo da, ne gre več . . . vnikati se.«²⁹

Prošnjo za premestitev je vložil decembra 1812, škofijsko vodstvo ga je predložilo francoskim oblastem, ki so ga 22. januarja 1813 imenovali za šentviškega kurata in nato vikarja, škofija je to imenovanje potrdila 25. februarja, 9. marca 1813 je že nastopil v Šentvidu in tam ostal kar 38 let, do

²¹ Postojansko okrajno glavarstvo, 205-206.

²² M. V., Shodni ogovori, 132.

²³ M. V., Shodni ogovori, 133.

²⁴ M. V., Shodni ogovori, 134-135.

²⁵ M. V., Shodni ogovori, 129.

²⁶ M. V., Shodni ogovori, 134-135.

²⁷ M. Miklavčič, Stibiel Jožef, SBL 11, 484-485.

²⁸ M. V., Shodni ogovori, 129.

smrti, 1851.³⁰ Prišel je torej v »komun, ki je od zgorej, od sončnega izhoda pervi, pa tudi nárveči Ipavske doline; 3 do 400 duš jih je več pod naš zvon, kot pod zvon matere fare«.³¹ Pripomniti velja, da je Šembijška fara takrat obsegala tri soseske: St. Vid, Podrago in Lozice. Na splošno vzeto je bil Vertovec s Šembijci kar zadovoljen, pa tudi oni z njim. Ob »šagrah« sv. Vida jih je ponovno opozarjal, naj ne pozabijo, da so Št. vidci, da so njih predniki »Konici, Potočniki, Žvanuti no Andlovci, Bratoži no Misleji, Fabčiči no Ko-

*Trejmu ljubimu bratru
Filiju Vertovcu, kupiju v Št. Vidu,
v spomin*

St. Vid 15. Šafha 1848

Matija Vertovc

Lastnorocno Vertovčovo posvetilo na izvodu »Kmetijske kemije«
(Knjiga je last Gorškega muzeja)

Autographic dedication of Vertovec on the copy of »Kmetijska kemija«
(Agricultural Chemistry (The book belongs to the property of the Goriški muzej
at Nova Gorica))

pačini, trume Žigurjev in Troštov nam sv. Vida posebniga prijatla in po-močnika pred Bogom zbrali . . . mu sveto vežo zidali, jo v stoletjih širili, zdalševali no povikševali, de je k tako lepi cerkvi zrasla, nam sv. Vida v zaled, v posnemovanje . . . zvolili.³² Šembijci, posebej mladi, so mu bili dovolj poslušni in je zato, vsaj v prvih letih, priznaval da »odkar sim pri vas, ste vi, fantje, veselje mojiga serca. . . Srečniga čislam se tukej. . . Desiravno treh sosesk, vendar ni bilo še slišati od kakiga sovraštva, kljubovanja, ravsanja ali pretepanja, ne med vami, ne z fantmi drugih sosesk. . . ne od kakih na blagu ali časti storjenih škod, od kake nepokorsine do cesarja, od pisanjevanja, ne od kakih nesramnih ali nečistih del.³³ Čez čas pa je pri vsej pohvali, ki jo je delil poštenim fantom in dekletom, le priznal, da »vam zamolčati ne smem, de se tudi najdejo pisane jabelka, ki so znotrej polne gnu-sobe; najdejo se na oči kar lepe cvetlice, ktere pa od bliže grozno smerde«,³⁴ torej tudi »kako niče, kak smetljaj, kak nekazin«, ki ga »ti umni in modri vernite v ljubezni iz njegove krive poti.«³⁵

Kakor Planincem se je tudi Šembijcem razdajal ne samo v versko-cerkvenem pogledu, ampak se je pomujal tudi za njihovo izobraževanje, gospo-

³⁰ Listina v NAL, fascikel Planina pri Vip.; Postojansko okrajno glavarstvo 177; listina; Seznam duhovnikov vip. dekanije v Zup. arh. Vipava.

³¹ M. V., Shodni ogovori, 65.

³² M. V., Shodni ogovori, 60, 67.

³³ M. V., Shodni ogovori, 65.

³⁴ M. V., Shodni ogovori, 68.

³⁵ M. V., Shodni ogovori, 65.

darski napredek (bil je predsednik šembiske kmetijske podružnice do smrti),³⁷ za zdravstveno varstvo (dvakrat je poskrbel za cepljenje proti ko-
zam, prvič se je dalo cepiti 161, drugič pa več kot tisoč oseb).³⁸

Na večer življenja je svoje farane še prosil »tukaj pričo svojiga Boga za odpušanje, ko bi se bil kadaj kaj enemu ali drugizmu smed vas po nevednim in nevoljivim zameril; Bog je moja priča, de je nikoli nisem misli imel koga razžaliti; vam pa, preljubi, nimam nič kaj odpustiti, marveč se vam zahvalim za ljubezin in spoštovanje, s katerim ste bili meni vdani, zahvalim prav lepo za vse dobro, kar ste od mene nagovorjeni, storili.«³⁹ Seveda je bilo vmes tudi dovolj pelina. Nekaj mesecev pred smrtno, 17. januarja 1851, je v posebni vlogi na občinsko predsedništvo razgrnil svojo grenkobo zaradi nerazumevanja in omalovaževanja, ki ga je bil deležen, pa čeprav si je moral, kljub občinski obvezni, sam popravljati streho nad glavo, tudi »da ne bi voda skozi streho v šolo tekla in les gnil, sim jo bil dvakrat na svoje stroške dal v jeseni popraviti«; ker je bila komunska kasa prazna, je za odplačilo davkov komunu posodil nad 65 goldinarjev brez povračila; prisiljen je bil prebivati v revnem stanovanju tako, da »sva ob nekim škofovim obisku – zavoljo premajhniga farovža – jest, vaš duhovni oče, in škofov kaplan, spala na mojih falodorju pri podganah«. Komun se mu je za te in še druge usluge »hvaležniga skazal« tako, da mu je naložil cesarski hišni davek na privatno stanovanje in »mi vkažal cesto delati«, t.j. dva dni po štiri delavce poslati na popravilo vrateljske ceste. Svojo tožbo zaključuje: »V teh 38 letih so scer hudobni, nehvaležni, zlasti nevošlivci si večkrat svoje jezike nad mano brusili, toda njih govorjenje je bilo prazno; vselej sem bil vnet za blagor komuna in nauki, ktere sim v komuni zasejal, ne bodo v stoletjih vgasnili. Visoki gospodje okoli po deželah mene spoštujejo, tukaj pa – ne komun – ampak le nekteri, jes ne vem, kako bi jih imenoval, bi radi z mano... Ali sim jím na poti? Lahko se jim vganem.«⁴⁰

Kmalu je bil to prisiljen storiti. V začetku leta 1851 je hudo obolel in 27. januarja je prosil prvič, 15. februarja istega leta pa drugič za razrešitev od farne službe,⁴¹ končno se je 28. aprila 1851 odpovedal fari, stopil v pokoj in se preselil v hišo svojega nečaka Filipa Vertovca v istem Št. Vidu.⁴² Do avgusta je omagoval med upanjem in boječnostjo, kaj bo z njegovo boleznjijo, trebuhe in noge so mu zelo otekale, jed mu ni dišala več in niti dve minuti ni mogel biti na nogah: ostalo je le še upanje na zdravilno vodo (Franzesbrunn), a 2. septembra je umrl vsled prsne vodenice, v 68. letu starosti.⁴³ Pogopali so ga 4. septembra 1851 na šembiskem pokopališču.⁴⁴

Ob njegovi smrti je splošno žalost izrazil Podgorski (Luka Svetec) v verzih:

³⁷ Novice 1851, 202-203.

³⁸ Družina 1881, št. 36.

³⁹ M. V., Shodni ogovori, 127.

⁴⁰ Listina v Žup. arhivu Šentvid, fascikel Matija Vertovec.

⁴¹ Listina v NALj, fascikel Šentvid pri Vipavi.

⁴² Spominske bukve fare Št. Vid, 19-20; Postojansko okrajsko glavarstvo, 177.

⁴³ Novice 1851, 202-203.

⁴⁴ Mrliška knjiga Št. Vid 1851.

»Bratje v črno se zavimo
Bridko tožbo zaženimo
Glas presilne žalosti –
Vertovca med nami ni.
Ah, naš otec, naša slava
v grobu spava.«⁴⁵

V svojem urejenem in gospodarnem življenju si je Vertovec prihranil dokaj premoženja, a večji del imeta je v oporoki volil v dobrodelne namene krajem, kjer je služboval: šembiskemu in šmarskemu ubožnemu zavodu po 200 gold., planinskemu in vipavskemu ubožnemu zavodu po 100 gold., za zidanje novega župnišča v Št. Vidu 1500 gold. (ko so leta 1853 kupili za župnišče sedanjo stavbo, je bilo to polovica plačane vsote), gluhonemnici v Gorici 500 gold., Alojzijevišču v Ljubljani 500 gold., 1000 gold. za ustanovo pod imenom »Matija Vertovceva miloščina za nesrečnike«: vsako leto sproti je posebna komisija odbrala dva reveža iz šembiske fare, ki sta prejemala od letnih obresti vsak po 25 gold.; šembiska cerkev je za maše prejela 450 gold.⁴⁶

II. Vertovčeva človeška in duhovniška podoba.

Vertovec je zaslužen slovenski duhovnik, pravi ljudski učitelj v najplemenitejšem pomenu.

Nadarjen in marljiv si je že v mladosti pridobil obsežno znanje jezikov, tako slovenščine in hrvaščine, latinščine in grščine, nemščine, francoščine in italijanščine. Znanje jezikov mu je odprlo vrata v kulturno zakladnico človeštva, iz katere je obilno zajemal. Svojo izobrazbo je stalno izpopolnjeval s potovanji po domačih in tujih deželah, npr. v Berlin, Dresden, München, Heilbronn, v Rim in Pariz.⁴⁷ Svoja dognanja s področja zgodovine, zemljepisa, kemije, fizike, astronomije, zlasti pa kmetijstva (bil je član Kranjske, Štajerske in Goriške kmetijske družbe) s posebnim ozirom na vinogradništvo in kletarstvo je pridno objavljal bodisi v strokovnih člankih po časopisih, bodisi v samostojnih knjigah. Iz vseh teh spisov odseva Vertovčeva velika ljubezen do preprostega ljudstva in, kakor je zapisal kronist v LZ (1884, 374), »iz vseh nam na glas govori plemenita želja poučiti, omikati ter v gmotnem in duševnem oziru povzdigniti ves narod slovenski. Vertovec ga je učil dela, pridnosti, čednosti, varčnosti, poštenosti, značajnosti.« Celo v svojih strokovnih spisih je spodbujal »učene Slovence«, naj porabijo dobro voljo in večjo gorečnost za »pomnoženje slovenske pismenosti ali slovstva s koristnimi knjigami v omikanje svojega naroda«, kajti »z molitvenimi bukvicami se še vse pri ljudstvu ne doseže.«⁴⁸ Tudi ni zamudil nobene priložnosti, da ne bi zlasti kot duhovnik v cerkvenih dejavnostih vzbujal ljudi k dobremu in jih izobraževal. Bil je cenjen pridigar v domačih farah in iskan govornik na cerkvenih slavljih (npr. nove in zlate maše, zlasti shodi v Logu pri Vipavi,

⁴⁵ Novice 1851, 37.

⁴⁶ Marn XVI, 70-71.

⁴⁷ SBL 13, 418.

⁴⁸ Z. Bufon, Začetki slov. meščanstva v industr. družbi, Zbornik za zgod. naravoslovja in tehnike 1974, 148-149.

cerkveno-politične manifestacije).⁴⁹ O tem pričajo njegovi »Shodni ogovori«, 26 po številu. Iz njih veje zdrav pobožen duh, žari moška, čvrsta vera, ko oznanja, da se onstranska glorija začne že v tem prostoru in času, dopolni pa v večnosti. Ni znal le slikovito navduševati za dobro (ko je npr. govoril o varčnosti, je za zgled postavil Marijo, ki ji je to »kar ji je Kašpar v povoju dal, na begu v Egipt zlo na hvalo prišlo, kar je Jožef pridobil, je ona modro in varčno obračala«),⁵⁰ ampak je tudi bičal stranpoti (npr. popivanje pri sv. Jeronimu na Nanosu, kjer je znalo biti na binkoštni ponедeljek po 4 do 5 oširjev in so bile med mašo in pridigo pri njih cele trume pivcev, ki so se neutrudno nalivali),⁵¹ ali tiste, katerih cerkev je bila oštarija,⁵² ali matere, ki so »svojih hčera šeptanje s ponočnimi vlačugarji trpele, da bi jih lažje oddale; ali zakonske može, ki so s svojimi ženami »huji ko z živino ravnali«, ali zakonske žene, ki so s svojimi zajedljivimi in strupenimi jeziki »pridnim in pohlevnim možem toliko tavžent ur ogrenile«,⁵³ ali spridene otroke, za katere »oče niso več oče, temuč šentani staric, mati ne več mati, temuč prekleta baba«,⁵⁴ ali mlade fante in dekleta, ki so sicer prišli v Log, pa ne v cerkev, temveč »se okoli cerkve menijo v trumah od reči, od katerih bi bolj prav molčali in se marsikteri na božje poti hodijo ženit, pijančevat, krast ali še druge ostudniši dele delat«,⁵⁵ ali tiste, »ki za vsako nar manjši nič shrope, kriče in preklinjajo, pa ne samo po slovensko, tudi po hrovaško in nemško še clo po ogersko in francosko«, in še in še.) V njih je nadrobil tudi številna zgodovinska pričevanja, dragocena zlasti za vipavsko krajevno zgodovino (npr. o zamenjavi denarja 1810,⁵⁶ o nastanku loške cerkve⁵⁷ in o posvetitvi glavnega oltarja 1822,⁵⁸ o pomanjkanju in lakoti spričo slabih letin 1815–1818, »ko marsikteri za preživeti so začeli kimljeve korenike kopati, drugi so poskusili robidovo perje kuhati in razun domaćih še trume – po 20 do 30 na dan – laških prošjakov, tako razvidno lačnih, da je groza jih viditi«,⁵⁹ o cerkvi sv. Jeronima,⁶⁰ o suši 1834,⁶¹ o romanjih v Log,⁶² o porazu in odhodu Francozov.⁶³) Vmes je pel hvalo »ljubi Ipavski deželi«, ki da »malo je bolj rodovitne in pitane zemlje od le-te; nekdaj so jo unanji imenovali raj kranjske dežele«; podal je tudi posrečen planinsko-potomarski opis od sv. Jeronima na Nanosu.⁶⁵

Prav nič ne skriva svojega avstrijskega patriotizma in privrženosti habs-

⁴⁹ Novice 1845, 175–176, 179–180.

⁵⁰ M. V., Shodni ogovori, 15.

⁵¹ M. V., Shodni ogovori, 53.

⁵² M. V., Shodni ogovori, 22.

⁵³ M. V., Shodni ogovori, 21.

⁵⁴ M. V., Shodni ogovori, 95.

⁵⁵ M. V., Shodni ogovori, 95–96.

⁵⁶ M. V., Shodni ogovori, 1.

⁵⁷ M. V., Shodni ogovori, 85.

⁵⁸ M. V., Shodni ogovori, 31.

⁵⁹ M. V., Shodni ogovori, 48.

⁶⁰ M. V., Shodni ogovori, 54.

⁶¹ M. V., Shodni ogovori, 72.

⁶² M. V., Shodni ogovori, 85, 99.

⁶³ M. V., Shodni ogovori, 85.

⁶⁴ M. V., Shodni ogovori, 33.

⁶⁵ M. V., Shodni ogovori, 54.

burški vladarski hiši, ker meni, da »bomo pod pravično, čez 560 let cvetočo krono . . . vživali mir, vse dobrote miru.«⁶⁶ V zvezi trona z oltarjem vidi jamstvo za napredok Cerkve in vere.⁶⁷ Zato ob postavitvi spomenika junashkemu ogrskemu huzarju Palu Rostas-u leta 1845 v Logu naglaša, »kako lepo in slavno je za domovino kri prelit«, a hkrati izhaja iz slovenske zavesti, ko ima zbranim oficirjem in vojakom slavnostni govor v slovenskem jeziku.⁶⁸

Zvest legalizmu odločno odklanja revolucijo proti obstoječemu redu in upornike imenuje »smeti človeštva, ki uče vse vladarstva in postave po puntih ovreči, vse kneze, kralje in cesarje podaviti, škofe pomoriti in tedej tudi ob vso vero pripraviti; naj si potem ljudstva same postave dajejo in po njih žive.«⁶⁹ Dočakal je še revolucijo leta 1848, padec Metternicha, porajanje nove Evrope, program Zedinjene Slovenije.

Na večer življenja je preroško napovedal: »Mogoče de me bote spoštljivo in poslednjo čast kazaje h grobu spremili; doli po vsi dolini se bo razglasilo, de g. Vertovec v Št. Vidu so umerli, pa berž bo vse umolknilo; če bo ravno moj duh še veliko let vas obhajal, vender me bote počaso iz misli puстили . . . Za sto let pozabilo se že bo na nas, pozabili, de smo na svetu bili.«⁷⁰

Pa ga niso pozabili.

Ob stolnici njegovega rojstva 1884 so mu njegovi častilci po zaslugu ravnatelja kmetijsko-vinarske šole na Slapu Riharda Dolanca postavili na hišo, kjer je umrl, spominsko ploščo.⁷¹ Goriški muzej in Poslovni odbor za vinogradništvo in vinarstvo Primorske pa sta v počastitev 200-letnice rojstva zaslužnega moža priredila to strokovno srečanje.

⁶⁶ M. V., Shodni ogovori, 85.

⁶⁷ M. V., Shodni ogovori, 38.

⁶⁸ Novice 1845, 175–176, 179–180.

⁶⁹ M. V., Shodni ogovori, 41.

⁷⁰ M. V., Shodni ogovori, 126.

⁷¹ LZ 1884, 374–375; Spominske bukve fare Št. Vid, 20.

VPLIV EVROPSKEGA KMETIJSTVA NA KRANJSKO V VERTOVČEVEM ČASU

Vertovčevi predhodniki, sodobniki in nasledniki

France Adamič

Razvoj naravoslovnih znanosti in tehnike je od 17. stoletja dalje močno vplival na industrijsko revolucijo, izboljšanje življenjskih razmer pa naraščanje prebivalstva v mestih in večje potrebe po hrani, zato je tudi kmetijstvo postalo državni problem. V slovenskih deželah so med leti 1763 in 1770 ustanovili deželne kmetijske družbe v Celovcu, Gorici, Gradcu, Ljubljani in Trstu; te so med člani pospeševali kmetijstvo ter posredovalo dosežke in napredne gospodarske ideje, nove vrste rastlin in strojno opremo iz zahodnih dežel, zlasti iz Anglije in Amerike.¹

V Nemčiji so Albrecht Daniel Thaer (1752-1828), njegovi učenci in nasledniki razvili ideje o racionalnem kmetijstvu ter formirali teorijo o ravnotežju v rodovitnosti tal in prehrani rastlin. Svoje ideje so naslanjali izključno na navzočnost humusa, kasneje pa so to tako imenovano »humusno teorijo« dopolnili s teorijo o mrvičenju in godenju prsti, z vrstenjem (koločarjenjem) sadežev in posevkov ter uvajanjem detelj, okopavin in prah v poljedelski kolobar. S temi ukrepi so skušali v praksi vzpostaviti ravnotežje talnih procesov in obdržati ali celo povečati rodovitnost tal. Thaer in njegovi učenci so napovedali racionalizacijo pridelovanja, večjo rentabilnost in hitrejši napredok kmetijstva, toda višja vlaganja v tehniko obdelovanja zemlje ter oskrbovanja sadežev in posevkov niso dala ekonomsko pričakovanih rezultatov, predvsem zaradi prepočasnega delovanja in omejenega učinka organskih vrst gnojil ter zaradi dražjih delovnih moči, ki so že tedaj odhajale v industrijo, rudarstvo in promet.²

Thaerov učenec Carl Sprengel (1787-1859) je sprva proučeval pomen humusa in humusnih kislin ter kritično ocenil njihovo hranilno vrednost; razvijal je metode pedoloških analiz ter prvi priznal pomen treh glavnih hranilnih elementov: kalija, dušika, fosforja. Sprengel je prvi spoznal tisto, kar velja v znanosti prehrane rastlin še danes. Prizadeval si je, da bi s kemično analizo rastlin in tal določili, kateri elementi manjkajo, da bi slabo rodovitno zemljo z gnojenjem usposobili za pridelovanje. Sprengel se je torej zavzemal za prehrano rastlin z mineralnimi gnojili. Po Sprengelu je rastel in izkorisčal Sprengelove dosežke Justus v. Liebig (1803-1873), ki je leta 1840 objavil znamenito *mineralno teorijo o prehrani rastlin*, leta 1844 pa *zakon o minimumu*. V teh dveh aktih je Liebig zavrgel Thaerovo mnenje, da so rastlinska

¹ Spominski zbornik biotehniške fakultete univerze v Ljubljani, 1947 - 1967. Ljubljana 1967, 29 - 30.

Kaiser, F.: Die deutsche Wirtschaft und Ihre Führer, Band 7, 1928, 32 - 42.

² Haushofer, H.: Die deutsche Landwirtschaft in technischen Zeitalter. Stuttgart, E. Ulmer, 1972, 177 - 183 (v nadaljevanju Haushofer)

hranila organskega izvora, zavrgel je torej humusno teorijo o statiki talnih procesov ter uveljavil svojo novo teorijo, da je rastlinska hrana iz zemlje mineralnega porekla; ugotovil je, da se organski ostanki rastlin v zemljji mineralizirajo, rastline usvajajo iz zemlje anorganske snovi, ki se v rastlini pre-snavljajo v organske sestavine; količina pridelkov je torej odvisna od razpoložljivih rastlinskih hranil v tleh in od okolnosti, ki pospešujejo ali ovirajo njihov učinek. Svoje teorije in trditve je zasnoval na podlagi rezultatov številnih analiz pepela in ugotovil, da je možno rastlinska hrana zagotoviti iz mineralnih virov.³

V skoro eno stoletje trajajočem razvoju teorij o rodovitnosti zemlje in prehrane rastlin so na Slovenskem delovali in proučevali številni tudi in predvsem domači strokovnjaki, raziskovalci in znanstveniki, med njimi pa na pr. na Koroškem: Johann Burger (1773-1842) in Matija Ahacel (Achazel) (1779-1845), oba zaporedoma profesorja naravoslovja in kmetijstva na liceju v Celovcu. Burger je bil eden izmed neposrednih Thaerovih učencev, oba pa sta bila predstavnika in zagovornika teorije o ravnotežju talnih procesov in rodovitnosti tal. Ahacel je bil dve desetletji tajnik Koroške kmetijske družbe, Burger pa častni član vseh notranjeavstrijskih kmetijskih družb.⁴

Na Primorskem sta delovala zdravnik in naravoslovec Giovanni Antonio Scopoli (1723-1788) ter naravoslovec, planinec in kanonik Valentin Stanič (1774-1847). Scopoli je proučeval talne tipe na Goriškem in vzroke slabe rodovitnosti zemlje ter sredstva za povečanje pridelkov. V posebni publikaciji iz leta 1771, katero je nagradila Goriška kmetijska družba, je napisal, da je za povečanje rodovitnosti tal in zvišanje pridelkov potreben preusmeriti kmetijstvo in živinorejo z izkorisčanjem naravnih virov (lapor, sadra) in vseh vrst odpadkov obrti, industrije in gospodinjstva, kot so saje, pepel, pralne vode in pomije, slama, žaganje, lubje itd., strnišče, pezdir, tropine in celo *enodnevnice* (»s katerimi kmetje okoli Loža gnojijo svoja polja«); nadalje z izkorisčanjem smeti iz velikih mest, z uvajanjem podorin, detelje in prah. Za razvoj kmetijstva pa so pomembne tudi svoboda, varnost in prostost od bremen. Zato se je Scopoli, kot večina razsvetljencev in kot pripadnik fiziokratiskih idej, zavzemal za odpravo fevdalnih spon. Njegovo znanje dokazuje, da je poznal probleme našega kmetijstva in evropske agrotehnike tistega časa. – Tudi Valentin Stanič se je kot član in podpredsednik Goriške kmetijske družbe zavzemal za uvedbo večletnega kolobarja z deteljo in okopavanimi, zlasti po pomanjkanju v času lakote leta 1816 in 1817.⁵

Na Štajerskem je deloval Janez Pavel Ješenak (1755-1827), ki je v knjigi *Bukve sa pomožih inu prid kmetam potrebne ukupnosloshene sa Slovenze... Prvi deil od oskerbljenja tib Njiv* (Celje 1821) opisal talne tipe, vse vrste rudnega drobirja, odpadkov in odplak ter opisal postopek mehanske analize njivske zemlje (prva analiza v slovenskem jeziku). Iz tega spisa lahko sklepamo, da je Ješenak poznal humusno teorijo in teorijo o kroženju snovi ter bistvo talnih procesov in pogojev vzdrževanja rodovitnosti tal. V te procese je

³ Hewitt, E. J. and T. A. Smith: Plant mineral Nutrition. London, Unibooks, 1973, 294 str.

⁴ Haushofer, str. 32 - 38; - SBL I, 1925 - 32, 3-4

⁵ Razprave SAZU XX/1, Ljubljana 1977, 79 str. - SBL III, 256 - 258 in 439 - 442

vključeval tudi čas in način obdelave, kolobar in oskrbovanje sadežev in posevkov s praho po načelih tedanje evropske znanosti in prakse.⁶

Na Kranjskem so delovali Peter Pavel Glavar (1721-1784), Franc Ksaver Hlubek (1802-1880), Matija Vertovec (1784-1851), Janez Zalokar (1792-1872) in drugi.

Peter Pavel Glavar je bil član prve Kranjske kmetijske družbe; na svojem posestvu v Lanšprežu je preskušal nove sorte in razne agrotehnične postopke. Zlasti je proučeval gnojilno in hranilno vlogo gipsa. Med prvimi Slovenci se je seznanil s teorijami fiziokratov in Thaerovimi idejami ter s takratnimi dosežki agrotehničnih znanosti in prakse v srednji in zahodni Evropi. Znanstvena vnema ga je gnala, da se je v duhu razsvetljenstva približal kmetu; spoznal je njegove težave in mu pomagal k napredku.⁷

Franc Ksaver Hlubek (1802-1880) je poučeval kmetijstvo in naravoslovje na ljubljanskem liceju (1833-40) ter vodil poskusni vrt Kranjske kmetijske družbe. Proučeval je tla, prehrano rastlin, nove sorte in gnojilna sredstva. Bil je v Evropi med zadnjimi ekskluzivnimi predstavniki humusne teorije in ravnotežja v rodovitnosti zemlje. V obsežnih poskusih na vrtu Kranjske kmetijske družbe na Poljanah v Ljubljani in v okolici je uporabljal organski gnoj, podorine, gips in lojevec, zlasti pa surovine, odpadke, ostanke in iztrebke, ki onesnažujejo in zastrupljajo zemljo, vode, ozračje, rastline, ljudi in živali, medtem pa se večji del aktivnih substanc odvaja s kanalizacijo v neznano in s tem siromaši proizvodno okolje. Na zborovanju nemških kmetovalcev in gozdarjev leta 1839 v Potsdamu je za referat o prehrani rastlin v naravnem ravnotežju dobil nagrado in priznanje, leta 1841 pa je v Pragi izšla njegova knjiga *Die Ernährung der Pflanzen und die Statik des Landbaues*; knjiga je torej izšla v času, ko je J. v. Liebig objavil svojo mineralno teorijo in z njo zanikal Thaerove in Hlubekove nake. Hlubek je seveda ostro reagiral in oporekal pravilnost Liebigove mineralne teorije v posebni publikaciji »Beleuchtung der organischen Chemie des Herrn dr. J. Liebig in Ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie (Graetz, 1842)«. Svoja stališča in izkušnje je Franc Ksaver Hlubek potrijeval tudi še kasneje v predavanjih na Johanneumu v Gradcu (1840-67) in za tiste čase v najobširnejši publikaciji o kmetijstvu in prehrani rastlin, ki je izšla pod naslovom *Die Landwirtschaftslehre in ihrem ganzen Umfange nach dem Erfahrungen und Erkenntnissen der lezterverflossenen 100 Jahre mit wissenschaftlicher Strenge dargestellt* (Wien 1846, 1000 str.). Zgodovina znanosti je Hlubeka razglasila za »zadnjega« pomembnega zagovornika humusne teorije. Z njegovim imenom in delom je povezano mesto Ljubljana in ime poskusne postaje Kranjske kmetijske družbe.⁸

Osrednja osebnost naše današnje prireditve in tega referata je Matija Vertovec, ki kot duhovnik ni dosegel ustreznega položaja v cerkveni hierarhiji; celih 38 let je živel in delal v Šentvidu na Vipavskem ter se od kaplana povzpel samo do vikarja. Stalnost ter življenje in delo v istem kraju mu je

⁶ SBL I, 409 - 410

⁷ SBL I, 217 - 219

⁸ Haushofer, str. 177 - 185; ZbZNT, 3/6, 1981, 211 - 214 - SBL I, 324 - 325

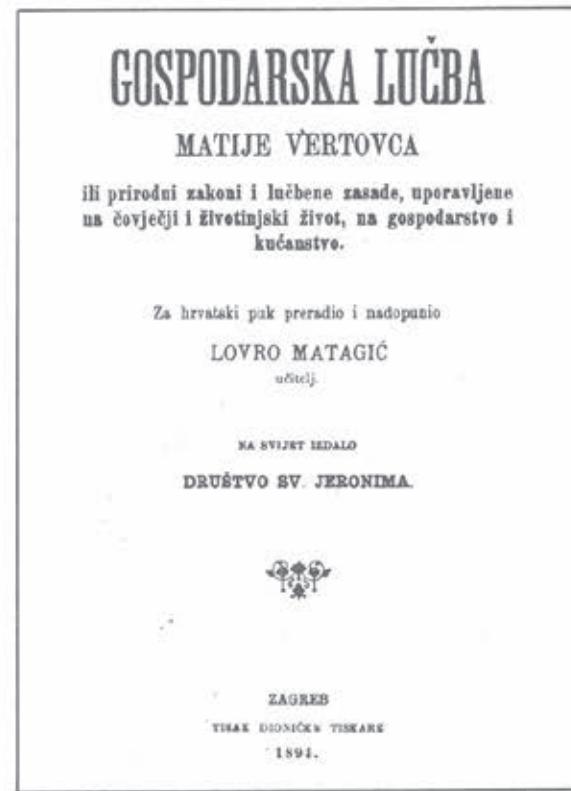
omogočalo spoznavanje Vipavske doline in širšega avstrijskega in evropskega okolja; to mu je omogočalo zanimanje za vinogradništvo in vinarstvo, poglabljanje v naravoslovje in agrarne znanosti ter potovanja in spoznavanje evropske znanosti in kulture, kar je razvidno iz Vertovčevih strokovnih del in njegove zapuščine. V tem delu poročila se na kratko omejujem na Vertovčev prispevek v razvoju strokovnih in znanstvenih teorij in prakse v sloven-

Naslovna stran »Kmetijske kemije« (1847)
Title-page of »Kmetijska kemija« (Agricultural Chemistry) (1847)

skem kmetijstvu. Kot zelo aktivnen član Kranjske kmetijske družbe (bil je tudi član Štajerske, Goriške in drugih kmetijskih družb) se je udeleževal vse-avstrijskih in nemških zborovanj, npr. zpora nemških kmetovalcev v Gradcu leta 1846 in evropskih vinogradnikov v Heilbronnlu leta 1847, kjer se je seznanil z mnogimi osebnostmi ali njihovimi deli. V svojih spisih omenja barona Baboa, Baussingnulta, Jeana Antonia Chaptala, Franca Hlubeka, Justusa v. Liebiga, Johanna Burgerja in druge vodilne naravoslovce tistega časa. Ker omenja njihova imena in navaja literarne vire, je mogoče sklepati, da je Vertovec poznal njihove teorije o vzdrževanju rodovitnosti tal in prehrani rastlin, da je torej poznal Thaerova in Liebigova spoznanja. V obeh glavnih delih, v *Vinoreji za Slovence in Kmetijski kemiji*, vključuje z vso spremnostjo

važnosti humusne in mineralne teorije, ne da bi to stališče omenjal ali se opredelil za prvo ali drugo. Vertovec je enako vrednotil potrebo in učinek organskih in mineralnih rastlinskih hranil, podobno kot je še danes v zasebni tradicionalni praksi. Prizadeval si je, da bi za izboljšanje rodovitnosti zemlje izkorisčali predvsem domače mineralne in surovinske vire, ki jih je doma na pretek in ki večinoma sodijo nazaj v zemljo, v kroženje snovi in vzdrževanje rodovitnosti zemlje. Menil je, da če bi »za drage peneze si gvanó iz Tersta kupovali, to bi bila pač velika slepotá«. Vertovčeva prizadevanja za izrabo domačih virov, surovin in odpadkov tudi zaradi varstva okolja veljajo še danes.⁹

Naslovna stran hrvaškega prevoda »Kmetijske kemije« (1894)
Title-page of croat translation of »Kmetijska kemija« (1894)

Po smrti Matije Vertovca leta 1851 je vodilno mesto v agrarnih strokah prevzel Janez Zalokar, ki je v založbi Kranjske kmetijske družbe izdal leta 1854 enciklopedično učno knjigo *Umno kmetovanje in gospodarstvo*. Zalokar je v svojih pogledih in stališčih blizu Matiji Vertovcu in drugim pred-

⁹ Naši znameniti tehniki. Ljubljana, ZIT Slovenije, 1966, 220 – 223 – SBL IV, 1982, 418 – 419

hodnikom; sklicuje se na Franca Pirca in Matijo Vertovca ter na mnoge »bukve nemških in drugih kmetovavcev... pa tudi na moje lastne mnoge pokazbe in škode v 26 letnem kmetovanju so mi služile za poduk«. Sredi stoletja, ko je bila še zelo živa humusna teorija, se je ob njej vse bolj uveljavljala Liebigova mineralna teorija. Zalokar se še ni opredelil za eno samo stran, zato dovolj nepristransko obravnava rastlinska hranila po izvoru, kot so živilska, rastlinska in rudninska. Med rudninskimi že omenja »kuhinjsko sol, potošelj ali pepeliko, natron ali solik, amoniak, solitar... Voda jih vse razstopi, in jih potlej v živež rastlinam pripravi, ki jih koreninice z vodo vred ali vodo z njim napojeno pijo in rastline ž njim redé«. Svoje trditve in razmišljanja sklene z danes veljavnim gesлом:

»Ker ni mogoče zemlje raztegniti,
gré z gnojem le pridelke si množiti.«

Liebigova mineralna teorija je pospešila izgradnjo kemične industrije za izdelovanje mineralnih gnojil, obenem pa hitrejše naraščanje pridelkov hrane. Z majhno zamudo je začelo izdelovanje mineralnih gnojil tudi v slovenskem prostoru. Leta 1845 so v Trstu začeli izdelovati kalijev soliter, leta 1856 istega v Hrastniku, leta 1882 pa fosfate v Ljubljani. Naslednje generacije strokovnjakov, od Gustava Pirca na prelomu stoletja prek Franca Stuparja, Ernesta Kramerja, Jakoba Turka, Bogdana Pahorja, Josipa Tržana do Bogdana Vovka so se iz ekonomskih in tehničkih ozirov bolj in bolj zavzemale za mineralno prehrano rastlin in jo uveljavljale: odpadki, iztrebki in smeti ter odpadki in odplake so se kopili in onesnaževali okolje, ljudi, živali, zemljo, vode in zrak. Dosegli smo kritično točko, onesnažen zrak grozi vsemu biotopu, onesnažene vode pa že grozijo našemu zdravju. Vsekakor bi morali še danes upoštevati Hlubekova in Vertovečeva prizadevanja ter pospešiti kroženje snovi skladno z dosežki klasične ekološke znanosti in sodobne tehnologije.¹⁰

MATIJA VERTOVEC – UČITELJ NAŠIH VINOGRADNIKOV

Lojze Hrček

Matija Vertovec spada brez dvoma med najbolj plodne slovenske strokovne pisce 19. stoletja. Razen nekaj sestavkov, ki jih je napisal v nemškem jeziku, je pisal samo v svojem materinem – slovenskem jeziku. Pogosto je obravnaval takratno kmetijsko problematiko, zlasti pa mu je bilo pri srcu vinogradništvo – vinoreja. S tega področja je tudi napisal prvo knjigo v slovenskem jeziku – *Vinoreja za Slovence*, leta 1845, ki je bila natisnjena v tiskarni Jožeta Blaznika v Ljubljani. Knjiga je nastala pravzaprav iz prilog Kmetijskih in rokodelskih Novic, časopisa Kmetijske družbe v letu 1844. Knjiga obsega 22 poglavij, od katerih jih 15 obdeluje vinogradništvo, 7 pa vinarstvo oziroma kletarstvo. Leta 1850 pa je Vinoreji sledila še knjižica *Sporočilo slovenskim vinorednikam posebno ipavskim in primorskim*, ki je bila prav tako natisnjena v Blaznikovi tiskarni v Ljubljani. Vinoreja je tiskana še v bohorčici. Sporočilo pa je že tiskano v novi pisavi. Niti v eni niti v drugi publikaciji pa Vertovec ne more iti mimo sadjarstva, kateremu tudi posveti dolžno pozornost, da ne govorimo o kemiji, ki jo pri svojih razlagah postopkov zelo rad poklice v pomoč, posebno še v tistem delu, ki je posvečen vinarstvu oziroma kletarstvu.

Svoji Vinoreji za Slovence je Vertovec dodal še seznam sort, ki jih gojijo na Dolenjskem, imena nekaterih tujih sort, seznam najboljših vinskih in namiznih sort, imena sort na Hrvatskem in Štajerskem ter priloga oziroma prikaz sort vinske trte, v katerem so le-te razvrščene po obliki grozda in listov. Za opis sort, ki so jih takrat gojili na Štajerskem, se je Vertovec poslužil knjige Franca Trummerja, ki jo je avtor izdal v nemškem jeziku v Gradcu leta 1841.

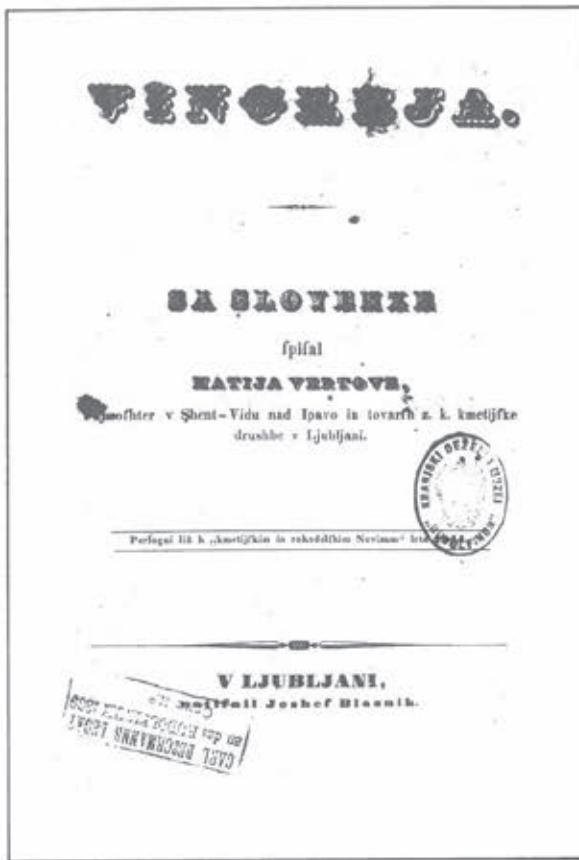
V predgovoru – uvodu Vinoreje Vertovec zelo prizadeto opisuje, kako se drugi narodi trudijo, da bi se čim prej dignili iz siromaštva in zaostalosti.

Trdno je prepričan, da bo tudi Slovenija sledila tem naprednim gibanjem, saj vidi v izdajanju Novic in tudi v sami Kmetijski družbi na Kranjskem zanesljiva dejavnika v tej smeri. Lep dokaz za to je že iniciativa te ustanove, da se izda Vinoreja. Po zaslugu potovanj po sosednih deželah – po Madžarskem, Nemčiji, Franciji in Italiji – kakor tudi po zaslugu poznavanja tuje strokovne literature s tega področja, je skušal našim vinogradnikom čim bolj razumljivo razložiti, kako naj v danih razmerah gojijo vinsko trto, da bi dosegli čim boljše rezultate. Posebej poudarja, da v tuji literaturi niti ni mogel najti podrobnejših opisov nekaterih postopkov, zato se je še posebej potrudil, da bi slovenskim preprostim ljudem – vinogradnikom le-te razložil.

¹⁰ ZbZNT SM, 3/6, 1981, 218 – 237

Tu ima Vertovec v mislih predvsem agrotehnične in ampelotehnične posuge na obdelovanje zemlje in gnojenje vinogradov ter rez vinske trte, za katere meni, da jih morajo vinogradniki pravilno opravljati, pa tudi razumeti, zakaj je to ali ono potrebno tako napraviti.

Zanimivo je tudi, s kakšno vnemo Vertovec opisuje potrebo po gojitvi materinega jezika, boj za njegovo uveljavljanje na vseh področjih, da bi bila omogočena izobrazba najširšim slojem, posebno še mlademu rodu. Posebej polaga na srce duhovščini, ki je v najbližjem kontaktu s kmečkim človekom, da se ustrezno izobrazi in na ta način prispeva k čim večjemu napredku in dvigu iz zaostalosti.

Naslovna stran »Vinoreje« (1844)
Title-page of »Vinoreja« (Cellerage and wine-growing)

V vinogradniškem delu Vinoreje, ki mu je ta sestavek posvečen, je Vertovec zelo podrobno obdelal naslednja vprašanja po poglavjih: sortiment vinske trte, osipanje, katere sorte priporoča, opis posameznih sort, ki jih

gojijo na Primorskem, sajenje in nego, varstvo trte pred pozobo, boj proti škodljivcem, obdelovanje vinogradov, rez, gnojenje, cepljenje, grobanje in posledice gojenja monokulture, ki jo gojimo dolga leta na istem mestu, ter trgatev. Vertovčeve ugotovitve in strokovni nasveti, ki jih daje v navedenih poglavjih, zaslužijo, da se na kratko pri vsakem od njih tudi ustavimo.

Ko v prvem poglavju govorji o velikem številu sort vinske trte, Vertovec pravilno ugotavlja, da je temu pravzaprav kriv po eni strani človek sam, ki v prirodi že od nekdaj odbira boljše oblike in jih razmnožuje ter prenaša iz kraja v kraj, po drugi strani pa seveda narava sama, saj je vinska trta heterozigotna rastlina – se oplojuje med seboj – ter tako tudi ni prav nič čudnega, da imamo ne samo na stotine, temveč tudi na tistoče različnih sort. Seveda so ene boljše, druge slabše. Naprošen od Kmetijske družbe v Ljubljani, je Vertovec že leta 1834 opisal 40 različnih sort, ki so razširjene na Vipavskem. Vsaka od teh sort ima po več varietet ali različkov. Poleg teh pa je zanesljivo še kakih 100 do 200 sort na Primorskem, za katere niti ne poznamo imen.

Vertovec navaja tudi Hlubeka, ki je v neki knjižici zapisal, da je na celem svetu kakih 4 milijone različnih sort vinske trte. Zanimivo je tudi njegovo mišljenje, da je potrebno število sort pri nas zmanjšati s tem, da bi opustili vse tiste, ki dajo slaba vina, in meni, da bi morali imeti največ kakih 10 do 20 kvalitetnih (žlahtnih), kakih 10 do 20 sort za navadna namizna vina in 4 do 8 sort, ki bi bile primerne za predelovanje mašnih vin in grozdja za svežo potrošnjo.

V drugem poglavju navaja Vertovec popolnoma pravilno, da je pogostemu pojavu osipanja v vinogradih največkrat vzrok neugodno vreme v času cvetenja ali pa je sorta že sama nagnjena k osipanju. V času Vertovca je bila ena od največjih nadlog v vinogradih prav pojав osipanja. Vinogradniki so bili glede prvega vzroka skoraj brez moči, drugemu vzroku pa bi se po njegovem mnenju najlažje upirali s tem, da bi takih trt pač ne razmnoževali oziroma jih ne precepljali.

V naslednjem poglavju priporoča Vertovec vinogradnikom, da sadijo za pridelovanje dobrih vin tiste sorte, ki so rodne in ki niso preveč pozne v dozorevanju. Dalje priporoča take sorte, ki imajo kompaktne, vendar ne preveč nabite grozde in seveda ustrezno količino sladkorja v moštu. Sort, ki imajo preveč mesnate jagode, ne priporoča. Prav tako ne priporoča sort, ki preveč rano odganjajo, ker jih lahko posmodi slana. Grozdne jagode naj imajo močno kožico, ker je tako grozdje manj podvrženo gnitju. Končno meni, da bi morali vinogradniki dajati prednost tistim sortam, ki imajo več tanina v kožici, saj taninasta vina bolj prijajo želodcu in tudi bolj obstojna so. Med takimi, ki bi navedenim dobrim lastnostim ustrezale, je najbrž geganija.

V opisu sort, ki so jih takrat gojili na Vipavskem, Goriškem in v Brdih, je zastopanih:

– 18 belih bolj žlahtnih (kvalitetnih) sort: rebula, gerganija, muškateljka, malvazija, belina, čedajc, ovčji ribic, pinela, laška, pikolit, lipovčina, sivka, zelen, rudeča petlja, črni ošip, kostenica, rujavka in sipa;

– 16 belih manj žlahtnih: glera, volovna, belopopka, dišečka, rečigla, cundra, klarna meja, rogatka, dolga petlja, berščina, egiptarca, marvinj, glavačica bela, meskeler, pergola, auguštana ter

– 12 rdečih sort: rumenija, oberfelder, refošk, refoškat ali šušovna, berzamin, rašpica, sladočer, penjel ali penjelc, gnjet, črnina in črna pergola.

Razen nekaterih sort, ki so še danes v sortimentu primorskega vinorodnega rajona (rebula, malvazija, pinela, zelen in refošk), drugih skorajda več ne najdemo v vinogradih. Vendar imamo večino navedenih sort ohranjenih v »muzejskem« sortimentu v Ampelografskem vrtu v Kromberku pri Novi Gorici – v pedagoško raziskovalnem objektu Biotehniške fakultete v Ljubljani.

V poglavju o sajenju trt se Vertovec navdušuje za nizke vzgojne oblike. Velik pomen daje pravilno opravljeni rezi, ki daje potrebeni rodni les za drugo leto, v tekočem letu pa dober pridelek. V zvezi s pozebo v vinogradih svetuje, naj vinogradniki sadijo take sorte, ki kasneje odganajo, predvsem pa se morajo izogibati nižjih leg, ki so nevarne za pozebo. Priporoča tudi »kajenje« ali dimljenje, če je seveda na razpolago dovolj ustreznega materiala za dimljenje.

Posebno poglavje je Vertovec posvetil tudi varstvu pred škodljivci, predvsem pred »tertjonom« – trsnim zavijalcem in različnimi drugimi insekti.

Tudi obdelavi vinogradov – okopavanju ter zatiranju plevela je Vertovec posvetil posebno poglavje. Glede na to, da imajo Vipavci navado, da opravijo vinogradniško kop preplitvo, jim svetuje, da kop opravijo vendarle globlje, saj bodo na ta način bolj učinkovito zatrli plevel, ki krade trti hrano in vlago.

Najbolj obširno poglavje v Vinoreji pa je poglavje o mandanju – o zeleni rezi, ki ga vipavski vinogradniki sploh niso poznali. Tudi v tem poglavju si pomaga z razlagom kemizma pri klorofilni asimilaciji. Mandanje priporoča vinogradnikom kot izredno pomemben poseg v okviru ampelotehnike, saj na ta način omogočimo trsu več zraka in sonca.

V istem poglavju govori tudi o tem, da je potrebno nižinske predele prepustiti pridelovanju žita – kruha. Zanimivo je njegovo mnenje o tako imenovanih »plantah« – enovrstnih nasadih trt med njivami, za kar on ni preveč navdušen. Najraje ima vinograde v tipičnih vinogradniških legah, in sicer kot monokulturo, ker smatra vse druge rastline v vinogradu za plevel. V tem poglavju se spet ustavi tudi pri sadjarstvu, za kar imajo Vipavci tudi dobre pogoje, vendar ne po vinogradih. Ko prebiramo te njegove ocene in predloge, lahko ugotovimo, da je imel Vertovec zelo napredne in zdrave poglede na rajonizacijo vinogradništva. On je tudi vse svoje predloge obdelal in utemeljil z ekonomskimi plati – z računskimi pokazovalci.

To še posebej velja za poglavje o gnojenju vinogradov, kjer si pri svojih razlagah ponovno pokliče v pomoč kemijo. V tem poglavju zelo prizadeto pojasnjuje vipavskim vinogradnikom potrebo gnojenja vinogradov. Do takrat ti svojih vinogradov sploh niso gnojili, ker so se bali, da bi s tem škodovali trti, pa tudi kvaliteti vina. Vertovec se je zelo trudil, da bi s svojimi poskusi ter večletnimi podatki o rezultatih le-teh dokazal pravilnost

svojih trditev in na ta način vinogradnike prepričal in spodbudil, da bi mu sledili. Vinogradnike opozarja, da prihajajo vedno hujši časi in da se bo lahko obdržal le tisti, ki bo znal plavati.

Posebno poglavje je Vertovec posvetil cepljenju trt. Zelo natančno opisuje postopek cepljenja in navaja dobre strani le-tega. Mnogi misljijo, da je cepljenje postalno šele z invazijo trsne uši v Evropo. Vertovec pa svetuje že pol stoletja pred prihodom tega škodljivca v naše kraje, da se tega dela poslužujejo, ker lahko z njim verno prenašajo lastnosti na potomce. S tem načinom zelo enostavno in učinkovito prisilimo nerodne ali slabo rodne sorte, da nam začno bolje roditi. Prav tako svetuje vinogradnikom, kako naj na najbolj enostaven način izpopolnjujejo prazna mesta v vinogradih z grobanjem.

Zelo zanimiva je tudi njegova razlaga posledic gojenja večletnih rastlin, v konkretnem primeru vinske trte, ki desetletja in desetletja živi na istem mestu.

Sporočilo slovenskim vinorednikam

sosebno

Ipavskim in Primorskim.

Spisal
Matija Vertovec,
fajmožter v Šent-Vido nad Ipavo in ud kmetijkih družb
na Kranjskem, Štajerskem in Gorjaskem.

V Ljubljani 1850,
Natisnil Jožef Blaznik.

Doklada Novic.

Naslovna stran drobnega delca (19 str.) »Sporočilo slovenskim vinorednikam
sosebno Ipavskim in Primorskim« (1850)
Title-page of a tiny work (19 pages) »Advice to Slovene Vinyardists Especially
those of Vipava Valley and Littoral« (1850)

Take rastline črpajo v zemljji enostransko hranljive snovi, puščajo pa za sabo strupene ostanke metabolizma. Vertovec to imenuje »samolastno zablatenje«. Zato svetuje, naj na mestu, kjer vinska trta odmre, ne sadijo spet trte, ampak kakšno drugo rastlino. Seveda je bilo to v času Vertovca izredno pomembno, ker je vinska trta neprimerno dalje časa vzdržala, kot je to primer danes, ko cepimo žlahitno trto na ameriške podlage v boju proti trsnim ušim, saj take cepljenke še zdaleč ne dočakajo take starosti. Spomnimo se samo najstarejše trte v Sloveniji – žametovke v Mariboru, katere starost cenimo nekaj manj kot štiristo let. To je trta na lastnih koreninah na peščeni obali Drave. Poleg tega pa tudi intenzivno gojena trta vzdrži manj kot ekstenzivno gojena. Sicer pa še danes praviloma ne sadimo takoj po izkrčenju starih izbiranih trt, temveč nekaj let zemljo »počivamo« in jo ustrezno trestimo zaradi nevarnosti okužb z virozami.

V zadnjem poglavju, kjer Vertovec piše o pripravah in o trgovci sami, opozarja na spoštovanje roka trgovce in svetuje, da potrgajo grozdje šele takrat, ko dozori.

Kot je že bilo omenjeno, je Vertovec izdal leta 1850 še knjižico pod naslovom »Sporočilo slovenskim vinorednikam, sosebno ipavskim in primorskim«, v katerem skuša na kratko povzeti najvažnejše ugotovitve, razlage in nasvete iz svoje Vinoreje, ker je mnenja, da prva slovenska knjiga o vinogradništvu ni našla dovolj zainteresiranih bravcev med vinogradniki ali pa ni zajela dovolj širokega kroga tistih, katerim je bila namenjena, predvsem na Primorskem.

Ko prebiramo Vertovčovo Vinorejo, moramo dati vse priznanje tako njegovi široki izobrazbi in domoljubnosti, pa tudi izredni zavzetosti za dvig narodnega gospodarstva sploh, predvsem pa vinogradništva, ki mu je skušal z zgledom, z živo in pisano besedo nesebično pomagati.

VERTOVČEVI POGLEDI NA KLETARSTVO

Dušan Terčelj

Če hočemo vrednotiti Vertovčeve poglede na kletarstvo ter vpliv njegove Vinoreje, se moramo vživeti v dobo in kraj, kjer je živel.

Vertovec je deloval na Zgornjem Vipavskem, ki je spadalo tedaj v deželo Kranjsko, a na Kranjskem je uspevala trta le še na Dolenjskem. Spodnja Vipavska in Goriška Brda so bile v »Goriški Knežiji«. Kot član cesarske kmetijske družbe za Kranjsko v Ljubljani se posveča predvsem Gornji Vipavski in se Dolenjske in Goriške le dotakne.

Gledano skozi prizmo današnje znanosti vinarstva, a upoštevajoč tedanje stopnjo znanosti, bi želel osvetlitи ob Vertovčevi Vinoreji:

- njegovo črpanje znanja iz kletarstva in kritičnost do literature;
- njegov pogled na vino (provenenco in prirodnost);
- njegova priporočila za vinonarejanje in vinohraniteljstvo;
- njegov vpliv na naše vinarstvo.

1. Vertovčovo črpanje znanja kletarstva in kritičnost do literature

V svoji knjigi sc Vertovec sklicuje na vse pomembnejše pisce kletarstva tiste dobe (Chaptal, Babo, Majer itd.), navaja italijanske strokovne revije, ogrske, avstrijske, nemške, francoske in celo literaturo iz leta 1843, njegova knjiga pa je izšla leta 1845! Vemo, da je upoštevanje najnovejših izsledkov znanosti pri pisanju knjig še za današnje razmere težavno. Pri teoretičnih razlagah kemičnih procesov se drži Liebiga, ki je bil tedaj prvi mož kemije v Evropi, čeprav ni vedno pravilno tolmačil biokemičnih procesov npr. vrenja, saj mu je bila mikrobiologija še tuja, vendar zasledimo pri Vertovcu vseskozi kritičen odnos tudi do svetovnih veličin takratne kemije (npr. Liebiga) in takratnega vinarstva (npr. Baboja). O uporabi žvepla piše:

»Ko žveplo gori, se proti sprijemlje s kislicam in postane žveplenokisl gas. Če tedaj sod, preden ga s vinom naliješ, žveplo v njemu žgaje, s žveplnim ali žveplenokislim gasom napolniš, ga ni več kislogasa v sodu, de be se ti pri nalivanju s vinam združil in mu škodoval, zakaj sprijel se je z žveplom in je postal žveplenokisl gas.«

Ta žveplenokisl gas se po besedah barona Babota s časam z žlezosladiščno ali s gnilčnimi rečmi, ki so v vinu, sprime, jih zgrabi in na dno v drožje potlači; on je živo terdi, da pride zadnjic vse žveplo v drožje.« (str. 242)

Vertovec ni zadovoljen s tolmačenjem Baboja in intuitivno, čeprav ni kemik, sklepa, da je delovanje žvepla drugačno. Piše: »Nam se pozdeva, da pri ti reči je nakej pomote, na ktero, kar je nam znano, ni še noben kemikar mislil. Kadar žveplo gori, dela se žveplenokisl gas – ta je prav; ali se ne

dela tudi pri ognjeni gorkoti žvepleni puh? – v žveplokislobi je žveplo svoje lastnosti popolnoma zgubilo, je postal nekaj drugiza, čisto noviga kar ima vse nove lastnosti – je postal žveplokisloba; v žveplenem puhu ostane pa žveplo še žveplo. Prepicana resnica je pa, da ozvezpljeneno vino je ljudem škodljivo.« (str. 242).

Vertovec kritizira odišavljenje žveplenih trakov: »Prazna reč je, ker goče dišavne večidel smerde. V Strasburgu jih natrosajo za Francoze s vijočnimi perescami, kar je ravno tako prazno; tudi tako prazno je sede za terane po uku barona Babota s muškatnim oreščkam nakaditi.« (str. 243).

Sličnih kritičnih cvetk je vse polno. Pravi npr.: »V nemškem jeziku se najde zlo veliko vinohranilskih bukev, pa večidel niso vredne treh piškavih orehov; zakaj ne učeni in skušeni možaki, ki večidel niso vinoredniki in vinohramov nimajo, ampak gospodje po večerji lačni, ki niso nikoli vinohrama imeli, so jih pisali in jih v podstrešnih stanicah pri lunini svetlobi in verčku vode – da bi saj kozarčik vina si naklonili, – še pišejo. Bolj stare bukve obropajo in kar v njih najdejo dobriga in slabiga, neumniga in prazniga – brez presejanja vkup spravijo in nove bukve oznanijo.« (str. 196).

»Kdor hoče prav vina hranovati, mora soznaniti se z vsimi naravopostavami, ki se z obderžljivostjo vina v večih in manjših zvezah znajdejo in tedaj k njegovi stanovitnosti pripomorejo.« (str. 198).

Vidimo, da je Vertovec pristopil k stroki s kritičnim raziskovalnim čutom. Učil se je na lastnih izkušnjah, to skušal znanstveno raztolmačiti in na osnovi znanstvenih izsledkov od drugod je novosti predhodno preizkušal doma.

2. Vertovčevi pogledi na provenienco in prirodnost vina

Vertovec piše: »Vino je poseben dar Božji, k razveseljenju – po besedah sv. pisma – človeškiga serca; naj ga pije človek z mero in o pravim času, k ozivljenju svoje dušne in telesne moči, da se bo v njem, kakor z oljem v svetištu, zibelj življenja k poterjenju zdravja in zdaljašnju življenja, podpiral.« (str. 167).

Upošteva, da rastejo številne sorte grozdja, ki dajejo različna vina, odvisno od tal in podnebja:

»Kakor je majhna Ilirja, podoba velike Evrope, da se najdejo v nji lepa polja, visoke gore, laško, nemško in sibirsko podnebje, trije poglavitični evropski narodi in jeziki, vsi poljski, morski in gozdni pridelki, tako tudi vse evropske vina, od nar bolj kislega do nar sladkejiga, od nar nižjiga do nar močnejjiga.« (str. 192).

Zagovarja strogo prirodnost vina, celo tako daleč, da odklanja žveplo: »Vi pa bolj južni vinoredniki! Ko bi vas kdo dražil, de se v vaših krajih ne dajo vina kakor v bolj severnih obderžati, in zakaj bi jih tedaj po bolj severnih šegah ne ravnali? Odgovorite mu, da navadno raji pri zdravi grenkozaoltnosti, ko pri smerljivim in škodljivim žveplu pomoči iščete.« (str. 244).

Dalje: »Če moštvo, postavimo, cukra dodaš, more tako vino močnej in stanovitniji postati; bolj je po umni reji na tertici bolj zukreniga grozda iskati. Svoje žive dni nimaš nič v vino djati, če nisi previžan, de je nedolžno,

pa tudi nedolžniga ne stavi, vino je nar bolji tako, kakoršniga je Bog dal.« (str. 250).

3. Vertovčeva priporočila na vinorejanje in vinohranilstvo

Čas trgatve – bendimo – zelo napredno postavlja:

»Grozđe gre takrat tergati, kadar je zrelo; zrelo je pa, kadar pri prijetnim vremenu njegove petlice oblesenujejo.« (str. 140).

»V Goriški knežiji pa so pred Francozmi deržavni stanovi bendimo sklepali, zdaj pa, ki deržavnih stanov več ni, jo oznanujejo komisijski oskerbeniki v imeni kresije, potem ko zemljische gosposke in soseckne prisežne može v izbor spravljene zaslišijo. Tako je bilo tudi, od kar se pomni, v naši ipavski komisiji deržano.« (str. 141).

Vertovec med drugim svetuje, kako opravimo trgatev:

»Vsa bendimska posoda za bendimo se mora oprati; snaga, lepa reč. Nikdar se nimaš podstopiti v nji kako drugo reč hrani.« (str. 144). Pri terganju je treba paziti:

- jagode od toče pobite in čisto suhe se obirajo in proč mečejo,
- kislognilo ali plesnivo grozdje gre iztrebiti in proč vrci,
- vse zeleno in prekislo grozdje mora se popušati na mladici.

Vinorednik naj dobro v spominu ohrani, de s kako mero dobriga vina ne bo nikoli, postavimo pet čebrov slabiga, tako poboljšal, kakor s enako mero slabiga pa enako dobriga poslabšal.« (str. 145).

Pri predelavi grozdja kritično opisuje razne navade po svetu in doma, kakor tudi novitete, ki se uvajajo.

Vertovec zagovarja Liebigovo teorijo vrenja kakor tudi sestav mošta. Omenili bi nekatere Vertovčeve nasvete za vrenje:

»– spreviga je nekaj zraka, to je kislogasa potrebno, da vrenje mošta spodbode in zdrami, potem bi pa zamogel čisto pred zrakom zapert, naprej vreti.

– Če hočeš vinu bolj lep duh ohraniti, in ga ljubšega in ne premočnega imeti, naj ti vre v manji meri.« (str. 157).

Vertovec podrobno opisuje predelavo belih vin ter zlasti dva glavna sistema t.j. severno ali nemško šego vina narejati ter južno ali francosko šego ter še ipavsko vinonarejanje.

»Po nemški šegi se grozdje takoj zmasti in spreša in sod se z moštom nalije in v njem vre. Po južnih krajih se grozdje zmasti in potem mošt dalje ali manj časa v badnjih na tropinah vre.« (str. 168).

Vertovec zagovarja južno šego vina narejati, da mošt vre na tropinah:

»– vino postane veliko bolj dišeče, ker alkohol iz tropin dišeče olja na-

se potegne

– vino postane nekoliko gorenkljato in tedaj bolj zdravo in tudi stanovitnije, ker ga grenkozagoltnost veže.« (str. 171).

Svetuje pa: »Ko bi človek hotel bolj slastne, ljube in bolj dišeče vina imeti, popred naj jih iz tropin sname.« (str. 173). Opisuje še staro ipavsko vinonarejanje z vsemi negativnimi opravili: »To šego spoznamo za slabo in škodljivo. To je šega, kakor da bi si človek vse nalač prizadeval, svoj mošt kar dobro zvešiti.« (str. 174). Priporoča svoje izkušnje:

»Vsim vinorednikom, kteri mošt v badnjih kuhajo, pokrove nanje omisli, vživo priporočimo in jih zagotovimo, de se bodo od te koristi prepričali in pokrovov nikdar več opustili.« (str. 174).

Iz badnja naj odteka mošt po cevi direktno v klet na dno soda. V badnju ostanejo le tropine in droži, ki se prešajo in mošt oz. vino prepeče v žganje.

»Po naši šegi ga ne pride ne kančika kuhanega mošta na zrak, da bi se vešil in čudo bi ne bilo ne, ko bi še od te strani naše vina nekoliko bolj bile.« (str. 175).

Sodobno gleda na nalogu kletarstva ter ima vino za živo materijo: »Slednje vino je že po svojem bitji v nekim razpadanju zapopadeno; zatorej ga tudi ni v nobeni, tudi ne v nar bolji vinski deželi takiga vina, da bi navadnih okolnostih hitreji ali kasneje ne razpadlo ali se spridilo, ko bi mu človeška vednost in umetnost po mogočnosti v okom ne prišla.« (str. 195).

»Kar grozdju ali vinu ne služi, zamore umen človek večkrat odverni, kar pa tekne, ima nakloniti. Iz premerzliga kraja prenese človek tertico v bolj preksončan in gorak kraj, iz zraka, v katerem bi kislogas vinu nagajal, v terdno zaprto posodo, iz gorkote v hladen hram itd.« (str. 199).

Pravilno dojema dozorevanje vina:

»Ako človek želi, da bi se mu vino vzorilo in ako zrak k temu priporomore, prav je, da počasi in kar v majhni meri skozi dožne luknjice do vina gre, kadar se je pa vino vzorilo, to je, nar visokeji stopnjo svoje dobrote doseglo, bi človek želel, da bi zrak do njega več pristopa ne imel.« (str. 200).

Dalje svetuje: »Bolj ko boš vino pred pristopom zraka ali kislogasa varval, dalje časa ga boš tudi obderžal: nasproti pa tudi bolj ko bo zrak do vina dohajal, manj bo stanovitno. Sode bolj pogostoma, kakor poredkoma zalivati, jih dobro zamašene in zapolnjene deržati; ne velikega soda, ne za dom, ne za oštarijo nastaviti, temoč ga raji v manji barigle ali sodce potočiti in medtem, ko se eden nastavi, se morajo drugi polni deržati.« (str. 225-226).

Vertovec nadalje priporoča staranje vina v steklenicah: »Vsim bolj premožnem Ipavcam živo priporočimo, da bi od leta do leta kake guštare taciga vina natočili in jih dobro zamašene vsaj 3 leta starali. Prišel bo tak čas, da porečejo: blagor mu bodi, ki nam je ta svet dal.« (str. 230).

Podrobno opisuje čiščenje vina, žvepljanje, čeprav se zanje ne navdušuje. Piše: »Prav močno nas je veselilo, zadnjič iz ust častitiga gospoda grofa Barbota saslišati, de tudi na Dolenskim navadno vin ne čistijo. Tako se tedaj v Iliriji v primeri s francosko in z vsemi bolj severnimi deželami še narveč naravnih vin popije, to je tacih, ki so se same očistile.« (str. 241).

Čeprav ni ljubitelj žvepla, ga v nekaterih primerih tolerira, npr. če je deževna trgatev in grozdje gnije, bo belo vino ob pretoku porjavelo: »Ko bi se bal, da bi vina zavolj preveličih dežjev pred bendimo stanovitne ne bile, vtoči ga iz vsakiga soda, potem kadar so se že včistile, ki po pol kozarca, in ga za 14 dni postavi kam na zrak, ali v vinohram; če vina lepe in čiste ostanejo, je prav, sicer bi jih mogel ob presnemovanju nekoliko pokaditi.« (str. 246).

Vertovec je imel v nekaterih pogledih mogoče zastarele nazore za današnji čas, ki pa so bili v takratnih pogojih opravičljivi. Večino njegovih nasvetov pa lahko pohvalimo še danes. Nekateri principi so neverjetno napred-

ni, lahko bi rekli, da je korakal daleč naprej in so mu sodobniki le težko sledili. Učil se je na lastnih opazovanjih in ta skušal tolmačiti na dognanjih takratne znanosti, ko jo je koristil za izboljšanje tehnoloških postopkov v vinarstvu.

Vpliv Vertovca na primorsko kletarstvo

Moramo reči, da je bil vpliv Vertovca in njegove knjige *Vinoreja* izredno velik predvsem na Vipavskem pa tudi po celi Kranjski, Goriški, manj pa Štajerski, kjer je bolj očiten nemški vpliv.

Še danes vinogradniki na Dolenjskem in Primorskem predelujejo belo grozdje tako, da puščajo mošt na tropinah, pa čeprav le čez noč, in mošt oz. vina zelo malo žveplajo. To ni ravno v korist današnjim zahtevam kletarstva, še zlasti, če se vinogradniki ne držijo v celoti Vertovčevih naukov, da bi vino prišlo čimmanj v dotiku z zrakom (t.j. brezračni pretok in stalno polne posode).

Lahko bi Vertovca imenovali vizionarja za Vipavsko in Goriško. »Goričanom damo pa svet, da bi nad Solkanom, nasproti sv. Gore čez Sočo si most naredili in se v osojni hrib Sv. Valentina z veliko kletjo, ki za 1000 ali 2000 sodov vina, zarinili.

Ker nekoliko kasneje od nas (Ipavci) teržejo in v badnjih terane (črnine) še zdaj dolgo kuhajo, bi zamogli morda svoje vina v imenovani kleti po g. Liebigovem svetu (pri niski temperaturi) narejati in ko bo ravno tam želesna cesta mimo šla, kar bi jih po nji v daljne kraje oddajali.«

Vipavcem pa prerokuje:

»Ipavski dolini čaka še velika zakopana sreča kakiga velikega vinoprepukčevavca ali kako društvo, ktero bo s starim grenkljastim Ipavcam veliko kupčijo po vseh mestih cesarstva, pa tudi za Angleže, ki posebno radi močna vina pijajo, odperlo.«

Ni čudno, da so te ideje rodile bogat sad. Táko društvo je bila prva vinarska zadruga na teritoriju današne Slovenije, ustanovljena 1894 v Vipavi.

Ravno vinogradniki Št. Vida (Podnanosa), Podrage, Slapa itd. so bili pobudniki ustanovitve prve slovenske vinarske zadruge v Vipavi pred 90 leti, a seme teh naprednih idej je zasejal Vertovec pred 140 leti. Mislim, da je v tem še posebna zasluga Vertovca in njegove *Vinoreje*.

Zbor vino- in sadjorednikov v Hellbronu.

Tudi slovenskim vinorejcem v poduk.

Kakor se je lanjsko jesen 1505 kmetovavev v Gradcu, se je bilo malo kasneje tudi na Virtemberskem v mestu Heilbronn 162 nemških vino- in sadjorednikov za tri dni sošlo, kjer so se vsak dan, narpred v dveh odločkih za vinorejo in za sadjorejo posebej, potem pa v kup v velikim zboru pogovarjali.

V odločku za vinorejo je bil gosp. baron Babo, slavni kmetovavec, predsednik, in tudi so se veliko prepirali, kaj de je blojenje vina (*Weinverfüschung*)? — — Pricjoči kemikarji so jo z enim glasom terdili, de, ko se nizkimu moštu pred vrenjem cukra, kateriga pomanjkanje terpi, dodá, ni to nobeno blojenje, marveč le popravljanje ali poboljšanje vina; zakaj le v gorkih krajih in na preksončnih goricah dozori grojzdje popolnama in postane močno cukreno, de se dajo iz njega lepo dišeče, žlahne in cvetne vina narejati; kar se ga pa v bolj osojnih krajih, na ravnih poljih in na visoko speljanih tertah, kakor na Talijanskem, ali clo v premerzlih deželah prideluje, ako je ravno mehko in sladko, vendar ni cukreno, in ne da pridniga vina. Če se tedej moštam iz taciga grojzdja cukra dodá, se popravijo, de postanejo veliko bolji vina iz njih.

Kakor jim je bilo lani predalječ v Gradee, jim bo tudi prihodnji predalječ v Kili, sklenili so le takrat z velikim zborom nemških kmetovavev zediniti se, kadar jim bo to prav priložno. De jih je veliki kmetijski zbor v Gradeu kot zgubljene ovčice z enim glasom nazaj k sebi za naprej povabil, in jim tako odločenje in posransko shajanje ojstro prepovedal, si niso clo nič k sercu vzeli, marveč so se temu še posmehovali. Kdaj bo take razpertije konec? —

M. Vertovec.

Vertovčovo poročilo o zborovanju vinogradnikov in sadjarjev v Heilbronn
(Novice 1847, str. 74-75)
Vertovčev report about the meeting of vinyardists and fruit-growers at Heilbronn
(Novice 1847, pag. 74-75)

ZNAČILNOSTI VERTOVČEVIH CERKVENIH GOVOROV

Jože Koruza

Matija Vertovec (1784 — 1851), mnogostranski slovenski pisec, je leta 1850 izdal tudi knjigo z dandanašnji dokaj nenavadno zvenecim naslovom *Shodni ogovori*. Iz avtorjevega predgovora kmalu izvemo, da gre za »shodne pridige«, saj uporablja tudi ta sinonim; torej je šlo za poskus slovenjenja tujega termina »pridiga«, vendar pa se Vertovčeva slovenska ustreznica »ogovor« ni uveljavila v rabi. Kaj pomeni pridevnik »shoden«, se da prav tako posneti iz predgovora, še določneje pa iz naslovov pridig. Gre za »velike shode«, torej priložnosti, ko se je v cerkvi zbralo izjemno veliko vernikov oziroma poslušalcev. To so bila cerkvena proščenja, romarski shodi, nove maše, zlati maši, posvetitev novega oltarja, slovo od faranov, vpeljavanje novega duhovnika, rojstni dan cesarja. Cerkve, v katerih je Vertovec imel te shodne ogovore, so bile vezane na dve njegovi službeni mesti, Planino nad Vipavo in Šembid (zdaj Podnanos), pa na dekanjsko središče v trgu Vipavi, potem so bile to vipavska božjepotna cerkev v Logu, božjepotna cerkvica na Nanosu, ob novih mašah pa je pridal po enkrat v rodnih Šmarjah in na Gočah. Časovni razpon Vertovčevih objavljenih pridig je skoraj štirideset let, najstarejša je datirana z 22. nedeljo po binkoštih leta 1810, najmlajšo je govoril na novega leta dan 1848.

Kot pobudo za objavo pridig navaja Vertovec nagovarjanje mnogih priateljev, namen pa je označil: »v pomnoženje domače pismenosti«. V naslovu je sicer poudaril primarni govorni značaj pridig, ko je zapisal, da je natisnjene pridige »spisal in izustil«, vendar je z njih ponovno govorno izvedbo v cerkvi računal le v eni od štirih predvidenih kategorij porabnikov, v »mladi duhovšini...«, kteri je pri mnogoverstnih in večkrat sitnih opravilih zlo težko se še na kaki posebni shod z ogovoram prav pripraviti. Drugačno ustno izvedbo, namreč glasno branje, je predvidel po domovih kmetov in rokodelcev, posebej tistih, ki zaradi oddaljenosti od cerkve ne morejo redno obiskovati verskih obredov: »Dobre pridige, z premenovanjem glasú prav in lepo družini brane več zdajo od drugiga duhovniga branja, saj so nalaš v izrečenje spisane.« Iz sociološkega aspekta je posebej zanimiva tretja skupina predvidenih porabnikov: »Tudi višejim gospodam po mestih in deželi, kteri bi hotli svoje služabnike z zdravim, prijetnim in koristnim branjem obdariti — kakor je zlasti pri Nemcih navadno — jim ponudimo in priporočimo...« V tem primeru so pridige namenjene zgolj individualnemu branju. Z literarnozgodovinskega stališča nas v citirani formulaciji presenetl oznaka pridig tudi kot »prijetnega« branja. Gre namreč za lastnost, ki je zunaj verske namembnosti in ki je posledica oblikovalne veščine.

Novice.

(Gosp. Matija Vertovec), slavni slovenski pisavec „vinoreje“ in „kemije“ se pripravlja nektere svojih slovenskih pridig na svitlo dati: „Kér sim od več strani zvēdel, de je moje pisanje Slovencam všeč — so undan vredništvu pisali — bodem, če mi dobrotljivi Bog življenje zdaljša in zdravje poterdi, nektere cerkovne ogovore ali pridige, ki sim jih pri mnogih priložnostih izustil, za natis spilil in na svitlo dal; mogoče je, de bo tudi to delo Slovencam všeč.“ —

(Slavniga gosp. Petra Preradoviča), pesnika lani na svitlo danih in tudi v naših Novicah priporočenih „Pervencov“ so naš milostljivi Cesar Ferdinand zatô z zlatô svetinjo za učenosti in umetnosti (pro literis et artibus) počastili.

(Gosp. Leopold Kanenik) nam je 18. dan tega mesca prinesel cel šopicek lepih rudečih jagod, ki jih je v Ljubljano popotovaje poleg ceste na klancu proti Trebeljevim utergal; povedal je nam tudi, de v Šmartnu pri Litiji na Lončarjevin vertu ravno zdej jabelčno dre-

Naznanilo, da pripravlja Vertovec knjigo pridig („Novice“, 1847)
Announcement that Vertovec is preparing a book of sermons („Novice“, 1847)

S to oznako pa je do neke mere pojasnjeno, zakaj je Vertovec ponudil knjigo tudi četrti kategoriji bralcev: »Priatljam domorodniga slovstva smo žeeli z njimi vgoditi, ktere slednji enaki sad domovine veseli.« Glede na prej povedano ne smemo tega stavka razumeti tako, da ljubitelje domače književnosti veseli vsaka knjiga v slovenskem jeziku, ampak predvsem tiste knjige, ki so »zdravo, prijetno in koristno branje«, ki so torej nabožne po vsebini, a imajo literarno obliko. Potemtakem naj bi pridiga, »scíščena« za natis, bila posebna vrsta umetne literature. Takšno pojmovanje po eni strani ustreza dotedanjemu dejanskemu stanju v slovenski književnosti, saj so pridige, ob še vednem pomanjkanju poskusov v pravi priročni prozi, predstavljale najbolj izvirno in najbolj zahtevno prozno oblikovanje v slovenskem jeziku; po drugi strani pa prav iz takšnega pojmovanja značaja pridige lahko razumemo, zakaj je slovensko priročništvo tako težko in pozno nastajalo. Vsekakor pa nas ta opažanja in spoznanja opravičujejo, da obravnavamo Vertovčeve *Shodne ogovore* kot literarno dejanje. Razen tega ni zanesljivo tudi dejstvo, da jih je od skupnega števila 26 nastalo kar 21 pred letom izida prve slovenske povesti, Ciglerjeve *Sreče v nesreči*, eden v tem letu (1836) in le 4 pozneje.

V uvodnih opažanjih ne smemo tudi mimo dejstva, da knjiga predstavlja izbor iz Vertovčevih shodnih ogovorov. Tudi o tem govori avtor v predgovoru, da je namreč sklenil le nekatere svojih »shodnih pridig odbrati, scistiti no v natis zrociti«. Tudi za sklepanje o razmerju med dejansko govorjenimi in natisnjeni pridigami najdemo gradivo v Vertovčevi knjigi sami. Na za-

četku pridige, ki jo je imel na četrto nedeljo po veliki noči leta 1822 v Logu, pravi: »Čez dvajsetikrat sim vam že iz tega sedeža govoril...« (Str. 31.) Vendar je po časovnem zaporedju v knjigo sprejetih pridig to šele peta pridiga v Logu. Ker Vertovec ni nikoli služboval v Logu in so bile torej vse njegove pridige v tej cerkvi 'shodne', ni mogel biti kriterij izločanja drugovrstnosti cerkvenih govorov. Toda v knjigo je sprejel le slabo četrtino teh pridig. In kakšen je bil kriterij takšnega strogega izbora? Tudi o tem lahko sklepamo iz predgovora h knjigi. Vertovec omenja znanca duhovnika, ki mu je izjavil, da v zbornikih nedeljskih pridig povprečno najde le po štiri pridige, ki so mu všeč, za svojo knjigo, ki je sicer manjša po obsegu, pa Vertovec upa, da bodo bralci našli več kakor štiri, ki jim bodo ugajale. Torej ni bil Vertovčev izbor tematski, takšna je ureditev knjige, pač pa po kriteriju popularnosti in estetskega vrednotenja v najširšem pomenu.

SHODNI OGOVORI.

Spisal in izstil

Matija Vertovec,

fajmeister v řeti, Vidu nad Ipav.

Na svitlo dani

sd

slovenskoga družtva

• Matija Vertovec.

F. Ljubljani, 1850.

Natisnil Jozef Blažnik.

Vertovčeva knjiga »Shodni ogovori« (1850)
Book by Vertovec »Gathering's sermons« (1850)

Ker gre za pridige, torej za slovstveno vrsto, ki je imela takrat tudi v slovenski književnosti že sorazmerno bogato in dolgo tradicijo, nas zanima najprej Vertovčev odnos do predhodnih objavljenih pridig v slovenskem jeziku, pa bodisi da gre za naslonitev ali za opozicijo. Že pogled na zunanjougradbo, v kateri so razvidno ločeni uvodni deli pridig od logične tematske izpeljave in ta od sklepnih delov, nam kaže, da je Vertovec neprimerno bližji jezuitskemu tipu pridige ali mlajšemu janzenističnemu, kakor pa včasih miselno komaj kontrolirani govorniški spontanosti vipavskega rojaka o. Janeza Svetokriškega. Pa vendar bi se našlo tudi med njima kakšno podobnost, predvsem v temperamentu. Ko hoče biti Vertovec prepričljiv, ko hoče razpoloženjsko učinkovati na poslušalce, se zateče k preskušenim retoričnim sredstvom in k dramatičnemu podajanju. V pasijonski pridigi se v uvodu posluži takšnega čustvenega izziva poslušalcev. Bodisi da je imel na razpolago podobo Kalvarije ali Kristusa na križu in je hotel v poslušalstvu vzbuditi intenzivno podoživljanje Kristusovih muk ob slikovnem dojmu še z besednimi sredstvi, ali pa je skušal zgolj z besednim slikanjem ustvariti ustrezno podobo pred 'duševnimi očmi' vernikov, v namen je zastavil vso slikovitost in prepričljivost svoje retorične spremnosti. Naj govori citat sam:

»Ozrite se, kristjani! – na kalvarski hrib, in poglejte, kakó nar nedolžniši, nar pravičniši med nebam in zemljo na lesu visi; kakó so Božjiga, včlovečeniga Sina krivičnikam prišteli, kakó so ga kot nar večiga hudodelnika zasramovaje na zaničljivi križ spravili! – Poglejte blagi bratje – poglejte ga hčere Siona na križi umirajočiga, z grenkimi solzami ga obžalujute. – Poglejte! – Njegova oslabljena glava se mu na pèrsi obesi; njegove oči omadlé; usta, iz katerih so besede večnega življenja zvirale, omolknijo; njegove roké, z kterimi je tolikanjkrat svoje in celi Izrael blagoslovil, se več ne ganejo; noge, ki so ga po ojstrih potih nevtrudeno nosile zgubljenih ovčic hiše Jákoba iskatí, so na križ perbite, in bitki njegoviga ljubeznipolniga serca manji prihajajo, in vgasvajo.

Ab dopolnjeno je! – takó je zdihnil – je glavo nagnil in dušo iz sebe dal.« (Str. 24.)

Citirani odstavek vsekakor priča, da je Vertovec obvladal preskušeni register retoričnih sredstev cerkvenega govorništva, podedovan še iz baročne dobe, vendar ga je omejil na razumno mero in obdržal v mejah dobrega okusa, ki ga je gojila in terjala razsvetljenska estetika. Kakor se je izognil pretiravanju, tako je tudi vedel, da dolgo vztrajanje v takšni retorični drži ohromi učinek. Zato je takoj na začetku »speljanja« teme ubral drugačen ton, ki bi ga s pridržki lahko označili za psihološko razglabljanje. Tu stoji polno v razsvetljenstvu:

»Terpljenje obstoji v nekih notranjih, večkrat zlo zopernih občutljajih, ki se ne dajo nikoli prav in popolnoma z besedo razodeti; kdor sam terpi, si prizadeva z mnogimi pripodobami svoje bolečine dopovedati; mi je, pravi on, kakor de bi mi težak kamin na serce tlačil; boli me, kakor de bi me nekdo z desetimi britvicami zbadal; pokaja nimam, spati ne morem; takó se pritožuje. Telesne bolečine se teško, dušne pa so težjeji dopovejo. Če pa človek ne zamore svojega lastnega trpljenja z besedo prav razodeti, kakó bo pa neki terpljenje drugiga človeka, ki [ga] sam ne občuti, dopovedal? – Tiste

pobožne duše, ki so Jezusa zvesto na kalvarski hrib spremile, se pod križ vstavile, vsiga same priče bile, in do konca pri njim ostale, bi tudi ne zamogle na tanko nam dopovedati, kolikanj je Jezus pretrpel; kje bom pa jest besebi vzel, z njimi Jezusa telesno in duševno terpljenje pred vašiga duha prav živo postaviti. . .« (Str. 24 – 25.)

Podoben odstop od baročne retorike lahko opažamo tudi na pripovednih vložkih. Zgledne zgodbe (eksemple), ki jih je tako rad in pogosto vpletal v svoje pridige o. Janez Svetokriški, srečamo v Vertovčevih pridigah izjemoma in še to v pripovedno okrnjeni in racionalistično tematizirani obliki. Primer takšnega zgleda najdemo v pridigi ob posvetitvi novega oltarja v Logu. Ko želi utemeljiti potrebo globlje pobožnosti in nezadostnost materialnega darovanja, ponazorji svojo misel tako:

»Kaj bi se ti neki zdelo, ti hišni gospodar! – ko bi ti tvoj hlapec, v zahvalo tvoje ljubezni in skerbi do njega, košik žlahtniga grozdja iz tvojega lastnega nograda v dar pernesil, pri tem pa za tvoje povelje nič ne porajtal, in tebi nepokorin bil? – Proč z njim, tim nehvaležnim hlapcam, boš ti rekel; kako se lepiga dela – pokorin – pokorin naj bo, to je pervo, kar od njega terjam, – potem bo vse prav.« (Str. 34 – 35.)

Razsvetljenska miselnost pa je še globlje prodrla v Vertovčeve pridige. Ne le da je zaznamovala zgradbo in stil, uveljavila se je tudi v tematiki. Zanimivo je, kako je Vertovec v pridigi ob novi maši v svojem rojstnem kraju opredelil duhovnikove naloge in z njimi začrtal tudi tematiko pridig:

»Duhovni, ki so na stopnji Gospodovih učencov in njegovi pooblatjeniki, morajo tedaj, kakor bi sam Jezus, če bi še na svetu bil, ljudi na razumnosti razjasniti, razsvitliti, jih v volji Božji podučiti, no jim pot čednosti, ktera sama v veselno večnost pelje, pokazati; jim morajo vse resnice svete vere razlagati, vse skrivnosti kraljestva Božjega razodevati, no vse pripomočke k zveličanju priporočevati; morajo tamo nevednosti od njih odganjati, zagrinjalo poželenja, ki jih slepi, od njih proč potegniti – ga sožgati; babje vere, krive, spačene in škodljive zapopadke jim iz glav zbijati, no jim va-nje gole resnice, zdrave nauke in dobre svete zasaditi. . .; učiti, kakó de naj dela, ktere jim je Bog v njih stanu naložil, po zgledu Zveličarja marljivo in nevtrudeno delajo, de bodo na večer svojega življenja plačilo prejeli.« (Str. 150.)

Zanimivo in značilno je, da Vertovec kot prvo duhovnikovo nalogu postavlja razsvetljevanje razuma vernikov, potem šele skrb za njihovo moralno in versko vzgojo. Pa tudi v nadaljnjem razčlenjevanju dolžnosti se vedno znova vrača k neverskim, da ne rečemo k posvetnim rečem, ki so v tem sistemu tesno povezane z verskim življenjem in duhovnikovo vzgojo. Čisto v duhu razsvetljenstva sta posebej poudarjeni preganjanje praznoverja in stimuliranje poklicne delavnosti. Tako se duhovniku, skrbniku za »dušni blagor« vernikov, pridružuje duhovnik, ljudski učitelj in svetovalec v posvetnih stvareh. In to ne le zunaj cerkve, ampak tudi s prižnico. O pravilnosti našega sklepanja nas prepriča že pregled teh pridih, kakor jih je Vertovec označil v kazalu. Kar na uvodnem mestu je pridiga »ob overženju bankovcev«, ki govori o gospodarskem položaju pod francosko okupacijo in poskuša ljudi vsaj potolaziti, ko jim pomagati ne more. Še zanimivejša je tema druge pridige:

»V čim obstoji kristjanska varčnost, in zakaj de moramo varčni biti?« Izhaja iz Valvasorja, ki je Vipavce pohvalil kot pridne in pametne gospodarje, in toži, kako so se v sto petdesetih letih razmere obrnile na slabše. To mu daje možnost za praktičen gospodarski pouk, svari pred razsipnostjo in spodbuja k premišljenosti in varčnosti:

»Varčni, pridni gospodar, ki spozna, z kako skerbo in težavo se denar pridobi, ga ne bo po nepotrebnemu trosil... ; on ne bo brez premisleka kakreči danas dragu kupil, jutré pa po nič prodal; ne bo se z rečmi pečal, z katerimi ni še dobro seznanjen; si ne bo butare na glavo zavalil, ki preteška, bi ga vtegnila potlačiti; zakaj on je prepričan, da ljudi brez števila v mnozih stanovih je še po tacih neumnostih zlo naglama ob vse svoje in čisto na nič prišlo.« (Str. 11.)

Takšne in podobne praktične nauke za svetni blagor vpleta tudi v druge pridige, ker ve, koliko zmora avtoriteta duhovnika pri ljudeh, ki so sicer gluhi za vse dobronamerne nauke in svete. O tem vplivu, ki ga je porabil za povsem praktične stvari, je v konkretni obliki spregovoril Vertovec sam v pridigi, s katero se je poslavljal od Planincev. Tu med drugim tudi pove, kako je farane prepričal, da so dali cepiti svoje otroke proti kozam in so se tako obvarovali pred epidemijo, ki je potem razsajala po dolini. Tako se je Vertovec tudi kot duhovnik in v cerkvenih govorih angažiral za razsvetljevanje najširših slojev.

OBČA ZGODOVINA V DELIH MATIJE VERTOVCA

Bogo Grafenauer

Ko govorimo o Vertovčevem zgodovinarskem delu, s katerim je začel že skoraj šestdesetletnik, ne mislimo na razvoj spoznavanja naše slovenske preteklosti, kot delamo navadno pri obravnavanju razvoja slovenskega zgodovinopisa in njegovih vidnejših delavcev. Pa vendar je po svoje zanimiv. V 19. stoletju, v katerem je zgodovina v Evropi in kulturnem svetu dobila izjemen ugled in je zgodovinsko mišljenje – historizem – bilo spoznano kot temeljni način za spoznavanje preteklega, sodobnega in bodočega sveta ter je s tem postalo najznačilnejša komponenta izobrazbe in spoznavanja (nastanek marksizma pri obeh njegovih klasikih je za ta položaj pač klasičen primer), je bil pri Slovencih Vertovec prvi, ki se je trudil zapolniti pri nas popolno praznino v tem pogledu. Že od Zoisovega krožka naprej je bilo seveda doseženo spoznanje o pomenu zgodovine lastnega naroda za njegovo osveščanje in samospoznanje. Obče zgodovine pa se razen kje na vprašanjih zgodovine krščanstva ali življenja svetnikov ni lotil nihče. Vertovec je kot prvi poskusil z domaćim delom pomagati Slovencem k dobi ustrezemu spoznavanju razvoja sveta. Seveda ni bil nikakršen šolan zgodovinar. Takšnih v času njegovega študija konec 18. in v začetku 19. stoletja (licej v Gradcu je končal že leta 1803) tudi ni še vzgajala nobena avstrijska visoka šola. Zgodovine se je učil le v višjih razredih šestletne gimnazije in v treh letih liceja, nekako na način, ki ustreza učenju v osemletkah in srednjih šolah, le da še z manjšim številom ur (pri tem se seveda ne oziram na še manjše število ur za zgodovino v našem usmerjenem izobraževanju). Le v enem pogledu se je od današnjega tipa srednješolskega izobraževanja gotovo razlikoval: dobro si je prisvojil znanje obeh klasičnih jezikov – latinskega in grškega – pa še treh modernih (nemščine, italijanščine in francoščine) in si tako pridobil poglavito orodje za seznanjanje s preteklostjo zlasti antike in srednjega veka: jezik virov, pa tudi tedanje pomembne literature o preteklosti teh obdobjij. Vse drugo je bilo v teh časih prepuščeno – vsaj v naših razmerah – lastnemu zanimanju in pridnosti, pa seveda tudi dosegu literature, ki jo je mogel uporabljati (morda bi veljalo pogledati v nadškofijskem arhivu v Ljubljani, ali se je ohranil akt o popisu njegove zapuščine, v katerih so tedaj v 18. in začetku 19. stoletja navadno popisovali tudi knjižnice pokojnih duhovnikov). To bi nam utegnilo odkriti vire njegovega polihistorskega znanja in zanimanja na tem in drugih področjih.

Pa pustimo te neznanke, ki jih bo treba poskusiti razrešiti še v bodočnosti, in poglejmo si Vertovčeve zgodovinarske delo. Njegov prvi zgodovinarski spis je izšel v Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novicah I/1843

(str. 26-7, 31 in 33-4) z naslovom »Ilirske dežele nekdaj in sedaj«. Zdi se, da je pri tem mislil bolj na obseg tedanjega Kraljestva Ilirije (Kranjske, Koroške in Primorja – se pravi ljubljanskega in tržaškega gubernija) kot na antično Ilirijo. Iz antike zajema boje Ilirov z Rimci, obdobje rimske oblasti s širjenjem krščanstva, iz srednjega veka oblast Gotov in prehod »Dolgobradcev« (Langobardov) in ropanja Hunov, nemško oblast z opisom položaja podložnih kmetov ter turške vpade (z opisom vpada 1478 brez letnice), iz novega veka pa predvsem reforme Karla VI. in Marije Terezije glede razvoja »kupcije« in gradnje cest z močnim poudarkom Trsta za gospodarsko blagostanje ilirskih dežel. Podobnega značaja je še njegov polliterarni opis Napoleonovega propada v povesti »Veličastno cerkvenovojaško obhajanje v Vipavski dolini« v Novicah 1845 (št. 27) in nekaj skromnih zgodovinskih spominov v Shodnih ogovorih (v založbi Slovenskega društva v Ljubljani 1850): o Vipavski dolini pod Francozi (str. 85), o meščanski modi in njenem posnemanju na kmetih (93 – 98), o krčenju gozda in kultiviranju zemljišča v

OBČNA POVESTNICA.

Spisal

MATIJA VERTOVEC.

(Doklada Novice.)

V Ljubljani 1853.
Natisknil in založil Jožef Blaznik.

Vertovec je na pobudo dr. Bleiweisa začel pisati za »Novice« svoje delo »Občna povestnica ali zgodovina celega sveta«, ki je pa začela izhajati šele po njegovi smrti (1853).
On initiative of Dr. Bleiweis Vertovec began to write – for Novice – his work »Universal Story or Universal History« issued after his death (1853)

preteklosti (111), o pokorščini cesarju in dajatvah graščinam, ki da so bile »pervi vlastniki vaših zemelj« (1835; 120), vrsta primerov o zgodovinski minljivosti od starega vzhoda do sodobnega spreminjanja števila prebivalstva v Severni Ameriki zaradi hitrega priseljevanja Evropejcev v 19. stoletju (122 – 126), o cepljenju proti kozam na Planini 1810 (132) in dajatvah »Bistreški graščini« pod Francozi (1810; 133), o različnih verah v preteklosti (egipčanski in turški, pa o grških filozofih Sokratu in Platonu ter ciganskem načinu mišljenja; 157 sl.) ter o pomoči domaćim brambovcem v bojih s Francozi l. 1809; 161). Vse to je seveda le drobiž, namenjen za izhodišče dajanja takšnih ali drugačnih dobrih naukov v objavljenih pridigah. Večinoma pa so izhodišča drugačna, zvezana z biblijskimi primerami in včasih z zelo konkretnimi primeri obravnavanja sodobnega splošnega vsakdanjega življenja na kmetih, kjer je Vertovec kot župnik živel in delal.

Vse drugo Vertovčeve zgodovinarsko pisanje pa je zvezano že z delom, ki je bilo objavljeno pod naslovom »Občna povestnica ali zgodovina celega sveta« kot delo Matije Vertovca in Mihe Verneta; Vertovčev del je bil objavljen najprej kot »Doklada Novice« 1853, kot knjiga pa je delo izšlo v Ljubljani 1863. Gre za prvo in dosti obsežno svetovno zgodovino v slovenščini (antika in srednji vek 533 str., novi vek 440 str., skupaj torej na 977 straneh knjižne objave). Vertovec je mislil na to nalogu in delal na njeni izpolnitvi vsaj blizu 10 zadnjih let svojega življenja: V končnem rokopisu najdemo že sestavine iz članka o Ilirskih deželah, v Letopisu slovenskega družta na Kranjskem (prvi [in edini] zvezek, 1849, str. 22 – 43) pa je kot »poskušnjo občinskoga zgodopisa za Slovence« objavil »Križanske vojske« (§§ 70, 71, 73, 75 in del 77 poznejše knjige). Očitno v dogovoru z Bleiweisom je to delo nadaljeval, saj sicer pač ne bi bilo razumljivo njegovo pismo nekaj dni pred smrto (z dne 19. avg. 1851), da je našel rokopis, ki se mu je ob preselitvi po upokojitvi založil in o svojem prepričanju, da ta »zgodovina, čeravno za ljudstvo pisana, bi utegnila morebiti vunder tudi omikanim Slovencam koliko toliko všeč biti« (Marn, Jezičnik XVI, str. 69). Pač v prepričanju o koristnosti dela je po smrti (2. sept. 1851) njegov nečak po njegovem naročilu poslal rokopis Bleiweisu. Rokopis je obsegal zgodovino antike (»Povestnico starega časa«) in srednji vek skoraj v celoti (»Povestnico srednjega časa«), skupaj 87 §§, ki jim je moral Verne dodati le še 9 §§ (o zgodovini Italije in Švice, Španije, Portugalcev, odkritju Amerike, Skandinavcih, Rusih, Prusih in Poljakih, Ogrih in Turkih), da je bilo delo končano. V končni objavi je od knjige o zgodovini antike in srednjega veka napisal Vertovec 495, Verne pa 39 str.

»Povestnico starega časa« je avtor razdelil v pet poglavij: Stvarjenje sveta in razkropljenje ljudi, Pervi omikani narodi na zemlji, Greki in njih gibanje, Rimljani do cesarja Augusta, Rimsko cesarstvo. »Povestnico srednjega časa«, ki jo začenja s preseljevanjem narodov konec 4. stoletja (in ne z odstavitevijo Romula »Augustička«) deli v štiri poglavja: Od preseljevanja narodov do rimskega cesarja Karola velicega. Od Karola velicega do križanskih vojsk, Od perve križanske vojske do cesarja Rudolfa Habsburškega in Od cesarja Rudolfa Habsburškega do cerkvene ločitve na Nemškem (pri zadnjem poglavju je obdelal papeško zgodovino, zgodovino Nemške države,

Francozov in Angležev). Vsako poglavje je seveda razdelil bodisi kronološko bodisi po snovi na vrsto posebnih paragrafov (v devetih poglavjih jih je 87, z Vernetovimi 96).

Že po Vertovčevi smrti, pa pred objavo knjige, so bili objavljeni posamezni odlomki Vertovčevega rokopisa, pač po Bleiweisovi izbiri. V Novicah 1852 je v »Zgodovinskih pismih« objavil §§ Pervi po svetu razkropljeni ljudje (str. 2), Živinoreja prva stopnja omike človeške (7). Žitoreja še več spodbodik k omikanju človeškemu (11), Človeški rod razpade v več vrst (46), Razrašenje jezikov (46), Razkropljeni ljudje postanejo malikovavci (66), Hindostani ali vzhodni Indiani (90, 98), Kitajci ali Kinezi (118, 122-3) in Babilonci (286, 211), Slovenski Bčeli pa je prepustil v objavo poglavje Stari Slavjani (1852, str. 381 do 383, 388 – 390). Dva odlomka (Atila, šiba božja; Tiskarstvo znайдено) je porabil v svojem Slovenskem berilu za drugi gimnazijalni razred (1852), devet odlomkov pa je dal na razpolago Miklošiču za Slovensko berilo za peti (do osmih) gimnazijalnih razred (V. Cir, Kambiz in Darij; Početek habsburške moči; Sveta cerkev in vlada; 1853; VI. Hindostan; Pogled na gerško omiko; Gerki, pervi omikani narod v Evropi; 1854; VII. Mahomed; Perva vojska Rimljjanov z Mithridatom; 1858; VIII. Tretja križanska vojska, 1865).

Zanimivejše je seveda vprašanje Vertovčevih konceptov zgodovine. Za pravično sodbo v tem pogledu bi seveda morali vedeti, kaj je bila njegova poglavita podlaga pri pisanku. Brez vedenja o njegovi knjižnici ali kakih drugih arhivskih podlag je to težko reči, zlasti ker se vendorle izogiba za tisti čas značilnim prepogostim časovnim opredelitvam z letnicami, pa tudi prevelikemu naštevanju vladarjev (pač ker je mislil, da ljudstvu pri seznanjanju z zgodovino zadoščajo večinoma širše časovne opredelitve in manj vladarskih imen). Zaradi tega ne morem razlikovati med koncepti podlag in lastnimi avtorjevimi pogledi. Po prevajanju nekaterih izrazov (npr. ,plemovlada' Adels-herrschaf, ,ljudovlada', Volksherrschaft ,Dolgoradci', Langobardi, ,pestno pravo' Faustrecht ,frankonski kralji' Frankenkönige, ,skrivenostnikarji' mistiki, itd.), se zdi, da mu je bila poglavita podlaga kako nemško delo, pa gotovo ne le to; pozna odkritje sanskrta, na nekaj mestih se sklicuje na arheološka raziskovanja (npr. v Mezopotamiji, Pompejih in Herculaneiu in še kje), včasih se zdi, da odseva iz kake formulacije tudi poznanje kakega klasičnega avtorja, gotovo pa Biblije.

Prvi dve poglavji antike (do zgodovine starih Grkov) se od poznejše obravnave precej razlikujeta. Najprej obravnava razvoj gospodarskih in kulturnih stopenj (prim. naslove odlomkov, objavljenih v Novicah 1852!), pri »prvih omikanih narodih na zemlji« pa govori povsod najprej o zemljepisnih pogojih s posebnim poudarkom na klimatskih razmerah (ali gre za vpliv Montesquieu-ja, ki ga je Verne prevajal?), o izvoru gospodarstva in izobrazbe, veri in vsakdanjem življenju, pa tudi o jeziku in pisavi ter iznajdbah (npr. pri Indijcih in Kitajcih, kjer navaja njihov hitrejši razvoj kot pri Evropejcih in kaj je vsa Evropa dobila od njih!). Od Grkov naprej prevaga postopno vse bolj (zlasti v srednjem veku) vojaška in politična zgodovina.

Marsikatere koncepcije so seveda že za tedanji čas izrazito konservativne. Pri tem ne mislim na to, da se začenja zanj obča zgodovina z znanjem Biblije in Herodota, saj se v tem še dvajset let mlajša Obča zgodovina Josipa

Stareta ni razlikovala od Vertovčevega prikaza. Pač pa npr., če o začetku zgodovine govorí preprosto po biblijskem pripovedovanju o stvarjenju sveta in če sprejema račun, »kakor učeni menijo«, da je bil rojen Kristus »3983 let po stvarjenju sveta« (278), pa tudi v strogi odsodbi francoske revolucije, izražene v trditvi, da bi bile Sulove proskripcije »menda edina prigodba (te vrste) v zgodovini, ki bi ji gnusoba pariškega punta v grozovitosti enaka ne bila« (220). Za katoliškega pisatelja svoje dobe je značilno na več mestih izražal tudi nekako sovraštvo do Judov kot krivcev za Jezusovo smrt.

Z druge strani pa vendorle moram pripomniti, da kaže precejšnjo pozornost tudi pri zgodovini od starih Grkov naprej za notranji razvoj, za kulturo in za vsakdanje življenje (npr. v poglavjih Pregled izraeljskih ali judovskih šeg in navad; Perzijanov vera, vstava, šege in navade, »javne igre« pri Grkih, Pogled na grško omikanje, njih znanost in umetnije, Grške šege in navade, Rimski plemovlada in nje nastopki, Zverzenje Rimljjanov pri vladu,

OBČNA POVESTNICA

ali
zgodovina celega sveta.

Spisala
narodu slovenskemu

Matija Vertovec,
fačniker v Ši. Vidu nad Išavo
in
Miha Verne,
stolar proti v Terstu.

(Doklada „Novice“)

V Ljubljani 1863.
Natisnil in založil Jožef Blaznik.

Po Vertovčevi smrti je »Občno povestnico« nadaljeval in dokončal Mihael Verne
After Vertovec's death »Universal History« was sequeled and completed by
Mihael Verne

pri armadah in igrah. Rimci na najvišji stopnji omike in slovstva, njih vera, njih šege in navade, Fevdalne in vazalne zaveze, Žlahtno ali lepozidarstvo (zgodovina gradbene umetnosti od Grkov do gotike!), Viteštv, turnirji, trubadurji in Hanza, Omika ob času križanskih vojsk). Večkrat take stvari vpleta tudi med politično zgodovino (npr. ob označbi Karla Velikega, ki je znan več jezikov, vštevši latinskega, in tudi brati, ne pa pisati in še marsikaj). Seveda je poseben poudarek – zelo spoštljiv – pri obravnavanju zgodovine katoliške cerkve in posebej papežev, značilni predstodki pa že pri obravnavi pravoslavlja, da ne govorimo o Mohamedu in Turkih.

Za sklep le še nekaj o obravnavanju slovanske in posebej slovenske zgodovine v tem delu. V srednjem veku so posebej obravnavani le Rusi in Poljaki. Češka zgodovina in zgodovina Polabskih Slovanov je obravnavana ponekod s skopimi podatki med srednjeveško nemško zgodovino. Zgodovina južnoslovanskih državic v delu ni navzoča (tudi pri Vernetu je v sklepnom delu od južnoslovanskih literatur obravnavana le slovenska!). Slovenski zgodovini je posvečeno le poglavje ‚Stari Slavjani‘ (str. 332 – 338), kjer našteva Vertovec slovanske narode od Rusov do Slovencev in njihovo razširjenje (pri Slovencih str. 337 tudi kratek pregled njegove zgodovine od bojev z Bavariji konec 6. stoletja do prehoda Karantanije pod frankovsko oblast in začetka pokristjanjevanja). Pri tem skuša združiti Ravnikarja-Poženčana teorijo o avtoktonosti Slovanov od pradavnine in njihovo razširjenostjo »po celi Mali Aziji, v Armeniji, prek černega morja, pod Donavo v Trakiji, Makedoniji do jadranskega morja, od Dunaja prek Donave do Reče (Rhätie), in še po Talijskem« (str. 333) (prim. Letopis slov. družtva I, 1849, str. 1 – 12) s poznejšo doselitvijo drugega dela južnih Slovanov – Srbov, Hrvatov in Karantancev – ki pa so se v novi domovini hitro spojili s tam že prej naseljenimi Slovani. Torej povsem fantašična konstrukcija, ki bistveno zaostaja za kritičnimi Linhartovimi spoznanji. Tudi posamezne sestavine slovenske zgodovine pa se pozneje še ponekod oglase pri obravnavanju nemške ali habsburške zgodovine (npr. združitev slovenskih dežel pod Otokarjem, njihova postopna polastitev po Habsburžanah, turški vpadi, Maksimilianova vojna z Benetkami in podobno).

SESTAVKI IZ ASTRONOMIJE V KMETIJSKIH IN ROKODELSKIH NOVICAH (s. tečaj, 1847) IZPOD PERESA MATIJE VERTOVCA

Fran Dominko

V šestnajstih sestavkih je pisec podal poglavitne poteze stanja astronomije svoje dobe. Napisane so s spoštovanjem in ljubeznijo do bravca, s toplino in neposrednostjo z namenom, da bi mu snov približal in pojasnil.

Pojavlja se več vprašanj: zakaj se je urednik odločil objaviti članke iz zvezdoznanstva v časopisu, ki ima sicer poglavitno praktične namene; po čemu naj bi sodil, da vlada med bravci zanimanje za vprašanja neba in zakaj se je obrnil prav na Matijo Vertovca?

Ob svoji smrti leta 1727 je zapustil Izak Newton naslednikom v stroki celo vrsto še nerešenih nalog: poglavitna je bila spopolnjevanje matematičnih postopkov pri izračunu gibanj in leg planetov na podlagi zakona splošne gravitacije med telesi, ki ga je bil sam formuliral, in s pomočjo infinitesimalnega računa, ki ga je bil znašel. Sam je bil izdelal postopek za primer gibanja samo dveh teles (na primer Zemlje in Sonca) okoli skupnega težišča, ali tako imenovani »problem dveh teles«. Toda vsak planet se giblje tudi pod vplivom vseh drugih: to je »problem več teles«, ki je v strogi matematični obliki neresljiv. V osončju veljajo pa okolnosti, ki poenostavljajo zadevo: masa vseh planetov je le malo več kot tisočinka Sončeve in njihove razsežnosti so zanemarljive nasproti medsebojnim razdaljam. Izkazalo se je, da je ob upoštevanju teh okolnosti možna približna rešitev problema. Postopek, znan pod imenom »teorije motenj«, sta privedla do vrhunca teoretska mehanika Joseph Louis Lagrange (umrl 1813) in Pierre Simon Laplace (umrl 1827). Učinkovitost teorije je bila vsem očitna šele leta 1846 ob odkritju planeta Neptuna: odklane v gibanju sedmega planeta Urana od izračunanih leg (ali efemerid) so pripisali gravitacijskim vplivom še neznanega planeta; na osnovi razumnih privzetkov o njegovi masi in razdalji od Sonca so izračunali parametre gibanja in ga na predvidenem mestu tudi odkrili. To je bilo samo eno leto pred objavo Vertovčevih sestavkov v Novicah; odkritje omenja avtor samo kot uspeh opazovalne astronomije. Kasneje je postal dogodek eden od stebrov filozofije mehaničnega determinizma v pomenu: povej trenutne lege in gibanje teles in ti lahko izračunam njihovo lego v poljubnem bodočem trenutku. V tem smislu se je izrazil tudi Oton Zupančič v »Dumi«.

Težišče astronomije je bilo torej v uporabi matematike; do nje ima prečni razumnik sicer spoštovanje, je pa daleč od njegovih vsakdanjih izkušenj in predstav.

Na prelomu med 18. in 19. stoletjem se pojavlja v astronomiji močna osebnost, ki daje svojim raziskavam novo smer in jo z lastnimi uspehi tudi uveljavi: težišče raziskav premakne v opazovalno astronomijo. Ta osebnost

je William Herschel (1738 – 1822). V Hannovru je bil vodja skupine godbenikov in sam celo komponist; v prostem času je opazoval nebo z daljnogledi iz brona, ki jih je sam poliral. Sreča mu je bila mila in je leta 1781 odkril sedmi planet Uran. Čez noč je postal slaven, angleški kralj ga je povabil v Anglijo in mu celo priznal nekakšno doživljenjsko penzijo, tako da se je lahko popolnoma posvetil astronomiji.

V čem je drugačnost te opazovalne smeri? Nekoliko zgledov. Ker ni mogel sam obvladati celotnega neba, si je izbral nekoliko oblasti navidezne velikosti Lunine ploskvice. V vsaki od njih je določil število zvezd izbranega navideznega sijaja, nato število za stopnjo šibkejših zvezd in tako naprej do meje vidnosti v svojem daljnogledu. Ugotovil je, da število vse šibkejših zvezd sicer narašča, da pa je priрастek vse manjši. Ob nekoliko tveganima privzetkoma, namreč da je lastni sijaj v povprečju pri vseh zvezdah enak in da so zvezde bolj ali manj enakomerno razporejene v prostoru, je sklepal, da se vidni svet zvezd v neki razdalji neha in da gre za samostojni zvezdni sestav, ki mu danes pravimo sestav Rimske ceste ali Galaksija. V ravnini Rimske ceste se razteza sestav petkrat dalj, kot v smeri na njo pravokotni. Sonce bi bilo nekako ob njegovi sredini. Na podobno domnevo so bili prišli že prej neki drugi, vendar čisto umsko in ne na podlagi opazovanj. Ta slika je veljala do prvega desetletja 20. stoletja.

Drug primer: Astronom Halley, isti ki so po njem imenovali znano repatico in Newtonov sodobnik, je odkril, da nekatere zvezde niso nepremičnice (ali »stavne« zvezde kot jih pravi Vertovec), ampak da spremenijo v desetletjih svojo lego na nebu in se torej gibljejo v prostoru. Herschel je solid, da bi moral to veljati tudi za Sonce. Dobršni delež premikanja bližnjih zvezd je verjetno le navidezen in se v njem zrcali gibanje samega Sonca. Iz navidezne premaknitve sedmih zvezd je izpeljal stvarno premikanje Sonca v smeri proti ozvezdju Herkul. Zaradi majhnega števila opornih zvezd večina astronomov tedaj (1783) ni bila sprejela tega zaključka. Postopek je ponovil šele leta 1837 astronom Argelander in potrdil Herschelovo okritje, to pot z uporabo 390 opornih zvezd.

Herschel je še odkril med zvezdami dvojne sestave, pri katerih sta dve zvezdi povezani s silo gravitacije, tako, da krožita okoli skupnega težišča in da opravljajo poln krog druga okoli druge za več desetletij. Dokazal je, da velja splošni zakon gravitacije ne le med planeti, temveč tudi med zvezdami v globini vesolja.

Vprašal se je še, kaj bi bile megličaste tvorbe na nebu. So le oblaki medvezdnih plinov, ali pa slike drugih bolj oddaljenih samostojnih zvezdnih sestavov, ki jih zaradi razdalje ne moremo ločiti v posamezne zvezde? To domnevo je bil postavil že Immanuel Kant (1755). Herschelovi daljnogledi so bili prečinki, da bi mogel z njimi dobiti odgovor. Ta je prišel šele leta 1924, namreč, da številne meglice predstavljajo samostojne zvezdne sestave ali ekstragalaksi. S srečno intuicijo je Matija Vertovec sprejel to možnost kot pozitivno ugotovitev že 77 let prej in jo v svojih sestavkih zastopa.

Ti uspehi so naredili na tedanje javnost globok vtis. Kot človek obdarjen s fantazio umetnika se je Herschel rad prepustil razmišljanjem zunaj meja pozitivne znanosti, na primer o možnosti obstanka bitij na drugih ne-

besnih telesih. Njegovi pogledi so vsaj v utemeljitvah zgrešeni, ker izhajajo iz nedokazanih in netočnih privzetkov in se oslanjajo na tedanje še močno pomanjkljivo stanje fizikalne znanosti. S svojimi razmišljanji pa je astronomijo približal poprečnemu človeku in javnosti sploh.

Zvezdoslovje.

Pisano od M. Vertovca.

Namen naših „Novic“ ni le samo Slovence k bolj umnim kmetijstvu buditi, ampak jih tudi po visokejim spoznaji k Stvarniku povzdigovati in v duhu poveseljevati. Nič pa ne zamore človeka bolj povzdigniti in mu visokejih in vredniših zapopadkov od Božje neskončne mogočnosti, modrosti in dobrote dati, kakor na tanjko prepričane resnice zvezdoslovja ali zvezdoznanstva. Od tacih resnic bomo od časa do časa kak kratek sestavki radovednimi bravecam „Novic“ spisali.

Začetek Vertovčevega spisa o astronomiji (»Novice«, 1847)
The beginning of the essay on astronomy (»Novice«, 1847)

Drug razlog, ki je urednika Novic, naravoslovca Bleiweissa napeljal na misel, da bi v svojem listu objavil sestavke iz astronomije, so bila dognanja zadnjega desetletja, ki so z njimi seznanjali svoje bravce časopisi v nemčini. Naj jih na kratko navedemo: leta 1835 se je spet prikazala Hallejeva repatika, ki je bila na nebu vidna s prostimi očmi; leta 1838 je astronom Bessel izmeril prvo zvezdno razdaljo in izkazalo se je, da je zvezda z označbo 61 v ozvezdju Laboda 271.000-krat toliko daleč kot Zemlja od Sonca. Matiji Vertovcu podatek še ni bil znan, daje pa jasen opis postopka, po katerem bi se mogla ta razdalja izmeriti. Leta 1839 so odprli veliki observatorij v Pulkovi, ponos carske Rusije, ki je desetletja veljal kot prestolnica astronomije; leta 1843 je objavil astronom Schwabe plodove svojih večletnih meritev, da se število in obseg Sončevih peg spreminja s periodom okoli 11 let in da z enako periodom potekajo mnogi pojavi na Zemlji; leta 1845 je Irec Ross objavil prvo risbo neke meglice, ki kaže spiralno obliko in služi kot prepriljiv prispevek domnevi o obstanku ekstragalaksi; leta 1846 so odkrili osmi planet Neptun. Večino novih ugotovitev Vertovec v sestavkih upošteva.

Za pisca sestavkov si je urednik Novic izbral duhovnika (domačini so rekli, da ni bil župnik) iz Šentvida pri Vipavi (danes Podnanos), Matijo Vertovca. Bila je pravkar izšla njegova obsežna knjiga z naslovom Kmetijska kemija (1847). V njej je pokazal pisec široko razgledanost in globlje naravoslovno znanje ter sposobnost jasnega in enostavnega izražanja, kar je nemajhna veščina. Glede njegovih sestavkov iz astronomije bi rekli, da je poverjeno mu nalogu dobro opravil tako v izboru in ureditvi gradiva kot po jasnom in živahnem razlaganju. Ne vem, katere knjige naj bi se bil držal kot predloge, spremema pa za osnovo stališča in poglede Williama Herschela, ki jih z občutkom za mero usklajuje z njemu sodobnim pozitivnim znanjem, in to z uspe-

hom, dasi ni bil astronom. Zato smo se zadržali na opisu Herschlovega dela, ki je s svojimi pozitivnimi ugotovitvami, dalo pečat podobi astronomije tja do uporabe spektralne analize (okoli leta 1860) z izjemo zgrešenih pogledov o fizikalnih pojavih na Soncu in od Herschla prevzetih pogledov o možnosti življenja na drugih planetih osončja.

V šestnajstih sestavkih obravnava pisec poglavite dotedanje dosežke zvezdoznanstva. Sodeč po pristni ljubeznosti, s katero se neposredno obrača bralcu, je bil pisec v odnosih do soljudi nenanadno kulturnen in čistih misli. Kot vernik in duhovnik hvali na mnogih mestih božjo modrost, vendar je njegov bog prej naravoslovne vrste kot moralno-teološke. Duhovne in moralne značilnosti njegove osebnosti ter osebni slog v izražanju moremo razbrati iz nekaterih citatov.

Prvih pet sestavkov obravnava Zemljo, njen velikost in obliko, vrtenje in gibanje okoli Sonca ter Zemljino težo. Že v uvodu poudarja: »nič ne more človeka bolj povzdigniti in mu visokejih in vredniših zapopadkov (= predstav) od Božje neskončne mogočnosti, modrosti in dobre dat, kakor na tanjko prepričane resnice zvezdoslovja...« in v nadaljevanju »vendar bi moglo človeku nar bolj mar biti zemljo poznati, iz ktere prehu in pervin njegovo telo obstoji, od ktere je obdelovaje živi in na kteri se on prikaže, nekoliko časa popotva – in pogine«. O Zemljini obliki pravi: »astronomi dobro vedo, da je zemlja pod vravnavarjem (= ravnikom) nekoliko napeta ali vampasta, pri obeh tečajih pa nekoliko vdana; ta pa pride od tega, de je bila od začetka bolj mehka. Vrtivi se pa brž okoli, je je nekoliko od tečajev proti sredi zlezlo, de je prek srede bolj vampasta... je tedaj bolj pomoranči kot čisti krogli podobna«. Oglejmo si še, kako zna pisec enostavno pojasniti postopek določanja zemljepisnih koordinat mesta na Zemlji iz astronomskih meritev leg zvezd na nebu: »s pomočjo imenovanih kolobarjev, posebno vravnavarja in poldanika (= ekvatorja in začetnega griniškega meridijana)... si zamorejo učeni natanjko dopovedati: kje de ta ali ona zvezda na nebu stoji, kak otok sred morjá, ali kaka gora, mesto... na zemlji leži; zakaj vsaki piki na vrh zemlje, ki kaže naravnost na nje sredino (= smer navpičnice), je tudi na nebu ena pika ravno nasproti postavljenata. Kar tedej učeni možje od pike do pike na nebu zmerijo, velja tudi od nasprotnih pik na zemlji; kar hočejo tedej na zemlji zmeriti, zmerijo vselej na nebu, na grade, minute...«.

Iz šestega sestavka, ki je namenjen zemljopisu, naj navedem le prispevko: »Na celim svetu je blizu tavžent milijonov (= milijarda) ljudi; ti odmerjejo vsach 33 let, ... po tim takim v slednji minuti po 60, ali pri vsacim bitku človeške žilice ali serca po eden...«

V sedmem sestavku obravnava Luno: in pravi med drugim: »Luna je z Zemljo v velicah, menda ne še čisto razumljenih zavezah«, kar še danes do neke mere drži. Nato pojasnjuje nastanek pojava bibavice morij: »Kakor zemlja luno, vleče tudi luna, pa z veliko manjšo močjo (sili sta enaki, le zradi razlike v masah so posledice različne), torej se morje naravnost pod luno nekoliko v kopo vzdviguje. Ker se pa luna berž verti, luna v svojem teku naprej hiti, je očitno, de se taka kopa morja hip na hip na drugim kraji sveta nareja, in de morje od enih krajev vkup leze se pod luno vzdigniti, in de v

kopo vzdignjeno zopet saksebi leze, de ni tedej nikoli pri miru... in ker se zmeraj giblje se ne more nikdar usmradiči.«

Pisec preide nato na bibavico Zemljinega ozračja: »Kakor morje, se tudi podnebni zrak (= atmosfera) – in ker je 800 krat ložji od vode se v višo kopo kot morja naravnost pod luno vzdiguje, in potem tudi razlezuje; torej pričakujejo zlasti ob mlajih in krajev vremenskih sprememb; dostikrat se ob tacih časih vreme spremeni, velikokrat pa tudi ne...« in po hudomušni priponki še opozorilo: »Tako je dobro znano, de luna ob mlajih mnogim ljudem kri bolj v možgane vzdiguje v njih veliko zabavo. De bi se pa setev, košnja ali druga kmetijska dela ob enih lunah bolj ko ob drugih sponašale, tega ni v več tavžent letih še nihče natanjko prepričati mogel; umni kmetovalci gledajo pri svojih delih le na letni čas, na vreme in potrebo dela, in se drugim, ki za take reči na luno pazijo, posmehujejo.«

V krajišem osmem sestavku govori o Soncu. Po ugotovitvi, kako so »nedopovedljive dobrote ktere nam stvarnik po sončni moći deli«, napominja, kako »ni čuda po tem takim, de stare ljudstva, zgubivši pravo vero so sonce Boga imele; še kresi, ki jih slovenci ob nardaljšin dnevu žgo, spričujejo, de so starci Slovani soncu Božjo čast skazovali«. Nato se zadržuje na pojavu Sončevih peg: »navadno pravijo, čisto in brez madeža kot sonce, – res je, da se sonce s prostimi očmi čisto vidi; z okrepcanimi očmi vidijo zvezdogledi velike in černe madeže na njem, in sicer nektere stanovitne... druge pa hitreje preidejoče... zvezdogledi menijo, da v dobrih žitnih letinah je po več tacih černih pa preidejočih madežev na soncu videti. »Da se število in obseg peg v času spreminja in vsakih enajst let v poprečju obnavljata (pojav Sončeve dejavnosti), so bili odkrili le nekaj let poprej, in zato pojem periodičnosti v Sončevi dejavnosti ni z vso jasnostjo prisoten.«

Poglede o fizikalni zgradbi Sončevega površja je Vertovec v celoti prevzel od Herschela, slonijo pa na zmotnih ugotovitvah in zgrešenih premisljanjih. Le-ta se je bil priključil mnjenju nekaterih astronomov, da so Sončeve pege vdolbine na svetlem površju in da skozi pege vidimo temnejšo notranjost. Drugi zmotni privzetek izvira iz tedanjega nepoznavanja fizike sevanja, kar je očitno iz naslednjega teksta: »Sončni žarki nič ne grejejo; ko bi greli bi moglo na naj viših gorah nar bolj toplo biti; take so pa z večnim ledam in snegam pokrite. Sončni žarki zamorejo le po svoji lastnosti v zemlji zvezzano ali spijočo (= latentno) gorkoto, kakor z nekim šegetanjem ali dergnjenjem zbuditi, de tako zdramljena in razvezana nas greje« (daljšo, vendar napačno utemeljitev tega gledanja najdemo v petem paragrafu piševe Kmetijske kemije). Po Herschelu naj bi bilo Sonce obdano z gostimi oblaki, ki oddajajo svetlobo in ne toploto; pege naj bi bili prekidi v njih, skozi katere vidimo trdno Sončeve telo na nižji temperaturi, kjer naj bi bile gore in planjave z živimi in celo umnimi bitji.

Te zgrešene predstave so bile splošno v veljavi tja do druge polovice prejšnjega stoletja, do uporabe spektralne analize v astronomiji in prvih uspehov v fiziki sevanja. Vendar je priznani znanstvenik Herschel s svojimi pogledi pobudil v javnosti val optimizma o možnosti življenja na drugih planetih, val, ki je zajel tudi našega Vertovca.

Deveti in deseti sestavek obravnavata planete, »od katerih so menili, da vsaki po eno leto čez zemljo, nje vremena in letnje gospoduje: take zmote se

še najdejo v starih tako imenovanih večnih ali stoletnih praktikah. Podatki o planetih so borni in s stališča sodobnih raziskav s kozmičnimi sondami močno zastareli. V duhu Herschelovih postavk pa pisec dopušča možnost, da so tudi na drugih planetih celine, morja in ozračja ter bitja, ki ustreza spremenjenim pogojem. »Ako si ravno ti, o človek, ljubček Božji, vender si le en črviček na zemlji. Tebi ni dano Gospoda soditi, ali mu prepovedovati družih od tebe manj ali več umnih bitij v življenje poklicati... Božji močnosti, modrosti in dobrotljivosti, tudi človeka umnosti in ponižnosti je pa bolj primerno soditi, de so tudi planeti in njih lune z živimi menda tudi umnimi stvarmi napolnjene, kakor da bi taki veliki svetovi čisto prazni in tisti bili.« Danes vemo, da ni tako; naravoslovci bi bili srečni, če bi ugotovili vsaj navzočnost bakterij na planetih. Vendar nam ta razmišljanja odkrivajo naravoslovno usmeritev duha pri duhovniku Vertovcu.

Enajsti sestavek obravnava komete ali »zvezde z repom«, ki jih deli na »bradaste«, če imajo »madlo svitle megle« v smeri k Soncu, »lasaste«, če so od zadaj s takimi meglami previdene» in repaste, če imajo »od sonca proč dolg blesk« (= rep). Gre za razloček le po videzu. »Kadar se taka zvezda z nekoliko večjim repom prikaže, to je veselje za zvezdoglede; na vseh zvezdoglediših je gibanja in pazljivosti, de je kaj; vsi bi radi iz kratkega kosa nje vidne poti celo njo pot v globoko nebo premerili in prerajtali, da bi prihodnjim narodam naznani, čez koliko let, mesecev in tednov jo bodo na tem ali tem kraji ali prostoru neba spet videli.« Pisec govori kot da bi bil seznanjen s tehniko in nalogami astronomov pri opazovanju povratnih kometov. Sledi še opozorilo: »v pretečenih stoletjih so prosti in učeni menili, da kometi oznanjajo slabe letine, draginje, morje, vojske, kuge, lakote... ali ni to smešno?«

V dvanajstem sestavku je beseda o ognjenih kroglah ali utrinkih. Kmetje pravijo »de se je zvezda potočila ali uternila« (tudi Pleteršnik ima izraz »potočiti« s tem pomenom). Dragocena za kulturno zgodovino je piščeva priponba: »kar kmetje opravijo, de vidijo nebo večkrat odprto, ni menda nič družiga, kot prikazki tacih gorečih krogel«. Gre za reminiscence na aristotelovsko sliko vesolja, ki je bila v veljavi do kasnega srednjega veka: po njem so zvezde odprtine v kristalni sferi, skozi katere seva nebesni ogenj, ki za njo večno gori. Morda izvira odtod izraz »potočiti«, ker različno od stanovitnih zvezd utrinki švigojo.

Drži tudi pripomba: »Vse kar se najde raztanljivega ali zvarljivega želeta verh zemlje, ki niso človeški izdelki, je iz tacih krogel z neba doli padlo (= kemično čisto želete), zakaj na zemlji niso našli taciga želeta »ampak združeno z žeplam ali druzimi pervinami ali rudninami.«

V trinajstem sestavku preseneča bralca, da so piscu znana razmišljanja o bodoči usodi osončja. »Globoko nebo (= medplanetni prostor) ni prazno in čisto, ampak z nedopovedljivo tankimi gazi. Taki gazi tudi nekoliko pa vender zlo malo lune v njih teku okoli planetov, in planete v njih teku okoli sonca zaderžujejo, de bodo s časom-pa ne še tako naglo vse lune na svoje planete, in planeti na sonce padli.« Pisec je nekje naletel na netočen podatek, da se bo to pripetilo čez milijon let; takšna predvidevanja so v načelu dozustna, vendar njihov nastop je možen šele čez milijardo ali več let.

Naslednji štirinajsti sestavek govori o »nepremikavnih ali stavnih« zvezdah (po našem o »nepremičnicah«), ker imajo v prvem približku stanovitno lego na nebu: »saj nobena teh se še ni potočila.«

Pisec ni vedel, da je astronom Bessel izmeril prvo zvezdno razdaljo od nas, vedel pa je za postopek, ki je v rabi pri meritvah astronomskih razdalj, in sloni na premaknitvi navidezne slike pri spremembri lastnega opazovališča. Prisluhnimo jasnemu in enostavnemu opisu postopka:

»Ako bi ti na ravnih polji pri lipi stoječ, četrtin ure deleč vasni zvonik pogledal, bi ga na nasprotni gori pri beli skali videl; če bi pa šel 600 korakov deleč na stran k pilu-kapelici-bi ga ne vidil več pri beli skali, temuč pri velikem hrastu na nasprotni gori... Po tacih razločkih bi zemljomer do koraka prerajtal ali zvedil, koliko korakov je od lipa ali pila do zvonika.«

»Če vidimo luno nočoj opolnoči tikama pri kaki zvezdi, jo bodo videli ob enacim časi v Belimgradu, na Dunaji, v Milanu na drugim kraji ali pri kaki drugi zvezdi neba; po tem takim se dà nje daljava od zemlje na tanjko izmeriti; ravno tako pa vender z veči težavo daljava od sonca.«

»Če smo danes 150 milijonov km daleč takraj sonca, bomo čez 6 mesecev ravno za toliko deleč unikraj njega; v 6 mesecih smo se tedej na nebu (v prostoru) premaknili za 300 milijonov km daljave in vender na enacim mestu, kjer danes vidimo stavne zvezde, jih bomo tudi čez 6 mesecev vidili; za las se nam niso na nebu premaknile. Kako deleč morajo tedej biti!«. To je držalo do leta 1838, ko je slovenski astronom F. W. Bessel prvič dognal s subtilnimi meritvami, da se slika zvezde z označbo 61 v ozvezdju Labuda premakne na nebu vsakih 6 mesecev za tretjino ločne sekunde in po opisanem postopku izpeljal oddaljenost zvezde. Ugotovitev moremo posplošiti: zvezde so sicer zelo daleč, pa vendarle v končnih razdaljah od osončja. (Strokovni izraz za pravkar opisano premaknitev slike je »letna zvezdna paralaks«).

Naj poudarimo: jedrnat in vendar jasen je opis postopka meritve astronomskih razdalj, kakršnega daje naš pisec. Kdor ima jasne predstave, najde tudi besede in prisподobe, da jih izrazi.

Predzadnjemu sestavku je dal pisec naslov »Natora stavnih zvezd«, torej o fiziki zvezd. Ta del astronomije je bil tedaj še v povojih. Po kratki navedbi, »da vse stavne zvezde so sonca, da imajo lastno svetlobo« preide na obravnavo združb nebesnih teles in zvezdnih sestavov. Tako si na prim. zamišlja, da so še druga osončja: »kakor se okoli našega sonca veliko planetov in kometov vrti, sodijo zvezdogledi, de ravno tako pri vseh stavnih zvezdah, ktere tudi svojim planetam, njih lunam, ali tudi kometam svetlobo, gor-koto in življenje dele.« Obstoje planetnih sestavov ob drugih zvezdah je le verjeten, ni pa dokazan. Dokaze pričakujemo od opazovanj z daljnogledom, ki ga bo leta 1986 umetni Zemljin satelit prinesel v višino okoli 500 km, kjer bo več let krožil v brezračnem prostoru in so zato zvezdne slike bolj ostre.

Rekli smo že, da vse s prostimi očmi in v daljnogledih vidne zvezdne ter še mnoge druge nevidne, ki jih medsebojna privlačna sila skupaj drži, tvorijo zaključen sestav Rimske ceste ali Galaksijo. Cenimo, da ima sestav okoli 150 milijard zvezd, med njimi tudi naše Sonce, ki zajemajo del prostora v obliki oploščene leče s premerom okoli stotisoč svetlobnih let. Vrti se okoli središča, z njo se sučajo vse zvezde s hitrostmi, ki so odvisne od od-

daljenosti od skupnega težišča: Sonce, v oddaljenosti okoli 30 tisoč svetlobnih let od središča hiti s hitrostjo okoli 250 km v sekundi. Ta slika se je uveljavila šele po letu 1920.

Primerjajmo jo s podobo, ki jo daje Vertovec leta 1847, torej okoli 80 let prej: »zvezdoznanski možaki pravijo, de Rimska pot, podobna ploščati krogli ali lečnemu zernu, h kteri štejejo tudi naše sonce in vse veči zvezde, ki jih na nebu raztresene vidimo, je po težni moči vseh stavnih zvezd (= gravitaciji) iz katerih obstoji, v eno telo zvezana in združena; pravijo de ta rimska pot, teden z vsemi zvezdami se okoli suče, brez da bi pa zvezde med sabo svojih primer ali daljav kaj zgubile« (= vse z enako kotno hitrostjo, kar ne drži).

Vertovec ne daje dimenij Galaksije, ne pove lege Sonca v njej, netočen je glede načina vrtenja, vendar so poglavite poteze njegove slike v skladu s sedanjo podobo. Ni znano, da bi občil z astronomi; v knjigah je moral naletneti na zelo različne in oprečne poglede. Njegova osebna zasluga je, da je med domnevami in fantazijami raznih piscev znal izbrati tiste, ki so imele vsaj v kluci virtualno možnost resničnosti, kakršna se je pokazala skoraj stoletje kasneje. Občudovanje zasluži prodornost intuicije in sposobnost samomejevanja v fantaziji: to pa sta odliki poljudnoznanstvenega pisca in plod resnične strokovne kulturnosti.

Ista pripomba velja o vsebini kratkega odstavka, v katerem razpravlja o možnosti obstoja drugih samostojnih zvezdnih sestavov zunaj naše Galaksije, ali o ekstragalaksijah, katerih obstoj so astronomi končno potrdili šele leta 1924. Poslušajmo:

»Na globocim nebu vidijo zvezdogledi veliko trumic lepih zvezdic obdanih ali zavitih večkrat v bele meglice; ali niso to druge daljne rimske poti, ktere imajo svojo težo z našo rimske potjo (= gravitacijsko povezavo z našo Rimsko potjo ali Galaksijo), de je tako celo vidno in nevidno stvarjenje v eno telo zvezzano? – Komu se ne bi misel ustavila? – Od začudenja in milogroze mora človek tukaj ostrmeti.«

Dasi so v njegovi dobi »trumice zvezdic« videvali le v zvezdnih kopiah, ki so članice sestava Rimske ceste, pripisuje naš Vertovec s srečno intuicijo to ugotovitev dokazu, da obstajajo drugi zvezdni sestavi zunaj naše Galaksije. Ta zgodnja misel v zgodovini naših spoznanj potruje trdno naravoslovno usmerjenost njegovega duha, tako da imajo ti sestavki marsikdaj zven sodobnosti.

Preberimo še v zadnjem sestavku končni polet Vertovčeve misli:

»Predragi slovenski bratec! Z živo radostjo, s kratkom, pa umljivo besedo smo ti poglaviti resnice zvezdoznanstva, kakor so jih modrijani vseh, zlasti poslednjih časov premerili, spoznali in razumeli, v domaćim jeziku oznanili in razložili . . . Človek, ki take resnice s svojim umam spozna in se tako visoko do Stvarnika povzdigne, je v resnici Božje žlahte . . .«

»Kakor je na naši zemlji – ki je ena od nar manjših tamnih zvezdic – povsod kamor se ozremo življenje, smo primorani misliti in soditi, da je na vseh družih . . . zvezdah tudi pa le njim primerjeno življenje; de so tudi z rastlinami in živalmi, od nar manjših do nar večih . . . nanizane, pa tudi z

umnimi stvarmi, ki so na nižjih ali mende večkrat visočejih stopnjah uma od človeka previdene.«

»Pri tacim pogledu v zvezde, pri tacih mislih, ti bo milogroza serce obsla, solzice se ti bodo vdrle, noge tresle in šibile, na kolena boš padel, roke proti nebu povzdignil in z milim glasom zavpil: O slava, zahvala in češenje Bogu našimu, kteri na tronu sedi! . . .«

Namenoma prevzemam te besede iz Vertovčevega spisa: to je bil tedaj edini možni način, kako javno izpovedati, da vladajo povsod in vedno v kozmosu zakoni naravoslovja. Pojem Boga je tudi danes pri marsikaterem vidnem znanstveniku le najbolj strnjeni izraz tega verovanja. Moj vtis je, da Vertovec iz pojma Boga ne izvaja kakšnih etičnih načel; zato trdim, da so njegovi osnovni pogledi bolj naravoslovnega kot moralno teološkega značaja.

To je bilo sporočilo bravcem Novic od strani duhovnika iz Šentvida ob Vipavi ali Podnanosa na svetega Vida dan leta 1847.

Istega leta so izšle Prešernove poezije. Ne da bi z njim hoteli primerjati našega duhovnika naravoslovca; vendar nam njegov primer narekuje misel, da so bili v letih pred izbruhom gibanja leta 1848 pri nas tudi med razumniki, neleposlovci ljudje samostojnega svobodnega duha. Preden bi podali končno oceno o osebnosti in delu Matije Vertovca, bi morali še nadrobno proučiti njegovo Kmetijsko kemijo s stališča njegove dobe. Smemo pa zaenkrat zaključiti: po svoji splošni kulturi, po naravoslovno usmerjenem duhu in sodbah, ki jih zna tudi javno zastopati in utemeljevati pri občanih, katerim so vendarle bile tuje, po jasnem in razumnem načinu izlaganja z velikim spoštovanjem do bravca, s srcem in vnemo, spada Matija Vertovec med najimebitnejše naše poljudnoznanstvene pisce.

Na grobu verliga kmetovave.

Novice oznanujejo bravcam, kadar kak imeniten gospod, kak učen in sloveč mož umerje. — zakaj bi tudi ne oznanile smerti verliga kmetovave, ki je bil priden in umen gospodár, dober oče svoji rodovini, pomočnik revnim, pobožen kristjan! In tak mož — spoštovan in čisan od cele soseske — je umerl 21. listopada v Samarii v Ipavi. Jožef Vertovec po imenu. Nagla smert ga je — v 34. letu njegove starosti — prednji ženici in 4 hčerkam vzela, katerih nar starejši je še le 6 let star. Silna žalost je zapuščeno udovo skoraj na smrtno posteljo včerga; Bog daj, de bi otročiči tudi matere ne zgubili! — Ranjki je bil posebno brihtniga uma in si je sam iz svoje glave marsikako reč zmisil in se je sam iz sebe naučil. Novice je od njih začetka noter do svoje zadnje ure prišel in tudi svoje sosede k njih branju vnemal. Bog mu je pa tudi za njegovo pridno in umno kmetovanje in za njegovo pobožno življenje svoj posebni blagoslov dodelil in mu lepo premoženje podaril. — Kako močno de so ga njegovi sosedje ljubili in spoštovali, se očitno iz tega vidi, de tisti dan, ko so ranjčiga pokopali, je cela soseska praznovala in ga v veliko žalostjo na pokopališče spremila. Srečen mož, ki tako ljubljen se iz tega sveta loči! Pa čast in hvala tudi soseski, ki svoje takó spoštuje!

Naš visoko častiljivi gosp. fajmošter Vertovec so bili rajncemu stric in so ga enako pred njegovo smrтjo obiskat prišli, de bi bili pri njem novo masino za rep rezati vidili, ki jo je njegov žlahnik Sue iznajdel; — pac niso mislili, de bi to obiskanje poslednje bilo! V njih naročji je rajnki sklenil, s kateriga smrtjo zgubi Vertovecov rojstni dom svoje imé, kateriga je veliko veliko let spoštovaniga ohranilo; Vertovecova hiša je bila tudi skoraj skezi 100 let — zavoljo pomanjkanja pripravnih gostivnic — popotnikam gospôskiga stanu vedno prijazno odprtta; — zdaj bo to vse drugaci.

Zalost nas obide, ko vidimo take spremembe na svetu!

Dr. B.

*Poročilo o smrti Vertovčevega nečaka Jožefa Vertovca
(Novice 1847, str. 196)*

*Report of the death of Vertovec's nephew J. Vertovec
(Novice 1847, pag. 196)*

KMETIJSKE RAZMERE V VIPAVSKI DOLINI V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA

Stane Granda

Pregled kmetijskih razmer v Vipavski dolini je sestavljen na podlagi podatkov franciscejskega katastra, to je protokolov in cenilnih operatov.¹ Upoštevane so naslednje katastrske občine: Šturge, Ustje, Budanje, Planina, Vrhopolje, Vipava, Slap, Erzelj, Lože, Goče, Podraga, Šentvid in Veliko polje. Vse so spadale pod Kranjsko, torej je upoštevan le vzhodni del Vipavske doline. Ker so v kmetijstvu spremembe zelo počasne, lahko trdimo, da razen nekaterih podrobnosti, opisane razmere, ki izhajajo iz podatkov, ki so bili zbrani med leti 1820 — 1840, veljajo za ves čas, v katerem je živel Matija Vertovec. Glede njihove zanesljivosti pa je treba poudariti, da je država ukazala njihovo zbiranje zato, da bi uvela nov davčni sistem. Kmetje niso imeli nobenega razloga, da bi svoj položaj olepševali, ampak kvečjemu nasprotno. Ker pa so uradniki, ki so akcijo vodili, skrbeli za interes države, smo lahko pričrčani, da ti niso nasedli kmečkim tožbam. Zato zbrani podatki kažejo dokaj verno sliko in nimamo vzroka, da bi vanje preveč dvomili.

Vipavska dolina sodi v kmetijskem oziru med najbolj ugodne predele Slovenije in nekdanje Kranjske še posebej. Velik odstotek plodnih površin (okoli 95%) in mila klima sta dajala kmetijstvu ugodne možnosti. Nadvse ugoden vtis kvarijo le vesti o burji in hudourniških potokih, ki so ob nalivih prinesli v dolino obilo kamenja in peska, Vipavo pa prisilili, da je prestopala bregove. Kmetije v obravnavanem času niso bile specializirane, kmetje so se trudili, da bi vse, kar so potrebovali, pridelali doma. Zato se način izrabe tal ni razlikoval od tistega, ki je značilen tudi za ostale predele našega ozemlja: njive, vrtovi, travniki, pašniki, vinogradi, travniki in pašniki z drevjem in gozdovi. Izjema so plante, to so njive, na katere so nasadili vinsko trto in so jim predstavljale tisti del obdelovalnih površin, ki so jim pomenile tako njive kot vinograde. Čistih njivskih površin je bilo malo, tudi delež vrtov je skromen. Travnikov in pašnikov bi moralo biti po takratnih kriterijih, ko je bilo pridelovanje krmilnih rastlin pri nas šele v povojih, nekajkrat več, v nekaterih primerih so menili, da bi moralo biti razmerje med njivami in travniki 1 : 8. Travniki in pašniki z drevjem, seveda ne sadnim, tega pomanjkanja niso mogli nadomestiti. Glede na sloves vipavskega vina bi sodili, da je bil delež vinogradov izredno velik, kar pa ni bilo res. Zelo je primanjkovalo lesa. Pri slednji oceni pa moramo biti previdni. Vipavci so imeli gozdove v

¹ Podrobnejše glej: Gospodarska in družbenia zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I (ZAPI), Ljubljana, 1970, str. 8 — 9, Pavel Blaznik, Železni in franciscejski katastrski elaborati, Loški razgledi 25, 1978, str. 11 — 23, Karl Lugo, Geschichte des Österreichischen Grundkasters, str. 25 — 44.

višjih, za kmetijstvo manj primernih legah, hribovju, ki omejuje dolino od sosednih predelov Slovenije.

Poljedelstvo. Omenili smo že, da je bilo čistih njivskih površin razmeroma malo. Za realno presojo moramo upoštevati tudi plante. Iz skupnih površin obeh kategorij izhaja, da se delež polj suče med 7 in 31%. Na njih so pridelovali: koruzo, ječmen, rž, strniščno repo, fižol, zelje, sirk. Krompir je bil še redek. Več pšenice so pridelovali v Podragi. Zelje, za katerega vsi poudarjajo, da je posajeno brez reda, fižol in sirk so pridelovali na plantah. Zelo je uspevala koruza, ostale pridelke so ocenjevali kot srednje. O koloobarjenju ni konkretnih podatkov, načini obdelovanja so bili običajni. Gnojenje je bilo preskromno in to vsi očitajo. To seveda ni bila nikakršna vipavska posebnost, ampak značilnost zaostalega, tako slovenskega kot tudi evropskega kmetijstva.

Vrtovi zavzemajo skromne površine. Oznaka, da je Vipavska dolina vrt Slovenije, se nanaša na klimatske razmere in ne na način izrabe tal. Razen v Vipavi in na Slapu, vrtovom sploh niso posvečali velike pozornosti. Zelje, kumare, cvetačo, solato in ostalo zelenjavko, ki se uporablja pri kuhi, in zāčimbe, so pridelovali le za hišno uporabo. V zvezi z vrtovi omenjajo tudi sadno drevje. Le redko je navedeno, da imajo sortna jabolka, hruške, slive, breskve, marelice. Dokaj razširjeno je bilo pridelovanje smokev in mandeljnov. V izredno dobrih letinah so sadje tudi prodajali, predvsem v Idrijo in Ljubljano. Način obdelovanja vrtov je bil običajen, gnojenje označujejo kot zadovoljivo.

Travniki, upoštevati moramo seveda tudi tiste, ki so bili poraščeni z drevjem, so bili po površini dokaj enaki površini polj in zato preskromni. Opisovalci razmer so kot zadovoljivo razmerje v nekaterih katastrskih občinah označevali razmerje 1 : 4, pohvalno pa so se izražali o bistveno večjih. S kvaliteto sena in otave so bili zadovoljni. Izjema je trava v zamočvirjenih predelih, kjer je bila prekisla. V višjih predelih je bila kvaliteta dobra, količina pa premajhna. Običajno so kosili dvakrat letno. Travniki, razen spomladanskega čiščenja, niso bili deležni nikakršne nege. Vse je bilo prepusčeno naravi. **Pašniki,** katerih delež ni bil majhen, so bili še slabše oskrbovani.

Vipavska dolina je danes marsikomu sinonim za vinogradniško področje. V obravnavanem času je seveda tudi slovelo vipavsko vino, razmere pa vseeno niso bile take, kot bi pričakovali. Predvsem je bilo pravih, čistih vinogradov razmeroma malo. Pomembno panogo poljedelstva je predstavljalo vinogradništvo na področju naslednjih katastrskih občin: Goče, Erzelj, Lože, Slap, Podraga in Šentvid. Na področju Vrhopolja, Planine in Vipave je bilo malo vinogradov, v katastrskih občinah Šturje, Ustje, Budanje jih ni bilo. Veliko pa je bilo plant.¹ Njihov delež je bil še večji, kot je bil delež vinogradov. Izjema so le področja katastrskih občin Erzelj, Goče in Polje. Čeprav vzroki za tako stanje niso navedeni, lahko domnevamo, da ga je povzročil sloves in dober odkup vipavskega vina. Pridelovanje v ravninah je

¹ Poročilo Kranjske trgovske in obrtne zbornice (Bericht der Handels- u. Gewerbe kammer für das Kronland Kranj) za leto 1852, str. 12, navaja, da je od 19.418 oralov vinogradov na Kranjskem odpadlo 2650 oralov na vipavske planete.

Tabela I

Katastrska občina	Njive	Plante	Vrtovi	Travniki	Pašniki z drevjem	Vinogradi	Gozdovi
Štanjel	38	132	3	400	378	12	648
Ustje	12	131	1	154	150	27	
Budanje	17	331		392	268	3	373
Planina	2	254	3	187	459	127	70
Vrhopolje	25	318	2	192	443	67	
Vipava	133	264	7	390	368		565
Slap	40	200	3	121	340	11	148
Erzelj	81	3	25	270	29	216	206
Lože	15	169	1	122	164	15	143
Goče	91			14	280	133	209
Podraga	32	193	1	214	342	157	181
Šentvid	23	254		364	412	7	220
Veliko polje	92	58	2	237	660	138	704
						129	19

Vsi podatki v oralih (= c. 175 ha). Uporabljamo jih lahko za splošno orientacijo. Kmetije so na uvrstitev v eno izmed gornjih kategorij stalno pritoževali in so jih morale oblasti pogosto spreminti.

bilo bistveno lažje, zato so gorske vinograde ponekod opuščali. Posledica tega je bila: zmanjšanje deleža čistih njivskih površin, poslabšanje kvalitete vina, padla je cena. V obravnavanem času je prišlo tudi do ostrejše konurence primorskih, zlasti istrskih vin. Dobro vino je še vedno našlo kupca, slabše, zlasti tisto s plant, pa je moralo ostati doma. O pikolitu so podatki le za Erzelj. O tem, da bi mošt iz grozdja, ki je zraslo na plantah, izboljševali na tropinah grozja gorskih vinogradov, ni podatkov. Prevladovalo je belo vino, za Goče in Podrago je omenjeno tudi temno grozdje, ki pa so ga ob trgovci pomešali z belim. Med vrstami vina kataster posebej omenja le daleč znani rdeči »Oberfelder«,³ kot dobre vinogradnike pa le one iz Podrage. Kmetje so vinogradom posvečali veliko pozornost. Vino je bilo praktično edini pridelek, ki so ga prodali in z izkuščkom kupili tisto, kar so najbolj potrebovali. Zato ni čudno, da jih je bilo strah konkurence in so zahtevali zaščito pred njo. Trdili so, da je samo padanje vinskih cen v zadnjih letih krivo poslabšanja njihovega položaja. Opisovalci razmer so pohvalili gnojenje ob urejanju novih vinogradov, nadaljnje dognjevanje pa je bilo pre-skromno. O ostalem delu v vinogradih ni podatkov.

Lesa je, kot je bilo že omenjeno, primanjkovalo. Potrebovali ga niso le za kurjavo, ampak tudi za gradnjo, orodje in zlasti v vinogradništvu. Zato nas ne sme presenetiti, da je bilo že nabiranje vejevja zelo pomembno. Najbolj pogosto omenjajo med drevesnimi vrstami hrast.

Živinoreja. Za intenzivno živinorejo v obravnavanem delu Vipavske doline ni bilo pogojev, ker je bilo premalo krme.

Konje so imeli predvsem v tistih vaseh, ki so ležale ob vojaški in poštni cesti, ki je peljala v Gorico. Bili so hrvaške, srednje ali velike pasme. Za tiste iz Podrage pravi, da so oplemeniteni z vojaškimi plemenskimi žrebcji. Konjev v glavnem niso uporabljali za kmečka dela, ampak za »furanje«. Zato so za njih vzorno skrbeli in so bili veliko bolje hranjeni kot ostala živilna. Osle so imeli le v Budanjah. Bili so male italijanske pasme in so jih uporabljali za tovorjenje. Hranili so jih na isti način kot govedo. Govedoreja ni bila preveč razvita. Vzrok je bilo že večkrat omenjeno pomanjkanje krme. Zato marsikje niso mogli obdržati telet, ampak so jih prodali: Ustje, Šturje, Goče, Vrhpolje. Govedo je bilo domače pasme srednje rasti. Le za Ustje pravi, da tu prevladuje mala hribovska pasma. Govedo so od spomladi do jeseni pasli. Voli, ki so jih uporabljali kot običajno delovno živilo, so dobili ob težjem delu tudi seno. Zimska prehrana je bila zelo slaba, saj so seno mešali s slamo. Vole, krave so le izjemoma uporabljali za delo, so potem, ko so se iztrošili, prodajali mesarjem. Mleka niso imeli kam prodati. O tem, da bi delali sir, ni podatkov, pač pa so iz mleka pridobivali maslo. Svinjereja ni bila razvita. Domače vzreje ni bilo, ampak so kupovali prašičke na Štajerskem in na Hrvaškem. Poleti so jih marsikje pasli, delno pa krmili z odpadki hrane. V jeseni so jih zredili in zaklali. Redili so jih le za domačo rabo. Poleg mesa, ki so ga prekajevali, je bila zelo pomembna tudi mast.

³ Ibidem, str. 12 – 13: to vino naj bi bilo tudi sicer najboljše kranjsko vino, ki pa ga je malo (»dessen Production sich aber nur auf einige Joch in Oberfeld beschränkt, während der Wien der berechten Aecker Wippachs, durschnittlich nur zu den mittleren Weinen gezählt wird«). Isti vir hvale vino iz Erzelja, Šentvidja, Ložje, Goče in Slapa. Na probleme slabega kletarjenja ne opozarjajo.

Tabela 2
STALEŽ ŽIVINE

Vrsta živine	konji	osli	voli	krave	mlada živilna	ovce	svinje
Katastrska občina							
Šturje	36	24		80	68	122	100
Ustje	3			57	71		
Budanje		5	86	68	81	74	
Planina	1		119	104	103	111	
Vrhpolje	2	3	154	124	83	84	
Vipava	31	39	156	101	153	175	
Slap		2	68	54	77	75	
Erzelj	6			36	36		
Lože		2		73	51		
Goče				70	45	4	
Podraga	10			148	102	14	
Šentvid	17			235	197	60	
Veliko polje				130	91	36	
						445	66
							79
							48
							53
							88
							10
							80
							116
							223
							66

Podatki v prvi koloni navajajo podatke ugotovljene pri konstrukciji (popisu za vojaške potrebe) 1830, v drugi pa so ugotovitve komisije, ki je izdelala operat.

Ovce so gojili predvsem na področju tistih katastrskih občin, ki so ležale v višjih predelih ali pa so mejile na pobočja Nanosa: Vrhopolje, Šentvid, Vipava, Podraga, Budanje, Šturge. V katastrskih občinah Ustje, Slap, Erzelj, Lože in Goče jih popisovalci niso našli. Pasmo označujejo kot malo gorsko ali pa običajno domačo. Od spomladi do pozne jeseni so jih pasli, pozimi pa krmili s slamo. Lastniki iz Podrage so jih pasli tudi pozimi. Iz ovčjega mleka so delali sir, iz volne pa so delali blago za obleke. Perutnina ni igrala velike vloge.

Analiza posestnih razmerij kaže, da so prevladovale male kmetije, to je take, ki so obsegale od 3 – 5 oralov zemlje (ena šestina cele kmetije). Njihov delež se giblje med 30 in 75%, le v katastrskih občinah Vrhopolje, Erzelj in Veliko polje jih je manj kot polovica. Zelo veliko je bilo kajžarjev, to je takih ki so imeli 1 – 3 orale zemlje. Ti prebivalci Vipavske doline niso mogli živeti od lastne kmetije, ampak so se preživljali z dnino. Najbolj ugodno strukturo kmečke posesti imajo k.o. Lože, Erzelj, Vrhopolje, Veliko polje, Ustje, Planina. Največja kmetija je na Slapu, sledijo Šturge, Vipava in Goče. V teh vaseh so bile nekatere, ki so bile večje od cele kmetije (15 – 20 oralov). Celih kmetij je bilo pet v Vrhopolju, po tri v Budanjah in na Planini. Zelo dragoceno bi bilo poznati razmerja med posameznimi kategorijami zemljišč, saj bi bil v tem primeru odgovor glede rentabilnosti kmetijskega obrata veliko konkretnejši. Primerjava med številom hiš, družin in velikostjo kmetij pove, da je bilo veliko primerov, ko sta dve družini živelni v eni hiši in obdelovali isto kmetijo. Zelo ilustrativna je tudi primerjava števila družin in živine. V katastrskih občinah Šturge, Budanje, Planina, Vrhopolje, Vipava, Slap, Erzelj, Lože in Goče ne pride v povprečju ena krava na družino in ne na kmetijo. Če pa upoštevamo, da so imeli večji kmetje več živine npr. do 4 konje, do 5 krav, do 20 ovac, do 3 prašiče, se moramo vprašati, od česa so mnogi, zlasti kajžarji, živelni. Mnoge družine si niso mogle kupiti niti prašiča. Ne preseneča zato pripomba, da npr. kmetje z Erzelja nimajo na trgih v Gorici in Trstu kaj iskat. Gotovo ne zato, ker ne bi imeli kaj kupiti, ampak zato, ker niso imeli s čim.

Družine so imele v povprečju 4 – 7 družinskih članov. Večji kmetje, zlasti tisti, ki niso imeli otrok ali pa so bili ti še majhni, so zaposlovali 1 – 2 hlapca ali 1 hlapca in 1 pastirja in deklo. Dninarjev je bilo dovolj in sezonske delovne sile iz drugih krajev niso potrebovali. Nasprotno označujejo Vipavce kot zelo skromne in delovne, posebej pa hvalijo tiste iz Podrage, ki naj bi bili najbolj podjetni v vsej dolini. Lepo ilustrirajo to skromnost podatki o prehrani: polenta, fižol, kisla repa in kislo zelje, zelenjava, koruzni kruh, močnato iz ržene in ječmenove moke, le ob nedeljah, praznikih in ob težkem delu so si lahko privoščili malo mesa in vina – seveda tistega iz plant. Kljub temu pa so marsikje s stradanjem pričakali pridelke nove letnine.

Kmetje so pri svojem delu uporabljali naslednja orodja: preprost plug, brane, voz lojtrnik in voz za gnoj, vile za gnoj in za seno, navadno in široko motiko, kramp, srp, koso, grablje, sekiro, cepec, reto, železni drog. V celoti označujejo kmetijstvo Vipavske doline negativno. Gnojenje je bilo nezadostno. Živine je bilo premalo. To pri delu sicer ni prišlo do izraza, saj so si jo

Tabela 3
POSESTNE RAZMERE

	Velikost kmetije Površina v oralih Katastrska občina	7/4 30-42	6/4 25-34	5/4 25	1/4 15-20	3/4 13-17	2/4 8-14	1/3 6-9	1/4 5-7	1/6 3-5	1/8 2-4	Kaj- žariji
Šturge	2		1	1	1	2	8	20	24		40	32
Ustje			1	1	1	7	8	8	12	12	6	6
Budanje			3	1	1	5	16	22		65	29	
Planina		3	6	14	19	20		22	21		29	
Vrhopolje		5	12	14	35	23	20	9				
Vipava		1	16	31	34	34	34	20	20	21	95	
Slap	2			5	12	7	7	27				
Erzelj			1	6	12	8	4	4	10	5		
Lože			1	4	13	17	8	8	10	10	12	
Goče				5	5	10	8	8	19	19	35	
Podraga		1		5	6	18	18	26	24	24	14	
Šentvid		2	4	9	17	30	18	43	62			
Veliko polje		1	8	17	17	9	15	11				

medsebojno izposojali, pač pa pri gnuju. Mnoge travnike bi morali razkisliti, regulirati bi morali potoke, predvsem pa bi morali začeti gojiti krmilne rastline. Nujno bi morali postaviti vzorčne kmetije, ki bi z zgledom vplivale na kmete. Veliko bi lahko dosegli tudi z izobraževanjem in splošnim prosvetljevanjem.

Zunanji **videz vasi** ni bil v sorazmerju z opisanim stanjem kmetijstva.⁴ Stavbe so značene kot solidno grajene in prostorne, vendar v sorazmerju z velikostjo kmetij. Grajene so bile iz kamenja, pokrite pa so bile s skodlami ali skrilavimi ploščami. V katastrski občini Polje omenjajo tudi slammate strehe. Pogosto omenjajo, da so bile hiše enonadstropne. Te so imele v pritličju običajno različne shrambe. Najlepše stavbe so bile v Šentvidu. Bile so tudi tako postavljene, da so tvorile ulice, najskromnejše pa so bile na teritoriju katarske občine Erzelj. Posebej so izstopale cerkvene stavbe: cerkve kot tudi bivališča duhovnikov.⁵ Med cerkvami hvalijo lepoto one na Gočah, kjer je bil uporabljen celo kararski marmor. O gradu v Ložah poročajo, da je starinski, Roženek in Podbrje sta bila grajena v »novejšem stilu«, najlepši pa je bil vipavski grad družine Lantierijev. Zemono je bil v zelo slabem stanju, saj so bile uporabne le kleti. Gospodarska poslopja so bila grajena na enak način kot stanovanjske stavbe. Opisovalce razmer je posebej zanimalo, ali so stavbe zavarovane pred požarom. Ugotovili so, da je bila v katastrskih občinah Podraga, Šurje, Budanje in Šentvid zavarovana po ena stavba pri Priviligirani notranjeavstrijski zavarovalnici v Gradcu. Ti zavarovanci so morali biti v dokaj tesni povezavi s Kranjsko kmetijsko družbo, ki je zastopala njene interese pri nas.⁶

Kraje so povezovale **poti in ceste**. Sestavljalci operatov ločijo poljske in komunikacijske poti ter ceste. Poljske poti označujejo brez izjem kot zelo slabe in tudi komunikacijske poti med posameznimi kraji niso bile bistveno boljše. Izjema so tiste okoli Vipave in ona, ki je vodila v Idrijo, ter pot, ki je povezovala Vipavsko dolino s komercialno cesto Ljubljana-Trst. Za poti so skrbeli kmetje oziroma občine, za poglavitno prometno žilo v Vipavski dolini, to je cesto Ljubljana-Gorica, pa je skrbela država. Ta vojaška in poštna cesta je bila v zelo dobrem stanju. Po njej je bilo mogoče potovati tudi s kočijo (chausse), ki je redno vozila na relaciji Postojna-Gorica. Mostovi so bili kamniti, o ostalih objektih, ki so v zvezi s prometom, pa ni podatkov. Med obveznostmi kmetov v zvezi s prometom je za prebivalce Podrage navedeno, da morajo skrbeti za pet kamnitih klopi. Žal ni povedano, čemu so služile.

O fevdalnih razmerjih ni veliko podatkov. Povedano je le, da so bili kmetje obravnavanega dela Vipavske doline podložni gospodstvu in gradu Vipava, gospodstvu Senožeče, gospodstvu Planina, dobrom Podbrje, Premrov, Slap, Lož, Na školi, Orehek (blizu Pivke), Trilek, Roženek, samostanu Bi-

Tabela 4 SPLOŠNE ZNAČILNOSTI

Katastrska občina	Površina oral	Upor. površina oral	Št. parcel	Št. lastnikov	Št. hiš	Št. družin	Štev. prebival.			Št. obrt. in kmet. -družin	Častiš. obrtn. družin
							M	Ž	Skupaj		
Šturije	1651	1609	227	129	146	394	384	778	107	24	15
Ustje	501	475	133	61	69	142	164	306	63	5	1
Budanje	1316	1283	2722	265	141	179	383	422	805	170	9
Planina	1322	1127	2369	159	134	139	332	346	678	126	13
Vrhpolje	1166	1126	1787	291	118	139	330	314	644	125	14
Vipava	1920	1858	5052	453	279	322	751	663	1414	257	55
Slap	892	863	1652	199	93	104	246	279	525	94	10
Erzelj	851	829	127	45	51	133	131	264	45	6	
Lože	658	636	187	66	74	183	200	383	68	6	
Goče	784	767	141	84	101	241	255	496	92	9	
Podraga	1210	1175	251	98	108	241	336	477	96	12	
Šentvid	2168	2099	440	186	200	649	535	1184	166	34	
Veliko polje	2072	2039	225	79	95	240	220	660	82	6	

⁴ Opisovalce je zavedla lepota kamnitih hiš, ki so nedvomno iztopale v vseh ozirih z leseniimi, ki so prevladovale na Kranjskem.

⁵ Zaradi tega se število kmetij in hiš ne ujemata.

⁶ Ta, ena izmed najstarejših zavarovalnic proti ognju v monahiji, pri nas pogosto imenovana družba sv. Florijana, ki pa v Avstriji še danes obstaja, je imela celo svoje prostore v Ljubljani v prostorih Kranjske kmetijske družbe.

stra,⁷ farnim gildam Vipava, Marija v Logu, cerkniški fari, vipavski in idrijski cerkvi, podružničnim cerkvam na Slapu, Vrhopolu in Ustju. Desetino so morali dajati gospodstvoma Vipava, Senožeče (Erzelj, Polje), dobrom Premrov in Trilek. Odvetniške pravice so pripadale vipavskemu in senožeškemu gospodstvu (Veliko polje). Gorsko-pravno so bili podsodni gospodstvu Vipava. Tu je bil tudi sedež okrajne gosposke in edine šole (trivialka). Vipava je bila tudi farno središče, mnoge podružnične cerkve pa so imele stalne duhovnike.⁸

Zemlja, ki so jo obdelovali kmetje, je bila dominikalna in rustikalna, zlasti pri vinogradih in pašnikih se omenjajo tudi »Überlandgründe«.⁹ O gmajnah ni podatkov, pač pa je nekaj primerov solastništva.

Iz doslej navedenih podatkov o razmerah v vipavskih vaseh je razvidno, da so mnogi iskali možnosti dodatnega zasluga. Najbolj običajno je bila to dnina, nekaj možnosti pa je dajala tudi obrt. Takrat so ločili dve vrsti obrti: policijske, to so tiste, ki so zadovoljevale zgolj lokalne potrebe, in industrijske, ki so te potrebe presegale. Za policijske obrti je malo podatkov, saj so naštete le žage in mlini. Sedem mlinov z dvajsetimi kamni in dve žagi sta bili v Šentvidu, 2 mlini s 3 kamni na Planini, 1 mlin in 5 žag v Vipavi, mlin z dvema kamnoma v Vrhopolu, na Slapu 1 mlin s 3 kamni in 1 žaga, v Podragi 2 mlini s 4 kamni in 1 žaga, v Štanjah 1 žaga. Za te obrate na vodni pogon je bilo značilno, da so veliko mesecev na leto stali, ker ni bilo dovolj vode. Na podlagi teh podatkov ugotovimo, da je bilo v veliko primerih, ko sta živeli v eni hiši dve družini, bila ena od njiju obrtniška, vsaj delno, če že ne v celoti. Upoštevati moramo, da je poleg mlinarjev in žagarjev bilo tudi dočeno število zidarjev, kolarjev, sodarjev, kovačev in drugih. Delež družin, ki so se vsaj delno ukvarjale tudi z obrtjo, je segal od 5% (Budanje), do 17% (v Vipavi, Šentvidu in Štanjah). Čistih obrtnikov je omenjenih razmeroma malo: v Vipavi 10, na Ustju 1 in v Štanjah 15.¹⁰

O »industriji« so naslednji podatki. V Vipavi sta bili dve strojarni, ki sta zaposlovali 4 delavce. Ena je izdelovala usnje in sicer je predelala letno 160 volovskih in kravjih kož ter 150 telečjih, druga pa je izdelovala irhovino. Ta je letno predelala 300 malih ovčjih in kozjih kož. Obe strojarni sta dobivali kože delno iz okolice, delno pa iz Trsta. O tem, kaj je delal čisti obrtnik na Ustju, ni podatkov. Med obravnavanimi katastrskimi občinami v Vipavski dolini pa so Štanjje pravi gigant. Tu je bilo 15 čistih obrtnikov in 24 delnih, kar pomeni, da se je skoraj četrtnina družin delno ali v celoti ukvarjala z obrtjo: tu sta bili dve topilnici bakra z 10 kurišči, ki sta zaposlovali 19 delavcev; ti so letno izdelali 11 dunajskih centov bele bakrene pločevine. Ta se je uporabljala za oblaganje ladij in kotov ter za različno kuhinjsko posodo. Surovi baker so dobivali iz Trsta in z Dunaja. Tu je bila tudi valjarna bakra z 2 kuriščema in 1 valjem, kjer so delali 4 delavci. Razmeroma velika je bila

⁷ Podrobnejše glej: Jože Mlinarič, Kartuzija Bistra od okoli 1255 do 1782, Redovništvo na Slovenskem 1, Benediktinci, Cisterciani, Kartuzijani, Ljubljana 1984, str. 163 – 191.

⁸ Med njimi je bil tudi Matija Vertovec.

⁹ Parcele, ki niso del hubne posesti. Z njimi lahko podložniki razpolagajo ločeno od kmetije, nedvino od glavnega zemljiškega gospoda.

¹⁰ Podatki se nanašajo na družine.

tudi kovačija, ki je izdelovala železno posodo in orodje. Imela je 1 kladivo in 2 ognjišči. Običajno je bilo zaposlenih 5 delavcev, ki so letno predelali 200 centov železa. Tega so dobivali s Štajerske. V Štanjah je bilo tudi 10 strojarjev, ki so letno predelali 950 volovskih in 500 telečjih kož. Čeprav razpravljanje o obrti običajno ne spada v agrar, pa ga je treba pri analizi razmer v naših vaseh nujno upoštevati. Le tako bomo razumeli, zakaj je bilo npr. v Štanjah toliko konj in toliko malih kmetov in kajzarjev.

Oglas zastran kemije.

Današnjemu listu je perdjan poslednji del kemije, glavni list namreč in pa predgovor; in takó so dokončane koristne bukve, v poduk mladim in starejšim ljudém, zlasti kmetiškiga pa tudi vsaciga družiga stanú. V njih, ki so perve slovenske bukve téga obsežka, leži neprecenljiv zaklad za Slovence: ej, de bi ga pač pridno vzdigovali in v korist svoje ljube domovine obračali! Postavljena je v teh bukvah, ktere bojo gospod - Vertovecovo imé še pôznam pôznam vnukam ohranile, terdna podlaga vsiga višjega kmetijskega in obrtniškega podučenja in izobraženja, brez kateriga kmetovaveu ni moč se na viši stopnjo blažnosti povzdigniti. Naj nam nikar borni ljudje ne odgovarajo, de pri kmetijstvu ni treba podučenja iz bukav, sicer jim bomo mogli povedati, da kmetijstvo naših slovenskih deželá je še deljeé zadej memo druzih dežel, kjer že davnej luč izobraženosí sije, kjer mali kmet pridno bukve bere in veči kmetovavci svojim sosedam lepe izglede dajejo. De so naši kmetje memo druzih zadej ostali, tega pa niso oni sami krivi, ker dosihmal niso pripomočkov imeli, se iz bukav podučiti in zvediti, kaj se po svetu koristniga godi. Zdaj pa taki izgovori ne veljajo več: zdaj ima tudi slovenski kmet pomoč na ponudbo, s časam se naprej pomikovati in na viši stopnjo vednosti se povzdigniti.

De si bojo mogli tudi tisti, ki dozdaj niso „Novic“ imeli, zlato knjigo — kmetijsko kemijo — omislišti, je dala kmetijska družba tri sto iztisov te kemije odveč našim, ktere po práv nizki ceni prodaja, do si jo bo mogel tudi menj premožni kmet napraviti. Pri gosp. Blazniku se dobijo te bukve po 45 kraje. Za berilo v šolah po kmetih bi bile te bukve za bolj odrašene šolarje posebno pripravne, jim počasi k umnimu gospodarstvu glavice odpreti.

Vredništvo.

Vabilo na naročilo Vertovčeve »Kmetijske kemije«
(Novice 1847, str. 200)

Advertisement for purchase of Vertovec's book »Kmetijska kemija«
(Novice 1847, pag. 200)

O RODU MATIJE VERTOVCA

Nekaj razmišljaj ob 200-letnici njegovega rojstva

Marino Vertovec

Nenavadno ali vsaj malce nenavadno je, da se na srečanju v počastitev 200-letnice rojstva nekega zaslужnega moža javi kot referent v tujini rojeni daljni nečak, ki se, širše gledano, ukvarja z istim problemom, s katerim se je ukvarjal njegov daljni prednik Matija Vertovec, to je z zgodovinsko nalogo krepitve in širitve kulturnega pojma slovenstva sploh v kulturni, jezikovni in vsakovrstni drugi povezavi z ostalimi jugoslovanskimi narodi ter v trdnem sklopu le-teh.

Toda medtem ko se je Matija Vertovec soočal s problemom posredovanja in širjenja naprednih idej na področju kmetijstva in drugih ved med slovenskim ljudstvom, sem globoko prepričan, da je zgodovinska naloga današnjega kulturnika, a to v prvi vrsti velja za zamejskega kulturnega delavca, ki, med drugim, živi v stalnem stiku s kulturnimi tokovi sosednjega naroda, da teži k temu, da bodo naša kultura kot druge jugoslovanske kulture čim bolj prisotne na evropskem kulturnem prizorišču.

Matija Vertovec je bil kot vsi veliki Slovenci njegovega časa, le živahan posrednik kulturnih tokov drugih narodov Evrope slovenskemu narodu; mi, danes, moremo in moramo biti ne samo posredniki, temveč ambasadorji naše kulture, naše misli, moramo posredovati Evropi našo kulturo, našo misel, kajti čeprav je bilo ogromno storjenega na tem področju od osvoboditve do danes, sem, žal, prepričan, da nas niti sosedni niti evropski narodi v celoti še ne poznaajo dovolj. Matija Vertovec je deloval v fazi prve kulturne, jezikovne in duhovne konsolidacije slovenskega narodnega telesa, mi pa moramo kulturne vrednote našega naroda in naših narodov posredovati današnjemu svetu, ker naša znanost in naš kulturni potencial nista tako nepomembna, kot si včasih mislimo.

Tega površnega poznanja in tega potencialnega bogastva pa se ne zavemo še posebno mi, ki živimo zunaj meja matične domovine, bodisi kot zamejci, bodisi kot zdomci. Skratka, po približno 200-letni vsestranski graditvi in rasti moramo zavestno težiti h kulturni širitvi in pospešiti naše podobe zunaj naših meja. Naj zdaj na kratko obrazložim, zakaj sem danes tu, v tem dvorcu v osrčju neke pokrajine, ki sem sanjal o njej od mladih let kot o otipljivem izviru svoje istovetnosti, svoje najgloblje biti.

Matija Vertovec, rojen, kot znano, 28. januarja 1784 v zaselku Jakulini v Šmarjah, v hiši, ki je nosila št. 4, je bil sin domaćina Franca Vertovca, kmeta, in Margarite, rojene Kodrič iz Brij in ne Margarite Polšak, kot piše SBL v trinajstem zvezku na strani 418. Margarita Polšak je bila njegova botra, medtem ko je bil drugi boter neki Mattias Cante (Kante): »Matthias filius legitimus Francisci Vrtoviz coniugis eius Margarite«, piše namreč v knjigi

rojstev v župnijskem uradu v Šmarjah, a ker sta bili imeni matere in botre enaki, je prišlo do tega manjšega spodrsljaja.

Z Vertovčevim priimkom v zvezi bi hotel še nekaj pojasniti:

Matija Vertovec se je rodil kot Matthias Vrtoviz, leta 1808 pa ga srečamo v isti knjigi krščenih vpisanega kot Mathias Vertouz in sicer kot krstitev nečakinje Antonije Tereze, leta 1847 je še Vertovc, pisan že v gajici, leta 1850 pa končno Vertovec, kot je razvidno s platnice knjige »Shodni Ogovor«.

Tudi je splošno znano, da je ta Vertovec mnogo potoval po raznih deželah Evrope ter obiskal mnoge predele današnje Jugoslavije, manj znano pa je, da ni nikoli potoval sam, a vedno v spremstvu dve leti mlajšega brata Franca, ki mu je bil za kočijaža, tajnika, svetovalca in najboljšega prijatelja, ki ga je Matija povabil k sebi zaradi pripravljenosti do potovanj in zaradi naravne nadarjenosti. In prav v zvezi z bratom Francem pride na dan povezava med Matijem Vertovcem in današnjim časom. Francu Vertovcu, rojenemu 19. avgusta 1786 in poročenemu 11. novembra 1805 s Katarino Šinigoj se je leta 1811 rodil sin Filip, ki je bil moj praded.

To je prvi razlog, skoraj bi rekkel, bolj družinska dolžnost, kot stroga znanstvena prisotnost, za moje sodelovanje na tem strokovnem srečanju in tudi zaradi tega se bom omejil samo na nekaj razmišljaj ter na to, kaj v družini še vemo o njem. Kar pa se mi zdi resnično bistvenega pomena na tem srečanju, je to, da ponovno odkrivamo osebnost, ki je bila velikega pomena za široke sloje slovenske družbe svojega časa kot tudi za maloštevilni znanstveni izobraženi sloj v prejšnjem stoletju, osebnost, ki je bila, vsaj tak občutek imam, skoraj pozabljenja ali vsaj ne dovolj ovrednotena v povojskem času.

Slovenci smo morda v našem stoletnem boju za obstanek in istovetnost, ne bi rekkel da precenjevali, toda zagotovo zelo poudarjali pomen in središčnost slovenske umetniške besede, ker smo pač videli v njej nedvoumno vsakemu lahko razumljivo znamenje identitete naroda, a smo istočasno morda malec prezrli pomen velikih mož, ki so delovali na drugih področjih, denimo na področju znanosti in tehnike, kjer so se, naj citiram samo nekaj imen: Jurij Vega, Jožef Stefan, Milan Vidmar, mnogi naši ljudje zagotovo proslavili na evropski ravni. Razlogov za tako gledanje je gotovo več, recimo relativno nizka kulturna raven slovenskega naroda ali morda tudi razširjena uporaba nemščine, ki je bila tedaj skoraj edini znanstveno komunikacijski jezik v srednji Evropi vsaj za pisanje strokovnih del, kar je morda nekoliko motilo naše zelo občutljive kulturnike v preteklem stoletju.

Toda zadržki take vrste za Matijo Vertovca res ne morejo obstajati, ker so njegova dela (večji del) pisana v slovenščini, v jeziku, ki ga je zavestno izbral prav za kulturni dvig naroda in katerega je stalno izpopolnjeval in bogatil, tako da menim, da je njegov prispevek slovenski kulturi dvojen: na nivoju strokovne literature, kjer je v mnogočem oral ledino, ter na nivoju literature sploh, saj je znano, da je Bleiweis nekaj njegovih zgodovinskih spisov ter drugih spisov uvrstil v berila za nižje gimnazije, medtem ko je isto storil Franc Miklošič za berila za višje gimnazije, ki so jih uporabljali med leti 1853 in 1863.

Še na nekaj bi rad opozoril v zvezi z Matijo Vertovcem: mi moramo na teh tleh, ki smo si jih s tolikšjo krvjo priborili po več ko dvajsetletni strahovladi italijanskega fašizma de jure et de facto šele leta 1947, slehernega pisatelja, misleca, strokovnjaka s tega območja še posebej valorizirati. Ce nam je uspelo predstaviti v pravi luči umetnika, kot je bil denimo Spazzapan, menim, da bi to morali storiti tudi z drugimi našimi zaslужnimi možmi, ki so po rodu iz teh krajev, ali iz Trsta, Gorice ali Beneške Slovenije; tudi zato, ker do prve polovice prejšnjega stoletja nismo imeli prav dosti velikih osebnosti, posebno ne na znanstvenem polju. A da so prav to v polpretekli dobi, v najbolj žalostnih dneh fašističnega terorja, pravilno dojeli naši kulturniki v zasedeni Primorski, lepo dokazuje dejstvo, da sta v manj kot dvajsetih letih izšla vsaj, kar je meni znano, dva daljša članka o našem avtorju in sicer leta 1926 v vodilnem tržaškem dnevniku »Edinost« in nekaj let kasneje v goriškem tedniku »Novi List«, medtem ko ga imenuje beneški buditelj Ivan Trinko »pisatelja, čigar pisanje je dobro in prijetno tudi ko piše o znanstvenih ali praktičnih stvareh« (»prosatore la cui prosa è buona e piacevole anche quando scrive di cose scientifiche e pratiche«) v znani knjigi »Storia della Jugoslavia«, ki je izšla leta 1940 v Vidmu in ki je dala italijansko beroči javnosti prvo celostno sliko predvojne Jugoslavije. A kaj pa v povojskem času v Sloveniji? V času, ko je posebno v teh krajih izrednega pomena, da nadoknadimo vse zamujeno v času tuje okupacije, je izšlo v primerjavi s prejšnjim časom relativno dosti manj gradiva o njem.

Ko govorimo o raznih umetnikih, mislecih, pisateljih itd., je veliko govora o tem, kakšna je bila vloga družine, prednikov in okolja pri oblikovanju neke osebnosti. Jaz pa bi na tem srečanju govoril o nečem drugem: kako je Vertovčeva osebnost pomagala oblikovati nekaj generacij njegovih potomcev v kontekstu razvoja slovenske družbe sploh. Matija Vertovec je bil, kot rečeno, kmečki sin, torej so njegovo osebnost izoblikovali izključno družinsko okolje, šola ter trdo, vsakdanje učenje. Toda pod njegovim mentorstvom se že razvija njegov nečak Filip, ki je moral biti že razgledan in kultuviran, a tudi bogat človek, če mu je lahko, 1851. leta postavil za tiste čase pomemben grobni spomenik, na katerega je dal vkljesati naslednje izbrane besede: »Kemija, vinoreja, občna povestnica, prirodoslovje, shodni govor. Rodoljubu iskrenemu v svoji spisih, neumrlemu gospodu Matiju Vertovcu, slavnozaslužnemu fajmoštru St. Vidskim, rojenemu v Šmarju 28. januarja 1784 umrlimu v St. Vidu 2. septembra 1851 je postavil ta spomenik hvaležni Filip«. Da je bil nečak ne samo učen, temveč tudi bogat, priča dejstvo, da je, ko se je leta 1833 poročil z Marijo Leban, dal gravirati vse kozarce z napisom Maria Leban. Ko pa se je leta 1859 rodil moj ded, sta bila kot botra pri krstu neki Bernard Dolenc, ki je bil po poklicu »graščak«, in neka Marija Stare, posestnica, v čemer vidim težnjo, tako izrazito v prejšnjem stoletju tako na Slovenskem kot povsod drugod po Evropi, da bi se bogati ljudje brez plemiške tradicije, približali visoki meščanski ali plemiški družbi, kar je končno uspelo mojemu dedu, ki se je poročil z Josipino Podkrajšek, rojeno v Godoviču pri Logatcu v pravem dvorcu imenovanem »Sebalk«, kamor je hodil, kot je stara mama pripovedovala očetu, sam guverner ilirskeh provinc s spremstvom na lov. Še drugi možje izstopajo v družini: Jožef, ki je bil

kulturni delavec na Vipavskem, in dedov bratranec, čigar imena žal ne vem več, in je dosegel zelo visok čin v avstrijski mornarici ter je služboval v Pulju, kjer je med drugim izumil nekatere izboljšave za torpede mornarice.

Teh stvari nisem povedal, da bi govoril o svoji družini ali o svojih prednikih, ker mislim, da ne bi bilo na mestu, ampak samo zato, da bi v zgodovini svoje družine verificiral neko splošno orientacijo določenega sloja v določenem času.

Kaj pa je ostalo o Matiji Vertovcu, kar se splošne kulturne orientacije tiče? Velika skrb in zanimanje za probleme slovenstva, od mojega starega očeta dalje do mojih stricev in tet, ki so se vsi, razen mojega očeta, preselili v staro Jugoslavijo in tam delovali na kulturnem in drugih področjih, medtem ko je oče, tudi po nasvetu Josipa Vlafana in drugih tržaških kulturnikov ostal v Italiji skupaj z drugimi zavednimi Slovenci, kot denimo njegov priatelj Andrej Budal, ki je tudi določen čas živel v Vidmu. Zanimanje in delovanje za slovenstvo in jugoslovanstvo je zelo staro v družini; v zvezi s tem mislim, da moram povedati na tem mestu, da je moj ded Filip Vertovec, ko je bil šembiki župan, proglašil Strossmayerja za častnega občana Št. Vida, kar je Strossmayer pisemno sprejel, čeprav ni nikoli prišel v Št. Vid, današnji Podnanos.

V družini je ostalo tudi nagnjenje do jezikov in do politike v najširšem pomenu besede: ded in oče sta prevajala, to, poleg profesure, delam tudi jaz. Ded se je strastno bavil s politiko, oče pa je pisal politične članke za »Edinstvo« do leta 1923, kar je bilo tudi posreden povod za njegovo premestitev v Videm, kjer sem se rodil jaz.

Kaj pa je konkretnega ostalo, kakšna je konkretna dedičina tega velikega moža? Hišo, ki je nosila št. 37, ki je bila njegova last in last naše družine do leta 1898, še stoji na trgu v Podnanisu in tudi lestenci in druge umetnine, ki jih je Matija Vertovec prinesel iz Benetk, še krasijo šentviško cerkev. Ostala je tudi njegova delovna miza, izdelana v slogu osemnajstega stoletja, ki se zdaj nahaja v hiši mojega bratranca v Velenju, skupaj z nekaterimi slikami.

In na koncu, kaj še vemo v družini o njem, poleg tega, kar je bilo o njem že povedanega? Po družinskem ustnem izročilu je Matija Vertovec imel zelo rad umetnine in je z vsakega potovanja prinesel domov najrazličnejše visokovredne umetniške stvari; posebno so ga zanimali lestenci, pa ogledala, posebno benečanska, pa razni bakrorezi in krajine. Skoraj vse se je žal porazgubilo in samo zgoraj omenjena delovna miza ter nekatere zelo lepe krajine so še ohranjene. Zanimanje za umetnost, likovno in glasbeno, smo podedovali v družini skoraj vsi, od pradeda Filipa pa do današnjih potomcev, kot tudi dar za glasbo in jezike.

Ostat je spomin na velikega prednika ter neka notranja strogost in potreba po nenehnem izpopolnjevanju, po učenju, ki je bila in je stalno prisotna v družini.

PRIMORSKI VINORODNI RAJON – PREDSTAVITEV

Hilarij Kosta

Vse prisotne pozdravljam v imenu poslovnega odbora oz. poslovne skupnosti za VV Slovenije in, kot ste iz vabil razbrali, primorski vinogradniki in vinarji prispevajo temu imenitnemu srečanju – pokušnjo primorskih vin letnika 1983 in, da bi vedeli, kje pridelamo te kapljice – sonca polno vino, vam hočem na kratko predstaviti primorski vinorodni rajon.

Po statističnih podatkih imamo v Sloveniji 21.355 ha vinogradov v treh vinorodnih rajonih. V primorskem vinorodnem rajonu je 5.896 ha vinogradov ali 27 % vseh slovenskih vinogradov. Posebej ne bi predstavljal naravnih pogojev, vendar lahko tudi za primorske vinograde trdimo, da se v soncu kopijejo na gričevnatem svetu, ki je za druge kulture manj primeren in gospodarsko manj zanimiv.

Ugodnim naravnim pogojem moramo dodati skrb in pridnost našega vinogradnika, saj mu je pridelovanje in predelava grozdja že tradicija ter znanje, ki si ga je nabral in še nabira na najrazličnejše načine, za kar ima posebne zasluge kmetijsko šolstvo, saj prav letos praznujemo obletnice ustanovitve, in sicer:

- 115 let prve slovenske kmetijske šole v Gorici
- 110 let vinorejsko-sadjarske šole na Slapu pri Vipavi
- 15 let kmetijske šole v Novi Gorici

Naš vinorodni rajon predstavljajo štirje samostojni vinorodni okoliši (koprski, kraški, vipavski in briški), ki so zaokrožene celote s svojimi naravnimi značilnostmi, z značilnim trsnim izborom in vini, ki jih pridelujejo in predelujejo v štirih osrednjih kleteh (Koper, Sežana, Vipava, Dobrovo) s skupno kapaciteto 500.000 hl vina.

V primorskih vinogradih pridelamo nad polovico slovenskega vina, kar je znak intenzivnosti. Sedanji trsnii sestav vinogradov daje na Primorskem približno polovico rdečih vin in polovico belih vin. Razmerje med belimi in rdečimi vini se je spremenjalo, posebej v prejšnjem desetletju, ko so močno narašli vinogradi z rdečimi sortami. Primorski vinorodni rajon s svojo različnostjo od morja, preko Krasa, Vipavske doline do Brd ima tako strukturo, da prevladujejo na jugu rdeča vina, na severu pa bela.

Spreminjanje in dopolnjevanje trsnega izbora je bilo v zgodovini stalno prisotno, posebje intenzivno je v sedanjem času, ko so v opazovanju nekatere nove domače sorte (sirmium, neoplanta), od drugod pa dobro kažeta sorte prosecco in verdicchio. Prav tako se je povečalo zanimanje za stare sorte. Prav skrbno selekcijsko delo je na primer dvignilo refošk med priznane sorte. Tudi sorto rebulo hočemo s selekcijskim delom ohraniti in ji dvigniti gospodarski pomen.

Razen v vprašanja sortimenta je mnogo dela usmerjenega v iskanje cenejših načinov pridelovanja grozdja; tako smo v iskanju novih vzgojnih oblik prvi v Jugoslaviji uspeli z uvedbo vzgoje višecih šparonov (Casarsa) na nad 1000 ha, ki je odpravila zamudno vez šparonov; dalje uvajamo vzgojo vzprednih kordonov (GDC) na 50 ha, ki naj bi omogočila strojno trgatve in strojno zimsko rez vinske trte, ter razne vzgojne oblike z različnimi obremenitvami.

Posebna skrb je namenjena oskrbi tal v vinogradih, saj je uvajanje negovane ledine prebilo led in že uspešno nadomešča čisto obdelavo. V zadnjem času posvečamo večjo skrb tudi gospodarnemu gnojenju, ki je bilo prav v vinogradništvu najbolj intenzivno, včasih celo razkošno.

Podnebni pogoji v naših vinogradih povzročajo precej dela na področju varstva vinske trte, saj imamo nekatere bolezni in škodljivce, ki se najprej pojavijo ravno v naših vinogradih npr. razna virusna obolenja (npr. sedaj razbrazdanost lesa), glivična obolenja (npr. črna grozdna gniloba in črna pečavost ali palež), razni škodljivci (npr. zeleni škržat, listni zavrtač, trsnii brstožer, rumena ali gabrova pršica in drugi).

Ob vsem tem moramo nujno poudariti skrb za sodobno obnovo vinogradov, kjer smo prešli izključno na terasiranje in pri tem uvajamo hitrejše sajenje cepljenk v brazdo, sajenje na črno folijo, marsikje dveh trsov skupaj, da se obnova poceni. Tudi pri organizaciji skupinske obnove so primorski vinogradniki bili pionirji in danes obnova v kooperaciji teče v skupnostih, kar je velik korak v posodabljanju pridelovanja grozdja. Ob tem moramo omeniti tudi trsnico v Vrhopolju, ki je sposobna v celoti oskrbeti potrebne cepljenke. Žal, obnova vinogradov pada, ker imajo preveliko prednost druge kmetijske dejavnosti, in se zato bojimo zaostajanja.

S trgovijo se zaključi vinogradnikovo delo. Pred tem je potrebno ugotoviti optimalno dozorelost grozdja, določiti rok trgovine in organizirati hiter prevzem grozdja v predelavo, kar je odločilno za kakovost vina. Primorske osrednje kleti so sodobno urejene in kot take sposobne predelati vse grozdje primorskega vinorodnega rajona v velikih enotnih količinah kot zelo kakovostno in vrhunsko vino, ki se lahko primerja z zanimimi svetovnimi vini.

Kaj smo pridelali v letu 1983, se boste sami prepričali. Za poskušnjo imate 21 vzorcev vina iz naših štirih kleti. Na mizah so preglednice s kemičnimi lastnostmi teh vin, degustacijsko oceno pa prepustjam vam. Za orientacijo bom sproti povedal nekaj splošnih besed o vinih, ki vas čakajo.

Tako je prispevala:

- Kmetijska zadruga Goriška Brda: rebulo, tokaj, beli pinot, rose, merlot, kabernet
- Kmetijski kombinat Vipava: vipavca, l. rizling, sovinjon, rose, merlot, kabernet, barbero
- Agraria – TOZD Vina Kras: b. krašivec, kraški teran, teranton
- Agraria – TOZD Vina Koper: malvazijo, koprčana, merlot, kabernet, refošk.

ARHEOLOŠKO NAJDIŠČE PAVLINI V LOKAH

Beatriče Žbona-Trkman

Vas Loke se razteza po prisojnem pobočju hriba Sv. Danijel na obrobju Trnovske planote. Zaradi ugodne geografske lege je bil kraj poseljen tako v prazgodovini kot tudi v antiki (sl. 1). Prazgodovinsko poselitev omenja Simon Rutar in sicer poroča, da so v prazgodovini prebivali ljudje »... nad Gradom pri Lokah (242 m)«.¹ Topografija, ki jo je na tem področju opravil Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Nova Gorica leta 1979/80 za potrebe prostorskega plana občine Nova Gorica, ni potrdila Rutarjeve lokacije. Prazgodovinsko gradišče, močno prizadeto zaradi vihre 1. svetovne

Sl. 1.: 1. prazgodovinsko gradišče 2. območje rimskega poselitve
Pict. 1.: 1. Prehistoric hill-fort 2. the region of roman age colonization

¹ S. Rutar, Zgodovinske črtice iz poknežene grofije goriške in gradiške I., Koledar za goriško nadškofijo za leto 1896 z (1895) 29.

vojne, je bilo ugotovljeno na vrhu Sv. Daniijela.² Rimskodobna poselitev se je pomaknila precej niže, na samo vznožje hriba, nanjo pa je arheološko javnost opozorilo odkritje rimskega votivnega napisa, ki je že vrsto let pred tem sestavljal del tlaku.³ Aro, ki je bila v dveh delih je našel pri obdelovanju zemlje na parc. št. 130/2 k.o. Loke (sl. 2, 4) pokojni Jožef Rijavec st. pred 1.

Sl. 2.: Katastrska skica najdišča Pavlini v Lokah z vrisanim položajem sond in slučajnih najdb: 1. sonda 1, 2. sonda 2., 3. kamnita puščica, 4. ara, 5. sončna ura.

Pict. 2.: Cadastral sketch of the finding place Pavlini in Loke with position of the sounds and accidental find: 1. sound 1, 2. sound 2., 3. stone arrow, 4. votive tablet, 5. sundial

svetovno vojno. Zgornji del kamna so po 1. svetovni vojni vzidali v hišo Loke št. 29, spodnji del pa je pred isto hišo služil za tlak (sl. 3).⁴ V mesecu februarju leta 1965 je bil ta del napisnega kamna pridobljen za zbirko Goriškega muzeja in prenesen v muzej. Ara je iz apnenca. Zaradi uporabe v tlaku je zgornja površina precej zlizana, stranice nepravilno odlomljene razen spodnje, ki je tvorila rob pločnika in je zaobljena. Na hrbtni strani je plošča neobdelana, valovita.

Mere: višina od 23,5 do 25 cm, širina od 31 do 37 cm, debelina od 6,5 do 10,5 cm; višina črk od 3,8 do 4,2 cm. Hrani Goriški muzej, inv. št. A 79.

Od napisa so ohranjene samo zadnje tri vrstice, zgornja vrstica je deloma okrnjena, gornji del črk je odlomljen, manjka pa vzdiani del s posvetilom.

² Topografijo je opravila Nada Osmuk, arheolog konservator, Zavod za naravno in kulturno dediščino Nova Gorica leta 1979/80. Elaborat ZNKD Gorica za PP občine Nova Gorica (1981).

³ E. Smole, Varstvo spomenikov 8 (1960-61) 245 s. Najdišče leži na območju ledin Pavlini.

⁴ Podatke posredoval J. Rijavec ml., Loke št. 29.

-] | Iulius | Anymphus | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Aro je postavila oseba suženjskega porekla z neobičajnim imenom Anymphus, ki je pridobila – ona ali njen prednik – državljanke pravice v času julijske vladarske rodovine. Na podlagi cesarskega gentilicija bi lahko postavili nastanek spomenika v sredino 1. stol. n. št.

Sl. 3.: Ohranjeni odlomek are v času, ko je še sestavljal del tlaku.

Pict. 3.: Preserved fragment of votive tablet from the time when it was still a component part of the pavement

V letu 1982 je Goriški muzej opravil v okviru naloge »Rimsko podeželje« sondažno izkopavanje na parceli št. 130/2 k. o. Loke, katerega namen je bil, ugotoviti stopnjo ohranjenosti rimskodobnih ostalin.⁵ Obdelovanje vino-grada je namreč leto za letom odkrivalo ostanke gradbenega materiala: lepo oblikovane lomljence, odlomke malte, tegule in imbrexe. Našli so tudi skromne odlomke lončenine in več bronastih novcev. Ker za najditelje vsi ti predmeti niso predstavljali nobene vrednosti, so se z leti porazgubili.⁶ Po površinskih najdbah je bilo mogoče sklepati na obstoj rimskodobnega objekta.

⁵ B. Žbona-Trkman, Varstvo spomenikov 26 (1984) 235, sl. 37.

⁶ J. Rijavec ml. je povedal, da so z leti nabran bronast denar, ki naj bi ga bilo »en lonec« prodali na odpad. B. Marušič (Primorske novice 21. 6. 1961, št. 25, str. 4) pa poroča, da so v Goriški muzej prinesli poškodovano lončeno posodo. Ta v muzeju ni evidentirana, s tega najdišča je poleg napisnega kamna ohranjen samo del tegule.

Izkopani sta bili dve sondi (sl. 2, 1 – 2). Sonda 1 je potekala ob južnem robu njive, nad novo zasajenim vinogradom. Z ureditvijo novega vinograda predvidevamo, da je bil popolnoma uničen južni del stavbe. Ob rigolanju je prihalo na dan ogromno kamenja in tegul – vse to so zvozili na kup ob rob obdelovalne površine. Pri ogledu terena pred pričetkom izkopavanj, so bili po vinogradu še vedno raztreseni posamezni manjši deli tegul, imbrexov, osteni antične in prazgodovinske keramike, najdena je bila tudi kamnita puščica (sl. 2, 3). Sonda 2 je potekala ob S robu njive na meji parcele št. 130/2 k.o. Loke. Njena lega je bila izbrana na osnovi površinskih najdb, le-te severno od tega območja niso bile zapažene niti v preteklosti niti ob topografskem ogledu terena.

Opis sond

Sonda 1: širina 1,5 m, dolžina 22,8 m, globina v zahodnem delu 50 cm, v vzhodnem delu 90 cm.

V zahodnem delu sonde se v dolžini 12 m razteza zelo izrazita antična ruševinska plast, ki se je začela pojavljati že 34 cm pod površino. Na dolžini 3 m od zahodnega roba sonde poteka prečno na sondi 44 cm širok kamnit zid, zidan z malto (sl. 4). Lice zidu proti vzhodu je zgrajeno iz večjih

Sl. 4.: Sonda 1 – ostanki zahodnega zida stavbe z delom ruševin.
Pict. 4.: Sound 1 – the remains of the western wall of the building with the part of the ruin

obdelanih kamnov, na drugi strani pa je zid zadelan z manjšimi kamni. Na zahodni strani zidu so raztreseni deli tegul in imbrexov (strešna kritina), ki leže na rumenorjavi ilovnati zemlji. Na vzhodni strani zidu se v dolžini 1,80 m spušča od zidu proti vzhodu kamnita groblja. Ruševine sestavljajo apnenčasti kamni, med katerimi je sivorjava ilovnata zemlja, zdrobljena malta, drobci oglja in deli tegul. V razdalji 2,50 m se ponovno pojavi večja kamnita groblja, kateri sledi v razmaku 1,50 m še ena. Vrzeli med grobljami zapolnjuje rumenorjava ilovnata zemlja, v kateri so razpršeni drobci oglja, manjši deli tegul in zdrobljene malte. Vzhodni del sonde, kjer ni bilo večjih strnjениh ostankov ruševin, smo v dolžini 4,80 m poglobili do mrtvice. Pod 30 do 40 cm debelo plastjo humusa je do 50 cm debela plast sivorjave ilovnate zemlje, med katero so pomešani manjši deli tegul in prazgodovinske keramike. Prazgodovinska in antična plast sta se pomešali med seboj zaradi obdelovanja vinogradov. Po pripovedovanju domačinov je bil v preteklosti na tem mestu vinograd in tako moramo računati, da so povsod, kjer so bili vinogradi, kulturne plasti uničene. V tem delu sonde se začne pojavljati rumenorjava ilovica – mrtvica na globini 80 cm.

Sonda 2: širina 1,50 m, dolžina 13,90 m, globina v zahodnem delu 62 cm, v vzhodnem pa 64 cm.

Od vzhodnega roba sonde proti zahodu se razteza na dolžini 5,70 m večja ruševina, od tu dalje je sonda po celotni dolžini arheološko prazna (sl. 5). Na nekaterih mestih je že 70 cm pod površino lapor, drugače prekriva dno rumenorjava ilovica – mrtvica. Ruševina v vzhodnem delu sonde se začenja že 40 cm pod površino, leži na rumenorjavi ilovici – mrtvici in je razmetana čisto brez reda. Med to ruševino so pomešani tako deli tegul kot odlomki prazgodovinske keramike, kar nam zopet kaže na situacijo, kakršna je v vzhodnem delu sonda 1. Ruševina predstavlja torej zaradi zemeljskih del – na tem mestu naj bi bil v začetku tega stoletja vinograd – uničeni kulturni plasti: prazgodovinsko in antično.

Inventar najdb

Površinske najdbe

1. Trikotasta kremenasta puščica s kratkim trnom, obdelana s površinskimi in obrobnimi retušami. Velikost 2,9 × 1,7 cm. Hrani Goriški muzej, inv. št. P 2745. Sl. 6 : 2.

Sonda 1

Območje rimskodobnih ruševin

1. Odlomek gornjega dela posode z navzven izvihanim in zaobljenim ustjem, ki je od ramena navzdol okrašena z glavničastim okrasom. Peskana glina je lisasto sivo rjavo žgana. Premer ustja 13 cm, ohranjena višina 3,5 cm. Hrani Goriški muzej, inv. št. A 2746. Sl. 6 : 8.

2. Odlomek ostenja posode, ki je na zunanjji strani okrašena s plitkimi kanelurami. Drobnozrnato peskana glina je sivo žgana. Velikost odlomka 3 × 2,1 cm. Hrani Goriški muzej, inv. št. A 2747. Sl. 6 : 6.

3. Del kovanega železnega žeblja s trnom kvadratnega preseka. Žebelj je rahlo ukrivljen, glavica odlomljena. Ohranjena dolžina 5,7 cm, debelina 0,5 cm. Hrani Goriški muzej, inv. št. A 2748. Sl. 6 : 5.

4. Kovan železen žebelj s trnom kvadratnega preseka. Žebelj je v spodnjem delu ukrivljen, konica odlomljena. Ohranjena dolžina 4,3 cm, debelina 0,5 cm. Hrani Goriški muzej, inv. št. A 2749. Sl. 6 : 4.

Območje premešane antične in prazgodovinske kulturne plasti.

5. Odlomek spodnjega dela posode z ravnim dnem in koničnim nastavkom stene. Grobo zrnata peskana glina je lisasto sivo rjavo žgana. Velikost odlomka 4,2 × 3,6 cm. Hrani Goriški muzej, inv. št. A 3343. Sl. 6 : 9.

6. Odlomek spodnjega dela posode z ravnim dnem in grobo izdelanim, poudarjenim prehodom v steno posode. Glina je sivkasto rjavo žgana, zunanjna stena rdečkasto rjava. Premer dna 10 cm, ohranjena višina 2,5 cm. Hrani Goriški muzej, inv. št. P 3344. Sl. 6 : 3.

7. Odlomek gornjega dela posode z zaobljenim obodom, pod katerim poteka na zunanji strani vodoravni žlebič. Glina je sivkasto žgana, na notranji strani rdečkasto rjavi sledovi. Velikost odlomka 3,1 × 2,1 cm. Hrani Goriški muzej, inv. št. P 3345. Sl. 6 : 1.

Sonda 2

1. Odlomek spodnjega dela pokrova z ravnim robom. Grobozrnato peskana glina je sivo žgana, zunanjna stena rdečkasto rjava. Velikost odlomka 2,3 × 2,9 cm. Hrani Goriški muzej, inv. št. A 3346. Sl. 6 : 7. Arheološka sondiranja v letu 1982 so odkrila dva časovna horizonta: prazgodovinski in antični. Prazgodovinska plast je bila v obeh sondah zaradi zemeljskih del uničena, tako da sta bili onemogočeni vertikalna in horizontalna stratigrafija. Pri časovnem opredeljevanju te plasti, nam skromno keramično gradivo (sl. 6 : 1, 3), ob izostanku tipičnih kosov ne zadostuje. Edino trdnejšo oporo predstavlja kamnita puščica najdena jugozahodno od sonde 1 v novourejemem vinogradu. Čeprav najdena na površini je sestavni del prazgodovinske plasti, uničene ob pripravi zemeljišča za nov vinograd, ki je obenem istočasna s prazgodovinsko plastjo, odkrito v sondi 1 in 2. Trikotasta puščica s kratkim trnom in krilci se uvršča po obliku k tipu F 1 A po B. Bagoliniju,⁷ tip, ki je močno razširjen v eneolitiku,⁸ poznan pa je tudi na najdiščih zgodnje bronaste dobe.⁹

Številne ruševinske ostaline v sondi 1 so potrdile domnevo o obstoju rimskodobnega objekta. Ruševina se razteza po dolžini 12 m, zahodna stranica objekta je omejena z zidom, možnost obstoja še dveh zidov je nakazana z dvema ruševinskima grobljama. Raziskana površina je odločno premajhna za ugotavljanje velikosti in tlora objekta, kar tudi ni bil naš namen v prvi fazi raziskovanj. Ker služi območje severno od sonde 1 njivski obdelovalni

Sl. 5.: Sonda 2 – celota.

Pict. 5.: Sound 2 – the whole

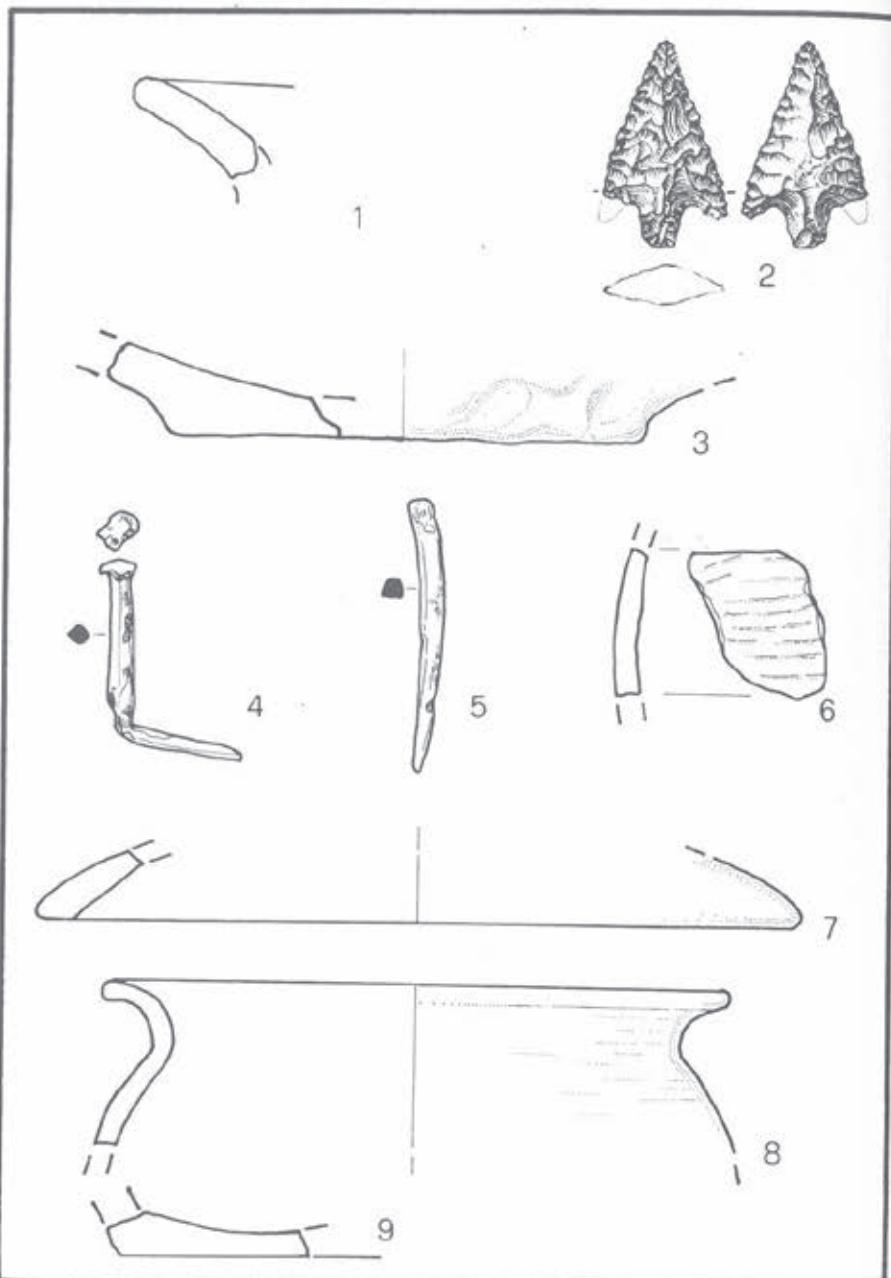
površini in tudi v preteklosti naj bi po pripovedovanju lastnika zemeljišča, ne bilo zasajenih trt, je po vsej verjetnosti ohranjen ves severni del stavbe. Časovna opredelitev na podlagi podatkov, ki so jih dala sondiranja, ni umestna, saj je število najdenih predmetov preskromno (sl. 6 : 4 – 6, 8 – 9), kar je posledica tega, da nismo posegali v ruševino, temveč smo ji sledili le po vrhu. Stavba pa je vsekakor sočasna z votivnim napisom, najdenim na območju južno od sonde 1.

V decembri 1982 je J. Rijavec, da bi imel lažji dostop do vinograda, poravnal južni del zemeljišča na parceli 129/1 k.o. Loke in se pri tem zajedel v brežino z značilno rimskodobno stavbno ruševino (lomljeno kamenje,

⁷ B. Bagolini, Ricerche tipologiche sul gruppo dei foliati nelle industrie di età olocenica della valle Padana, *Annali dell'Università di Ferrara* n.s. XV, vol. I, n. 11 (1970) 240, fig. 8; Fi A, a.

⁸ Š. Batović, Odnos Jadranskog primorja prema području jugoistočnih Alpa u neolitu i eneolitu, *Arheološki vestnik* 24 (1973) 116, T. 28: 8; P. Korosec, Encolitik Slovenije, *Arheološki vestnik* 24 (1973) 179, T. 7 : 8.

⁹ Z. Harej, Kohiše v Notranjih Goricah, Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in encolita v Sloveniji V (1976) 98 s., T. 6 : 2.

Sl. 6.: Drobne najdbe: 1, 3, 6 – 9 keramika, 4 – 5 železo (M 1 : 2/3), 2 kamen (1 : 1).

Pict. 6.: Small finds: 1, 2, 3, 6-9 ceramics, 4-5 iron (M 1 : 2/3), 2. stone (M 1 : 1)

malta, opeka, deli ostenj posod), ki se razteza po dolžini 16 m in sega do 1,15 m v globino. Ob ogledu terena še istega meseca je iz te ruševine molela približno 0,20 m pod površino kamnita sončna ura (sl. 2, 5), ki je bila prenesena v Goriški muzej. Sončna ura spada med t.i. krogelne ure z nadstrešjem (sl. 7).¹⁰ V kamnitem bloku trapezoidne oblike je vdolbena polkrogle z vre-

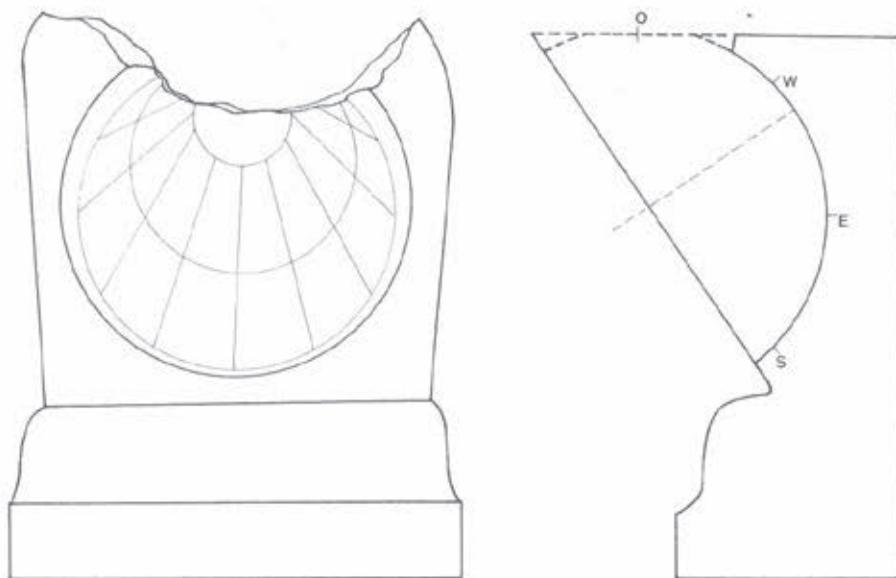

Sl. 7.: Kamnita sončna ura.

Pict. 7.: Stone sundial

zano mrežo dnevnih krivulj in urnih linij. Tri dnevne krivulje: poletni in zimski solsticij ter ekvinokcij so povezane z devetimi ohranjenimi urnimi linijami (sl. 8). Prvotno je bilo enajst urnih linij, celoten krog pa je bil razdeljen na 12 lokov. Ker je strop na najvišjem območju spodaj ležeče sfere odlomljen, se prva in zadnja urina linija nista ohranili. Po drugi strani poškodba ne dovoljuje opredelitev variante, ki bi pojasnila, kako je bil označen

¹⁰ S. L. Gibbs, Greek and Roman Sundials (1976) 23 ss.

Sl. 8.: Risba sončne ure v profilu in prerezu: O = »gnomova točka«, W = zimski solsticij, E = ekvinokcij, S = poletni solsticij (M 1 : 4).

Pict. 8.: The drawing of the sundial in profile and section O = Gnomon point, W = Winter solstice, E = Equinox, S = Summer solstice

položaj sonca na sferični površini.¹¹

Celotna sprednja ploskev je drobnoluknjičasto klesana, medtem ko so ostale ploskve za spoznanje bolj grobo obdelane. Na spodnji strani je manjša jamica pravokotne oblike ($2 \times 2,5$ cm), v kateri tiči železen zatič kvadratnega preseka (deb. 1 cm), ki je služil boljšemu pritrjevanju na podstavek. V zornji polovici hrbtni strani je še ena jamica pravokotne oblike ($4,5 \times 2,5$ cm, globina 3 cm), katere namen ni povsem jasen. Mogoče je bila ura, čeprav zaradi same stabilnosti ni potrebno, podprtta tudi na hrbtni strani.

Mere

1. Velikost ure: višina 40 cm, širina 32,8 cm, debelina zgornje stranice 27,1 cm, debelina spodnje stranice 16,3 cm. Hrani Goriški muzej, inv. št. A 3347.

2. Dolžina loka med solstičskima krivuljama in ekvinokcijskim krogom v meridijski ravnini (opoldne):
 $\widehat{ES} = 10,9$ cm, $\widehat{EW} = 10,7$ cm.

3. Dolžine lokov med sosednjimi urnimi krivuljami po ekvinokcijskem krogu EF: VIII-IX 4,5 cm, IX-X 5,2 cm, X-XI 5,1 cm, XI-XII 5,1 cm, XII-

¹¹ Položaj sonca je lahko označen s pomočjo zareze na najvišji točki spodaj ležeče stene ali pa predrtine, S. L. Gibbs, o.c., 23 s, fig. 10 in 11. Varianta s predrtino je znana tudi pod imenom »orologio a buco«, L. Cosmi Bracchi, Orologi solari di Aquileia, Aquileia Nostra 30 (1960) 49, 67 op. 5.

XIII 5,7 cm, XIII-XIV 5,1 cm, XIV-XV 5,0 cm, XV-XVI 4,75 cm.
 Izračun polmera krogle, premera ekvinokcijskega kroga in zemljepisne širine¹²

1. Polmer krogle r:

$$\widehat{ES} = \widehat{EW} = \frac{r \cdot \pi \cdot 2 \cdot \varepsilon^o}{180^o}$$

$$r = \frac{180^o \cdot (\widehat{ES} + \widehat{EW}) / 2}{2 \cdot \varepsilon^o \cdot \pi}$$

V 1. stol. n. št. je bil kot (ε) med ravnino gibanja Zemlje okoli Sonca in ravnino Zemljinega ekvatorja $23,7^o$.

$$r = \frac{180^o \cdot 10,8 \text{ cm}}{2 \cdot 23,7^o \cdot \pi}$$

$$r = 13,05 \text{ cm}$$

2. Premer ekvinokcijskega kroga \overline{OE} :

$$\overline{OE} = \frac{12 \cdot EF}{\pi}$$

Praviloma bi morali biti vsi loki na ekvinokcijskem krogu enaki. Ker so dejanski loki med urnimi krivuljami na ekvinokcijskem krogu različni, je za EF vzeta srednja vrednost.¹³

$$EF = 5,056 \text{ cm}$$

$$\overline{OE} = \frac{12 \cdot 5,056 \text{ cm}}{\pi}$$

$$\overline{OE} = 19,31 \text{ cm}$$

3. Zemljepisna širina φ :

$$\cos \varphi = \frac{\overline{OE}}{2 \cdot r} = \frac{19,31 \text{ cm}}{2 \cdot 13,05 \text{ cm}}$$

$$\varphi = 42,3^o$$

Sončna ura iz Lok je prva tovrstna poznana najdba v Sloveniji in obenem predstavlja pravo redkost tudi po preostalem jugoslovanskem prostoru, čeprav je bila v času rimskega imperija precej v uporabi.¹⁴ Sprva postavljene na najbolj obiskanih javnih mestih so se kasneje uveljavile v hišah premožnejših oseb in slednjemu namenu je služila tudi ura iz Lok, kar potrjuje poleg samega najdišča še velikost ure.¹⁵ Po vsej verjetnosti je izdelek oglejskega mojstra, kajti najbližji izdelovalni center krogelnih sončnih ur z nadstrešjem ter izvoznik le teh skozi vse 1. stol. n. št. je ravno Oglej.¹⁶ Zemljepisna širina kraja najdbe $45,58^o$ jasno izraža, da je bila ura prvotno narejena za uporabo v drugem kraju in ne v Lokah, saj je izdelana za zemljepisno širino $42,3^o$.¹⁷

¹¹ Izračune opravila mag. Pavla Ranzinger, dipl. astr., za kar se jo nalepje zahvaljujem.

¹² Tak način se zdi P. Ranzinger še najbolj objektiven, saj je bila ura izdelana za določeno zemljepisno širino in na podlagi tega ugotavlja, da nima pomena računati zemljepisno širino za vsak izmerjeni EF posebej. Obenem tudi sama izdelava mrežne linije kaže, kako je izdelovalka na nekaterih mestih nehoti zaneslo od začrtane linije.

¹³ Delo S. L. Gibbs, o.c., predstavlja temeljno katolsko študijo grških in rimskih sončnih ur.

¹⁴ V merah je skoraj identična s sončno uro iz Volterre, S. L. Gibbs, o.c., 211, pl. 23 in 24.

¹⁵ S. L. Gibbs, o.c., 71. Oglej poznava oblikovno sorodne izdelke, od katerih se ura iz Lok razlikuje po tem, da nima nobenega dekorativnega elementa, L. Cosmi Bracchi, o.c., fig. 5 in 9.

¹⁶ P. Ranzinger meni, da je izračunana natančnost pretirana in ocenjuje, da je iskana vrednost za zemljepisno širino nekje med 41° in $42,5^o$.

Obravnavano najdišče ni edini rimskevski poselitveni prostor na območju dolinskega sveta med Goriško ravnino na zahodu in Lijakom na vzhodu. Svet, zaprt na severu z obronki Trnovske planote, na jugu pa z gričevnatim Panovcem, ki predstavlja nadaljevanje Ajševiške kotlinice, je bil v antiki, čeprav oddaljen od magistralne ceste Aquileia – Emona, intenzivno poseljen. Najdišča, pomaknjena v severni predel te doline in deloma že uprta v vznožje obronkov Trnovske planote, si v nizu sledi od zahoda proti vzhodu. Tako so poznani rimskevski stavbi ostanki v Novi Gorici z območja Ledin,¹⁸ v Kromberku na Damberju¹⁹ in Na borštih,²⁰ v Lokah pa na najdišču Pavlini²¹ in Kolenovca.²²

I REPERTI ARCHEOLOGICI IN LOCALITÀ PAVLINI PRESSO LOKE (Sommario)

Il villaggio di Loke era abitato sia nella preistoria sia in epoca storica antica. L'area dell'abitato preistorico, fortemente danneggiato durante la prima guerra mondiale, è stata localizzata sulla cima del colle di S. Daniele, mentre l'abitato dell'epoca romana risulta situato nella parte inferiore del colle. Prima della guerra venne trovata in quello stesso luogo anche un'iscrizione votiva, della quale si sono conservate solo le ultime tre righe:

-] C. Iulius | Anymphus | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

La lapide può essere datata verso la metà del I secolo della nostra era.

Nel 1982 il museo di Nova Gorica ha effettuato uno scavo di sondaggio sulla particella n. 130/2 della mappa catastale di Loke. In base ai reperti superficiali di materiali edilizi, venne ipotizzata l'esistenza di una costruzione risalente all'epoca romana. Le due sonde rivelarono l'esistenza di strati archeologici appartenenti a due diversi periodi: quello preistorico e quello antico. In entrambe le sonde lo strato preistorico – riferibile al periodo eneolitico o prima età del bronzo – appare del tutto distrutto. I numerosi residui di materiali edilizi che nella sonda n. 1 si estendono per ben 12 metri, hanno confermato l'esistenza di una costruzione dell'epoca romana, contemporanea all'iscrizione votiva.

Nel dicembre del 1982 venne scoperto per caso lì vicino, tra i ruderi, un orologio solare in pietra, così detto orologio a buco. Il luogo del ritrovamento è situato a 45,58° di latitudine, mentre l'orologio stesso appare costruito per una latitudine di 42,3°. In base al posto e a certe analogie di fabbricazione, possiamo far risalire la sua provenienza alle vicine officine di Aquileia che, nel I secolo della nostra era, rappresentavano un fiorente centro di produzione di orologi solari.

¹⁸ D. Svoljšak, N. Osmuk, Varstvo spomenikov 21 (1977) 236 ss.

¹⁹ D. Svoljšak, Varstvo spomenikov 21 (1977) 235 ss.

²⁰ D. Svoljšak, o.c. 236.

²¹ E. Smole, o.c.; B. Marušič, o.c.; isti, Primorske novice 30, 6. 1961, št. 26 – 27, str. 12; A. in J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLXX repertae et editae sunt, Titula 19 (1978), 213, št. 1222; B. Žbona-Trkman, o.c.

²² Najdišče je bilo odkrito in sondirano leta 1984. B. Žbona-Trkman, Varstvo spomenikov 27 (1985) 230 ss.

POZNOANTIČNO GROBIŠČE PRI KOSOVELIH

Jernej Zavrtanik

Do odkritja grobišča je prišlo že pred drugo svetovno vojno. Grobove je po naključju odkril pok. Janez Kosovel, Ravne 23, zaselek Kosoveli (tudi Garovca). Ko je ob njivi peljal čez majhno vzpetino poln voz drv, se je ena od kamnitih plošč, ki so grob prekrivale, prelomila in kolo se je pogreznilo. Ker je ugotovil, da je naletel na grob, je o tem obvestil Stipetu Štekarja, stanujočega v Ajdovščini, na Vipavskem poznanega kot strastnega zbiralca starin.¹

Štekar je nato tu izkopaval in o rezultatih mnogo kasneje tudi poročal v reviji Varstvo spomenikov, vendar je grobišče napačno lociral. V svojem poročilu je grobišče lociral na vzpetino južno od vasice Lozarji, vzhodno od naselbine Sv. Pavel.² Zakaj se je to zgodilo, lahko le ugibamo. Ker je izkopaval na več krajih v Vipavski dolini (Tabor nad Črničami,³ Kovačevše,⁴ Sv. Pavel nad Vrtovinom⁵), se po tolikih letih verjetno ni več spomnil, kje je ta grobni inventar izkopal. S pomočjo fotografij, ki jih je posnel pri izkopavanju grobišča, pa nam naše trditve o napačni lokaciji ne bo težko dokazati.

Na sl. 1 je dobro vidno izkopišče z razmetanimi grobnimi ploščami po vzpetini ob njivi. V ozadju je zaselek Kosoveli, ki se v vseh teh letih ni skoraj nič spremenil. S približno iste točke je zaradi razraščenega grmovja slabše viden, vendar dovolj, da se na sl. 2 (posnetek leta 1982) lahko prepričamo, da gre za isto lokacijo. Primerjavo na slednji fotografiji nekoliko moti peskokop, ki je nastal leta 1980. Peskokop je poškodoval vzpetino, na kateri so se nahajali grobovi. Vendar je možno, da nepoškodovani del vzpetine proti severovzhodu ali jugozahodu krije še druge grobove.⁶

Tako kot lokacijo moramo korigirati tudi letnico izkopavanja. Štekar v poročilu navaja letnico 1952, ki pa ni točna.⁷ Danes meni, da je grobove izkopal leta 1929, žal pa tudi ta letnica ni zanesljiva. Gotovo pa je, da je izko-

¹ Izkopavcu grobišča in hranitelju najdb Stipetu Štekarju se za podatke o izkopavanju ter za dovolitev objave materialnega in slikovnega gradiva najlepše zahvaljujem. Stipe Štekar, ki zadnjih štirinajst let prebival v Novi Gorici, Rutarjeva 7, je bil rojen 9. 4. 1899 v Ajdovščini, kjer je večino svojega življenja tudi prebil. V tem času si je pridobil precej arheološkega gradiva iz zgornje Vipavske doline. Poleg grobnih prizetkov od Kosovelov, hrani v svoji zbirki predvsem antične najdbe iz Ajdovščine, antično numizmatično zbirko tudi v veliki meri iz Ajdovščine ter nekaj prazgodovinskih najdb iz okoliških gradis.

² S. Štekar, Varstvo spomenikov (odslej VS) 7, (1958-1959) 331 ss; cf., ANSL, 1975, 124 s.

³ Povedal S. Štekar, Nova Gorica, 1982.

⁴ Povedal S. Štekar, Nova Gorica, 1982.

⁵ S. Štekar, o. c., 344 ss.

⁶ Lastnik zemljišča, sin pokojnega odkritelja grobišča, Franc Kosovel, Ravne 23 (Kosoveli) je povedal (1982), da pri eksploraciji peska ni naletel na sledove grobov, čeprav je zaradi očetovega pripovedovanja pričakoval nasprotno.

⁷ S. Štekar, o. c., 331 ss.

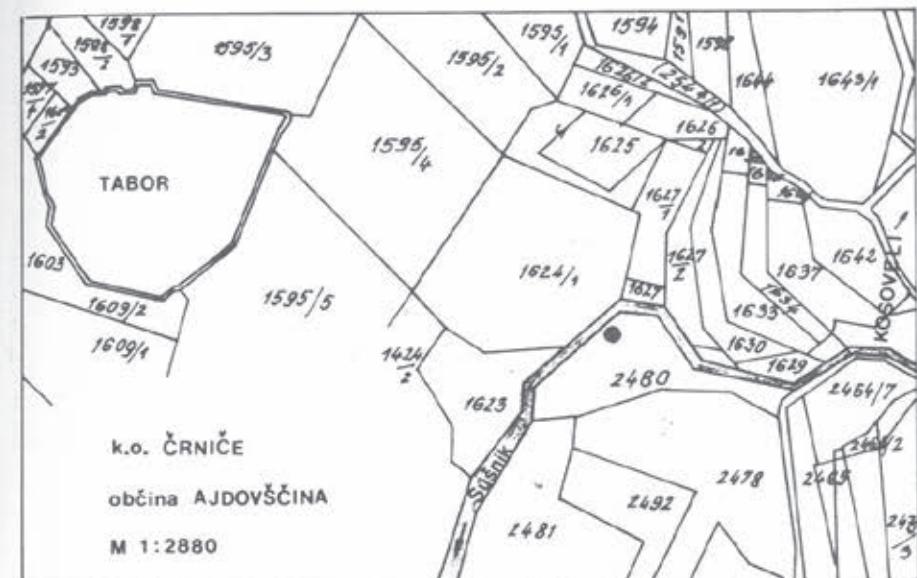
Sl. 1. Položaj grobišča na vzpetini – v ozadju Kosoveli (fotografiral S. Štekar).
Pict. 1. Position of the cemetery on the rise – at the background Kosoveli (photographed by S. Štekar)

Sl. 2. Situacija danes – peskokop je delno poškodoval vzpetino, na kateri so se nahajali grobovi.
Pict. 2. Position today: the sand-mining partly damaged the rise where the graves were located

paval v začetku tridesetih let, kar potrjuje tudi Marija Kosovel, žena pok. odkritelja grobišča, ki je Štekarju pomagal pri izkopavanju.⁸

Grobovi so ležali na parc. št. 2480, k. o. Črniče, občina Ajdovščina, last Franca Kosovela. Vzpetina, na kateri so ležali, se nahaja na platoju, ki se za ca. 15 m dviguje nad strugo hudourniškega potoka Sušnik. Kanjon, ki ga je ta ustvaril, ločuje plato od griča, na katerem leži vasica Tabor (sl. 3).

Sl. 3. Položaj grobišča v odnosu do Tabora – naselbine.
Pict. 3. Position of the cemetery in relation to Tabor – settlement

Opis grobnih jam je podal že S. Štekar.⁹ Odkriti so bili trije skeletni grobovi, ki so ležali 30-40 cm pod površjem. Obdani in pokriti so bili s skrilastimi ploščami, dno pa je tvorila peščena zemlja (sl. 4 in 5). Podoben način gradnje grobnih jam v pozni antiki nam v Vipavski dolini ni še nikjer izpričan. Poznana pa nam je podobna gradnja v poznejšem obdobju (7. in 8. stol.) na najdiščih Gojače-Boršt,¹⁰ Vitovlje-Sv. Peter¹¹ in Sv. Pavel nad Vrtovinom.¹²

⁸ Zakaj je v poročilu določil letnico 1952, se danes ne spomni.

⁹ S. Štekar, o. c., 331 ss.

¹⁰ D. Svoljšak, T. Knific, Vipavska dolina – zgodnjerasnejeveška najdišča, Situla 17, 1976, T. 37, 1, 2, 3.

¹¹ D. Svoljšak, T. Knific, o. c., sl. 12.

¹² D. Svoljšak, T. Knific, o. c., T. 41, 2; S. Štekar, o. c., 344 ss.

Sl. 4. Grobna jama, obdana s skrilastimi ploščami (fotografiral S. Štekar).
Pict. 4. Grave-cave surrounded by slate-slabs (Photo by S. Štekar)

Grobni inventar so sestavljali pridatki, predstavljeni na T. 1 in T. 2. V poročilu so razvrščeni po grobnih enotah, žal pa se na to razvrstitev tudi ne moremo zanesti.¹³ Štekar pridatkov namreč ni hranil po grobnih enotah, in ko je na iniciativno pok. prof. dr. P. Petruja priredil poročilo za Varstvo spomenikov, je pridatke le približno razvrstil po grobovih. Zaradi tega grobov

¹³ S. Štekar, o. c., 351 ss.

Sl. 5. Skrilaste plošče, razmetane po izkopišču (fotografiral S. Štekar).
Pict. 5. Slate slabs – displaced round the excavation place (Photo by S. Štekar)

ne moremo časovno ovrednotiti kot celote, ampak lahko ovrednotimo le pridatke.

Tabela 1:

1. Delno ohranjena bronasta križna fibula s čebulicami na zaključkih krakov. Manjka ji noge in tri četrtnine loka trikotnega preseka. Ohranjena d. 5,2 cm, š. 4,9 cm, vi. 2,5 cm.
2. Bronast prstan okroglega preseka. Na vrhu je okrogel pečatnik z vrezano upodobitvijo v desno stran bežeče nedoločljive živali (bik?). Vi. 2,3 cm, š. 2,1 cm.
3. Bronast kovanec, Constantius II (351-361).
4. Zelo poškodovana olienka iz dobro prečiščene rdeče žgane gline. D. 11,6 cm, š. 7,6 cm, vi. 3,3 cm.
5. Poškodovan enoročajen bikoničen lonec iz prečiščene sivo žgane gline. Izvihan ustje prehaja v koničen vrat in nato v trebušast bikoničen trup. Dno je prstanasto. Vi. 16,8 cm, š. 13,2 cm.

Tabela 2:

1. Močno zaobljen bikoničen vrč z ročajem na tri rebra. Izdelan je iz oranžnorjava žgane gline. Vrat je poškodovan, izvihan profilirano ustje pa le fragmentarno ohranljeno. Vi. 14,7 cm, š. 11 cm.

2. Zaobljen bikoničen vrč iz rdečkasto žgane gline. Zunanja površina vrča je od največjega oboda (ramen) proti dnu kanelirana s šestimi kanelurami. Ustje z dulcem na rahlo koničnem vratu je odebeleno, lijakasto ter fragmentarno ohranjeno. Manjka ročaj, ki se je odlepil. Vi. 18 cm, š. 12,5 cm.
3. Slabo ohranjen lonček iz sivo-rjavo žgane prečiščene gline. Odebeleno izvihano ustje prehaja v nizek cilindričen vrat, ta pa v trebušast bikoničen trup, ki se proti dnu rahlo izvija. Dno ni ohranjeno. Zgornja polovica zunanje površine je poševno ornamentirana s komaj vidnim vpoliranim vzorcem. Ohranjena vi. 11,6 cm, š. 12,4 cm.
- Štekar v poročilu omenja tudi želesen nož. Ker pa jih ima več, se ni več spomnil, kateri je iz tega najdišča.

Za časovno opredelitev križne fibule (T. 1, 1) smo se oprli na Kellerjevo objavo poznorimskih grobov iz južne Bavarske, kjer je posebno poglavje posvetil časovni razčlenitvi tega tipa fibul. Po Kellerju bi naša fibula spadala v 4. tip. Zaradi slabe ohranjenosti pa je ne moremo opredeliti po variantah od A-C (manjka ji noge in tri četrtine loka). Po oblikovanosti čebulic in presku na kraku bi jo lahko kljub temu uvrstili v varianto A, kar pa bi datacije v tretjo četrtnino 4. stol. ne spremenilo. E. Keller datira to vrsto fibul v čas od 350-380 n. št.¹⁴ Enako tudi A. Jovanović križne fibule iz Dardanije deli v štiri skupine, tako da imata tretja in četrta skupina vsaka še po dve varianti.¹⁵ Fibula od Kosovelov je najbolj podobna fibuli iz trdnjave v Nišu, ki jo Jovanović opredeljuje v četrto skupino in sicer v 1. varianto.¹⁶ Glede datacije pa A. Jovanović ne prinaša nič novega, saj se tudi on poslužuje Kellerjeve kronološke sheme in to vrsto fibul datira v drugo polovico 4. stol.

Kronološko oprijemljiva je tudi oljenka hruškaste oblike (Ivanyi tip XII) ali t. im. afriški tip, ki prvič pride v modo v 4. stol., izdelujejo pa jo še v začetku 5. stol.¹⁷ Ornamentirana je s skromnim, preprostim in stiliziranim ornamentom. Najbližje oljenke te vrste, ki so v naše kraje prišle s posredovanjem italskega prostora, so nam poznane s Hrušice (*Ad Pirum*),¹⁸ Bilj¹⁹ in Predjame.²⁰

Podoben prstan (T. 1, 2) najdemo v Drnovem pri Krškem (*Nevidonum*).²¹ Tako obliko prstanov datira S. Petrujeva v 4. stol.²²

Vrč (T. 2, 2) ima najblžjo paralelo v vrču iz Ajdovščine (*Castra*), ki ga hrani Goriški muzej iz Nove Gorice pod inv. št. A 1568. Najden je bil v

¹⁴ E. Keller, Die spätromischen Grabfunde in Südbayern, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, München, 1971, Band 14, Abb. 11, 12.

¹⁵ A. Jovanović, Nakit u rimskoj Dardaniji, Dissertationes et Monographiae, Savez arheoloških društava Jugoslavije Beograd, 1978, svetak XXI, 58 ss.

¹⁶ A. Jovanović, o. c., sl. 134, K. b. 61.

¹⁷ D. Ivanyi, Die pannoniche Lampen, Diss. Pann. Ser. II, Nr. 2, 1935, Taf. 39, 40., za Slovenijo cf. Z. Šubic, Rimske oljenke v Sloveniji, Arheološki vestnik (odslej AV) 26, 1975, 83, T. 5-19.

¹⁸ T. Ulbert, Ad Pirum (Hrušica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, München, 1982, 91 ss, Taf. 44, 6, 7, 10, 11.

¹⁹ N. Osmuk, Nove najdbe iz časov preseljevanja narodov v spodnji Vipavski dolini, AV 29, 1978, 467 s. sl. 7.

²⁰ J. Korošec, Arheološke ostaline v Predjami, Razprave 1. razr. SAZU 4, 1956, T. 15, 1, 2, 3, 4.

²¹ S. Petru, P. Petru, Nevidonum (Drnovo pri Krškem), Katalogi in monografije 15, 1978, T. 14, 25.

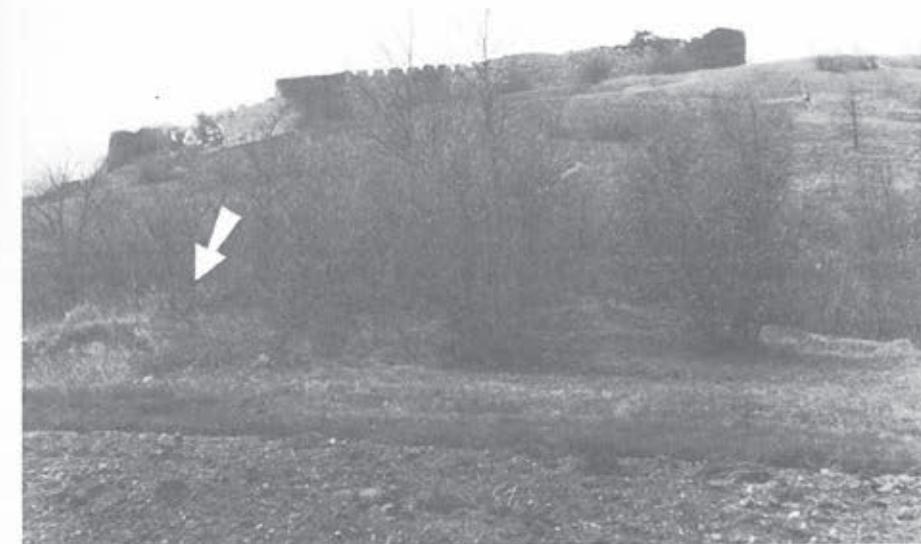
²² S. Petru, Najdba zlatega nakita v Ribnici pri Jesenicah na Dolenjskem, Dolenjski zbornik 1, 1961, 223 s.

7
poznoantični plasti iz konca 4. stol. P. Petru ga uvršča med predmete vsakodnevne rabe s konca 4. stol.²³

Tudi kovanec Konstancija II. (351-361) je časovno merodajen. Najden je bil namreč v lobanji enega od skeletov, kar nam govori, da je bil pridan kot obolos v pokojnikova usta.²⁴

Tudi ostali keramični pridatki so poznoantične provenience, in čeprav ne najdemo zanje idealnih paralel, smemo grobišče na podlagi ohranjenih predmetov datirati v sredino druge polovice 4. stoletja.

Ko poskušamo grobišču poiskati odgovarjajočo naselbino, se nam oči takoj upró v Tabor nad Črničami, ki je od grobišča oddaljen le kakih dvesto metrov (sl. 6). Za to odločitev se lahko opremo na fragment ročaja amfore, ki je bil najden v grobli južno od vasice.²⁵ Zanesljivejša za našo trditev pa je najdba trakastega ročaja in amforine noge, ki ju hrani Goriški muzej pod inv. št. A 2744 in A 2743. Oba predmeta sta bila najdena v profilu nekega izkopa ob severnem obzidju Tabora.²⁶ Če ob tem upoštevamo še lastnosti in značilnosti poselitvenega prostora v Vipavski dolini v poznoantičnem obdobju, moramo k Sv. Katarini nad Solkanom²⁷ in k Sv. Pavlu nad Vrtovinom²⁸ pritegniti tudi Tabor (sl. 7). Vse tri naselbine so na naravno zavarov-

Sl. 6. Pogled proti Taboru z delno ohranjenim srednjeeveškim obzidjem. S puščico je označen položaj grobišča (april 1982).

Pict. 6. The sight against Tabor with partly preserved middle-age wall. The arrow shows the position of the cemetery (April 1982).

²³ Zaton antike, razstavní katalog NM, Ljubljana, 1976, (risba).

²⁴ Določil mag. P. Kos, Narodna banka Ljubljana.

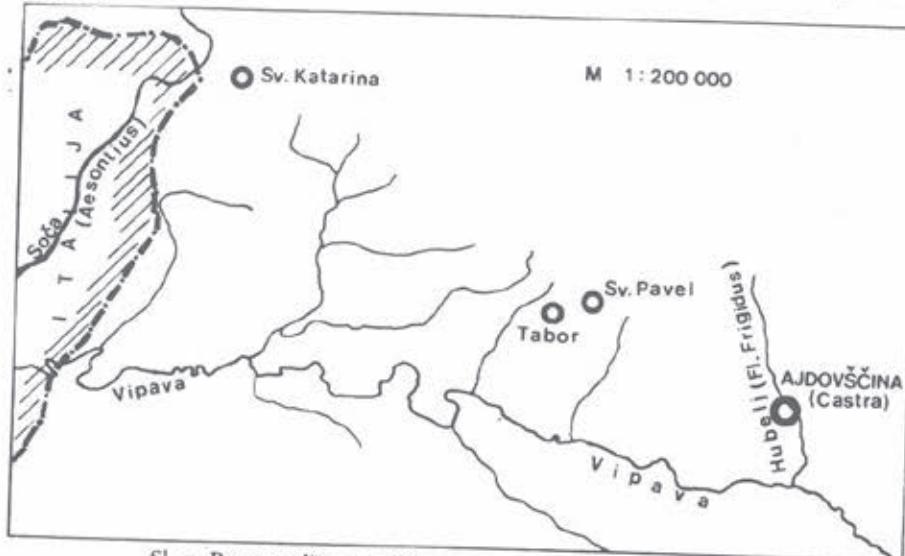
²⁵ Povedala N. Osmuk, ZVS, Nova Gorica, 1982.

²⁶ Najdena sta bila maja 1974. Podatek D. Svoljšak, GM, Nova Gorica, 1983.

²⁷ D. Svoljšak, VS 17-19, 1974, 101 ss.

²⁸ D. Svoljšak, T. Knific, o. c., 23 s.

vanih in izstopajočih vzpetinah, ki s svojo lego dominirajo nad Vipavsko dolino.

Sl. 7. Poznoantične naselbine na naravno zavarovanih vzpetinah.
Pict. 7. Late-antique settlement on the naturally ensured rises

NECROPOLI TARDOANTICA DI KOSOVELI

Il contributo riguarda una parte della collezione antica di Stipe Štekar. Il materiale preso in esame venne da lui rinvenuto all'inizio degli anni 30 nella frazione di Kosoveli (Garovca) sopra Črnice, nella valle del Vipacco. Egli ne diede notizia nella rivista *Varstvo spomenikov n. 7* (1958/59), situando però erroneamente la necropoli sull'altura posta a sud del villaggio di Lozari e a est dell'insediamento preistorico di Sv. Pavel. Poiché aveva effettuato scavi in varie parti della Valle del Vipacco, dopo tanti anni probabilmente non si ricordava più dove aveva rinvenuto il materiale in questione. Ma con l'aiuto delle fotografie da lui allora scattate (fot. 1, 4, 5), ci è stato possibile situare correttamente la necropoli.

A circa 30 – 40 cm di profondità vennero scoperte tre tombe con resti ossei, delimitate e ricoperte da lastre di ardesia, mentre il fondo era formato da uno strato sabbioso (fot. 4 e 5). L'inventario tombale comprendeva gli oggetti presentati in T 1 e T 2. Nella sua relazione Stipe Štekar ha elencato gli oggetti secondo l'ordine in cui li aveva rinvenuti nelle singole tombe, ma noi non possiamo fare molto affidamento su questo elenco, perché poi egli non li ha conservati secondo tale ordine. Quando, più tardi, il defunto prof. Peter Petru lo ha invitato a preparare una relazione da inviare all'Istituto per la tutela dei monumenti, egli ha cercato di ordinare gli oggetti disponendoli approssimativamente così come li aveva rinvenuti. Per questi motivi non abbiamo potuto prendere in considerazione le tombe in se stesse, ma solo i singoli oggetti, con l'aiuto dei quali abbiamo potuto datare la necropoli nella seconda metà del IV secolo.

L'insediamento cui appartiene la necropoli è verosimilmente quello posto sull'altura di Tabor sopra Črnice, il quale dista dalla necropoli circa 200 metri. L'insediamento, situato in un punto naturalmente rilevato e protetto (come Sv. Katarina sopra Solkan e Sv. Pavel sopra Vrtovin), domina, grazie alla sua posizione, la sottostante Valle del Vipacco.

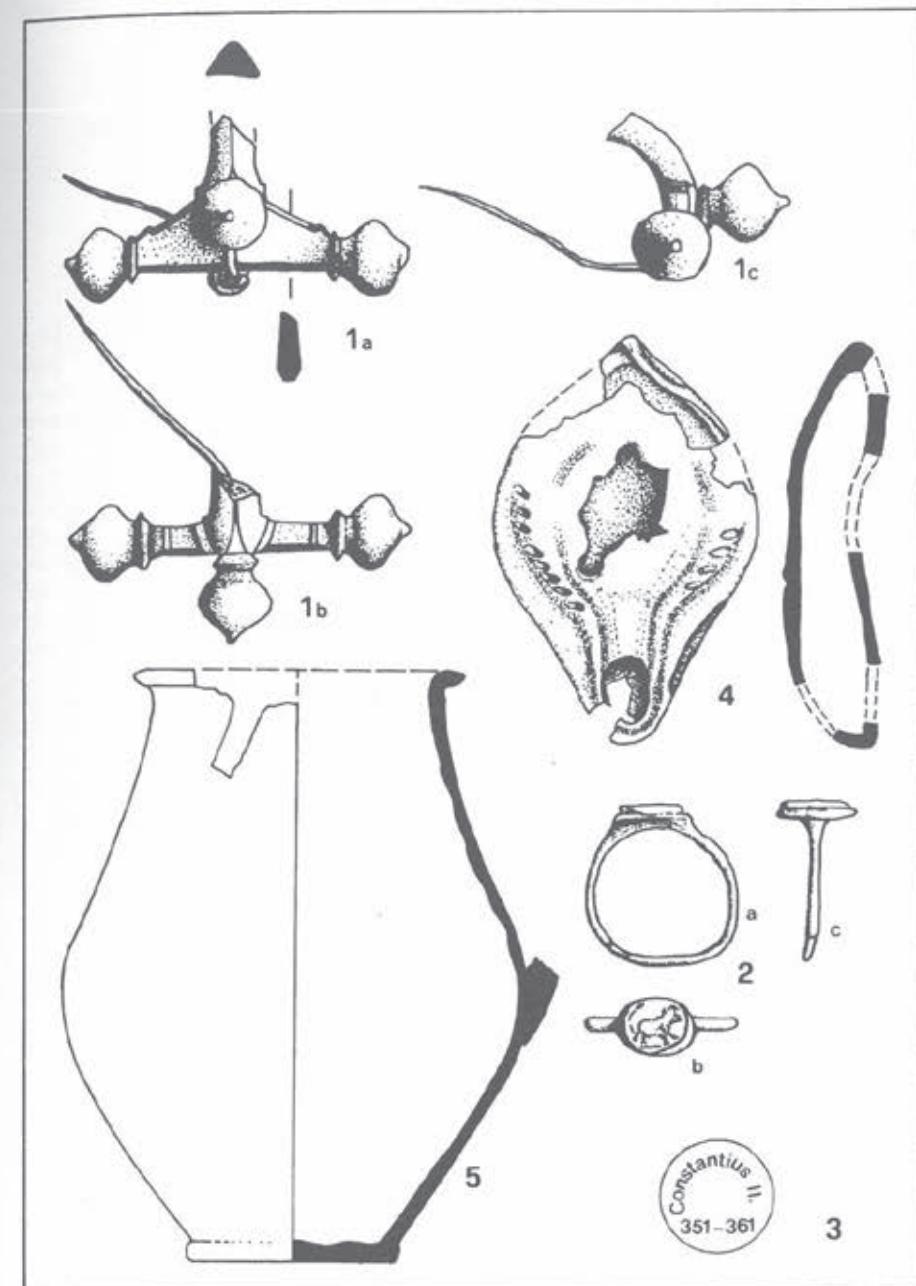

Tabela 1. Kosoveli, 1 – 3 bron, 4 – 5 glina, M 1 : 1 (1, 2); M 1 : 2 (4, 5).
Table 1: Kosoveli 1-3 bronze, 4-5 clay (M 1 : 1) 1,2 (M 1 : 2) 4, 5

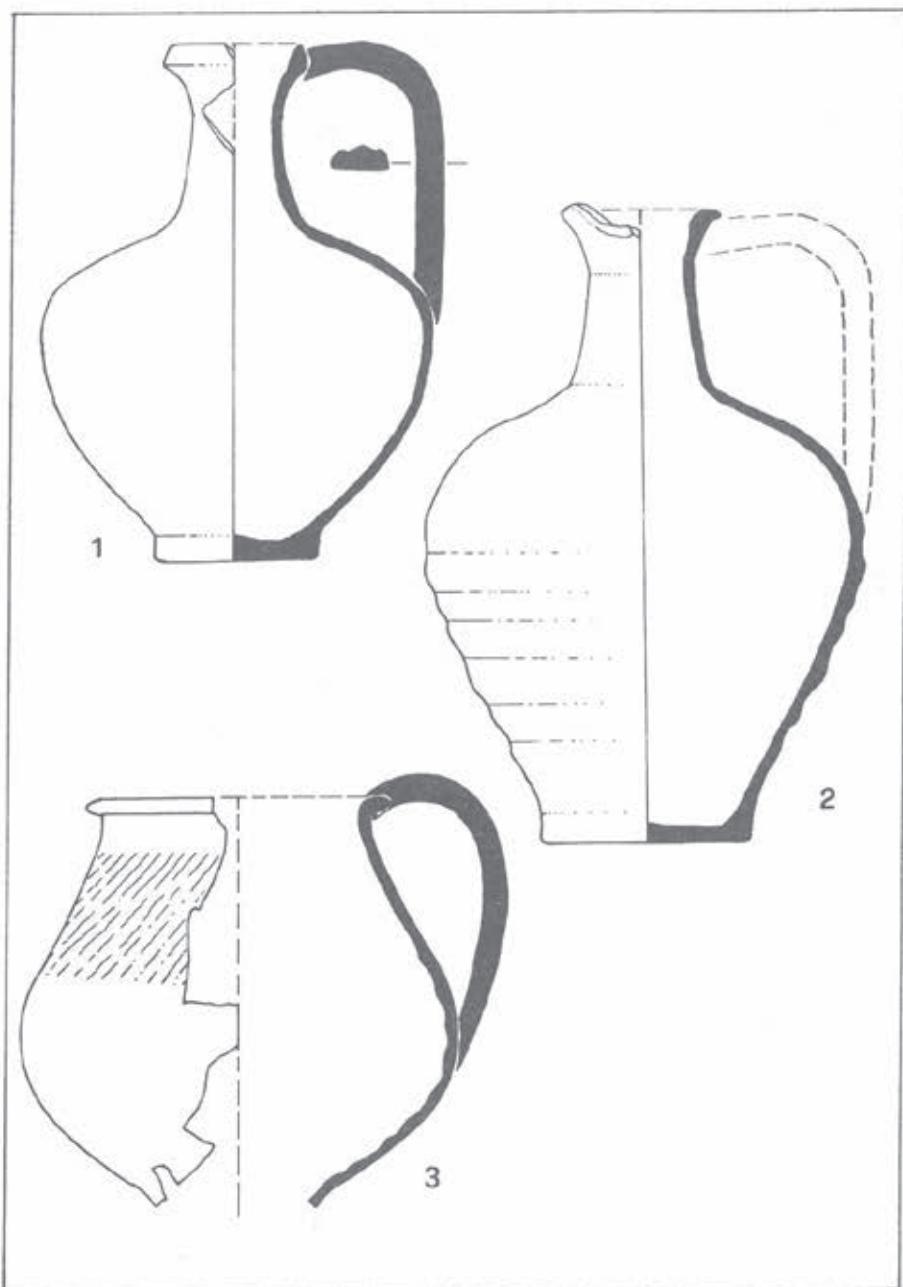

Tabela 2, Kosoveli, 1 – 3 glina, M 1 : 2.

Table 2: Kosoveli 1-3 clay (M 1 : 2)

TOLMINSKO GOSPOSTVO PO URBARJU IZ LETA 1598

Peter Štih

Urbarji se javljajo kot specifičen in najpomembnejši vir za preučevanje starejše agrarne zgodovine. Najstarejši tak zapis za Tolminske je urbar rodbine Longo za njihovo posest na Tolminskem, v Beneški Sloveniji in v Goriskih Brdih iz časa okrog leta 1300,¹ ki omenja na Tolminskem 7 krajev. Prvi znani urbar vsega tolminskega gospodstva (gastaldije) je iz leta 1377 in je objavljen.² Medtem ko iz 15. stoletja ni znan noben zapis urbarialnega tipa, so se iz 16. stoletja ohranili kar štirje takšni zapisi. Graški deželnini arhiv hrani seznam hub na Tolminskem in Bovškem iz leta 1515.³ Kmalu po letu 1535 je nastal seznam vasi, ki spadajo pod Tolmin, in ga je iz Državnega arhiva v Benetkah objavil Ettore de Toni.⁴ S. Rutar je pri pisanku Zgodovine Tolminskega uporabil urbarja iz let 1591 in 1633 ter iz nju izpisal kraje tolminskega gospodstva, vendar za urbarja ne pove, kje sta hranjena.⁵ Isti pisec pozna tudi urbar tolminskega gospodstva iz leta 1607.⁶ Končno hrani Arhiv Slovenije tolminski urbar iz leta 1598,⁷ ki bo temelj naslednjim vrsticam; iz njegove zbirke urbarjev pa sta tudi popis fevdov rodbine Formentinijev na Tolminskem iz leta 1606⁸ in tolminski urbar iz leta 1624.⁹

Nastanek urbarja iz leta 1598 je zvezan s prihodom tolminskega gospodstva v roke deželnemu knezu. 31. decembra 1597 je avstrijski nadvojvoda Ferdinand II. z običajno razsodbo (erkanntnuss) proglašil tolminske gospodstvo za svojo last in ga izročil notranjeavstrijski komori.¹⁰ Naslednje leto (24. 9. 1598) je dal sestaviti nov urbar tolminskega gospodstva. Popis je oprav

¹ M. Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji Slovenskega primorja II, Ljubljana 1954, 169 – 181 (poslej Urbarji Slov. primorja).

² M. Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji Slovenskega primorja I, Ljubljana 1948 (poslej Tolminski urbar).

³ Gesamtinventar des Steiermärkischen Landesarchiv, Graz 1959, 165; M. Verbič, Gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta v začetku 16. stol. in upori tolminskih kmetov v letih 1513 do 1515, Zgodovinski časopis (poslej ZČ) 28 (1974) 3.

⁴ Ettore de Toni, Variazioni dei confini del bacino del Natisone, Rivista della Società Filologica Friulana 1 (1922) 30–32.

⁵ S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, Gorica 1882, 234, 235 (poslej Tolm.).

⁶ S. Rutar, Alte Grenze zwischen Krain und der Hauptmannschaft Tolmein, Archiv für Heimatkunde, I. Band, 1882/83, 104.

⁷ Arhiv Slovenije (poslej AS) I/64; splošno o urbarjih tega tipa E. Umek, Reformirani urbarji deželnoknežjih gospodstev na Kranjskem, ZČ 36 (1982) 311–320.

⁸ AS I/65 u, I/66 u.

⁹ AS I/67 u; M. Kos, Tolminski urbar, 10, omenja tolminski urbar iz leta 1621, vendar gre verjetno za urbar iz leta 1624, kajti na prvem foliju tega urbarja je precrta letnica 1621 in napisana 1624.

¹⁰ M. Verbič, Idrijski rudnik do konca 16. stoletja, Inavguralna disertacija, Filozofska fakulteta, 1966, 169, ciklostil (poslej Idrijski rudnik).

vil takratni tolminski glavar Gašper Formentin (1597 – 1605),¹¹ eden izmed potomcev rodbine čedajskih Formentinijev. Gašper Formentin je pozval vse podložnike, ki so spadali v okvir deželnoknežje posesti na Tolminskem, da so mu prijavili služnosti in dajatve od svojih starih, naseljenih hub, kajž, njiv in podobno, kot tudi od rovtov in novin, ki so jih v zadnjem času napravili na tolminskih tleh. V urbar je dal najprej vpisati stare naseljene hube, nato pa novinarje in rovtarje, ki so prebivali v tolminskem gospodstvu.

Meje tolminskega gospodstva je deloma nakazoval že sam geografski prostor. Simon Rutar je napisal v uvodu k svoji *Zgodovini Tolminskega*, da se mora ta pokrajina zaradi naravnih mej smatrati za samostojno celoto. Jedro tega ozemlja predstavlja porečje Soče; to je Soča s svojimi pritoki Zadnjico, Koritnico, Učejo, Tolminko in z Idrijco, ki jo še prej okrepi Bača. Zelo izrazita je severovzhodna meja, ki gre z Mangrtom mimo Vršiča na Triglav, nato teče po gorski verigi, ki z zahoda objema Bohinjski kot. Čez Porezen se nato meja previje preko nižjih vrhov Cerkljanskega hribovja do Idrije, kjer se drži njenega južnega visokega roba ter se nadaljuje ob severni strani Banjske planote. Na zahodu omejujejo ta prostor Kolovrat, Matajur in Mija; proti severozahodu pa se vzpenja masiv Kanina.¹²

Na Bovškem je imelo tolminsko gospodstvo po urbarju iz leta 1598 posest le v dveh krajih, v Bovcu in Logu Češoškem, ki nista spadala k sklenjenemu ozemlju gospodstva. To se je začelo šele pri Kobaridu. Najsevernejši kraj tega sklenjenega teritorija je bila Drežnica nad Kobaridom. V samem Kobaridu in krajih Breginjskega kota tolminsko gospodstvo leta 1598 še ni imelo svoje posesti; dobrih 25 let kasneje pa srečamo kraje s tega področja: Carfreidt (Kobarid), Creda (Kred), Stára Sedlá (Staro Selo), Sussith (Sužid), Stānovischte (Stanovišče) in Sedla (Sedlo) že vpisane v tolminskem urbarju iz leta 1624.¹³

Meja gospodstva se je na desnem bregu Soče držala Matajurja in Kolovrata in se pri Volčah obrnila proti jugu ter pri Doblarju, kot najjužnejšem kraju tolminskega gospodstva v dolini Soče, presekala omenjeno reko. Južna meja je glede na kraje, ki so leta 1598 spadali pod Tolmin, tekla preko severnega roba Banjske planote, s tem, da je bil Kanalski Lom še na Tolminskem. Nato se je meja nadaljevala po toku Idrije navzgor, tako da sta v njenem zgornjem toku bila na njeni levi strani le dva kraja – Šebrelje in Jagrše.

Na vzhodu je Tolminsko mejilo na loško gospodstvo; ta izrazita naravna meja – razvodje med Posavjem in Posočjem – se v bistvu ni spremenila od prvih desetletij obstoja loškega gospodstva.¹⁴ S Črne prsti in Lajnarja se je meja spustila na Petrovo brdo, kjer so po urbarju iz leta 1607 stale tri hiše, od katerih sta bili dve na tolminski, ena pa na loški strani.¹⁵ Od tu se je meja vzdignila na Hoč in Porezen ter nadaljevala preko gore Črt proti Črnuvu vrhu. Čez Robidensko sedlo je šla nato na Škofije, od tu pa preko La-

¹¹ S. Rutar, Tolm. 129.

¹² Podrobni geografski pregled zgornjega Posočja daje A. Melik, *Slovenija. II. I. Slovenski alpski svet*, Ljubljana 1954, 227–299.

¹³ Tolminski urbar l. 1624, fol. 2, 3.

¹⁴ P. Blaznik, *Zahodna meja loškega gospodstva po urbarju iz 1630 in poskici iz 1771*, Loški razgledi 16 (1969) 109.

¹⁵ S. Rutar, *Archiv für Heimatkunde*, I (1882/83) 105.

nišča in Mrzlega vrha na Koprivnik, kjer je zavila proti jugu na Gradišče ter nadaljevala na Rázpotje, vzhodno od Spodnje Idrije.¹⁶

Uprava. Po smrti zadnjega goriškega grofa Lenarta leta 1500 je celotna goriška posest prišla v roke Habsburžanom. Med šestnajstimi glavarstvi, ki jih je na ozemlju goriške grofije ustanovil cesar Maksimiljan, je bilo tudi tolminsko glavarstvo (Hauptmannschaft), ki pa se je postopoma podrejalo goriškemu.¹⁷ Kot namestnik deželnega kneza ga je upravljal glavar (Hauptmann, *capitaneus*) s sedežem v Tolminu, kjer je bil tudi grad. Paziti je moral na varnost meje proti Benečanom, ščititi tolminske podložnike pred izkorisčanjem činžnih gospodov, nadzorovati upravo in pobirati deželnoknežje dochodke na tolminskih tleh, predvsem pa je moral opravljati sodne funkcije, kolikor niso pripadale tolminskemu deželskemu sodišču in drugim patrimonialnim sodiščem. Njegovo upravno in sodno področje je bilo vse tolminsko ozemlje, ne glede na to, kateremu činžnemu in patrimonialnemu sodišču je pripadal.¹⁸ Dolžan je bil poskrbeti za plačilo svojim uradnikom. Ti so dobili od vsakega pojezda določeno količino ovsja in pogač. Pogače so pripadale tudi tistim, ki so se udeleževali pojezdov, zbirali dajatve in prinašali činžni sir s planin.¹⁹

Poleg glavarja so bili na sedežu gospodstva tudi drugi uradniki. V Tolminu je imel svoj poseben urad glasnik sodb (vrtsprecher).²⁰ Njemu sta pri vsakem pojezdu od vsakega, ki je dajal dajatve za deželsko sodišče, pripadala po 2 feniga (pf.).²¹ Med uradnike je spadal tudi pisar, ki je od vsakega, ki je dajal dajatve za deželsko sodišče, dobil 2 krajcarja (krc.);²² pobiral pa se je tudi poseben denar za pisanje (schreib gelt) v višini 1 krc. in 1 pf.²³ Pri pojezdih sta sodelovala dva sodna sluga (gerichts diener).²⁴ Za veliko noč sta morala na Selcah, Vrsnem, Volarjih in Ljubinju pobrati 500 jajc in 12 kozličkov, za kar sta dobila 5 jagenčkov.²⁵ Pri procesih na sodišču je sodeloval poseben tajnik (canzler), ki je za svojo službo dobil letno 13 goldinarjev (gld.) in 48 krc.²⁶

Od uprave, ki jo je uredila in vodila zemljiska gosposka, je razlikovati upravo, ki je izhajala iz kmetov samih. Glavni njeni predstavniki so župani kot načelniki žup. Vaški župan je imel določene obveznosti. Bili so voljeni predstavniki vaške gospodarske samouprave in obenem organi deželskega sodišča. Ker je vas kot javnopravna celota spadala pod tolminsko deželsko sodišče, se je funkcija župana raztezala na vse podložnike v vasi, ne glede na to, če je kak kmet pripadal kakšnemu drugemu in ne tolminskemu zemljiskemu gospodu. Predsedovali so vaškim pravdam, razsojali so v manjših pri-

¹⁶ P. Blaznik, *Zahodna meja*, ... 107–109; S. Rutar, *Archiv für Heimatkunde* I (1882/83), 104–106.

¹⁷ A. Mell, *Görz und Gradisca. Erläuterungen zum historischen Atlas des österreichischen Alpenländer*, Wien 1914, I/4, 258 – S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, 216, 333.

¹⁸ M. Verbič, *ZČ* 28 (1974), 7, 8.

¹⁹ Tolminski urbar 1598, folij 144 (poslej je ta glavni vir citiran samo: fol.).

²⁰ fol. 100, 106, 144.

²¹ fol. 100.

²² fol. 100.

²³ fol. 74, 85, 92.

²⁴ fol. 100, 106, 143.

²⁵ fol. 143.

²⁶ fol. 144.

merih in nalagali globe za manjše prekrške. Bili so tudi prisedniki deželskega sodišča v Tolminu.²⁷

Kot pravice županov se največkrat navajajo ali olajšave pri obremenitvah ali uživanje še posebne županske hube (županice) ali pa le posameznega zemljišča, npr. njive – župnice.²⁸ Zaradi svojih funkcij so bili župani v tolminskem gospodstvu oproščeni plačevanja umrščine (mrtvaščine).²⁹ Župan Jurij Čuden (Tschuden) v Idriji pa je imel poleg hube še poseben travnik – župnico, za katerega je plačeval 16 krc.³⁰ Župani, ki so bili posebej za to določeni, so morali sodelovati pri opravljanju tlake na Brajdi v Tolminu, za kar so, enako kot ostali kmetje, dobili hrano.³¹

Poleg župana je bila na Tolminskej znana tudi institucija rihtarja. Rihtar je izvrševal nižje sodstvo in bil za svojo službo oproščen vseh dajatev od svoje kmetije. Proti njegovi sodbi pa je bil možen priziv na tolminskega glavarja. Medtem ko sta bila leta 1377 na Tolminskej dva rihtarja in dve rihtariji (Rut, Plužnje), obe na ozemlju mlajše kolonizacije,³² se leta 1598 pojavlja rihtar le še v Rutu.³³

Teritorialno okrožje, kateremu je bil na čelu župan, je bila župa (sup).³⁴ Ta je obsegala eno ali več vasi. Prebivalci župe oziroma vasi se imenujejo sosedje (nachbarn)³⁵ in so ob pojezdu dolžni dati hlebec kruha in pečenico (Ravne) oziroma prepeljati sodni oves v tolminski grad (Šentviška gora). Sosedje predstavljajo sosesko (nachbarschaft)³⁶ oziroma občino (comau),³⁷ ki ima lahko svojo gmajno,³⁸ njivo,³⁹ pašnik⁴⁰ ali mlin,⁴¹ od katerih plačujejo denarno dajatev.

Gospodarske enote. Tolminske gospodstvo je šelo po podatkih urbarja iz l. 1598 98 vasi. Glavne gospodarske enote v vaseh so bile kmetije (huba). Gospodstvo jih je imelo v posameznem tolminskej naselju po številu od najmanj 1/2 v Rutu pri Ponikvah do največ 18 1/2 v Poljubinju (l. 1377 od najmanj 1 do največ 21).⁴²

Kmetije so lahko cele (teh je največ), polovične in izjemoma četrtinske. Urbar iz leta 1598 ima vpisane in obravnavane obdelane kmetije, medtem ko pustih ne pozna, le v Idriji se omenja pusta hiša (öds gehëys).⁴³

Velikost posameznih kmetij je bila različna in se je odražala tudi v višini urbarialnega činža v denarju, ki je bil zaradi tega kaj neenak. Seveda pa je

²⁷ S. Vilfan, Pravna zgodovina..., 217, 218; M. Verbič, ZČ 28 (1974), 9.

²⁸ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. II. Družbena razmerja in gibanja, Ljubljana 1980, 43 (poslej Gosp. in družb. zgod. Slov. II.).

²⁹ fol. 100.

³⁰ fol. 128.

³¹ fol. 99.

³² M. Kos, Tolminski urbar, 20, 21.

³³ fol. 110.

³⁴ fol. 7, 10, 14, 17, 33, 46, 49, 131.

³⁵ fol. 47, 92, 95.

³⁶ fol. 16, 59, 74, 85, 86, 92, 110, 111, 128.

³⁷ fol. 15, 28, 38, 53, 71, 86, 92, 103, 113, 114, 118, 122, 123, 130, 131, 141; glej M. Kos, Urbarji Slov. primorja, 68.

³⁸ fol. 114, 118, 122, 131.

³⁹ fol. 103.

⁴⁰ fol. 113, 130.

⁴¹ fol. 141.

⁴² M. Kos, Tolminski urbar, 22.

⁴³ fol. 129.

bila višina te deparne dajatve mimo obsega kmetije odvisna predvsem od tege, koliko je kmetija še oddajala v naturi, ter od kakovosti zemljišča.⁴⁴ Če izračunamo povprečno višino urbarialnega činža v denarju iz vseh celih hub po urbarju iz l. 1598, vidimo, da bi povprečna huba plačevala približno 2 gld. 3 krc. 1 pf. Če sedaj to izračunano stanje primerjamo s konkretnimi podatki, vidimo sledče: najbližje se temu izračunanemu povprečju približa realnih 21 celih kmetij⁴⁵ (samo še vsoto 1 gld. 49 krc. 1 pf. je plačevalo enako število kmetij – 21, v ostalih primerih pa je število kmetij, ki so plačevale enako visok činž, manjše). V malo širšem obsegu – med 2 gld. in 2 gld. 10 krc. se izračunanemu povprečju približala že 46 celih kmetij.

višina urbarialnega činža gld. krc. pf.	plačuje kmetij
2 - -	3 ⁴⁶
2 2 2	1 ⁴⁷
2 4 2	21 ⁴⁵
2 5 1	1 ⁴⁸
2 6 2	15 ⁴⁹
2 8 1	1 ⁵⁰
2 8 -	1 ⁵¹
2 8 2	1 ⁵²
2 9 1	2 ⁵³

Iz zgoraj navedenega bi lahko sledilo (vendar zelo relativno), da je, ne samo izračunana, ampak tudi realno, povprečna huba na Tolminskej v tem času plačevala nekaj čez 2 gld. urbarialnega činža v denarju. Odstopanj od tega povprečja ni bilo malo in so se gibala od 2 krc. 2 pf.⁵⁴ do 4 gld. 30 krc. 2 pf.⁵⁵ na hubo, vendar je velikih kmetij, ki so plačevale več kot 4 gld. urbarialnega činža, bilo malo – le 4.⁵⁶ Praviloma so bile v posameznem kraju različno velike hube (vsaj glede na različno višino denarne dajatve); bili pa so tudi kraji, kjer so vse hube naselja odražovale enako vsoto (Krtečne, Labinje, Zakriž, Plužne, Otalež, Jazne, Lazec in Mlaka).

Poleg hub, ki so zapisane v glavnem urbarju, srečamo med mnogimi rovti in kajžami popisa novin tudi nekaj hub. Te v povprečju plačujejo manj

⁴⁴ M. Kos, Urbarji Slov. primorja, 77; M. Verbič, Idrijski rudnik, 179; Gosp. in družb. zgod. Slov., II, 256.

⁴⁵ fol. 25, 50, 52, 53, 73, 74, 80.

⁴⁶ fol. 25, 67.

⁴⁷ fol. 26.

⁴⁸ fol. 53.

⁴⁹ fol. 27, 29, 34, 37, 38, 40, 63, 68, 79, 84.

⁵⁰ fol. 82.

⁵¹ fol. 60.

⁵² fol. 49.

⁵³ fol. 39, 45.

⁵⁴ fol. 22.

⁵⁵ fol. 38.

⁵⁶ fol. 38, 63, 73, 83.

⁵⁷ fol. 112, 113.

urbarialnega činža kot hube glavnega urbarja (v Zakojci npr. 55 krc. 1 pf.,⁵⁷ kar je posledica olajšav glede bremen, ki jih je na novo naseljenim rovtarjem nudil zemljški gospod). Tako so npr. v Idriji, ki je spadala med novine, plačevali od gradu, dveh hub, dveh hiš, dveh kovačij, dveh žag, žgalnice cino-bra, lope za orodje, hleva za konje, osmih travnikov, štirih vrtov in planine le 2 gld. 13 krc. 1 pf.⁵⁸

Manjša gospodarska enota od kmetije je polkmetija, ki je le redkokdaj odražovala natančno pol manj kot cela kmetija – npr. v Policah, kjer se je od cele hube plačevalo 3 gld. 16 krc., od polovične pa 1 gld. 38 krc.⁵⁹ Polkmetije so bile različno velike in so izjemoma (glede na višino denarne dajatve) lahko presegale tudi celo kmetijo. V Rutu pri Ponikvah se je npr. od polkmetije odražovalo kar 2 gld. 45 krc. 1 pf., kar je več, kot je plačevala izračunana povprečna cela kmetija.

Cetrtinska huba se pojavlja v urbarju iz leta 1598 izjemoma, vsega skupaj trikrat v Tolminu.⁶⁰ Od teh treh enot je bila ena samostojna, ostali dve pa sta spadali pod enega lastnika, ki je posedoval še kajžo.

Že v 15., zlasti pa v 16. stoletju, ko so dejansko zaživeli, se na vasi pojavlji nov sloj kajžarjev. Drugače kakor pri gruntih, pri katerih je bila primarna zemlja, pomeni pri razvoju kajžarstva izhodišče kajža, po kateri je dobila nov sloj na vasi ime, ta sloj je bil spočetka brez zemlje. Razmah kajžarjev na Tolminskem je treba postaviti v čas neposredno pred nastankom urbarja iz leta 1598, kajti le 32 od skupaj 246 kajž je bilo v urbarju vpisanih pri popisu starih, zasedenih hub in kajž, ostale pa so vpisane pri popisu novin. Njihova koncentracija je bila predvsem v porečju Idrijce in Bače, medtem ko jih v dolini Soče med Kobaridom in Tolminom skoraj ni bilo – znane so le 4 na Volarjih, 3 v Doljah in 7 v Zatolminu.

Zanimive rezultate daje primerjava gospodarskih enot (hube, kajže), ki jih kaže urbar iz l. 1377 s stanjem, kot ga kaže urbar iz l. 1598. Leta 1377 se v tolminskem gospodstvu (gastaldiji) omenjajo 103 kraji,⁶¹ leta 1535 102 kraja,⁶² leta 1591 85⁶³ in leta 1598 98 krajev. Razen leta 1591 se število omenjenih krajev vedno giblje okrog 100, toda l. 1377 je bilo v tolminskem gospodstvu (gastaldiji) 526,5 hub, leta 1598 pa samo 405,25 hub, kar je le 76,9% hub iz leta 1377. Ali če pogledamo drugače: leta 1598 je bilo 60% takšnih krajev, kjer je bilo manj hub kot leta 1377; enako število hub je bilo v 31% krajev tolminskega gospodstva in samo 9% je bilo krajev, kjer je bilo leta 1598 več hub kot leta 1377.⁶⁴ Pri tem je treba poudariti, da v večini primerov, kjer je šlo za razliko v številu hub posameznega kraja, ta razlika ni znašala več kot eno hubo, seveda pa so bile tudi izjeme. Tako je imelo tolminsko gospodstvo npr. v Koritnici v Baški grapi l. 1598 kar 12 hub manj kot

⁵⁷ fol. 123.

⁵⁸ fol. 64.

⁵⁹ fol. 23, 24; glede stanj na začetku 16. stoletja: M. Verbič, ZC 28 (1974), 10.

⁶⁰ M. Kos, Tolminska gastaldija leta 1377, Carniola VIII (1917) 1/2, 152–160.

⁶¹ Ettore de Toni, *Variazioni...*, 30–32.

⁶² S. Rutar, Tolm., 234, 235.

⁶³ Upoštevani so le tisti kraji, ki so omenjeni v obeh urbarjih.

l. 1377, na Ponikvah je ta razlika znašala 9, v Novakih pa 8 hub.⁶⁵ V obratnem primeru, ko je bilo l. 1598 več hub kot l. 1377, pa je ta razlika znašala največ 2,5 hube (na Volarjih).⁶⁶

Napačno bi bilo na podlagi teh podatkov sklepati na padec populacije in opustelost hub v tolminskem gospodstvu. Tako dobljene rezultate si moramo razlagati s tem, da so v tolminskem gospodstvu imeli svojo posest tudi drugi zemljški gospodje (npr. Formentiniji, gornjograjski samostan). Prav zaradi tega je padec števila hub gotovo posledica prehajanja le-teh iz rok enega v roke drugega zemljškega gospoda – tolminsko gospodstvo v posestnem pogledu še zdaleč ni bilo tako monolitno kot sosednje loško.

Drugačno sliko nam kaže primerjava števila kajž leta 1377 in 1598. Leta 1377 je bilo v tolminski gastaldiji 27 košanij,⁶⁷ leta 1598 pa je bilo v tolminskem gospodstvu 246 kajž, ali približno 9 krat več kot l. 1377. Drugače povedano: leta 1377 je na 100 hub prišlo 5,1, leta 1598 pa 60,1 kajže. Za primerjavo je v loškem gospodstvu ob približno istem času (1588) v Bavarski, Godmarski in Godeški župi na 100 gruntarjev prišlo 45 kajžarjev.⁶⁸

Poleg zgoraj navedenih gospodarskih enot se v urbarju kot enote obdelane ali pa tudi neobdelane in nenastanjene zemlje v okviru kmetije ali izven nje javljajo še: njive (akher), travniki (wisc), vrtovi (garten), pašniki (waid), gmajne (gemain), rovti (gereit), planine (alben) in gozdovi (wald). Pri vrtovih je treba podčrtati, da jih je bilo v rudarski Idriji kar 168 (od 268 vpisanih v urbarju) in da spadajo v tip tako imenovanih miniaturalnih parcel, ki so bile značilne za rudarska naselja, kjer si je delavstvo uredilo ob svojih stanovanjih majhne vrtičke.⁶⁹

Tolminska je bogata z vodami, na katerih so že zgodaj postavili mline. Že okrog l. 1300 je znan mlin na Tolminki pri Tolminu (habet Odoricus Longus unam molam molandini in aqua de Tulmini infra curiam et castrum Tulmini).⁷⁰ Iz urbarja iz l. 1377 sta nam znana dva mlina, eden v Gabrijah in eden v Poljubinju.⁷¹ Leta 1598 naletimo v tolminskem gospodstvu na povsem drugačno stanje. V urbarju iz tega leta se omenjata nič manj kot 102 mlina (mull, walg stampf). Le pet od teh mlínov je bilo starih (eden v Tolminu, Poljubinju, Ravnah in dva v Cerknem),⁷² ostali so popisani v popis novin tolminskega gospodstva. Zaradi velikega števila mlínov in v veliki večini primerov majhne denarne dajatve moremo domnevati, da je vendarle šlo za bolj majhne mline, ki so mleli v glavnem le za potrebe domače kmetije in najbližjega sosedstva.⁷³ Bili so na mlinske kamne in na stope (walg stampf).

⁶⁵ fol. 48, 49, 57, 58, 78, 79; M. Kos, Tolminski urbar, 67, 70, 76, 81.

⁶⁶ fol. 16, 17; M. Kos, Tolminski urbar, 53.

⁶⁷ Košanija je gospodarska enota, ki je manjša od polkmetije in približno ustreza terminu kajža: M. Kos, Urbarji Slov. primorja, 73; isti, Tolminski urbar, 23, 37.

⁶⁸ S. Vilfan, Ocenai: P. Blaznik, Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju; isti, Žemliška gospodstva na Besniskem ozemlju, ZČ 8 (1934), 270.

⁶⁹ Gosp. in družb., zgod. Slov. I, 195.

⁷⁰ M. Kos, Urbarji Slov. primorja, Urbar rodbine Longo, 281.

⁷¹ M. Kos, Tolminski urbar, 53, 57.

⁷² fol. 23, 26, 68, 82.

⁷³ Primerjaj: Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospodstvo, Škofja Loka 1973, 71; Gosp. in družb. zgod. Slov. II, 249.

S področja obrti je mimo že obravnavanih mlinov naštetih še žage (saag),⁷⁴ kovačije (hammerwerk),⁷⁵ žgalnico cinobra⁷⁶ in lopo za orodje.⁷⁷ Največ objektov te vrste je bilo v Idriji, kjer so jih rabili pri rudniku živega srebra.

Staro in razvito je bilo planšarstvo. O pašnikih v pogorju Krna imamo podatke že iz 13. stoletja; v 14. stoletju se omenja planina Trebiščina (montis de Plez qui dicitur Trabisina, 1328).⁷⁸ O zelo razvitem planšarstvu in živinorejiji govorijo velike količine sira, ki so ga morali oddajati posamezni kmetje. Veliko tolminske živine je šlo v izvoz v Furlanijo, posebno v furlanski mestni Čedad in Videm, kjer so bili veliki živinski sejmi. Toda po bavarsko-habsburški vojni (1508 – 1516) je ta trgovina bistveno padla.⁷⁹ Konec 16. stol. je bilo na tolminskem precej planin (21). Nekatere od teh se v urbarju omenjajo zgolj kot planine (alben),⁸⁰ nekatere pa poznamo tudi po imenu: Terinka, Ravne, Dobravščica, Rog, Mehka dolina, Špična, Vojsko in V vratih, kjer je stala tudi pristava (maierhof).⁸¹

Od kmetij, pod katerimi moramo razumeti kmečki dom z gospodarskimi poslopji in zraven spadajoče polje, travnike, pašnike itd., loči naš urbar še posebej hiše (behausung, haus).⁸² Te se ločijo od kmetij v tem, da jim ne pritiče nič, ali pa le malo zemljišča (vrtovi); mnogo teh hiš je bilo zlasti v rudarski Idriji.

Urbar iz l. 1598 omenja v tolminskem gospodstvu, v Tolminu in Idriji, dva gradova (gschloss).⁸³ V Tolminu, upravnem središču gospodstva, se že l. 1188 omenja grajski grof (de Tulmin purgraf), ki mu je bilo naloženo grajsko varstvo.⁸⁴ Poleg gradu na Kozlovem robu je bil v Tolminu še poseben dvor v naselju samem (... infra curiam et castrum Tulmini, ok. 1300; ... gastaldia Tulmini ubi sunt duo castra scilicet unum in monte et aliud in plano, 1386).⁸⁵ Ob potresu 26. 3. 1511 je bil grad poškodovan, popravljali so ga še konec 16. stol., od 17. stol. pa je grad v ruševinah.⁸⁶ V Idriji se grad omenja že l. 1347.⁸⁷

Na Kneži v dolini Bače je stala mitnica (wegmaut), ki se je dajala letno v zakup za 50 gld., vendar je bila ta zakupnina, kot pravi urbar, v preteklosti višja.⁸⁸ Za primerjavo so dohodki mitnice na Bači l. 1536 znašali 79 gld.

⁷⁴ fol. 103, 105, 123.

⁷⁵ fol. 103, 123, 124.

⁷⁶ fol. 123.

⁷⁷ fol. 123.

⁷⁸ M. Kos, Tolminski urbar, 32, op. 12 na str. 13.

⁷⁹ M. Verbič, ZČ 28 (1974), 13.

⁸⁰ fol. 16, 22, 38, 103, 105, 123, 125.

⁸¹ fol. 109 – 111, 126, 137.

⁸² fol. 22, 23, 123 – 130, 139.

⁸³ fol. 83, 92, 123.

⁸⁴ F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, IV, Ljubljana 1915, 744; M. Kos, Tolminski urbar,

⁸⁵ 21.

⁸⁶ M. Kos, Urbarji Slov. primorja, 28; isti, Tolminski urbar, op. 52 na str. 22; S. Rutar, Tolm., 31.

⁸⁷ S. Rutar, Tolm., 89 sl.

⁸⁸ V. Joppi, Documenti Goriziani, Archeografo Triestino, NS XV (1889) CLXXXI.

⁸⁹ fol. 143.

20 krc. 3 pf.⁹⁰ (seveda je treba razlikovati med zakupom in dohodki, slednji so običajno višji od zakupa), vendar pa letna zakupnina mitnice na Kneži ni bila majhna; v gospodstvu Ojstrica na Štajerskem je npr. približno v istem času (1587) zakupnina mitnice znašala le 1 gld. 10 krc.⁹¹ Mitnica na Kneži je stala na trgovski poti, ki je vodila proti Italiji in je v obravnavanem času usmerjala le majhen del trgovine v tej smeri in nazaj; bila je pa nekdaj veliko bolj pomembna (na kar kaže tudi upad zakupnine). Pritegovala pa je nase ta pot zlasti ozemlje loškega gospodstva, precejšnje dele Gorenjske, Baško in del Soške doline ter del Furlanije s Čedadom.⁹²

Dajatve in storitve. Dajatve v tolminskem gospodstvu so se pobirale ob pojezdu (berichtigung),⁹³ to je ob času, ko so funkcionarji zemljiškega gospodstva (glavar, upravnik, sodnik, oskrbnik itd.) s spremstvom pojezdili – na Tolminskem praviloma trikrat letno⁹⁴ – po uradnih opravkih v župe in vasi. Po urbarju iz l. 1598 je bilo v tolminskem gospodstvu 12 pojezdov (uradov), ki so se imenovali ali po določenih krajih (Bovec, Dolje, Čiginj, Modrejce, Idrija pri Bači, Kneža, Bukovo, Cerkno, Šentviška gora in Lhott) ali po določenem dnevu – na svete tri kralje (6. januar), s tem, da so kraji, ki so bili vključeni v pojezd na svete tri kralje, bili vključeni tudi v pojezd v Cerkno in na Bukovo. Posamezni pojezd (urad) je obsegal od 3 (Bovec) do 12 krajev (Bukovo, Cerkno).

Davščine in dajatve so praviloma v urbarju naštete za vsako posamezno gospodarsko enoto posebej in le izjemoma za (Nemški) Rut je povedano, kaj in koliko plačuje vas kot celota. Posamezne kmetije tolminskega gospodstva so dajale različne dajatve in so bile različno obremenjene (pač odvisno od velikosti in vrednosti kmetije) – od npr. 26 krc. 2 pf., ki jih je za hubo plačeval Hans Locotel v Tolminu,⁹⁵ pa do npr. 2 gld. 40 krc. urbarialnega činža v denarju, 18 krc. 2 pf. za konja, 2 krc. 2 pf. za deželsko sodišče, 2 starov pšenice, 4 starov ovsu, 1/2 stara ovsu za deželsko sodišče, 1 koštruna, 1 kozliča, 1 prašička, 1 hlebeca sira, 2 kokosi in 1 pogache, ki jih je za hubo oddajal Adam Ahačič v Zakraju.⁹⁶ Dajatve, ki so zajete v urbarju, moramo razdeliti v dve veliki skupini: dajatve, ki so jih morali posamezni kmetje v tolminskem gospodstvu dajati zemljiškemu gospodu, in dajatve, ki jih je gospodstvo pobiralo kot imetnik deželskosodnih pravic. Medtem ko so bile dajatve zemljiškemu gospodu razumljivo kaj različne, pa je za dajatve deželskemu sodišču veljala enotnost. Praviloma je morala cela huba dajati 2 krc. 2 pf. sodnega denarja (gerichts gelt);⁹⁷ od tega je pisar dobil 2 krc., glasnik sodb pa 2 pf.⁹⁸ Dalje so sodišču pripadali od hube še 3 pisonali sodnega

⁹⁰ F. Gestrin, Mitinske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1972, 126; glede termina wegmaut str. 14.

⁹¹ Urbar gospodstva Ojstrica 1587, str. 270, AS II/14 u.

⁹² F. Gestrin, Mitinske knjige..., 59.

⁹³ fol. 6, 15, 16, 28, 29, 38, 47, 53, 59, 60, 71, 85, 86, 92, 93, 100, 110.

⁹⁴ Gosp. in družb. zgod. Slov., II, 61.

⁹⁵ fol. 22.

⁹⁶ fol. 88; Primerjaj s tabelo o najnižjih in najvišjih dajatvah na eno hubo v okolici Ljubljane. Tudi tam so razlike občutne: Gosp. in družb. zgod. Slov., II, 261.

⁹⁷ fol. 17, 21.

⁹⁸ fol. 100.

ovsa (gerichts habern), in kokoš in in pogača. Polovična kmetija je dajala praviloma natančno pol manj (1 krc. 1 pf. denárja, $\frac{1}{2}$ pisonala ovsu, $\frac{1}{2}$ kokoši in $\frac{1}{2}$ pogače), seveda pa so tako pri dajatvah cele kot polovične hube bile izjeme.⁹⁸ Te dajatve je sodišče uporabljalo za plačilo svojih uradnikov.⁹⁹

Desetino (zehend)¹⁰⁰ je l. 1598 v tolminskem gospodstvu po urbarju odražovalo le malo kmetij. Od male desetine se je v Njivicah pobirala desetina od živalskega prirastka (jugent zehend).¹⁰¹ Desetina je pripadala čedajskemu kapitiju, njemu pa so po našem urbarju šli tudi štirje starji pšenice na leto.¹⁰² Podložnike je obremenjevala umrščina, ki so jo bili župani in uradniki deželskega sodišča oporoščeni.¹⁰³ Za pašo prasičev po hrastovih in bukovih gozdovih se je pobirala žirnina, ki ni bila točno določena.¹⁰⁴ Za konja (furs Ross) se je pobirala posebna denarna dajatev v višini 18 krc. 2 pf.¹⁰⁵ Kdor se je hotel ukvarjati z ribolovom, je moral imeti v zakupu ribolovno pravico.¹⁰⁶

Kot termini za poravnavanje podložniških obveznosti se v urbarju tolminskega gospodstva iz l. 1598 omenjajo sveti trije kralji (6. jan.),¹⁰⁷ svečnica (2. feb.)¹⁰⁸ in velika noč.¹⁰⁹

Kot za Primorsko na splošno,¹¹⁰ velja tudi za tolminsko gospodstvo, da se je tlaka zelo malo uporabljala, to pa bi kazalo predvsem na majhen obseg dominikalne zemlje. Tlaka je bila odmerjena in neodmerjena ter osebna in vprežna. Tolminci so morali biti 12 dni na voljo za spravilo sena na Brajd, za svoje delo pa so dobili hrano.¹¹¹ Podobno so morali Poljubinjci 14 dni spravljati seno na Dobravah, za kar so dobili 60 funtov sira.¹¹² 17 kajžarjev v Cerknem in sosedje (nachbarn) na Šentviški gori so morali prepeljati v tolminski grad sodni oves, ki je bil pobran ob pojazdih.¹¹³ V Bači pri Podbrdu so morali Marko Zinstrost, Jurij Gode, Jakob Kusterle in Lampreht Zeler pozimi čistiti cesto vse do kranjske meje na Petrovem brdu.¹¹⁴

Davki in davščine nam do neke mere kažejo, kakšna je bila gospodarska slika Tolminskega v tistem času in katere so bile glavne gospodarske panoge te pokrajine. Tolminska je bila dežela, kjer so se ljudje največ pečali s poljedelstvom in živinorejo. Od žitnih vrst sta bili glavni pšenica (witz) in oves (habern). Pšenico, ki so jo v glavnem gojili v širši okolici Tolmina in na Šentviški gori, so oddajali v množini od polovice starja do petih starjev (1 : 10; leta 1377 od $\frac{1}{2}$ do 4 starjev),¹¹⁵ oves pa v množini od šestine starja do

⁹⁸ fol. 17 – 21, 31, 35, 41, 42, 51, 52, 61, 62, 82.

⁹⁹ fol. 100.

¹⁰⁰ fol. 118, 128, 137, 140.

¹⁰¹ fol. 141.

¹⁰² M. Verbič, ZČ 28 (1974), 13; fol. 101.

¹⁰³ fol. 100.

¹⁰⁴ fol. 143.

¹⁰⁵ fol. 12 – 14, 29, 49, 50, 55 – 59, 64, 70, 71, 78, 83, 84, 86 – 89, 91.

¹⁰⁶ fol. 143.

¹⁰⁷ fol. 93.

¹⁰⁸ fol. 128.

¹⁰⁹ fol. 143.

¹¹⁰ Gosp. in družb. zgod. Slov., II, 265.

¹¹¹ fol. 99.

¹¹² fol. 99.

¹¹³ fol. 85, 92.

¹¹⁴ fol. 110.

¹¹⁵ fol. 13, 18; M. Kos, Tolminski urbar, 27.

osmih starjev (1 : 48; leta 1377 od 1 do 6 starjev).¹¹⁶ Če primerjamo razmerje med oddajo pšenice in ovsu na celotnem tolminskem gospodstvu l. 1598, vidimo, da znaša približno 1 : 2,4 v korist ovsu, sem pa sta všteta pšenica in oves, ki so ju kmetje tolminskega gospodstva oddajali tako zemljiskemu gospodu kot deželskemu sodišču (slednjemu praviloma $\frac{1}{2}$ starja ovsu od hube). Če pa primerjamo med seboj samo pšenico in oves, ki so ju morali kmetje odražovati zemljiskemu gospodu, se kot najpogosteja razmerja javljajo 1 : 1,¹¹⁷ 1 : 2¹¹⁸ in 2 : 3.¹¹⁹ Od žit se je poleg pšenice in ovsu v enem samem primeru (Plužnje) oddajala še rž (roggen).¹²⁰

Glavne dajatve od vrst domačih živali so prašiči (frischling), kozliči (kitz) in koštruni (costraun). Čeprav je Tolminska živinorejska pokrajina goveda kot takšnega niso oddajali, ampak so dajatve zajele le goveje meso (rindt fleisch).¹²¹ Od mlečnih izdelkov so oddajali zlasti mnogo – praktično od vsake kmetije – sira (khais), ki so ga odražovali ali v dolocenih količinah ali v določenem številu hlebcev. Par sirčkov (khaisl) je v Rutu tehtal pet funтов, tam so oddajali tudi maslo.

Na čebelarstvo kaže denarna dajatev, ki so jo plačevali namesto oddaje medu.¹²² Od perutnine je omeniti splošno in stalno ponavljajočo se dajatev kokoši (henne), ki je bila po urbarju iz l. 1598 vredna 10 pf. (v Cerknem je 17 kajžarjev namesto 17 kokoši plačalo 56 krc. 2 pf.; to pa je enako 170 pf.).¹²³ Kopune (copiaun) so pobirali v širši okolici Tolmina, pobirali so tudi jajca. Nekaj je bilo vinogradništva, saj so morali podložniki oddajati nekaj vina, sicer ne vsak kmet posebej, ampak je to bila skupna dajatev ob pojezu.¹²⁴

Mere, denar. Žito so v tolminskem gospodstvu merili s posebno tolminsko mero (Thulmennisches mass). Glavna votla mera je bil star, za katerega pa po našem urbarju ne vemo, koliko je merit. V sosednji Furlaniji je merit: od 73,16 litra v Vidmu, do 97,20 litra v Pordenonu, prevladoval pa je star okrog 80 litrov.¹²⁵ V loškem gospodstvu je star merit 80,48 l.¹²⁶ ljubljanski star pa 106 litrov.¹²⁷ Star tolminске mere se je delil na šest pisonalov (pesenel, pesonal, pesinal) in sicer tako, da so bili trije pisonali zvrhani, trije pa raženi (izravnani); sodni oves pa se je oddajal v pisonalih, ki so bili vsi raženi.¹²⁸ Pisonal je po besedi in pomenu to, kar je drugje chaufmez, to je mera, po kateri so pri kupovanju tehtali (latinsko pensare, italijansko pesare, fur-

¹¹⁶ fol. 18, 51, 52; M. Kos, Tolminski urbar, 28.

¹¹⁷ fol. 19, 22, 23, 28, 32, 35, 43, 44, 48, 49, 67.

¹¹⁸ fol. 17 – 19, 30, 31, 43 – 45, 47 – 49, 86 – 90.

¹¹⁹ fol. 15, 16, 18, 22, 23, 27, 32, 32 – 37, 41.

¹²⁰ fol. 97.

¹²¹ fol. 16, 28, 38, 47, 53, 59, 71, 86, 92.

¹²² fol. 41, 58, 59.

¹²³ fol. 85.

¹²⁴ fol. 16, 28, 38, 47, 53, 59, 86, 92.

¹²⁵ Il nuovo Pirona. Vocabolario Friulano, Udine 1935, 1111; Sergej Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero, ZČ 8 (1954) 41.

¹²⁶ P. Blaznik, Škofja Loka in loško gospodstvo, 448.

¹²⁷ S. Vilfan, Prispevki..., 49.

¹²⁸ fol. 101, glede terminologije T. Kolšek, Prispevki k zgodovini žitnih mer na celjskem območju v XVI. stol., Celjski zbornik 1977/81, 20.

lansko pesâ).¹²⁹ Preračunano v današnje litre, je meril pisonal po povprečni meri, veljavni za razne furlanske kraje, 12,5 litra.¹³⁰

Vino so merili na korce (kortzen) in vedra (emper), prav tako na vedra so merili tudi med.¹³¹

Sir – v kolikor ga niso oddajali v hlebcih – in goveje meso so tehtali na funte.¹³² Že od začetka 16. stol. je veljal na našem ozemlju dunajski funt, ki je tehtal 560 gramov.¹³³ Maslo so oddajali v skledah.

Kar se tiče denarnih dajatev, ki so zapisane v urbarju, moramo pač predpostavljati, da gre le za računske denarne enote. Na ta način je bilo računovodstvo bistveno poenoteno, obvezanci pa so seveda plačevali v najrazličnejših novcih, ki so tedaj krožili po naših krajih.¹³⁴ V urbarju tolminskega gospodstva iz leta 1598 so obračunavali v renskih goldinarjih (gld.). 1 gld. je bil enak 60 krajcarjem (krc.). Na en krajcar pa so v našem urbarju računali 3 (bele)¹³⁵ fenige (pf.).

Prebivalstvo. Prebivalci tolminskega gospodstva so bili v času, ko je bil sestavljen naš urbar, v ogromni večini kmečkega stanu. Velika večina tolminskih kmetov je bila po podatkih urbarja takih, ki so imeli celo hubo in so bili celogruntarji. Takih, ki so imeli pol hube, ali polgruntarjev je bilo v razmerju do celogruntarjev približno ena šestina (cca. 60 : cca. 370; leta 1377 cca. 50 : cca. 500).¹³⁶

Praviloma je bil en kmet lastnik ene kmetije, možno pa je bilo, da sta bila na eni kmetiji dva ali več obdelovalcev. Pojav skupne posesti ene kmetije ali spolovine je bil prisoten tudi na Tolminskem. Pri tem so bile dajatve, davščine in služnosti od kmetije z več kot enim obdelovalcem iste, kot od kmetije, ki jo je obdeloval in posedoval le en sam.¹³⁷ Označbe spolovinarjev v urbarju kažejo, da so bili ti tovariši na gruntu večkrat oziroma sorodniki. Tako so bili v Tolminu Matjaž Potrebuješ in njegovi bratranci lastniki ene hube,¹³⁸ na Pečinah sta na eni kmetiji sedela Gregor in Mihael Hvala;¹³⁹ podobno sta na Bukovem bila Laure in Martin Seljak lastnika ene hube.¹⁴⁰ Na drugi strani pa primer iz Trebenč, kjer sta na eni hubi sedela Tomaž Mastan in Boštjan Haladin.¹⁴¹ kaže, da spolovinarji na eni kmetiji le niso bili zmeraj v sorodu. Več posestnikov na eni kmetiji se da razložiti na dva načina: z imovinsko skupnostjo na eni sami zemljiski enoti ali z dejansko že na več delov in obdelovalcev razdeljeno kmetijo, ki pa je v urbarju še predstavljena in plačuje kot ena sama gospodarska enota.¹⁴² Ne poznamo pa skupnega lastništva samo na kmetijah. Tako sta bila Anton in Florijan Logar iz Bovca lastnika

¹²⁹ M. Kos, Urbarji Slov. primorja, 87.

¹³⁰ Il nuovo Pirona, 736.

¹³¹ fol. 16, 28, 38, 41, 47, 53, 59, 71, 92.

¹³² fol. 6 – 8, 28, 38, 47, 53, 59, 71, 86, 89, 92, 103.

¹³³ S. Vilfan, Prispevki..., 68, 83.

¹³⁴ F. Gestrin, Mitinski knjige..., 85.

¹³⁵ F. Gestrin, Mitinski knjige..., 88.

¹³⁶ M. Kos, Tolminski urbar, 37.

¹³⁷ M. Kos, Urbarji Slov. primorja, 74.

¹³⁸ fol. 22.

¹³⁹ fol. 50.

¹⁴⁰ fol. 60.

¹⁴¹ fol. 72; pojav spolovinarstva je bil na Tolminskem znan že v 14. stol.: M. Kos, Tolminski urbar, 23.

¹⁴² M. Kos, Urbarji Slov. primorja, 75; isti, Tolminski urbar, 23.

ene planine,¹⁴³ Tomaž Poljanec in Marko Rozina¹⁴⁴ ter Andrej Florjančič in Gregor Podobnik¹⁴⁵ pa so imeli v posesti po en rovt.

Kmetije so bile kupne in zakupne. Na zakupni kmetiji kmet ni imel dedne pravice, kupne pa so bile dedne ali podeljene v doživljenjski zakup.¹⁴⁶ Za kupno kmetijo je moral kmet plačati določeno kupnino, ki je znašala toliko, za kolikor je bila kmetija pod prejšnjim lastnikom izboljšana. Izboljšavo so ob kupoprodaji ocenili posebni cenilci. Ob spremembri lastništva na kupni kmetiji je moral tolminski kmet izročiti svojemu zemljiskemu gospodu primščino.¹⁴⁷ Če je kmet hotel prodati zakupno kmetijo (pravilneje pravico do bivanja na kmetiji), ki jo je užival kot prosto sajo (freistift), je moral zemljiskemu gospodu plačati deseti pfenig od prodane kmetije.¹⁴⁸ Spremembu lastništva je moral kupec prijaviti deželskemu sodišču v Tolminu, ki je izvršilo posebni sodni postopek. V treh zaporednih sodnih narokih je pozvalo vse tiste, ki so mislili, da imajo pravico do te kmetije, da se javijo in dokažejo pravico do te kmetije. Če se po vseh treh sodnih narokih ni nihče javil, je kmetija pripadla kupcu.¹⁴⁹

Veliko je bilo v tolminskem gospodstvu tudi kajžarjev. Kot v drugih, so se tudi kajžarji tolminskega gospodstva, ki jih skromna, h kajži pripadajoča zembla ni mogla rediti, posvečali obrti. Ta njihova dejavnost se je odrazila v nekaterih primerih tudi v njihovih priimkih: Schneider, Schneideritz, Schmidt, Klobučar, v Idriji se omenja Gregor Schmeltzer (topilničar), v Volčah pa čolnar Paul Duche Shifmar, ki je čolnaril čez Sočo med Tolminom in Volčami.¹⁵⁰

Omembe vredno število nekmečkega prebivalstva je bilo edino v Tolminu in Idriji. V Tolminu je bil grad. Tu je bilo središče uprave in sedež glavarja, tu je bila tudi majhna vojaška posadka in ostali uradniki tolminskega gospodstva; v Idriji pa je bilo zaradi rudnika večje število delavstva (l. 1586 je bilo v rudniku zaposlenih 136 delavcev).¹⁵¹

V narodnostenem pogledu so bili prebivalci Tolminskega v veliki večini slovenskega rodu – o tem nam pričajo tudi slovenski priimki v urbarju: Golja, Jan, Kažirog, Kenda, Kragulj, Klobučar, Krivic, Munih, Smrekar, Zlatoper itd., med osebnimi imeni pa prevladujejo tuja: krščanska, germanška, romanska (Adam, Andrej, Ivan, Matevž, Gregor, Peter, Jakob, Luka, Florijan, Marko, Danijel, Margita, Marina, Osvald, Hans, Einhard itd.), vendar na njihovi podlagi ne moremo govoriti o narodnostni pripadnosti njenih nosilcev. Neslovenskega rodu so bili le nemški kolonisti v okolici Ruta ob zgornji Bači, precej nemškega življa pa je moralno biti tudi v rudarski Idriji, saj se je v razliko od starejše slovenske, imenovala Nemška Idrija (Teutsch Idria).¹⁵²

¹⁴³ fol. 103.

¹⁴⁴ fol. 122.

¹⁴⁵ fol. 129.

¹⁴⁶ S. Vilfan, Pravna zgodovina..., 180; M. Verbič, ZČ 28 (1974) 10.

¹⁴⁷ M. Verbič, ZČ 28 (1974) 11, 12.

¹⁴⁸ fol. 100.

¹⁴⁹ M. Verbič, ZČ 28 (1974) 11.

¹⁵⁰ fol. 23, 106, 111, 124 – 126, 143.

¹⁵¹ M. Verbič, Idrijski delavec v 16. stolniju, ZČ 6/7 (1952/53) 537.

¹⁵² fol. 123; M. Verbič, ZČ 6/7 (1952/53) 534; S. Rutar, Tolm., 78; M. Kos, Tolminski urbar, 37.

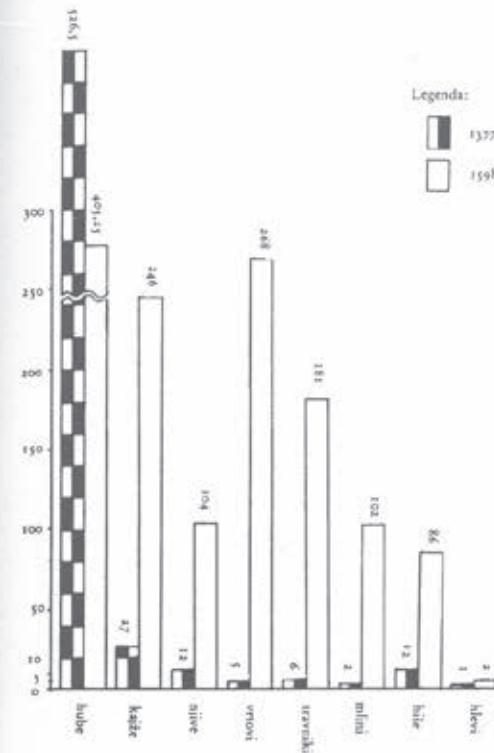
TABELA: POSESTI IN DAJATVE PO POSAMEZNIH KRAJIH TOLMINSKEGA GOSPOSTVA PO URBARIU IZ LETA 1598

kraj	zg. dež.	zg. obč.	zg. podobč.	dajave								
				plenička	ovses	vit	potovanje	koristila	predstavljanje	poslaganje	korakarje	
Pičnik – Bojet	2	2				2	2	6	149	2	1	19
Lach – Log Cerkelska						1	1,5	4	49	2	2	3
Dreznica – Dreznica	3	1				1	1,5	1,5	4	212	9	4
Sap Idriška – Idriško	4					1	2	3	6	12	4	5
Metenska – Mlinsko	5					1	1	3	12	4	3	2
Sep Ladera – Ladera	6					1	1	3	6	12	3	1
Sep Smat – Smat	7					1	1	3	6	12	3	1
Schentz – Šentce	8					1	1	3	6	12	3	1
(pr. Vipšem) Lihštene – Lihštene	9					6	31	1	3	13	6	3
Schuitna – Švino	10					2	6	3	60	16	7	18
Sap Naussdorf – Vrsno	11					2	7				7	15
Sap Sandorf – Kanso'	12					4	4	4	4	18	2	1
Schitka – Štitka	13					1	1	1	17	34	4	45
Volaro – Volaro	14					4	8	4,5	4	9	1	37
Gabria – Gabrie	15					1	1	1	1	1	1	1
Sap Dolisch – Dojje'	16					27	2	41	2,5	6	1	8,5
Schlobetza – Zlobec	17					1	1	1,5	1	40	5,5	2,5
Vadter Tuinen – Zaotomin	18					3	2	3	3	27	1	5,5
Tulman – Tolmin	19					14	23	3	19	4	18	1
Pohorje – Pohorje	20					1	12	1	17	34	4	45
Praprotn – Praprotn	21					1	1	1	1	1	1	1
Zader – Čadri	22					1	1	1	1	1	1	1
Luzern – Ljubljana	23					6	1	3	4	16	2	16
Doblar – Doblar	24					11	18	4,5	5	15	1	55
Gmanta – Njivice	25					11	18	4,5	5	15	1	55
Yodter Sella – Pošeda	26					11	16	8	17	34	4	45
Zigen – Čajni*	27					9	16	8	17	34	4	45
Sup Woltschach – Volte	28					25	41	15	32	1	1	1
Camerntza – Kamnica	29					3	3	8	14	2	2	2
Lanh – Lom	30					4	3	4	8	2	2	4
Yedter Lackh – Dol Log	31					1	1	4,5	4	7	1	59
Štopitz – Stopce	32					2	4	6	11	20	1	42
Čovarska – Kozarke	33					1	24	11	4	1	1	1
Modrežza – Modrežje	34					1	4	5	1	1	2	7
Gososurizza – Koženice	35					1	1	1	1	1	2	2
Sup Modreža – Modrež	36					1	1	1	1	1	1	49
Logrška – Logrške	37					1	1	1	1	1	1	54

kraj	zg. dež.	zg. obč.	zg. podobč.	dajave								
				plenička	ovses	vit	potovanje	koristila	predstavljanje	poslaganje	korakarje	
Počnik – Počnik	38					1	1	1	4	7	1	34
Salošč Vnder Penjaka – Rate	39	12	12	15	11	1	1	1	1,5	1,5	1	44
Rhonten – ?	40	3	3	2	5		3	4,5	5	1,5	2	46
Sap Pečikan – Pečine	41					2	1,5	1	1,5	2	2	47
Idrija pri Bak – Idrija pri Bak	42					2	1,5	1	1,5	2	2	48
Schap – Šlap	43					1	1	1	1	1	1	36
Väsch – Bašč pri Modreju	44					1	1	1	1	1	1	49
Rotschach – Roče'	45					1	1	1	1	1	1	4
Ober Sella – Šela nad Podkorenem	46					1	1	1	1	1	1	46
Vider Meutz – Podmežec	47					1	1	1	1	1	1	45
Ober Lach – Log	48					1	1	1	1	1	1	44
Brunata – Brunata	49					1	1	1	1	1	1	44
Chumb – Hum	50					1	1	1	1	1	1	45
Tanilo – Temlje	51					1	1	1	1	1	1	45
Khartuzza Vndr Gradaž – Korinca in Gradož	52					1	1	1	1	1	1	45
Gritenbach – Kneža	53					1	1	1	1	1	1	44
Tacke – Taka	54					1	1	1	1	1	1	44
Teutsch Goren – (Denski) Ruz	55					1	1	1	1	1	1	44
Tensika – Stržnice	56					1	1	1	1	1	1	44
Ober Vrčich –	57					1	1	1	1	1	1	44
– Bač pri Poledru						1	1	1	1	1	1	44
Thermin – Trnšek	58					1	1	1	1	1	1	44
Leškern – Laharn (?)	59					1	1	1	1	1	1	44
Wojca – Bokovo"	60					1	1	1	1	1	1	44
Charterz – Krtčne	61					1	1	1	1	1	1	44
Pod Gospolčica – Zaloca	62					1	1	1	1	1	1	44
Scheutz – Šeče	63					1	1	1	1	1	1	44
Sipolčach – Zahč	64					1	1	1	1	1	1	44
Orečna (Nendorf) – Oreček	65					1	1	1	1	1	1	44
Puoliza – Police	66					1	1	1	1	1	1	44
Jesenica – Jesteča	67					1	1	1	1	1	1	44
Ober Vrd. Vrde Rumičič;	68					1	1	1	1	1	1	44
Rečka – Rovce Rečka;	69					1	1	1	1	1	1	44
Thusch – Tote	70					1	1	1	1	1	1	44
Sibred – Šebrelje	71					1	1	1	1	1	1	44

kraj	iz - dez	dajatev											
		pienica	čevs.	sir	pešen.	stari	čevs.	čevs.	čevs.	čevs.	čevs.	čevs.	čevs.
Trabentz - Trebenče	4	1	2	1	1	1	3	2	3	14 ¹⁾	7	6	48
Gonach - Gonje	5	1	2	1	1	1	2	1	4	35	3	4	16
Labinje - Labinje	8	4	1	3	4	1	1	1	4	14 ¹⁾	9	3	55
Zl. Chrenič - Zákrn	9	2	2	3	4	1	1	1	4	14 ¹⁾	7	17	12
Ponc - Poč	7	1	1	3	5	6	1	1	4	14 ¹⁾	7	24	7
Polana - Polane	4	1	1	1	1	1	1	1	4	14 ¹⁾	6	4	7
Pogavica - Podnivjan	2	1	1	4	2	1	1	1	4	14 ¹⁾	4	16	47
Novak - Novaki	5	7	13	5	5	8	2	2	4	14 ¹⁾	2	41	1
Ciprešč - Ceprež	5	1	2	1	1	1	1	1	2	10	5	5	42
Plamna - Plamna	12	1	2	2	1	4	2	2	3	4	10	1	5
Selin - Želdin	1	1	3	4	1	1	1	1	2	10	20	1	10
Kurhanchin - Čerkno ¹⁴⁾	14	22	11	10	12	17	9	1	1	24	1	1	10
Bischiha - St. Gora ^(?) ¹⁵⁾	1	7	16	1	3	6	1	4	9	3	7	29	1
Sa Khray - Žalej	1	1	1	1	1	1	1	10	20	3	10	1	16
Pellia - Pežje	4	1	1	1	1	1	1	16	35	3	8	16	2
Praprot am perff - Prapeno Bodo	7	2	14	1	1	1	1	1	7	14	4	7	32
Diber - Diber	1	1	1	1	1	1	1	1	7	14	4	7	29
Sup Lkoni, Pluzna - ¹⁶⁾	87	6	34	1	3	8	2,5	16	1	2	2	1	22
Plužni ¹⁷⁾	8	1	1	1	1	1	1	2	4	10	8	1	11
Othalsach - Othalež	9	1	1	1	1	1	1	1	2	4	10	2	18
Jarwina - Jarne	9	1	1	1	1	1	1	1	2	4	10	2	18
Lastica - Lazec	5	1	1	1	1	1	1	1	2	4	10	2	18
Jagodcišč - Jagodiče	2	1	1	1	1	1	1	1	2	4	10	2	18
Makha - Mlaka	4	2	28	78	163	26	4	5	12	82	1	1	6
Teutsch Adra - Idrija ¹⁸⁾	2	1	1	1	1	1	1	1	2	4	10	2	18
SKUPNO:	452,15	146	396	163	31	144	11,8	152	7	181	1,6	1	84

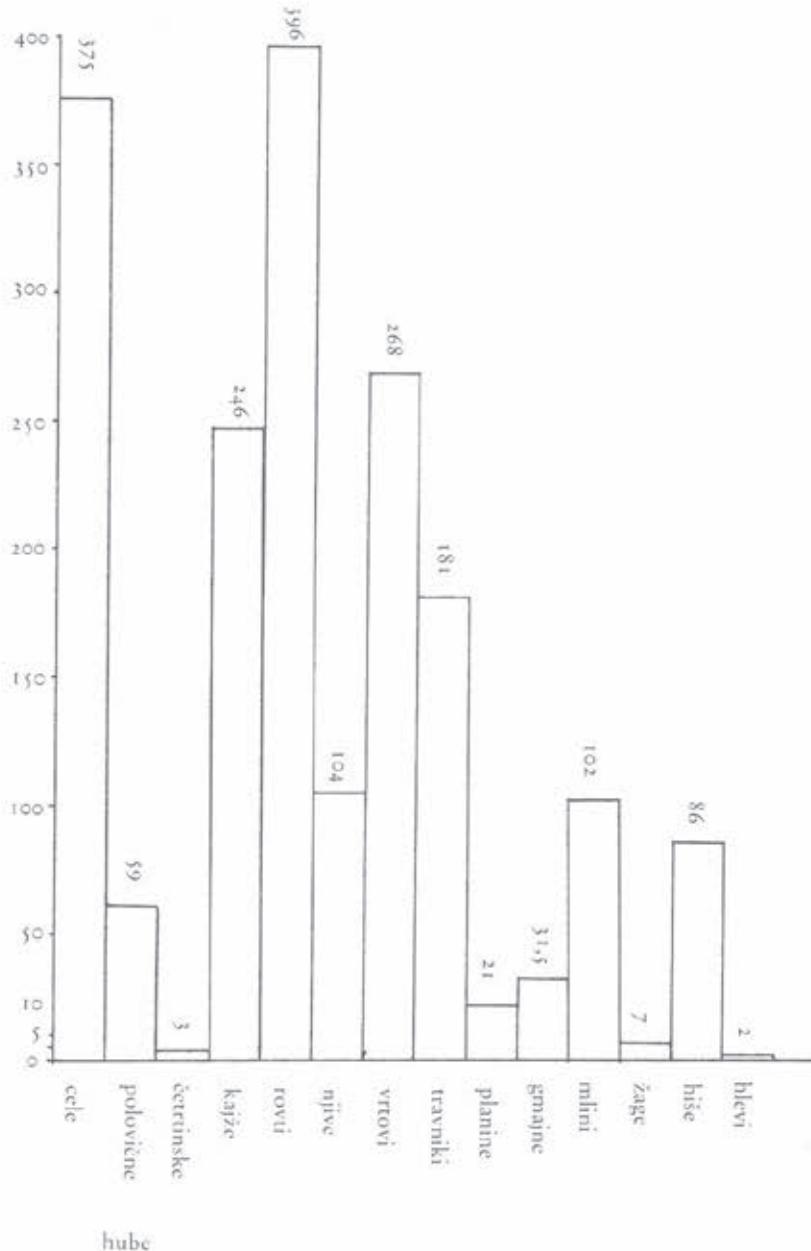
TOLMINSKO GOSPOSTVO PO URBARJU IZ LETA 1598
PRIMERJAVA MED POSAMEZNIMI ENOTAMI V
TOLMINSKEM GOSPOSTVU (GASTALDIJI)
LETA 1377 IN 1598

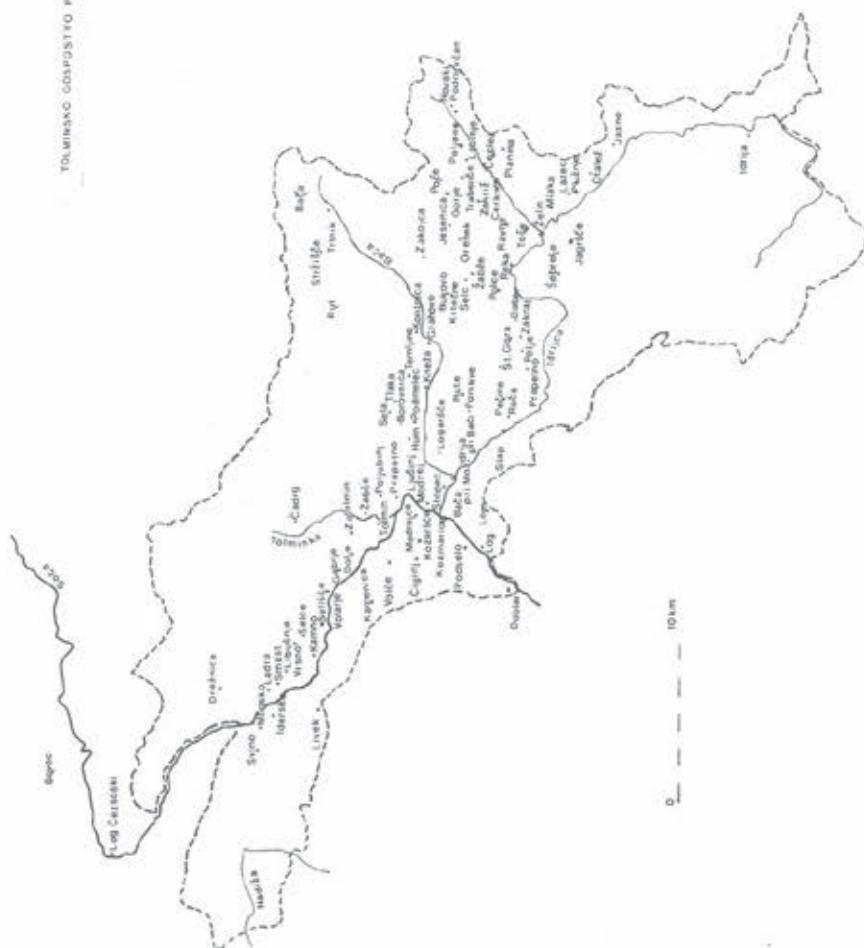
Opombe k tabeli:

- ¹⁾ Skupna dajatev pri pojezdu na Kameo je še 50 funтов (f.) govejega mesa in 1 korec vina.
- ²⁾ Skupna dajatev pri pojezdu v Dolje je še 50 f. govedine in 1 korec vina.
- ³⁾ V Tolminu je še 1 kovačija.
- ⁴⁾ Skupna dajatev pri pojezdu v Čigloj je še 50 f. govedine in 1 korec vina.
- ⁵⁾ Skupna dajatev pri pojezdu v Modrejce je še 50 f. govedine in 1 korec vina.
- ⁶⁾ Skupna dajatev pri pojezdu v Idriji pri Bači je še 50 f. govedine in 1 korec vina.
- ⁷⁾ V Ročah je še 1 pristava.
- ⁸⁾ V vsakem kraju so po tri hube.
- ⁹⁾ Skupna dajatev pri pojezdu na Knežo je še 45 f. govedine in 4 koreci vina; v Kneži je tudi mitnica, ki se daje letno v zakup za 50 gld.
- ¹⁰⁾ V Rute se odražuje še 35 puranov in 12 skled masla.
- ¹¹⁾ Skupna dajatev pri pojezdu na Bukovo je še 70 f. govedine, 1 korec in 4 vedra vina.
- ¹²⁾ To kolčino sira dajejo skupaj s Počami.
- ¹³⁾ Skupna dajatev pri pojezdu v Cerkno je še 80 f. govedine in 2 korca vina.
- ¹⁴⁾ M. Kos (Tolminski urbar, 69) misli, da je to Bezišče (Bischiha), vendar tega kraja na Planoti ni; A. Šavli meni, da je to mogoče Rbišče (Sporna imena krajev v tolminskem urbarju iz l. 1377, Kronika 1953, št. 2). Ettore de Toni (glej op. 4 v tekstu) pa misli, da je to Šentviška gora (Bischiha naj bi bila popravnka slovenskega »viška« – Sveti viški gora); Skupna dajatev pri pojezdu na Šentviško goro je še 40 f. govedine in 4 vedra vina.
- ¹⁵⁾ V Plužni se odražujejo z pisonala rizi.
- ¹⁶⁾ Vse te hube so v Plužni.
- ¹⁷⁾ V Idriji je še galnicna cinobra, tri kovačije in lopa za orodje.

RAZMERJA MED POSAMEZNIMI ENOTAMI V
TOLMINSKEM GOSPOSTVU PO URBARJU
IZ LETA 1598

8 Goriński letnicy

LA SIGNORIA DI TOLMINO COME APPARE NEL REGISTRO DELLE PRESTAZIONI DEL 1598 (Sommario)

Il registro delle prestazioni della signoria di Tolmino del 1598 fu impiantato in seguito alla decisione dell'arciduca Ferdinando II di rivendicare per sé il possesso della signoria, affidandone l'amministrazione alla camera aulica. Un'analisi particolareggia-*ta* del registro ci presenta la seguente immagine della signoria in quel periodo: essa comprendeva 98 villaggi con 405,25 mansi (*buba*) interi (*b. integra*), di mezza misura (*b. dimidia*, *media*) e di un quarto (*b. quartalis*). Molti erano anche i semplici posses-*sori* di case, specialmente nelle zone di colonizzazione più recente (la Valle della Bača e dell'Idrija). Un caso a parte rappresenta Idrija, dove nel 1492 venne scoperta una miniera di mercurio e dove di conseguenza sorse in gran numero case e laboratori (*segherie*, officine, una fonderia di cinabro). L'elenco delle impostazioni e delle presta-*zioni* ci permette di farci un'idea della situazione economica della regione di Tolmino, i cui abitanti in quei tempi si occupavano prevalentemente di allevamento e di agri-*cultura*. Tra i vari tipi di cereali predominavano il frumento e l'avena, per ciò che invece riguarda il bestiame, prevalevano i bovini (come attesta del resto l'elevato numero delle malghe), i maiali, i capretti, i montoni e, s'intende, le galline.

Gli abitanti della signoria di Tolmino erano per la maggior parte contadini slove-*ni*. In gran parte erano proprietari di poderi, ma c'erano anche molti semplici possesso-*ri* di case, i quali non potevano sostenersi con la terra annessa all'abitazione e doveva-*nno* esercitare un mestiere (i cognomi!). Gli unici nuclei consistenti di persone non dedi-*te* all'agricoltura si trovano a Tolmino, il capoluogo della signoria, e a Idrija, dove c'era la miniera di mercurio (nel 1586 vi trovavano occupazione 135 lavoratori). Nei due centri c'erano però anche molti abitanti tedeschi.

Se confrontiamo il registro del 1598 con quello del 1377, il più antico che ci sia rimasto, possiamo constatare che nel 1598 nella signoria di Tolmino i mansi rappre-*santavano* solo il 76,9% di quelli esistenti nel 1377, mentre era aumentato di molto il numero dei casolari, dei mulini e delle case in genere.

Degna di menzione è anche la misura granaria di Tolmino (*Thulmeinisches mass*), di cui però non possiamo sapere dal registro la capacità in litro. Uno «star» della misura tolminese comprendeva sei «pisonali»: tre colmi e tre rasi.

Razprava je skrajšana in predelana seminarska naloga, ki je pod mentorstvom prof. dr. Ferda Gestrina in ob pomoči arhiv. svetn. Eme Umek nastala v letu 1982. Obama se za pomoč najlepše zahvaljujem.

NAKNADNI PODACI O BORBI PRIMORSKIH SLOVENACA
PROTIV ITALIJANSKIH IREDENTISTIČKIH PRETENZIJA NA
SLOVENAČKE TERITORIJE 1878. I NJEN ODJEK KOD SRBSKOG
NARODA U SRBIJI I VOJVODINI

Petko Luković

2. dio

Glavnokomandujući austrougarskih okupacionih trupa u Bosni i Hercegovini, general Josip Filipović, nastojao je da do 18. avgusta, na dan rodendana cara Franja Josipa, zauzme sa svojim snagama Sarajevo, te tako obraduje svog vrhovnog komandanta za njegovu svečanost. Međutim, on u tom svom poduhvatu nije uspeo radi žestokog otpora koga su pružile muslimanske ustaničke snage c. kr. okupacionim trupama, naročito u bojevima na prilazima Sarajeva: kod Kakanja 15., Bilalovca 16. i Visokog 17. avgusta, te je, nakon pregrupacije, ojačana 6. divizija savladala otpor branilaca i zauzela Sarajevo po cenu velikog broja ranjenih i poginulih, 19. avgusta 1878. godine.¹¹¹ Pa i pored toga, carev rodendan je svečano proslavljen u više mesta na teritoriji Slovenskog Primorja i Istre, gde je, pored legitimističkog obeležja, došla do izražaja i snažna manifestacija jedinstva slovenačkog naroda u borbi protiv italijanskog iredentizma, što se može zaključiti iz podataka koje pružaju ondašnji slovenački listovi. Tako je slovenački dnevnik, u broju od 17. avgusta, objavilo »izv. dopis« svog korespondenta iz Trsta od 10. avgusta, u kome je doslovno rečeno, što se tiče proslave carevog rodendana, 18. avgusta, ovo: »Da se bode izdajskim Lahonom slovanska in avstrijska pest v obraz pokazala, bode slovenska tržaška okolica in Trst v nedeljo (18. avgusta, m. pr., P. L.) na rojstni dan Njegovega Veličanstva na Proseku ko bode blizu 100 krepkih okoliških in tržaških pevcev pelo 'Bog ohram' in 'Naprej zastava Slave', – prej pa bo še drug dokaz, ki ga bomo popisali, ko se zgodi in ko slavnost mine!«.¹¹² Kako je saopšto dopisnik iz Trsta u svom izveštaju od 17. avgusta, koga je organ kranjskih liberala objavio pet dana docnije kao napis s naslovom »Lahonska agitacija«, svi bregovi iznad Trsta, Kopra i Izole bili su osvetljeni kresovima uoči rodendana cara Franja Josipa, 17. avgusta uveče, a tako isto i brda na desnoj obali Soče duž cele granične linije prema

¹¹¹ Detaljno o navedenom, v: *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k.k. Truppen im Jahre 1878. Nach authentischen Quellen dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k.k. Kriegs-Archivs mit Karten und Plänen*, Verlag des k.k. Generalstabes, Wien, 1879, str. 371 – 451.

O želji za osvajanjem Sarajeva na carev rodendan, tadašnji poručnik u 17. slovenačkom pešadijskom puku, Jernej Andrejka, piše ovo: »Poveljniki pri Sarajevu so bili napeli vse moci, da bi vzeli to mesto že dne 18. vel. srpana in s tem poklonili presvetemu cesarju najprijetnejše darilo za rojstni dan, a žali bože, da na ta dan ni bilo mogoče tega izvršiti, kar se je posrečilo dan pozneje. Sarajevo je torej dne 19. vel. srpana padlo« (J. pl. Andrejka, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini, Ob petindvajsetletnici bosenske zasedbe, Celovec, 1904 – 1905*, str. 94).

¹¹² »Slovenski Narod« 1878, 17. VIII 1878.

Italiji, kao i u drugim krajevima Slovenskog Primorja.¹¹³ U izveštaju dopisnika »z Brega pri Trstu« od 10. septembra, koga je organ kranjsih klerikalaca objavio, četiri dana docnije, u rubrici »Izvirni dopisi«, navedeno je da su na bregovima u okolini Trsta bili zapaljeni kresovi uz pucanje mužara, 17. avgusta uveče, čime je otpočela svečana proslava carevog rodendana, što je organizovalo Političko društvo »Edinost«. Pored toga, navedeno je i to, da je zalaganjem župnika Jana svečano proslavljen carev rođendan u Osnovnoj školi u Dolini, gde je izведен kulturno-umetnički program, dok su na okolnim brdima bili zapaljeni kresovi.¹¹⁴ Kako se vidi iz izveštaja dopisnika »Novica« iz Gorice od 18. avgusta, a ovaj ga list objavio tri dana docnije, uveče, uoči carevog rodendana, na brdima u okolini Gorice bili su zapaljeni kresovi, dok su italijanski iridentisti istovremeno u tom gradu rasturali letke sa neprijateljskim sadržajem.¹¹⁵ Sedam dana docnije, u ovom listu je objavljen izveštaj »iz Istre« od 23. avgusta, u kome je u lapidarnoj formi saopšteno, da je carev rođendan proslavljen i u Istri paljenjem kresova na brdima, od kojih su naročito bili uočljivi oni iznad Pazina, i iluminacijom gradova.¹¹⁶

Prema podacima izveštaja dopisnika »Edinosti« sa Proseka od 19. avgusta, koga je ovaj list objavio, pet dana docnije, u rubrici »Dopisi«, Političko društvo »Edinost« organizovalo je proslavu carevog rodendana na Proseku, 19. avgusta, na kojoj su učestvovali u izvođenju kulturno-umetničkog programa svi pevački horovi iz okoline Trsta sa »nad 120 pevcev in 500 rođubov vseh stanov«, koji su naročito oduševili prisutne izvođenjem tačaka: pesme »V boj« i recitacije »Slovenijo«.¹¹⁷ U broju od 14. septembra tršćanskog lista, u objavljenom napisu s naslovom »Pozlačene gore po Primorskem«, nepoznati autor je proslavu carevog rodendana na teritoriji Slovenskog Primorja ocenio kao veoma značajnu političku manifestaciju slovenačkog naroda u njegovoj borbi za očuvanje svoje etničke teritorije od nasrtaja italijanskih iridentista, te je u tom smislu, kao najvažnije, naveo ovo: »Pozlačene primorske gore so se lesketale u slovanski Adriji, katere je ona pozdravljala z bogatimi umetelnimi ognji, visoko šwigajoče rakete so nosile pozdrave črez gore ter so pečatile slovensko zvestobo grmenjem in zvezdami raznih barv. V daljno laško ravnino je svetil primorski Slovenec 17. avgusta s plamenico trdne zvestobe do prestola v svarilen spomin, da je bilo naše ono zemljišče, in da lahko še bode, ako bi trebalo odbijati napade, odbijal jih bo Slovenec na meji in vsak čas nastavljal prsa za dom in cesarja«.¹¹⁸

¹¹³ »Slovenski Narod« 191, 22. VIII 1878.

Valja reći, da je u ovom listu, dva dana ranije, u rubrici »Domače stvari«, kratko saopšteno, da je carev rođendan svečano proslavljen u nedelju, 18. avgusta, u Dutovlju, Dolini, Komnji, Ležanu, Podgradu i Klancu (»Slovenski Narod« 189, 20. VIII 1878).

¹¹⁴ »Slovenec« 100, 14. IX 1878.

U istom smislu, o proslavi carevog rodendana u Dolini, obavestila je svoje čitaoce i »Edinost« na taj način što je, u broju od 14. septembra, objavila, u rubrici »Dopisi«, izveštaj svog korespondenta iz Doline od 28. avgusta, u kome je, u sažetoj formi, naveden tok te proslave (»Edinost« 17, 14. IX 1878).

¹¹⁵ »Novice« 34, 21. VIII 1878, str. 268.

¹¹⁶ »Novice« 35, 28. VIII 1878, str. 276.

¹¹⁷ »Edinost« 16, 24. VIII 1878.

¹¹⁸ »Edinost« 17, 14. IX 1878.

Budući da su primorski Slovenci, podržani od svojih sunarodnika iz drugih pokrajina, nastavili da se bore protiv italijanskog iridentizma i po završetku zasedanja Berlinskog kongresa, to su i u to vreme povremeno postavljeni zahtevi u slovenačkim listovima za stvaranje Ujedinjene Slovenije. Tako je korespondent organa kranjskih liberala iz Trsta dostavio dopis 18. avgusta, a ovaj ga list objavio, četiri dana docnije, u svojstvu napisa s naslovom »Lahonska agitacija«, u kome je istakao ovu misao: »Ako budešmo vsako priliko porabili, da budešmo poudarjali skupno svojo narodnost potem budeš naš boj z italijanskim elementom gotovo srećen vspeh imel«, dok je »Slovenec« još u broju od 20. jula konstatovao, da je slovenački narod na području Slovenskog Primorja, naročito u Trstu i Gorici sa okolinom, »že precej zbujen in svoje narodnosti zaveden«, kako je istaknuto u članku »Slovensko Primorje in društvo 'Edinost'«.¹¹⁹ Za razliku od ranije navedenog stava »Slovenca« ispoljenog u zahtevu za postupnim stvaranjem Ujedinjene Slovenije time, što bi u prvi plan došla realizacija ujedinjenja Kranjske i Slovenskog Primorja,¹²⁰ u uvodniku »Naprej zastava slave!«, objavljenom u organu kranjskih klerikalaca, u broju od 6. avgusta, nepoznati autor je ispoljio sasvim nedvojben zahtev, da se ujedine svi Slovenci na vasceloj slovenačkoj teritoriju u jednu upravnu celinu radi efikasnije odbrane od imperijalističkih pretenzija italijanskog iridentizma. Taj važan deo članka, koji se odnosi na navedeno, glasi: »Toda Primorje samo za se je premajhno in tudi preveč namešano s lahonsko sodrgo, da bi moglo krepko se ustavljati lahonske poželjivosti, zato je potrebno, da se mu da pomoč od druge sosedne strani, to je, da se ž njim združijo drugi, kranjski, štajerski in koroški Slovenci v eno telo, da bude torej ves slovenski rod stal na braniku avstrijske države na jugu. Dajte nam zedinjeno Slovenijo – to bo najbolje orožje zoper zedinjeno, pa 'ne še dovršeno' Italijo? Kar je nam namen, naj bo Avstriji vsaj pripomoček; to bo nam Slovencem v blagor in v navduševanje, Avstriji v brambo in korist!«.¹²¹ Dopisnik ovog lista »iz za Svete gore na Goriškem«, u svom izveštaju od 17. septembra, koga je »Slovenec« objavio sedam dana docnije, okarakterisao je godinu 1878, kao veoma značajnu za Slovence, budući da se tokom iste, naročito u borbi protiv italijanskog iridentizma, osnažila slovenačka nacionalna svest kod primorskih Slovenaca. Kao najvažnije, dopisnik je o tome napisao sledeće: »Leto 1878 smemo v tem oziru z zlatimi črkami zapisati v knjigo narodnega življenja vsaj primorski in štajerski Slovenci.¹²² Italijansko rovarjenje pa tudi še drugi pritiski so narodno zavest ob Soči in Adriji močno oživili, narodni ponos razplamenili!«.¹²³ U uvodniku

¹¹⁹ Up.: »Slovenski Narod« 191, 22. VIII 1878; »Slovenec« 78, 20. VII 1878.

¹²⁰ Up.: »Slovenec« 43, 18. IV 1878; »Slovenski Narod« 95, 26. IV 1878; P. Luković, Borba Slovenaca za Ujedinjenu Sloveniju ..., str. 180 – 181; 64. i 65. napomena ovog rada.

¹²¹ »Slovenec« 84, 6. VIII 1878.

¹²² Veliki uspeh su postigli Slovenci u Štajerskoj, jer su 12. septembra 1878. zabeležili veliku izbornu pobedu, budući da su kandidati slovenačkog nacionalnog pokreta za Pokrajinski skupštini odneli ubedljivu pobedu nad kandidatima domaćih Nemaca, o čemu je »Slovenski Gospodar« obavestio svoje čitaoce detaljnim podacima navedenim u uvodniku »Velika zmagă Slovencev na Štajerskem«, objavljenom u broju od 19. septembra 1878. godine (»Slovenski Gospodar« 38, 19. IX 1878, str. 305).

¹²³ »Slovenec« 104, 24. IX 1878.

»Kdor je moder, v suši zida jez«, objavljenom u »Edinosti«, u broju od 12. oktobra, nepoznati autor stoji na stanovištu pomenutog koncepta »Slovenca« što se tiče stvaranja Ujedinjene Slovenije, zahtevajući da se što pre ujedine u jednu administrativnu celinu Kranjska, Gorička pokrajina i Trst u cilju realizacije što uspešnije odbrane od italijanskih iridentističkih nasrtaja.¹²⁴

Kako smo već naveli u svom članku, Političko društvo »Edinost« postalo je u jesen 1878. neobično aktivno, te je kao najznačajniju političku manifestaciju organizovalo održavanje masovnog tabora u Dolini, 27. oktobra 1878., koji se po svom dnevnom redu, a naročito ispoljenom na njemu energetičnom zahtevu za stvaranje Ujedinjene Slovenije, može svrstati uz bok slovenačkih tabora održanih od 1868. do 1871. godine.¹²⁵ Na ovom mestu ćeemo, u smislu dopune, još nešto reći o ovom Političkom društvu i njegovom delovanju, oslanjajući se na podatke iz ondašnjih slovenačkih listova. Kako smo već naveli, korespondent slovenačkog dnevnika iz Gorice, u svom izveštaju od 17. juna, zalagao se za osnivanje jednog političkog društva za celo Slovensko Primorje, dok je dopisnik iz Trsta, u izveštaju od 3. jula, insistirao na tome, da Političko društvo »Edinost« proširi svoje delovanje na celu teritoriju Slovenskog Primorja i Istre.¹²⁶ U opširnom izveštaju dopisnika iz Trsta od 13. jula, koga je slovenački dnevnik objavio četiri dana docnije, posred navodenja ad litteram pravila Političkog društva »Edinosti« iz Trsta i isticanja da su verificirana od nadležnog austrijskog organa vlasti, podvučeno je, da će se njegove kompetencije političkog delovanja odsada protezati u smislu borbe »za svete pravice Slovencev v Trstu in okolici, na Goriškem in v Istri«. Pored toga, ovaj dopisnik je istakao, da je Odbor »Edinosti« uputio poseban apel svima rodoljubima »po vseh primorskih deželah«, u kome moli »posebno pa čestito duhovščino v Istri, ki je jedina pomočnica ondotnim zapuščenim Slovanom, da v prav obilnem številu pristopijo k temu važnemu društvu, ter mu pridobe po mogičnosti dosti udov mej prostim narodom«.¹²⁷ Tačno deset dana docnije od slovenačkog dnevnika, upoznao je trščanski slovenački list svoje čitaocе o prerastanju Političkog društva »Edinost« u glavnu društveno-političku organizaciju na teritoriji Slovenskog Primorja i Istre objavljuvajući uvodnika »Poziv«. Tamo dominira misao, da će proširenjem kompetencija delovanja Trščanskog političkog društva izvan Trsta i njegove okoline imati za posledicu znatno oživljavanje političkog ra-

¹²⁴ Kao najvažnije, o tome je tamo doslovno navedeno ovo: »Kranjec, Goričan in Tržačan, vzemite v roke težavni posel, dvignite kvišku ograjo in obrambo, postavite jo na mejo s tem, da se zvezemo z eno politično upravo, z enim zastopstvom. Razbiti se mora vsa sila, ktera bi prihrula nepoklicana do meje naše domovine. Vtrjen bo biser slovenski, zvestoba, pod ktero se zvijača in jeklo drbita, do sem ne daš, donelo bo iz rodoljubnih prs, z truplov prve straže, vse bo delalo trdne okope, ko bo narod združen v eno celoto. Adresa desnega brega Soče prejasno kaže potrebu zedinjenja, da se napravi krepek jez proti pohlepni Italiji, ko pogoltne ona ta breg, pride-mo mi na vrsto, kajti laški Moloh ni nikdar sit, on se ne brani nobenih dežel, njegova vlada ni avstrijska vlada, ki se brani dežel.« (»Edinost« 19, 12. X 1878).

¹²⁵ P. Luković, Borba Slovenaca za Ujedinjenu Sloveniju . . . str. 187 – 193.

¹²⁶ Up.: »Slovenski Narod« 140, 153 od 20. VI i 7. VII 1878; nap. 72. i 74. ovog rada.

¹²⁷ »Slovenski Narod« 161, 17. VII 1878.

Dan pre slovenačkog dnevnika, organ kranjskih klerikalaca objavio je napis s naslovom »Društvo 'Edinost' v Trstu«, u kome su navedena pravila Političkog društva »Edinost«, uz napomenu, da su odobrena od nadležnog organa vlasti i da se, shodno njima, kompetencija političkog delovanja »Edinosti« proteže na celo Slovensko Primorje i Istru. Na kraju ovog sastava napomenuto je, da je Odbor navedenog društva uputio iz Trsta apel rodoljubima i sveštenicima, 11. jula, moleći ih da budu aktivni članovi »Edinosti« (»Slovenec« 76, 16. VII 1878).

da, naročito u zanemarenoj Istri, te time, u još većoj meri, i sticanje mogućnosti za potpuno paralisanje glavnog neprijatelja primorskih Slovenaca italijanskih iridentista. Na kraju ovog uvodnika istaknuto je u smislu zaključka ovo: »Srčno in neustrašljivo po postavnem potu z odpertim vizirom bomo nadaljevali duševni boj v domači hiši, pa ne menili se za tujca in petelinove njegove naskoke don Hišotove hrabrosti, tudi ne za kričečega pijanca v blatu in njegove duševne bolezni«.¹²⁸ U uvodniku »Slovensko Primorje in društvo 'Edinost'«, objavljenom u organu kranjskih klerikalaca, podvučeno je, da su se Slovenci u Trstu i njegovoj okolini isticali sa svojim pregalaštvom »za blagor občne domovine«, te su radi toga »osnovali sedaj politično društvo za celo Primorje z namenom zbujati slovensko-avstrijsko zavest po vsi deželi in nasprotovati težnjam Italijanisimov, ki so si že domišljevali, da je celo Primorje njihova domena, kjer smejo počenjati, kar se jim poljubi«. Zbog toga je neophodno potrebno, kako je s posebnim akcentom istaknuto u ovom uvodniku, da bečka vlada svesrdno pomogne rodoljubiva nastojanja Političkog društva »Edinosti«.¹²⁹ Nakon isticanja važnosti proširenja kompetencije delovanja Političkog društva »Edinosti«, organ kranjskih klerikalaca insistirao je i na tome, da se u tom smislu ovo društvo kod naroda afirmira. Naime, u uvodniku »Italijanska nenasljivost«, koga je ovaj list objavio u broju od 27. jula, istaknuto je, da je u poslednje vreme »Italia irredenta« u Slovenskom Primorju i u Istri u ofanzivi, te se Slovenci moraju ne samo uporno braniti več je potrebno da obavezno predu u protivofanzivu. S posebnim naglaskom je istaknuto, da u borbi protiv italijanskog iridentizma treba da dode do punog izražaja slovenački »narodnostni« princip, kako bi se što efikasnije moglo parirati lažnom italijanskom »narodnostnom« načelu, koga u svojoj propagandi vešto koriste italijanski iridentisti u borbi protiv primorskih Slovenaca. »Zato je nujna potreba«, kako misli anonimni pisac ovog uvodnika, »da Jamejo tudi primorski Slovenci glasno vptiti, da niso Italijani in da nećejo nikdar biti. Tabori na desnem bregu Soče so premalo poznani po svetu, tudi se je tam premalo povdarjala slovenska narodnost«. Zalažući se za odlučnu i organizovanu borbu protiv italijanskih iridentističkih nasrtaja pod rukovodstvom Političkog društva »Edinost«, nepoznati autor pomenutog uvodnika istakao je ovo: »Italijani priznavajo narodnostno načelo menda le tam, kjer je njim na korist, za beneške in goriške Slovence, za isterske Hrvate nemajo nobenega spoznanja. Toda najugodnejša je zdaj prilika, da primorski Sloveni odgovorijo na laške demonstracije, in vrlo društvo 'Edinost' naj stopi zdaj s kakim patrijotičnim činom pred svet, naj glasno protestira, tako da bo ves svet slišal, da avstrijsko Primorje neće nič slišati o Italiji, da so Primorci večinoma Sloveni, in da hočejo pri Avstriji ostati, čeravno se nezvestim Lahom prednost daje pred zvestimi Sloveni. Ta

¹²⁸ »Edinost« 14, 27. VII 1878.

Tri dana pre »Edinosti«, objavile su »Novice« vrlo kratko ali, zato, jezgrovito saopštenje po ovom istom pitanju, u rubrici »Novičar iz domačih in tujih dežel«, koje glasi: »Politično društvo 'Edinost' je po novih pravilih dobilo vladno privoljenje, da sme zborovati v Trstu in okolici, na Goriškem in po Istri. – Naj bi društvo po vseh slovenskih okrajih Primorja dobilo na tisoč udov, ki bi bili uporniki čedjalje bolj se razsirjavajočega Lahonstva.« (»Novice« 30, 24. VII 1878, str. 238).

¹²⁹ »Slovenec« 78, 20. VII 1878.

protest moramo razširiti po časnikih domaćih in vnanjih, da se bo laška nenasitljivost v pravem svitu pokazala«.¹³⁰ Nadalje je u ovom listu, u broju od 6. avgusta, u uvodniku »Naprej zastava slave!«, nakon isticanja nasušne potrebe da bečka vlada akceptira »narodnostno načelo«, te, shodno njemu, prizna ravnopravnost slovenskih naroda sa drugim neslovenskim narodima u Monarhiji, podvućeno, da u sadašnjoj situaciji, kada Avstriji preti opasnost za njene jugozapadne granične debove od Italije, gde većinu stanovnika čine Slovenci i Hrvati, potrebno je da austrijski organi vlasti pruže Političkom društvu »Edinosti« nesebičnu pomoć u njegovom rodoljubivom nastojanju da organizovanjem masovnih narodnih zborova, respective tabora, naročito na području Istre, trajno paralizuje delovanje italijanskog iridentizma.¹³¹ U svom izveštaju od 23. avgusta, dopisnik »Novica« iz Istre, nakon isticanja da u Istri u školama i nadleštvinama dominira italijanski jezik i da je ova pokrajina zanemarena od domaćih političkih radnika, te tako prepuštena Italijanima, podvukao je, da je radosno pozdravio vest o proširenju kompetencije delovanja Političkog društva »Edinosti« i na Istru, te je na kraju svog dopisa o tome naveo sledeće: »Zato nas je zelo razveselila novica, da hoće Tržaško politično društvo »Edinost« razširiti svoje politično delovanje tudi na zapanjeno Istro in na Kvarnerske otoke. Veće dobrote imenovano društvo gotovo ne more skazati zapanjenemu istarskemu bratu Hrvatu, da mu ponudi svoju pomoć. Naj bi le kmalu začelo svoje delovanje! Nadejati se je v mnogem obziru najboljšega vesela«.¹³² Vest o proširenju delovanja Trščanskog političkog društva i na teritoriju Istre, pozdravio je i dopisnik »Novica« u izveštaju »iz Istre nad Rokavo« od 12. septembra, rekavši o tome ovo: »Tržaško društvo 'Edinost' raztegnilo je svoje delovanje tudi čez zanemarjeno Istro. Ako se to odločilo pogumno in razumno bode izvrševalo, rodilo bo bogat sad, inače je vse prizadjetje zastonj«.¹³³

U znatno pojačanoj aktivnosti Političkog društva »Edinosti«, nakon proširenja njegove kompetencije političkog rada na celokupno područje Slovenskog Primorja i Istre, tokom druge polovine 1878. krunu tog delovanja, svakako, predstavlja organizovanje i održavanje tabora u Dolini kod Trsta, 27. oktobra 1878. O tom taboru, koji, kako smo napomenuli, nosi jugoslovensko obeležje, jer su pored Slovenaca, u velikom broju na njemu bili zastupljeni i Hrvati iz Istre, mislimo da smo dovoljno rekli da bi se dobila potrebna predstava njegovog toka i odluka koje su na njemu od naroda akceptirane.¹³⁴ Pa ipak, da bi slika o njemu bila potpunija, o njemu ćemo još nešto reći na bazi podataka koje smo nedavno sabrali. Tako je »Slovenski Gospodar«, u broju od 17. oktobra, u rubrici »Politični ogled Avstrijske de-

¹³⁰ »Slovenec« 81, 27. VII 1878.

¹³¹ O potrebi održavanja tabora, naročito na teritoriji Istre, na kraju ovog uvodnika je navedeno sledeće: »Kakor slišimo, namerava polit. društvo 'Edinost' napraviti ljudske shode, zlasti po Istri, da se tam vrdi avstrijsko narodno domoljubje in da narod povzdigne svoj glas v tem smislu. Na Goriskem se je ljudstvo vneto udeleževalo takih shodov; i Istri bo reč malo teže, sčasom bo že lagje in bolje. Upamo, da se bode v teh ljudskih shodih pri izjavah avstrijskog domoljubja slovensko stališče bolj poverjalo, nego se je to godilo na Goriskem. — Kdor hoće doseći namen, mora se posluževati tudi potrebnih pripomočkov, drugače je vsaka izjava le prazno besedovanje, ki nič ne zdá« (»Slovenec« 84, 6. VIII 1878).

¹³² »Novice« 36, 4. IX 1878, str. 284.

¹³³ »Novice« 38, 18. IX 1878, str. 300.

¹³⁴ P. Luković, Borba Slovenaca za Ujedinjenu Sloveniju ..., str. 187 – 192.

žele«, kratko saopšto svojim čitaocima: »Društveniki 'Edinosti' v Trstu so na 27. okt. sklicali tabor v Dolino v Istriji«.¹³⁵ Pomno smo pregledali »Slovenski Gospodar« za 1878. i ustanovili, da se u ovom listu samo jedanput, u rubrici »Dopisi«, pojavio izveštaj dopisnika iz Trsta, i to u broju od 31. oktobra, koji se odnosi na tok rada tabora u Dolini. Taj, inače kratak izveštaj, kako se iz njega samog vidi, sastavilo je lice koje je učestvovalo na taboru, bilo da je namenski upućeno od redakcije ovog lista ili, pak, da je, živeći u Trstu, za ovu priliku angažovan. Nakon isticanja, da je položaj primorskih Slovenaca teži nego onih na »severu ob nemški meji«, jer su od bečke vlade zanemareni, uprkos tome da se moraju boriti za svakidašnji hleb, živeći na odveć pasivnom Krasu, i »proti nasilju Lahov«, anonimni autor ovog izveštaja je u nastavku naglasio: »Tega sem se najbolje prepričal preteklo nedeljo na 'taboru' v Dolini pri Trstu. Bila je zares blaga misel društva 'Edinosti', poklicati ljudstvo iz tržaške okolice in iz sosedne Istre na velik zbor, da bi razodelo svoje domoljubne občutke nasproti rogoviljenju Lahonov, kteri ne prenehoma delajo izdajne naklepe, in da bi očitno izreklo svoje tirjatve in želje«. Nadalje je dopisnik naveo, da je Dolina bila svečano dekorisana zelenilom i slovenačkim zastavama i da se je prikupilo oko 10.000 ljudi na zbornom mestu,¹³⁶ te je u 15 časova potpredsednik »Edinosti«, Viktor Dolenc, otvorio ovaj masovni narodni zbor i predstavio vladinog izaslanika, koji je biranim rečima pozdravio prisutne, a potom se rad tabora odvijao ovako: »Za njim je nastopilo zaporedoma šest govornikov — četirje gospodje in dva kmeta, — ktori so z jednatimi tehnnimi besedami razpravljali razne točke in predmete, ter razkrili vse občutke, želje, potrebe in tirjatve slovenskih in hrvatskih Primorcev. Kako dobro so jo zadeli, in kako so revnemu ljudstvu govorili iz srca, pričalo je tudi, da jim je že med govorjenjem in zlasti po končanih govorih glasno pritrjevalo, in burno klical: 'Dobro, to hočemo, živio — živio!' Marsikateremu videl sem solze v očeh«. U drugom delu ovog izveštaja naglašeno je, da su usvojeni zaključci iz domena četiri tačke dnevnog reda tabora, medu kojima pod 2. tačkom: »Sklepi za zdrženje cele Slovenije«, a potom uz buran pozdrav prisutnih, pročitana su 32 telegrama upućena od uglednih političkih radnika, društava i mesta u Sloveniji, nakon čega je tabor zaključen, o čemu je na kraju izveštaja rečeno ovo: »Po taboru je trajalo petje v pozno noč. Lahoni v Trstu pa so se ta večer neki vsi poskrili, ker je nekdo raztrilos glas, da prilomasti na tisoče Slovencev nad njih. A miren Slovenec ni razsajalec, — naj vlada izdajicem odbije rogove«.¹³⁷

Nešto više od »Slovenskog Gospodara« dale su prostora taboru u Dolini »Novice«. Prvo je, naime, u ovom listu, u broju od 23. oktobra, u rubrici »Naši dopisi«, objavljen kratak izveštaj njegovog dopisnika iz Trsta, u kom je, pored obaveštenja, da Političko društvo »Edinost« zakazuje održa-

¹³⁵ »Slovenski Gospodar« 42, 17. X 1878, str. 340.

¹³⁶ o čemu je u izveštaju doslovno rečeno ovo: »Zala ves Dolina bila je cela z zelenimi vejam in slovenskimi zastavami (kterih je bilo nekoliko stotin) krasno okincana, in ves popoldan so pokali možnarji. Mično je bilo gledati, kako se je v dolgih procesijah od vseh strani shajalo ljudstvo v razni narodni obleki. Nabralo se je okoli 10.000 ljudi, med njimi 100 pevcev, ki so večjelj kmetijski fantje. Že njih pesmi pred zborovanjem oživile in navdušile so vse navzoče« (»Slovenski Gospodar« 44, 31. X 1878, str. 355).

¹³⁷ »Slovenski Gospodar« 44, 31. X 1878, str. 355 – 356.

vanje tabora u Dolini, u nedelju, 27. oktobra, sa početkom u 14,30 časova, i označavanja četiri tačke dnevnog reda ovog značajnog masovnog narodnog skupa, navedeno, da organizator iskreno želi, »naj bi se tega ljudskega shoda vdeležili bratje iz Istre, Goriškega, Kranjskega, sploh Jugoslovani vsi. Glavni cilj tega tabora je protest proti onim lahonskim rogoviležem, kateri Avstrijske primorske pokrajine drzno proglašajo za zemlje Italijanskega kraljestva«. Na kraju svog izveštaja, trščanski dopisnik ističe: »Odbor pričakuje obilega vdeleštva rodoljubov iz vseh navedenih krajev in sklepa navdušeni svoj poziv s klicem: 'Živila vzajemnost slovanska!'« Iza ovog izveštaja Uredništvo »Novica« je, u smislu komentara, dodalo ovo: »Mi pa iz Ljubljane dodajamo izraz žive želje: naj bi zlasti prvo točko sprejelo Njegovo veličanstvo tako milostljivo, da bi Habsburški dinastiji zvesto udani narod slovenski dosegel pravice, katerih že leta in leta prosi nasproti tisti stranki tujev, ki zemljo slovensko smatrajo za domeno italijansko, in ne bi dalje ostal glas njegov klic vpijočega v puščavi. Vred.«¹³⁸ Tri dana po održanom taboru u Dolini, tj. u broju od 30. oktobra, »Novice« su objavile vrlo kratak pretvod izveštaj svog dopisnika iz Trsta, koji u celini glasi: »Iz Trsta. (Tabor v Dolini) preteklo nedeljo je bil velikansk. Za danes le to: nad 10.000 taboritov se je sešlo, vse obravnave vršile so se v najlepšem redu, in med drugim sklenila se je adresa verne udanosti do njegovega Veličanstva cesarja in vkrenil protest proti lahonskim nakanom, ki rogovilijo pod firmo 'Italia irredenta'. Došlo je taboru iz mnogih krajev Slovenije telegramov, med katerima sta telegrama dr. Bleiweisa in Nabergoja isto povdarjala s krepko besedo; dr. Bleiweisov telegram: 'Italija naj vē, da živimo Slovenci, zavedni svojih pravic na zemlji slovanski' – Nabergoj pa: 'Ne Italijan, ampak Slovenec je gospod Primorskega'«¹³⁹ Dalje je ovaj dopisnik dostavio detaljan izveštaj iz Trsta 1. novembra, koga su »Novice« zbog toga podelile u dva dela i objavile u rubrici »Naši dopisi«, u brojevima od 6. i 13. novembra. Iz ovog izveštaja naveščemo ono što predstavlja dopunu već navedenog o tome taboru u našem članku. U prvom delu ovog izveštaja, kao najvažnije, navedeno je, da je govornik, A. Trobec, »posestnik iz sv. Ivana pri Trstu«, predložio da tabor usvoji ovo: »Naj presvitli cesar pokliče na vladno krmilo take može, ki jih je volja predrugačiti sedanje vladno sistemo – drugi predlog povdarjal potrebo združenja vseh slovenskih pokrajin v eno politično in administrativno skupino »Slovenijo«, – tretji pa oporeko Tržaških okoličanov zoper sklep deželnega zbora, da se Trst formalno razširi čez okolico in tako lahontvo popolnem požre Slovenstvo«. Po naglasku da je tabor usvojio Trobčeve predloge, navedeno je, da je predsedavajući tabora, Viktor Dolenc, zahteval pred prisutnima preuredenje Austro-Ugarske na federativnoj osnovi, i u tom smislu istakao: »Treba je druge sisteme: Avstrija se mora uravnati kot federalistična država z močnim enim središčem. V taki državi bi se morale osnovati deželne grupe: ena taka bi grupa bila Slovenija ali Ilirija, kakor je že hoté imenovati, in k tej grapi bi pripadali Koroško-štajerski Slovenci, Kranjsko pa celo Primorsko z Istro vred. Tako združeni bi mogli imeti svoje dobre šole, ura-

¹³⁸ »Novice« 43, 23. X 1878, str. 341.
¹³⁹ »Novice« 44, 30. X 1878, str. 348.

de itd. in jenjalo bi enkrat ono zatiranje in ono nadvladanje dveh narodov čez vse druge, ki je že postal neznosno. Mi vedno zatirani Slovenci poskušali smo nesrečo in zatorej je ne privočimo nobenemu drugemu narodu!«¹⁴⁰ U drugom delu ovog izveštaja, nakon tretiranja pitanja rada tabora po 3. i 4. tački dnevnog reda, u smislu zaključka, doslovno je navedeno sledeće: »Tako je od kraja do konca vladala navdušenost, katere vrhunec se je stekal o želji po združenju Slovencev. Narod slovenski je zopet v tem velikem shodu pokazal, da se zaveda svojih pravic, pa nikoli ne zabi verne udanosti svojemu cesarju, – kaj pa vlada? Gosp. vladni komisar je sicer zopet v tem taboru zagotavljal Slovencem vladno podporo, – al kedaj neki bodo lepe besede meso postale? Slovenci smo potprežljivi, vendar naj ne zabi sl. vlada, da potprežljivost utegne kedaj tudi konec imeti.«¹⁴¹ Osim navedenog, valja istaći, da su »Novice«, u broju od 6. novembra, u rubrici »Naši dopisi«, objavile izveštaj svog dopisnika iz Gorice od 3. novembra, u kome je navedeno, da je tabor u Dolini imao veoma snažan odjek u Gorici, kako medu Slovincima tako i Italijanima. Slovenci su oduševljeno primili zaključke ovog masovnog narodnog zabora, a Italijani se prema taboru neprijateljski odnose, ističući da je do takvog stava sa njihove strane došlo otuda što se na njemu osetila snažna prisutnost panslavističke ideje.¹⁴²

Bez obzira na svoju ideoološko-političku opredeljenost, kako se može, uopšte uzev, zaključiti na osnovu navedenih podataka objavljenih u slovenačkim listovima tokom 1878., ogromna većina slovenačkog javnog mnenja stajala je na poziciji neophodno potrebne odsudne borbe protiv italijanskog irredentizma, koji je već u januaru 1878. ispoljio svoje imperijalističke nameire, u prvom redu prema Trstu i njegovoj okolini, a uskoro zatim i prema celom Slovenskom Primorju i Istri. Naravno, primorski Slovenci su stajali u prvom borbenom ešelonu i, zaista, tokom 1878. ispoljili su veoma visoku borbenu svest i gotovost da brane svaki pedalj svoje zemlje. Kako se vidi iz sadržaja napisa i saopštenja, koji tretiraju ovo pitanje, objavljenih u »Slovenskom Narodu«, »Soči«, »Edinosti«, »Slovcu«, »Novicama« i »Slovenskom Gospodaru«, borbu primorskih Slovenaca podržali su vrlo energično njihovi sunarodnici iz svih drugih pokrajina, odnosno sa vascele slovenačke etničke teritorije. Naročito treba naglasiti, da je takva orientacija slovenačkog, a takođe i dobrog dela Hrvata u Istri, stanovništva došla do izražaja na velikim narodnim zborovima, odnosno taborima: u Kojskom, 31. marta; Kobaridu, 7. aprila i u Dolini, 27. oktobra 1878. Takav stav je ispoljen i na narodnim skupovima, održanim u vezi proslave carevog rodendana, 19. avgusta 1878., zabavama, koje su povremeno organizovale mahom čitaonice sa izvođenjem kulturno-umetničkih programa itd. Sve te manifestacije, bez obzira na njihovu legitimističku ljušturu, samom okolnošću da su okupljale mnogobrojne učesnike, neumitno su pozitivno delovale na jačanje slovenačke nacionalne svesti, praćene sa porastom odlučnosti u zahtevima od bečke vlade da konačno dâ svoju saglasnost za stvaranje Ujedinjene Slovenije.

¹⁴⁰ »Novice« 45, 6. XI 1878, str. 357.

¹⁴¹ »Novice« 46, 13. XI 1878, str. 364.

¹⁴² »Novice« 45, 6. XI 1878, str. 357.

je, kako se vidi iz ne tako malog broja napisu, objavljenih u ondašnjim slovenačkim listovima, o kojima smo najneophodnije rekli u ovom sastavu.

Kako smo već naglasili u svom članku, malobrojni srpski listovi koji su tokom 1878. izlazili u Srbiji i Vojvodini, angažovani skoro isključivo na objavljuvanju saopštenja i napisu o dogadajima vezanim za veliku križu na Istru,¹⁴³ koja je bila na izmaku, o borbi Slovenaca protiv italijanskih iridentističkih pretenzija na delove slovenačke etničke teritorije veoma su malo ili, gotovo, nimalo obaveštavali svoje čitaocе.¹⁴⁴ Pored toga, valja imati u vidu, da je Italija bila skoro bezrezervno na strani ustanika u Hercegovini i Bosni, Srbiji i Crne Gore u njihovoj borbi pritiv Turske,¹⁴⁵ radi čega je, kako se vidi iz beogradskog »Istoka« i novosadske »Zastave«, veći deo srpskog javnog mnenja u Kneževini Srbiji i Vojvodini, pogoden dodelom Austro-Ugarskoj na Berlinskom kongresu okupacionog mandata za Bosnu i Hercegovinu, stajao na pozicijama politike »Italia irredenta«, ispoljene u podupiranju italijanskih iridentističkih zahteva za pripajanje Italiji Južnog Tirola, Slovenskog Primorja i Istre.¹⁴⁶

U vreme priprema za održavanje Berlinskog kongresa i tokom njegovog zasedanja, savremeni srpski listovi u Srbiji i Vojvodini veoma su malo objavili saopštenja i napisu u vezi antiaustrijskih i antislovenačkih poduhvata koji je organizovala »Italia irredenta«. Tako su, na primer, »Srpske Novine«,

¹⁴³ što potvrđuje konstatacija u uvodniku »Nesto iz Austro-Ugarske«, objavljenom u organu srpskih liberala, početkom maja, koja glasi: »Uz grmljavinu topova na Balkanskom poluostrvu i pregovora o konačnom miru ne mogosmo se izbliže osvrnuti na dogadaje u susednoj nam Austro-Ugarskoj. Danas nam izlazi kao svršen fakt mnogo šošta, što je pre bilo samo presumpтивно« (»Istok« 47, 26 (8. V) IV 1878).

¹⁴⁴ Opširnije o tome kao i o listovima koji su u to vreme izlazili u Srbiji i Vojvodini, v. P. Luković, Borba Slovenaca za Ujedinjenje Sloveniju..., str. 196 – 199.

¹⁴⁵ što najbolje potvrđuje činjenična okolnost učestovanja dobrovoljaca Garibaldinaca u ustaničkim redovima u Hercegovini 1875., i srpske vojske na Drini 1876., formiranju odbora širom Italije za pomoć ustaničkom pokretu itd. (up.: G. Novak, Italija prema stvaranju Jugoslavije, deo I 1875 – 1876, Zagreb, 1921, str. 84–130; K. Gruijić, Dnevnik iz hercegovačkog ustanka (od 6. avgusta do 16. oktobra 1875. godine), predgovor i komentar napisao Petko Luković, Beograd, 1956, str. 8, 11–14, 16, 118, 129, 143, 148, 176, 179–180, 185, 195–198, 203, 211–213, 221–222, 226, 229, 234; Dj. Barbanti-Brodano, Garibaldinci na Drini 1876., preveo s italijanskog Miodrag R. Ristić, Beograd, 1958, str. 17–19, 77–257).

¹⁴⁶ U »Istoku« je, na primer, otvoreno izraženo podrška italijanskom iridentizmu u napisu »Italia irredenta«, u broju od 14/26. jula i u uvodniku bez naslova, u broju od 26 (7. avgusta) jula, gde je, pored ostalog, navedeno ovo: »Italija je od prvog pucnja hercegovačke puške pokazala svoje simpatije prema ugnjetenim narodima Balkanskog poluostrva, prema junackim sinovima Crne Gore, Srbije i Rusije, ona je prigrlila k srcu stvar humaniteta i slobode, ali je ipak primivši pozivnicu za Berlinski kongres, vrdo naumila raditi za mir i pokazati svoju nekoristoljubivost.« Novosadska »Zastava« je već u broju od 16/28. maja objavila napis »Šta hoće Austro-Ugarska?«, u kome je istaknuto, da je veći broj italijanskih listova otvoreno naglasio, aludirajući na nameru Beća da okupira Bosnu i Hercegovinu, da Italija »neće dopusiti, da Adriatičesko more postane austrijsko jezero«, što je »od velike važnosti, jer u Italiji vladine osnove i nazori s narodnim doista ne stoje u dijagonalnoj opresi, kao u drugoj kojoj državi«. Dalje je, u broju od 28 (9. avgusta) jula ovog lista, u rubrici »Politički pregled«, navedeno, da je Italija bila na strani ustanika, Crne Gore, Srbije, Rumunije, Bugarske i Grčke, a meseč dana docnije u ovom najčitanijem srpskom listu objavljen je uvodnik s naslovom »Na italijanske manevre«, u kome je navedeno, da italijanski listovi s pravom ističu, da će austrougarskom okupacijom Bosnu i Hercegovine biti Italija ugrožena, budici da Monarhija dobija dalmatinsko »zaledje« i mogućnost da utvrdi i »silno ojača svoj položaj na istočnoj obali Jadranskog mora, odkuda bi po volji gospodarstvo mogla na tome moru«. Nadalje je tamo, uz puno odabranje, što se tiče reagovanja »Italia irredenta« na odluke Berlinskog kongresa, navedeno ovo: »Iz te zebnje ponikla je u Italiji ona povika na Austro-Ugarsku i potreba, da i Italija nade naknade, kako bi međusobne snage ostale i posle bosanskog poseduću u sarazmerju, da jedno drugom vagu držati mogu. Otuda je povika, da se Trentino i Trst imaju priljubiti Italiji, kojoj po narodnosnom načelu pripadaju« (up.: »Istok« 80, 85 od 14/26. i 26 (7. VIII) VII 1878; »Zastava« 76, 117, 134 od 16/28. V. 28 (9. VIII) VII i 27 (8. IX) VIII 1878).

ne«, u broju od 9/21. marta, u rubrici »Politični pregled«, kratko saopštile svojim čitaocima, da se od italijanskih provladinih listova osporava tačnost vesti da je Garibaldi pisao predsedniku italijanske vlade »radi Trentina«, tj. njegovog ustupanja Italiji.¹⁴⁷ Organ srpskih konzervativaca u Vojvodini, nemirljivi protivnik Mileticeve »Zastave« i zagovornik austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, »Srbski Narod«, bio je protivan tome, da Monarhija ustupi Italiji granične delove svoje teritorije. Tako je, u broju od 18 (2. marta) februara, u ovom listu u rubrici »Strane novosti«, kratko navedeno, da Nemačka neće dozvoliti da Italija oficijelno zahteva od Austro-Ugarske bilo kakve teritorijalne ustupke, dok je u brojevima od 5/17. i 12/24. jula istaknuto, da u Italiji vlada veliko nezadovoljstvo što je Engleska na Berlinskom kongresu dobila ostrvo Kipar.¹⁴⁸ »Zastava« je, u broju od 27 (9. jula) juna, u rubrici »Politički pregled«, kratko saopštila, da se u Rimu pripremaju protivaustrijske demonstracije.¹⁴⁹ Kako stoji u objavljenom saopštenju u temišvarskom »Narodnom Glasniku«, koji je bio umereniji protivnik austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine od »Zastave«, u broju od 30 (12. jula) juna, u rubrici »Telegrafske depeše«, dodela Engleskoj ostrva Kipra izazvalo je veliko ogorčenje u Italiji, a sedam dana docnije, u uvodniku ovog lista s naslovom »Posle kongresa«, istaknuto je, da Francuska i Italija nisu na Kongresu ništa dobile od turske zaostavštine. Zbog toga je naročito Italija postala zavidna Monarhiji što je na Kongresu dobila okupacioni mandat za Bosnu i Hercegovinu. »Italija tako izgleda«, kako se ističe u ovom uvodniku, »kao kakav čovek, koji se naglo obogati pa mu još nije dosta, više traži, bogastvo mu je prešlo u strast«.¹⁵⁰

Nakon završetka rada Berlinskog kongresa, u srpskim listovima, u Kneževini Srbiji i Vojvodini, primetan je znatno veći broj objavljenih saopštenja i napisu o antiaustrijskim demonstracijama po gradovima u Italiji i ispoljenim zahtevima od demonstranata da se Južni Tirol, Trst, Gorica i Istra pripoje Italiji. Izuzev »Srpskog Naroda«, ostali listovi u Srbiji i Vojvodini u to vreme su, budući da su bili protivnici austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, podržavali italijanske iridentističke zahteve od Monarhije. Tako je u napisu »Italia irredenta«, objavljenom u »Istoku«, u broju od 14/26. jula, istaknuto, da su gotovo u svim većim gradovima u Italiji održane masovne antiaustrijske demonstracije, na kojima je zahtevano da Austrija ustupi Kraljevini Italiji Južni Tirol, Trst, Goricu i Istru i da su demonstrantima prispeti telegrami podrške od Giuseppea Garibaldija i drugih uglednih italijanskih političkih radnika. Iako je u ovom napisu, bez ustezanja, ispoljena podrška italijanskim demonstrantima, ipak je u ovom broju pomenutog lista, u rubrici »Političke vesti«, navedeno, da je italijanska vlada protiv demonstracija, što se vidi iz tona pisanja njenih organa.¹⁵¹ Dva dana docnije, u ovom listu, u rubrici »Političke vesti«, kratko je saopšteno, da bečka vlada nije dostavila italijanskom kabinetu protestnu notu zbog demonstracija, dok je na istom

¹⁴⁷ »Srpske Novine« 54, 9/21. III 1878, str. 231.

¹⁴⁸ Up.: »Srbski Narod« 12, 47, 49 od 18 (2. III) II, 5/17. i 12/24. VII 1878.

¹⁴⁹ »Zastava« 99, 27 (9. VII) VI 1878.

¹⁵⁰ Up.: »Narodni Glasnik« 51, 54 od 30 (12. VII) VI i 7/19. VII 1878.

¹⁵¹ »Istok« 80, 14 / 26. VII 1878.

mestu, u broju od 23 (4. avgusta) jula, navedeno, da je teško verovati u to, da će Italija dobiti Južni Tirol i Trst, pošto će se Austro-Ugarska tome odlučno suprotstaviti uz moćnu podršku Nemačke.¹⁵² Službeni list Kneževine Srbije, »Srpske Novine«, objavljujale su kratka saopštenja o antiaustrijskim demonstracijama u Italiji, ne upuštajući se u komentarisanje tih pojava. No, bez obzira na to, ipak je primetno, da su simpatije i ovog lista bile na strani Italije. Tako je u rubrici »Politični pregled« ovog lista, u broju od 7/19. jula, kratko navedeno, da italijanska vlada razmatra položaj svoje zemlje posle završetka rada Berlinskog kongresa, a pet dana docnije, na istom mestu, navedeno je da »italijanski republikanci prireduju javne zborove u celoj Italiji«, na kojima prisutni odlučno traže »prisajedinjenje Trienta Kraljevini Italiji«, a dan docnije, na istom mestu, navedeno je, da iz Italije svaki dan stiže »depeše o rezolucijama raznih javnih zborova, u kojima se ogleda velika razdraženost, žudnja za prisajedinjenjem Trsta i Trentina i negodovanje protiv nekih kongresnih odluka«. Tamo je navedeno i to, da italijanska vlada »ne odrjava te agitacije, ali nije u stanju da stane na put tim izjavama narodnim«.¹⁵³ Dalje je u ovom listu, u rubrici »Politični pregled«, u broju od 16/28. jula, istaknuto bez komentara, da listovi italijanske vlade odlučno osudjuju antiaustrijske demonstracije u Italiji, a devet dana docnije, na istom mestu, rečeno je, da se bečka vlada zadovoljila izvinjenjem italijanske vlade što je došlo do antiaustrijskih demonstracija, dok je, u broju od 4/16. avgusta, navedeno, da će možda Italija dobiti Tunis, kako bi poboljšala svoj položaj u Sredozemlju.¹⁵⁴

Nakon završetka rada Berlinskog kongresa, novosadska »Zastava« je objavila ovelik broj saopštenja o italijanskim iridentističkim demonstracijama i o nezadovoljstvu italijanskog naroda odlukama Berlinskog kongresa. U broju od 5/17. jula ovog lista, u rubrici »Politički pregled«, navedeno je, da je Italija nezadovoljna što je Kongres dodelio Engleskoj Kipar, a Italiji i Francuskoj ništa, dok je u narednom broju, u uvodniku »Posle kongresa«, navedeno, da je Kongres prema Francuskoj i Italiji bio nepravičan i da je italijanski narod ogorčen zbog predstojeće austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine.¹⁵⁵ Dalje je, u uvodniku bez naslova, objavljenom u ovom listu, u broju od 11/23. jula, navedeno, da se u Rimu, Ravenni, Livornu i drugim italijanskim gradovima održavaju antiaustrijski mitinzi i da je iz Napulja izdao Garibaldi proglaš, »kojim poziva Italijane, da podignu spomenik onim Trentincima i južnim Tirolecima, koji su pali u borbi za slobodu Italije«, a dan docnije, u rubrici »Politički pregled«, rečeno je, da dogadaji u Italiji prelaze lokalne okvire, dok je u istom broju, u rubrici »Novije«, podvućeno, da se najnoviji antiaustrijski miting u Rimu završio rezolucijom, nakon čitanja telegrama »odbora iz Trsta i Trijenta«, »da Trst i Trijent valja da se oslobođe tude vlasti«.¹⁵⁶ U rubrici »Politički pregled«, u broju od 14/26. jula ovog lista, navedeno je da se antiaustrijske demonstracije održavaju i na području

¹⁵² Up.: »Istok« 81, 84 od 16/28. i 23 (4. VIII) VII 1878.

¹⁵³ Up.: »Srpske Novine« 149, 153, 154 od 7/19, 12/24. i 13/25. VII 1878, str. 653, 672, 676.

¹⁵⁴ Up.: »Srpske Novine« 157, 163, 172 od 16/28, 25 (6. VIII) VII i 4/16. VIII 1878, str. 692, 727, 764.

¹⁵⁵ Up.: »Zastava« 104, 105 od 5/17. i 7/19. VII 1878.

¹⁵⁶ Up.: »Zastava« 107, 108 od 11/23. i 12/24. VII 1878.

Venecije i Lombardije, a dva dana docnije, da će italijanski kabinet verovatno demisionirati zbog demonstracija, pa potom u narednom broju je istaknuto, da se, navodno, formira u Italiji Dobrovoljačka legija, koja će izvršiti napad na austrougarske trupe dislocirane u Dalmaciji, kako bi se osujetila austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine, dok je u broju od 19/31. jula navedeno, da su 15/27. jula u Rimu obnovljene antiaustrijske demonstracije kao odgovor na rešenost Habsburške Monarhije da okupira navedene turske periferne provincije.¹⁵⁷ U uvodniku »Na italijanske manevre«, objavljenom u ovom listu, u broju od 27 (8. septembra) avgusta, nakon navođenja da će »s one strane Alpa« uskoro održati manevre preko 100.000 italijanskih vojnika, što je prouzrokovalo uznemirenost u Beču, naglašeno je, da se Italija zalaže za uređenje jugoistočne Evrope na temelju prirodnog prava, te se ničim ne može opravdati okupacija Bosne i Hercegovine od austrougarskih trupa. Međutim, budući da je to već stvarnost, Italija s pravom traži naknadu, te se neće odreći zahteva da mirnim putem dobije Trst i Južni Tirol, bez obzira na to što Bismarck stoji na strani Austro-Ugarske.¹⁵⁸ Nadalje je u ovom listu, u broju od 3/15. septembra, u rubrici »Politički pregled«, navedeno, da je tajna organizacija »Italia irredenta«, navodno, vešto uspela da podmetne na pisaci sto austrijskog cara pismo, datirano sa 3/15. avgusta 1878, u kome se u decidiranoj formi zahteva od Monarhije da ustupi Južni Tirol Italiji, a u sledećem broju, da je Giuseppe Garibaldi iz Caprere uputio građanima Djenove (Genove) pismo, 26 (7. septembra) avgusta, u kome je, navodno, istaknuta potreba da Italija protiv Austro-Ugarske povede borbu na život i smrt, kako bi joj se vratile njene pokrajine.¹⁵⁹ U brojevima od 6/18. i 13/25. septembra ovog lista, navedeno je, da se italijanska vlada ograduje od antiaustrijskih demonstracija, što ne može doprineti izglađivanju sporu, jer je italijanski narod odlučan u svojim zahtevima da Monarhija vrati Italiji sporne teritorije, što potvrđuju obnovljene antiaustrijske demonstracije u Rimu, 15/27. oktobra, kako stoji u ovom listu, u broju od 18/30. oktobra, u rubrici »Novije«.¹⁶⁰ Konačno, ovaj list se osvrnuo i na borbu primorskih Slovenaca protiv italijanskih iridentista, objavivši vrlo kratko saopštenje bez komentara, u broju od 19 (1. oktobra) septembra, u rubrici »Novije«, koje doslovno glasi: »Gorički zemaljski sabor doneo je jednoglasan zaključak kojim osuđuje italijanske demonstracije i izražuje lojalnost prema dinastiji i državi.«¹⁶¹ U nekoliko brojeva »Narodnog Glasnika«, od druge polovine jula do druge polovine septembra 1878, objavljena su kraća saopštenja bez komentara, u kojima je, uglavnom, navedeno ovo: da su po svim većim gradovima Italije organizovali »radikalci« antiaustrijske demonstracije sa zahtevom, da se

¹⁵⁷ Up.: »Zastava« 109, 110, 111, 112 od 14/26, 16/28, 18/30. i 19/31. VII 1878.

¹⁵⁸ »Zastava« 134, 27 (8. IX) VIII 1878.

¹⁵⁹ Up.: »Zastava« 138, 139 od 3/15. i 5/17. IX 1878.

¹⁶⁰ Up.: »Zastava« 140, 144, 164 od 6/18, 13/25. IX i 18/30. X 1878.

¹⁶¹ »Zastava« 147, 19 (1. X) IX 1878.

Kako javlja dopisnik u svom »izv. dopisu« iz Gorice od 2. oktobra, koga je slovenački dnevnik objavio kao članak s naslovom »Goriški deželni zbor«, tri dana docnije, Goriška pokrajinska skupština je zasedala 28. septembra, te je tom prilikom jednoglasno oštro osudila antiaustrijske i antislovenačke italijanske iridentističke demonstracije na teritoriji Goriške pokrajine, kojom prilikom »nolens volens« vzdignili so se tudi oni italijanski poslanci zato, kateri morda še z dopadljivim očesom gledajo laško rogovljenje goriških Italijanisimov. (»Slovenski Narod« 229, 3. X 1878).

Kraljevini Italiji pripove Trst i Južni Tirol; da Giuseppe Garibaldi u svojim proglašima, izjavama i pozdravnim telegramima, upućenim demonstrantima, zahteva da Italija zarati protiv Austro-Ugarske da bi dobila svoje teritorije; i da italijanska vojska u severnoj Italiji izvodi manevre, koji predstavljaju uobičajene vojne vežbe te nisu upereni protiv Habsburške Monarhije.¹⁶² Valja istaći to, da je »Narodni Glasnik« poklonio veliku pažnju taboru u Dolini, 27. oktobra, kako u obaveštenju o datumu održavanja ovog tako značajnog masovnog narodnog skupa, tako i o njegovom toku i akceptiranim zaključcima, o čemu smo dovoljno u svom članku rekli, uz naglasak, da je u listu došla do punog izražaja simpatija prema borbi primorskih Slovenaca protiv nasrtljivog italijanskog iridentizma.¹⁶³ Konzervativni list, »Srbski Narod«, stojeći na pozicijama politike bečke vlade, osudjavao je antiaustrijske demonstracije u Italiji. U rubrici »Pregled novina«, u broju od 15/27. jula ovog lista, navedeno je, da se širom Italije izvode antiaustrijske demonstracije s kojima italijanska vlada nema ničeg zajedničkog, a u rubrici »Najnovije«, da je italijanski narod bez razloga nezadovoljan odlukama Berlinskog kongresa, pa potom u sledećem broju, u rubrici »Pregled novina«, napomenuto je, da javno mnenje Evrope osuđuje antiaustrijske demonstracije u Italiji, dok je u rubrici tog istog broja »Strane novosti«, podvučeno, da u Bergamu, Brescii, Veroni i Vicenzi deluju tajni odbori za ostvarenje programa »Italia irredenta«, na čijoj političkoj platformi stoje i pristalice Giuseppe Garibaldija, jer su neprijatelji Austro-Ugarske.¹⁶⁴ Dalje je u ovom listu, u broju od 29 (10. avgusta) jula, u rubrici »Strane novosti«, navedeno, da je Italija bila na strani ustnika, Srbije, Crne Gore, Rusije i Rumunije u njihovoj borbi protiv Turske, a takođe i to, da je Bismarck odlučno odbio da se zauzme za teritorijalno proširenje Italije na račun Monarhije, a u narednom broju istaknuto je, da u Italiji »pomamni duhovi ne miruju«, jer su pred dolazak italijanskog kralja u Veneciju na uglavima ulica u ovom gradu bile ispisane parole: »U Trient!«, »U Trst!«, »U Istriju!«¹⁶⁵ U broju od 12/24. avgusta ovog lista, u rubrici »Strane novine«, sa zadovoljstvom je konstatovano, da organi italijanske vlade ističu saglasnost zvanične Italije sa austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, a u broju od 2/14. septembra, u istoj rubrici, istaknuto je, da su proiroidentistički listovi u Italiji ispoljili želju da njihova država zarati protiv Austro-Ugarske, ako joj na miran način ne »ustupi Trst i Trentino«, čega se ne treba bojati, jer je borbenost italijanske vojske na vrlo niskom nivou, što »su pokazale naše pobede kod Custoze i ostrva Lise«.¹⁶⁶ Napokon, treba reći i to, da je ovaj list, u broju od 11/23. oktobra, obavestio svoje čitaće o tome, da će se održati tabor u Dolini kod Trsta, 27. oktobra 1878., o čemu smo potrebbno rekli u svom članku.¹⁶⁷

¹⁶² Up.: »Narodni Glasnik« 55, 56, 57, 58, 76, 78, 81 od 9/21, 12/24, 14/26, 16/28, VII, 27 (8. IX) VIII, 1/13, i 8/20. IX 1878.

¹⁶³ Up.: »Narodni Glasnik« 96, 100 od 13/25. i 22 (3. XI) X 1878; P. Luković, Borba Slovenaca za Ujedinjenju Sloveniju . . . str. 196-199.

¹⁶⁴ Up.: »Srbski Narod« 50, 51 od 15/27. i 19/31. VII 1878.

¹⁶⁵ Up.: »Srbski Narod« 53, 54 od 29 (10. VIII) VII i 2/14. VIII 1878.

¹⁶⁶ Up.: »Srbski Narod« 57, 61 od 12/24. VIII i 2/14. IX 1878.

¹⁶⁷ Up.: »Srbski Narod« 71, 11/23. X 1878; P. Luković, Borba Slovenaca za Ujedinjenju Sloveniju . . . str. 196.

Dakle, veći deo srpskog javnog mnenja u Kneževini Srbiji i Vojvodini, sudeći po sadržaju objavljenih saopštenja i napisa u ondašnjim srpskim listovima, sem nekoliko izuzetaka vezanih za tabor u Dolini, ozlojedenog zavojevačkom politikom Habsburške Monarhije na Balkanskom poluostrvu, ispoljenom u okupaciji Bosne i Hercegovine, podržavao je italijanske teritorijalne pretencije na austrijske jugozapadne delove. U ovom čine izuzetak srpski konzervativni krugovi u Vojvodini, koji su oštro osudivali delovanje organizacije »Italia irredenta« i osporavali pravo Italije da od Monarhije traži bilo kakve teritorijalne ustupke.

**ALCUNI DATI SUPPLEMENTARI SULLA LOTTA DEGLI SLOVENI NEL
1878 CONTRO LE PRETESE IRREDENTISTICHE ITALIANE NEI
TERRITORI SLOVENI, E I SUOI RIFLESSI PRESSO IL POPOLO SERBO
NELLA SERBIA E NELLA VOJVODINA**
(Sommario)

Così come nella prima pure in questa seconda parte l'autore ha potuto constatare, in base ai dati dei giornali sloveni di quel periodo, che agli inizi del 1878 avevano cominciato ad agire nel territorio del Litorale sloveno e dell'Istria le associazioni 'Italia irredenta', che provvedevano all'organizzazione di dimostrazioni antiaustriache e antislovene, alla diffusione di volantini, all'affissione di manifesti ecc., e avanzavano la richiesta dell'annessione all'Italia del Trentino - Alto Adige, di Trieste, di Gorizia e dell'Istria. Gli sloveni contrastarono efficacemente l'azione degli irredentisti italiani specialmente con i 'tabori' (grandiosi comizi popolari all'aperto) che si tennero il 31 marzo a Kojsko (Quisca), il 7 aprile a Kobard (Caporetto) e il 27 ottobre a Dolina (San Dorligo della Valle) presso Trieste; con solenni celebrazioni del compleanno dell'imperatore, che ebbero luogo il 19 agosto in molte città del Litorale sloveno e dell'Istria; con manifestazioni culturali e artistiche organizzate dalle 'čitalnice' (Circoli di lettura) ecc. Nella seconda parte dello scritto, molto più breve, viene accertato che i giornali serbi del Principato serbo e della Vojvodina, indignati contro l'Austria-Ungheria a causa dell'entrata delle sue truppe d'occupazione nella Bosnia e Erzegovina, sostenevano le pretese irredentistiche italiane sul Trentino - Alto Adige, Trieste, Gorizia e l'Istria. Fa eccezione solo il foglio conservatore 'Srbski Narod' il quale, favorendo apertamente e senza riserve l'occupazione austriaca della Bosnia e Erzegovina, si mostrava decisamente contrario alle pretese degli irredentisti italiani sulle province austriache. Oltre a ciò, il 'Narodni Glasnik' di Timisoara dedicò grande attenzione al 'tabor' di Dolina e manifestò un'insolita simpatia per la lotta degli sloveni del Litorale contro l'irredentismo italiano.

HRANILNICA IN POSOJILNICA V MIRNU
Pravna ureditev in poslovanje

Pavel Budin

2. del:

Posojilnica in Čevljarska zadruga v Mirnu

Širok in pester je bil splet razmerij, ki je povezoval mirensko Čevljarsko zadrugo v vsem obdobju njenega delovanja s Posojilnico. Čevljarska zadruga je bila ne le član Posojilnice, ampak tudi njen glavni poslovni partner. Predvsem je Posojilnica zadrugo izdatno kreditirala, da je ta zmogla prebroditi marsikatero denarno krizo. Od ustanovitve dalje se je v razvoju Čevljarske zadruge pojavljalo nešteto težav in ovir. Stroškov je bilo veliko, obratovanje pa ne toliko uspešno, da bi jih lahko krila, poleg tega je zadruga mnogo izgubila tudi pri dolžnikih. Nastajale so izgube, ki so grozile celo s konkurzom. Tako je bilanca za leto 1911 pokazala kar 33.626 K 76 vin. izgube, kar bi že terjalo prijavitev konkurza. Preprečiti ga je bilo mogoče le tako, da so člani zadruge pokrili izgubo iz lastnih sredstev; med drugim so svoje deleže odpisali in vplačali nove. Z odpisom deležev se je odbor ukvarjal že prej – tako je ob obravnavanju računskega sklepa za leto 1910 sklenil: »Ker izkazuje račun zgubo ter je bila tudi l. 1909 zguba sklene odbor, da se odpisne polovica deležev v smislu zadružne postave, ter bodo morali zadružniki polovico deležev doplačati.« Šele naročilo vojaških čevljev v avgustu 1914 je zadrugo rešilo denarnih zadreg. Kljub temu, da je bila skoraj polovica članov in delavcev zadruge mobiliziranih, se je obratovanje v nekaj mesecih izredno povečalo. Odbor je sklenil »vzeti kolikor mogoče novih delavcev« in nabaviti nove stroje. O ugodnem finančnem premiku priča odobritev večjih denarnih nagrad posebej zaslužnim članom, ker so imeli »zadnje čase veliko opravila in ogromno truda«. To je bilo sklenjeno na zadnji seji leta 1914 (15. decembra), že na prvi naslednji seji (6. januarja 1915) pa so določili, »da se vsakemu članu plača poleg navadne plače še 200 K na mesec« (tudi članom pri vojakih »v podporo«), delavcem pa se je priznala novoletna nagrada.

Največkrat pa si je zadruga v stalnih denarnih krizah pomagala s posojili. Neštetokrat je vzela kredit pri domači Posojilnici (nekajkrat tudi tako, da je načelnik obeh ustanov Ivan Rojec vzel posojilo na svoje ime za zadrugo), vendar niti to ni zadoščalo. Za kredit je zaprosila tudi pri Centralni posojilnici v Gorici, pri Podružnici ljubljanske kreditne banke v Gorici, leta 1912 pa je poverila načelniku, »da poišče pri kakem denarnem zavodu v Gorici, v Ljubljani ali v Trstu posojilo na tek. račun do 25.000 K, da zmore zadruga plačevati per cassa svoje račune ter s tem dobiti si 2% sconto«, v letu 1913 pa je poleg podpore dobila tudi posojilo od »c.k. ministrstva za javna dela«, večkrat je jemala kredit tudi pri neki zasebni posojiljemalki. Več o posojilih pri domači Posojilnici glej v naslednjih poglavjih.

Že v svojih temeljnih potrebah (zemljišču in sredstvih za zidanje skupne delavnice) se je Zadruga obrnila na Posojilnico. V novembru 1908 je odbor slednje obravnaval prvo prošnjo novoustanovljene »Čevljarske zadruge v Mirnu, registrovane zadruge z omejeno zavezo«, ki se je glasila:

- »a.) da bi hranilnica in posojilnica ji prodala potreben del zemljišča parc. štv. 309 d. o. Miren s pravico do vode Vipave, t.j. s parc. št. [353].
- b.) prosi posojila 20.000 – 25.000 K. da sezida skupno delavnico na parc. štv. 309.

Pogoji:

- a.) posojilnica naj se vknjiži na I. mesto na vse nepremičnine t.j. na zemljišče in delavnico, ki se sezida z izposojilom
- b.) vsi društveniki s svojimi zak. ženami – oziroma primernimi poroki se zavežejo vsi za enega in eden za vse, da se bodo $5\frac{1}{2}\%$ obresti izposojila točno plačevali, ako ne bi mogla 'Čevljarska zadruga' zadostiti svoji dolžnosti, t.j. plačevati letne obresti in vsako leto vsaj po 1000 Kron dati na račun..

Posojilnica je prošnjo sprejela z naslednjimi pogoji:

- »1.) Parc. štv. 309 odstopi toliko, kolikor je ne bo sama hranilnica rabila za zgradbo svojega poslopja in dvorišča, kakor določi na licu mesta načelnstvo.
- 2.) Do parc. štv. 353 si pridrži načelnstvo pravico sužnjosti (servitute) ter proda za 100 K.
- 3.) Posojilnica odstopi zemljišče po 2000 K njivo.
- 4.) Glede posojila se določi tole:
 - a) Posojilo se da na vknjižbo na I. mesto po $5\frac{1}{2}\%$.
 - b) Vsi društveniki in njihove žene oziroma še poroki se morajo še posebej zavezati, da stojijo s svojim premoženjem kot poroki, da se bodo obresti resnično plačevali.
 - c) Zadruga mora po treh letih dati na račun posojila vsaj 1000 Kron na leto.
 - č) Hranilnica ima pravico iztirjati svoj denar, kakor hitro spozna, da ji preti kaka nevarnost za posojilo, t.j. ako pride zadruga v kak neljub in gospodarsko nevaren položaj.
- 5.) Si pridrži dostaviti še kako formalno točko po nasvetu izvedencev; ter pravico do polovice zida, ako bi rabila za svoje poslopje.«

Tako je torej odločila Posojilnica. Stvar se je potem še nekaj časa vlekla, ker zasledimo njeno rešitev v zapisnikih odbora Čevljarske zadruge šele 25. februarja 1910, kjer beremo:

»Zemljišče parc. štv. 309 kar se ga je odmerilo odstopi hranilnica in posojilnica v Mirnu pod naslednjimi pogoji:

- 1.) Zemljišče odstopi hranilnica Čevlj. zadrugi po 2000 K njivo.
- 2.) Do dela parc. štv. 353 'pri Vipavi' si pridrži hranilnica pravico do vode, t.j. da vzajema vodo kakor do sedaj – ter se ta del proda za 100 K
- 3.) Odkupnino plača Čevljarska zadruga v treh letih
- 4.) Na stavbo in zemljo se vknjiži hranilnica in posojilnica za izdano vsoto in sicer za kupnino K: 3000, za posojilo K: 32.000
- 5.) Obresti se plačujejo po $5\frac{1}{2}\%$ vknjižene vsote naprej od dneva pogodbe.

- 6.) Od ostalega posojila v znesku se mora napraviti zadolžnica, ki se obrestuje po 6% .
- 7.) Zemljiška parc. štv. 309, kar ga ima Čevljarska zadruga meri 5296 m² ali 1472 sežnjev².
- 8.) Kupnino v znesku 3000 K plača Čevljarska zadruga po l. 1911 vsako leto vsaj po 1000 K – ostalo vknjiženo svoto 32.000 K tudi vsako leto vsaj 1000 (en tisoč Kron).«

Posojila pa so se medtem že izplačevala, prvi znesek 2000 K že na Silvestro 1908. Čevljarska zadruga je vlagala nove prošnje. V juliju 1909 ji je bil odobren kredit na tekoči račun 10.000 K. V decembru istega leta je odbor Posojilnice spet razpravljal o Čevljarski zadrugi in ugotavljal: »Izdal se je za zgradbo hiše okoli 28.000 K, posodilo na kredit nad 12.000 K. Zadruga se dobro razvija in upanje je, da bo uspevala. Ker izteče sedaj v decembru več faktur, ter ne prejema še svojih tirjatev potrebuje še okoli 15.000 K kredita. Zadrugo nadzoruje naš načelnik Iv. Rojec, ter prosi v imenu odbora 'Čevlj. zadruge' posojilo 15.000 K«. Odbor Posojilnice je to pot odločil, da »se odloži sklep ter naj se povabijo vsi odborniki ter naj Č. Ž. poroča!« Na naslednji seji v januarju 1910 pa je bilo rečeno: »Odborniki so se sami prepričali pri Čevlj. zadrugi o njenem stanju, zato se dovoli izvanredno posojilo na tek. račun do 20 tisoč.« Obenem so načelniku naložili, naj zadrugo nadzoruje, v letu 1911 pa tudi opozorili, »da bi ne prišel ne on ne posojilnica v kake zadrege«. Treba je vedeti, da so letni računi Čevljarske zadruge v teh prvih letih redno izkazovali izgubo.

Po blagajniškem dnevniku je Posojilnica samo v letu 1909 izplačala Čevljarski zadrugi skupaj 47.220 K posojil. Plačala je tudi nekaj obrtnikov, ki so sodelovali pri postavljanju nove tovarne (skupne delavnice). Pozneje je nastopala tudi kot garant za Čevljarsko zadrugo pri Karlu Pollaku, ki je imel tovarni usnja v Ljubljani in Kranju in je mirenske čevljarje zalagal s surovinami. Ko je šlo za razprodajo usnja pri tvrdki Faganelli, je zadruga dobila posojilo od Posojilnice in neke zasebne posojiljemalke s pogojem, »da pride njima polovica dobička med ceno nakupa in ceno blaga danes proti šestmesečnemu plačilu«. V letu 1913 je zadruga v svojih računih ugotavljal že 76.090 K s 1 vin. dolga pri Posojilnici.

Prva svetovna vojna je prinesla radikalne premike tudi Posojilnici in Zadruzi. Najprej je leta 1914 prišlo rešilno vojaško naročilo, naslednje leto pa izselitev kraja na Štajersko: izselila se je Zadruga, izselili so se ljudje, izselila se je Posojilnica, ki je na Štajerskem delovala v sklopu Čevljarske zadruge, vendar z ločenim poslovanjem. Glede na to, da se je stanje zadruge popravilo in da se v blagajniškem dnevniku tako prej kot pozneje pojavljajo določeni, toda manjši zneski posojil zadrugi, preseneča sklep iz marca 1917, da se Čevljarski zadrugi dovoli posojilo v tekočem računu do zneska 250.000 K. Stvari so se z izidom vojne glede denarja še zapletle; vrednost krone je padla, na Štajerskem, kjer je Posojilnica ostala še precej časa po vojni, je stopila v veljavno »jugoslovanska« krona, v matičnem kraju je bila denarna enota že lira. Nekaterih zadet po pomanjkljivih zapisih v zapisnikih Posojilnice sploh ni mogoče razložiti, bistriti se začnejo stvari spet šele v letu 1922. Tedaj je Posojilnica med drugim sklenila »preklicati vsa pooblastila in koncesije dane

pred vojno (t.j. ob izbruhu vojne), tekom vojne in po vojni Čevljarski zadružni posojilnici v Mirnu, da sploh ona ne sme več izvrševati nikakih denarnih operacij v imenu posojilnice.«

Glede svoje terjatve do Čevljarske zadruge pa je Posojilnica istega leta odločila, da se zahteva od Zadruge kritje dolga »s pogodbo, na tekoči račun postavno podpisano po upravičencih (legalnih) Čevljarske zadruge in s sledenimi pogoji, ki jih mora pogodba vsebovati:

1.) Omenjeni znesek L 257.734,44 izvira iz kronske naložbe z obrestmi vred pred 3. novembrom 1918. Ta znesek se zavezuje Čevljarska zadružna v Mirnu izplačati Hranilnici in posojilnici v Mirnu s pogojem, da Hranilnica in posojilnica v Mirnu popusti Čevljarski zadružni pri končnem odplačilu L. 20.000 (dvajsetisoč lir). Ta znesek se popusti zadružni z ozirom na to, da mora ona Hranilnici in posojilnici gori omenjeni znesek izplačati po 60% ključu medtem, ko je zadružna prizadeta v toliko, da ona danes še nima zagotovila, da prejme izmenjavo po omenjenem ključu.

2.) Čevljarska zadružna se zaveže omenjeni znesek L. 257.734,44 obrestovati Hranilnici in posojilnici po 6%.

3.) Čevljarska zadružna se zaveže omenjeni znesek vračati v obrokih tedensko po L 2000 Hranilnici in posojilnici v Mirnu.

4.) Hranilnica in posojilnica v Mirnu ima pravico takoj iztirjati ostanek dolga za slučaj, da letna bilanca Čevljarske zadruge v Mirnu pokaže zgubo in sicer letno. Revizor zadružne zveze v Gorici in eden odbornik Hran. in posojilnice v Mirnu pregledata resničnost bilančnih postavk.

5.) Vse zaveze iz te pogodbe so tožilne pri Goriški sodniji.«

Ker je bilo delovanje zadruge v nadalnjem poteku uspešno, je tudi vračanje potekalo kar učinkovito. Ko je naslednje leto spet zaprosila za kredit in sicer 18.000 L, toda le »za en kratek čas«, je kot jamstvo nudila, da »pusti naprej zadolžno pismo od 60.000 vrnjenih in vknjižbo«. V letu 1925 je ostalo še približno 100.000 lir dolga in eden od odbornikov Posojilnice je predlagal, »da ker Ljudska posojilnica zaenkrat ne potrebuje vračila, naj bi se ne zahtevalo zaenkrat nobenega vračila od Čevljarske zadruge, le tedaj ko bi Ljudska posojilnica nujno potrebovala. Pogodba pa, ki je med Ljudsko posojilnico in Čevljarsko zadružno ostane veljavna«. K sreči je bil sklep, »naj se vračuje premiroma kakor do sedaj«, kajti pri zadružni je že čez nekaj let kot posledica fašističnih mahinacij prišlo do konkurza in nje premoženje se je prodalo za smešno nizko ceno.

Po priključitvi Primorske k Jugoslaviji so se mirenski čevljari ponovno organizirali v zadružno in spet so prejeli posojilo od Posojilnice, v decembru 1947 so dobili 40.000 din.

Spričo poslovne uspešnosti Posojilnice ne preseneča predlog iz leta 1922 o pristopu Posojilnice k Čevljarski zadružni. Do uresničitve predloga pa ni prišlo.

Hranilna dejavnost

Vzporedno s kreditiranjem je Posojilnica razvila tudi živahno hranilno dejavnost in zasledovala dva cilja. »Namen kmetskih posojilnic je, da navajajo ljudstvo k varčevanju. Kmetske posojilnice naj bodo torej v prvi vrsti

hranilnice.« Tako je zapisano v okrožnici Centralne posojilnice v Gorici iz maja 1902. Torej je bila vzgoja k varčevanju eden od važnih smislov delovanja posojilnic. Po drugi strani naj bi prav s hranilnimi vlogami prisluško do sredstev za svojo kreditno ponudbo. V isti okrožnici piše dalje: »Bilo bi torej proti prvotnemu namenu istih, ako bi si denar izposojale od drugih bogatih zavodov in ga posojale svojim udom. In vendar se to godi. Nekatere posojilnice imajo celo mnogo več denarja na posodo ko hranilnih vlog in deležev. To so nezdrave razmere, katere je treba polagoma izločiti.«

Razpoložljiva denarna masa in z njo pogojena kreditna ponudba Posojilnice je bila torej v veliki meri odvisna tudi od stanja hranilnih vlog. Značilno je leto 1909, ko so vloge zaostajale za dvigi, kar bo razvidno tudi iz priloge; problem je nastal zlasti zaradi dveh večjih vlog, da je morala Posojilnica potem stanje reševati z lastnim posojilom – v sejnem zapisniku je to obrazloženo tako, »da se je od zadnje seje dvignilo veliko hranilnih vlog zlasti dve večje do 20.000 K vsled česar je odbor siljen izprositi si pri 'Goriški zvezji' kredita na 50.000 v tek. računu«. Zanimivo je, da je pojav nepričakovanih večjih dvigov in zavarovanja pred njim načelstvo imelo v mislih že leta 1905, ko je določilo, da je treba vloge do 200 K odpovedati štirinajst dni prej, vloge od 200 do 1000 K en mesec prej, vloge čez 1000 K pa dva meseca prej. Načelnik je pozneje predlagal še celo daljše roke, za vlogo nad 2000 K celo šest mesecev prej. Predlog ni bil sprejet, zgornji primer pa bi kazal na to, da se tudi pri prvem določilu ni postopalo dosledno. Zgodilo pa se je tudi, da je Posojilnica pri dveh, medsebojno povezanih posojilojemalcih (Čevljarska zadružna in njen član) vezalo odobritev posojila enemu na vračanje starega posojila po drugem,« ker majhni znesek naloženega denarja ne zadostuje za vlagatelje, ki dvigajo pogosto« (primer je iz leta 1928).

Omejitev dviganja je odbor določil v avgustu 1914: »Oziraje se na vojno stanje v državi in finančne težkoče v obrti, trgovini in na denarnem trgu – poslužuje se tudi naša posojilnica sedaj veljavnega moratorija in izplačuje samo najnujnejše hranilne vloge do zneska 20 – 50 Kron. Višje hranilne vloge se ne izplačujejo – nova posojila se ne dovoljujejo – obresti zapadle naj se tirjajo ter naj se pazi na varnost posojil.« Zanimivo, da je bilo na isti seji ugotovljeno: »Vzame se z zadovoljstvom na znanje, da sedanje vojno stanje ni prav nič vznemirilo vlagateljev hranilnih vlog ter se ni prav nič vlog dvignilo izvzemši pa vlog vpoklicanih pod orožje.« Po vojni oziroma vrnitvi v domači kraj položaj zaradi zamenjave denarja ni bil še docela jasen in zato tudi tedaj omejitev dvigov, kot je razvidno iz sledečega citata: »vloge vložene na Stajerskem pred polomom pogojno priznajo a 60% v lire in se izplačuje največ do 50%«.

Kako je bilo z vzgojo k varčnosti? Centralna posojilnica je odločno pozivala k prepricevanju ljudi o pomenu varčevanja »za blagrovanje in poštenje naroda«, navajala posebej k vzgoji šolske in druge mladine in se odločila za poskusno vpeljavo »t. zv. šolskega novčića«, vzpodbjala je s primerom vari, »v katerih je vprav veliko tekmovanje v varčevanju«. V Mirnu je odbor Posojilnice avgusta 1909 sklenil naročiti 50 hranilnikov, »ki naj se razdele med člane družine, da se pospeši varčnost med ljudstvom«. Hranilne vloge je pri njej imelo tudi nekaj »čebelic«: »Čbelica del. izobraž. društva v Ko-

stanjevici na Krasu«, »Čebelica del. kat. društva v Mirnu«, »Čebelica Čevljarske zadruge v Mirnu«. Med vlagatelji je bilo tudi nekaj mladih varčevalcev označenih kot: otrok, mladenič, dijak, pekarski vajenec.

Kakor prvo posojilo je tudi prva vloga iz februarja 1898 in sicer kar velika: 700 gld. V prvih dveh letih, ko je bilo poslovanje v goldinarjih, jo je prekosila le še ena večja vloga (850 gld.), sicer pa so se pojavljale tudi zelo majhne vloge (1, 2, 3, 4, 5 gld.). Tudi pri kronah srečamo skromne vloge (4, 6, 8 K), precej je bilo vlog tudi večjih od tisočaka, največ pa je vložil neki trgovec in posestnik (6000 in 14.000 K). Še bolj pisana je lestvica vlog v lirah: veliko takih do 10, pa do 100, do 1000 in večje do 10.000 lir. Najbolj sistematični varčevalci so bili seveda pripadniki skromnejšega prebivalstva, vlagali so manjše vloge, toda pogosto (tudi redoma določen znesek, npr. 5 lir), kamor bi bilo uvrstiti tudi že omenjenih nekaj primerov otrok. Dinarsko obdobje je bilo zelo kratko, vlog malo, največ v zneskih po nekaj tisoč din.

Vloge je Posojilnica obrestovala s 4½% obrestno mero. Občni zbor je leta 1905 določil, da se pri vlogah, večjih od 1000 K, obrestna mera zniža na 4%. V knjigi hranilnih vlog je pri nekaterih večjih vlogah izrecno označeno, da se obrestujejo 4%. »Računski zaključek« za leto 1912 navaja 5% obrestno mero, za leto 1916 pa ponovno prejšnjo. S tem problemom se ponovno srečamo v zapisniku seje v juniju 1924, ko je med sklepi tudi ta, da se obresti vlagateljem plačajo po »3½% brez davka«. Za naslednje leto je odbor sklenil, da bo plačeval obrestno mero hranilnih vlog »po 4 netto«. Istega leta je tudi povišal obrestno mero vlog v jugoslovanskih kronah (dinarjih) na 3% (prej 2%).

Poklicno strukturo prebivalstva smo podrobno analizirali pri posojilojemalcih. Tu si velja ogledati še nekaj poklicev med vlagatelji: hlapec, dekla, služkinja, kuharica, »šteparica« – znacilen ženski poklic v čevljarstvu, tovarniška delavka, nadučitelj, občinski tajnik. Omeniti je tudi nekaj drugih vlagateljev, kakršnih ni med posojilojemalcii: Oskrbovalnica Vrbovec, Posredovalnica za begunce Vrbovec, Podružnica eksportne zadruge Miren, Zadruga vojnih oškodovancev Miren, Zavarovalnica za govejo živino v Mirnu, Odsek za nabavo zvonov, Klub nekadilcev v Mirnu, Živinorejsko društvo – sedež na Peči, Mladinsko društvo Miren, vse srečujemo v letih po prvi svetovni vojni.

Zelo razvejano geografsko podobo nam daje pregled krajev, od koder so bili doma vlagatelji. Takoj je treba pojasniti, da so vloge sprejemali tudi od nečlanov, kar je seveda širilo krog vlagateljev. Največ jih je seveda bilo iz domačih treh vasi (Miren, Rupa in Peč), prihajali pa so tudi že pred vojno iz drugih krajev (Gabrje pri Mirnu, Bilje, Vrtojba, Štandrež, Gorica, Trst)! Po preselitvi na Štajersko je bilo begunsko prebivalstvo v različnih krajih (Moruzije, Vrbovec, Nazarje, Rečica, Prihova, Dubletina, Pobrežje, Žlabor, Kokorje, Celje); vloge so prinašali tudi drugi begunci iz domačih goriških krajev, pa tudi begunci iz drugih krajev (npr. Sežana), med vlagatelje se je vključilo tudi nekaj domačinov s Štajerskega, posebej značilnih je še nekaj drugih vlagateljev: »vojak«, »vojak iz Brd«, »begunka, Police pri Radgoni«, »invalid, Karlovac«. Nekaj let delovanja na Štajerskem je Posojilnico zakore-

ninilo tudi tam, kar se je odražalo tudi še po vrnitvi. Treba je tudi pripomniti, da so se nekateri begunci vrnili prej, nekateri pozneje, nekateri so ostali v novih krajih za vedno. Tako pri nekaterih vlagateljih pozneje strečujemo oznako »Jugoslavija« ali »Štajersko« ipd. Vse številneje so bili tudi vlagatelji iz domačih krajev, ki so sicer nekateri vlagali že v begunstvu: Orehovlje, Bilje, Gabrje, Vrh, Sovodnje, Štandrež, Opatje selo, Lokvica, Volčja draga. Nekaj je bilo vlagateljev, ki so bili povezani z mirenskim krajem in s tem tudi z njegovo Posojilnico. Med njimi naj omenimo zlasti izseljence (več primerov žena v Aleksandriji), vložili so tudi že pred odhodom, v glavnem pa je verjetno šlo za zaslužek v zdomstvu.

Izredno pestrost srečamo tudi pri izplačilih oziroma vinkulacijah. Večina vlog sicer nima nikake opombe glede izplačila, je pa tudi cela vrsta takih s posebnimi določili oziroma pogoji izplačila. Na eni strani je nekaj primerov z opombo, da se izplačujejo prinesitelju knjižice, med njimi tudi primer, ko je lastnik vloge »neimenovan«. Precej več je opomb glede zoževanja oziroma omejevanja izplačil. Pri vlogi je bilo izrecno določeno, da se sme izplačati le lastniku knjižice ali pa njegovi ženi (možu, drugemu ožjemu sorodniku) ali tistemu, ki bi ga on pooblastil. Večkrat je bilo pri takih primerih, ki so zahtevali posebne pozornosti, že skrajna na vrhu z rdečim zapisano »pozor« ali »vinkulirano«. Nekaj takih vinkulacij oziroma vezanosti razpolaganja navajamo dobesedno: »Vinkulirana. Izplačati se sme le posestniku knjižice«, »izplačati se sme samo osebno njemu ali pa g. soprogi«, »ne sme nihče dvigniti vloge kakor le lastnica ali po nji kdo pooblaščen«, »dvig mogoč le osebno po njemu ali pa proti njegovemu pismu«, »izplača se samo njemu ali pa proti njegovemu potrdilu drugemu«, »ne sme se brez osebnega dovoljenja vlagatelja dvigniti«, »otroci ne smejo dvigniti, dokler ne bo najmlajši imel 24 let – potem šele si smejo enako razdeliti, oče in mati smejo pa vsaki čas dvigniti, če imajo potrebo«, »dokler živi mati ima ona knjižico in sin ne more dvigniti, če bi pa mati umrla, lahko sin dvigne«. V enem primeru je vlagatelj sam določil, kako naj se izplača v primeru njegove smrti, več je primerov, ko je prislo zaradi smrti vlagatelja do vinkulacije, npr.: »dokler ni zapuščina sodniškim potom rešena se ne izplača«. V listini iz leta 1917 »c. kr. okrajno sodišče Goriško, sedaj v Ljubljani« obvešča Posojilnico o smrti nekega vlagatelja ter jo naproša »naznaniti številko vloge in nje znesek na dan smrti, ter zabeležiti, da se ne sme opraviti nobeno izplačilo brez posebnega dovoljenja podpisanega zapuščinskega sodišča«. Ohranjena je tudi »prisojilna listina«, s katero »okrajno sodišče SHS v Gornjem Gradu« dovoljuje dvig vloge umrle zapustnice dediču – očetu (listina je iz leta 1919). Omeniti je še listino iz naslednjega leta okrajne sodnije v Gorici, s katero naproša, da se glede premoženja umrlega »brez odobritve tega sodišča ničesar ne ukrene in semkaj naznani, da se je vinkulacija izvršila« – pri vlogi je bilo potem res zabeleženo, »da se ne sme izplačati drugemu kakor tistemu, ki ga določi Goriška sodnija«.

Mirenski občini (županstvu) je omejitev določil deželni odbor, pri njeni vlogi je zapisano: »Vsled naročila sl. deželnega odbora v Gorici od 31. dec. 1899. štv. 6536/99 se ta glavnica ne sme izplačati brez dovoljenja deželnega odbora.« Toda tudi občina sama je postavljala omejitve (npr. »ta vloga se ne

sme dvigniti brez izrečnega dovoljenja županstva v Mirnu«). Zgodilo pa se je tudi, da je zaprosila za nakazilo določenega zneska iz glavnice določene vlagateljice »za bolniške stroške povzročene v Trstu« in v ta namen dostavila tudi njeno knjižico, katero je imela v varstvu, in izjavila, da prevzema vsakete odgovornost, ki bi nastala zaradi izplačila.

V knjigi hranilnih vlog je bilo prilepljenih več potrdil, pooblastil, poštne in druge dokumentacije, na osnovi katere je Posojilnica izplačevala vloge v posebnih okoliščinah. Vlagatelj je npr. izgubil hranilno knjižico ali ni mogel sam priti dvigniti zaradi bolezni ali oddaljenosti. Vojne razmere, begunstvo, preselitev Posojilnice na Štajersko so prebivalstvo razkropile in onemogočile normalno poslovanje. V primeru izgube knjižice je Posojilnica izplačala proti potrdilu, v katerem je podpisani potrjeval dvig, izgubo knjižice in njen popolno neveljavnost v primeru, da se ponovno pojavi. Veliko dvigov se je reševalo preko pošte; vlagatelji so prosili, naj se jim njih prihranki pošljejo po pošti ali naj jim kar Posojilnica iz njihovih vlog poravna kake dolgove. Prosili oziroma pooblaščali so, naj se izplača kaki določeni drugi osebi. Od nekega vojaka med prvo svetovno vojno je cela serija dopisnic, s katerimi prosi različne zneske – redoma dodaja, da gredo kmalu iz določenega kraja. Drugi vpoklicanec je dvakrat pisal, naj se izplača njegovo vlogo ženi. Nekateri vlagatelji so si pomagali tudi tako, da so dvigali svoje vloge kar pri Goriški zvezi, ki je med vojno imela sedež v Ljubljani.

Ob koncu tega poglavja omenimo še nekaj vlagateljev iz obdobja po osvoboditvi: Krajevni NOO oziroma Krajevni LO Miren (več vlog; pri eni je pripisano »za spomenik«), Prosvetno društvo »Novi žar« Rupa, setvena komisija, Podporno društvo Miren, »A.F.Z. Miren« (za kulturni dom).

Sklep

Naslov razprave bi na prvi pogled morda kazal na suhoparnost obravnavane tematike, v resnici pa se potem odpre širok splet zgodovinskega dogajanja, dokumentiran s številnimi podatki. Ob pristopu k nalogi niti sam nisem pričakoval take širine problematike, ki jo je bilo treba zajeti, da bi bil pojav Posojilnice obdelan čim celoviteje. Tema se tudi ustrezno prilega pravno-zgodovinskemu okviru. Za razumevanje določenih dejstev in okoliščin je bilo le-te nujno postaviti v širši zgodovinski kontekst in zato večkrat poseči v splošno zgodovinsko dogajanje. Ne manjka tipično pravnih problemov, saj neločljivo spremljajo vse delovanje Posojilnice od same registracije in drugih statusnih zadev do pravnih institutov, ki spremljajo vse finančno poslovanje, zlasti seveda kredite.

Iz vsega napisanega je moč potegniti rdečo nit, nekaj osnovnih karakteristik Posojilnice. Ta je imela zadružni značaj, bila narodno-socialno usmerjena, vodila pošteno in uspešno poslovanje. Na teh temeljih je opravila svojo zgodovinsko vlogo. Z vzgojo k varčevanju je še odločnejši preokret naredila na področju kreditne ponudbe: ubogo, revno ljudstvo je rešila odvisnosti od izposojevalcev-bogatašev, ki so jih prej izžemali z oderuškimi obrestmi in večkrat privedli tudi v gospodarski propad. Če pomislimo, da premoženska stiska često vodi tudi v čisto človeško in moralno stisko ter propadanje, je vloga Posojilnice še pomembnejša, saj je marsikatero družino rešila usodnih

posledic. Trajne zasluge pa si je Posojilnica pridobila pri reševanju večkratnih križ Čevljarske zadruge, iz korenin katere se je razvila danes velika tovarna Ciciban, ki daje kruha velikemu številu domačega in okoliškega prebivalstva.

Še posebej zanimive podatke daje obdelana snov za ožjo, lokalno zgodovino. Tako nam daje dovolj jasno podobo premoženskih razmer prebivalstva, njegove poklicne strukture, o delovanju društev in drugih organizacij, selitve na Štajersko med prvo svetovno vojno – množičnega begunškega premika, o katerem še danes večkrat pripovedujejo ljudje, poleg tega pa prinaša še mnoge podatke iz bogate preteklosti Mirna in najbližje okolice.

Načelniki posojilnice

Gotard Pavletič	(1897 – 1899)	Ivan Rojec	(1907 – 1921)
Miha Šinigoj	(1899 – 1903)	Karol Budin	(1921 – 1922)
Gotard Pavletič	(1903 – 1906)	Anton Grbec	(1922 – 1924)
Janez Podobnik	(1906 – 1907)	Oskar Pahor	(1924 – do konca)

Priloga 1, finančna preglednica Posojila – po mesecih

Ponazoritvi dinamike dajanja posojil služi ta preglednica, ki vsebuje skupne mesečne zneske danih posojil in tudi skupno letno vsoto. Prikazani sta dve zaporedni leti, ki se razlikujeta po velikem porastu prometa v drugem letu v primerjavi s prvim. K temu je največ pripomogla novoustanovljena Čevljarska zadruga, ki je takoj postala glavni partner Posojilnice. Prvo posojilo je sicer dobila že v letu 1908, toda šele prvih 2000 K, v naslednjem letu pa skupaj kar 47.220 K. Podatki so iz Posojilničnega blagajniškega dnevnika št. 2.

	1908	1909
Januarij	576 K	10.166 K
Februarij	1.650 K	5.310 K
Marec	14.371 K	1.762 K
April	2.500 K	5.820 K
Maj	4.710 K	4.510 K
Junij	1.840 K	–
Julij	2.628 K	9.800 K
Avgust	2.950 K	2.400 K
September	4.610 K	2.250 K
Oktober	1.940 K	18.820 K
November	760 K	5.700 K
December	4.458 K	10.200 K
SKUPAJ	42.993 K	76.738 K

Za primerjavo še vsota v tem letu vrnjenih posojil; znašala je 26.000 K
31 vin.

Letna vsota v tem letu vrnjenih posojil je znašala 21.330 K.

Sama Posojilnica pa si je v tem letu izposodila za 45.000 K posojil, vse od Goriške zveze. Tudi to je treba deloma povezovati s Čevljarsko zadrugo, ki je v tem letu sama zaprosila za kredit pri Goriški zvezi. Zveza je posojilo odklonila, ker so ji bile premoženjske razmere članov prisilke popolnoma neznane in je čevljarje napotila k domači Posojilnici, kateri je v ta namen povisala kredit za 10.000 K. Zanimivo je dodati, da v prejšnjem letu Posojilnica ni vzela sploh nobenega posojila za potrebe svojega poslovanja.

Priloga 2, finančna preglednica

Hranilne vloge – po mesecih

Gre za podoben prikaz kot pri posojilih; izbrani sta tudi isti dve leti. Kakor so nas pri posojilih zanimala predvsem dana posojila, bomo tu pozornost posvetili predvsem vloženim hranilnim vlogam, za primerjavo pa bomo na koncu dodali še skupno letno vsoto dvignjenih hranilnih vlog. Tudi tu so podatki iz Posojilničnega blagajniškega dnevnika št. 2.

	1908	1909
Januarij	1.950 K	Januarij
Februarij	684 K	Februarij
Marec	4.284 K	Marec
April	—	April
Maj	2.900 K	Maj
Junij	2.486 K	Junij
Julij	2.988 K 80 vin.	Julij
Avgust	5.765 K	Avgust
September	2.294 K	September
Oktobar	455 K	Oktobar
November	8.273 K 10 vin.	November
December	3.166 K	December
SKUPAJ	35.245 K 90 vin.	SKUPAJ
		50.638 K 84 vin.

Dvignjenih pa je bilo v tem letu skupaj 34.431 K 53 vin. hranilnih vlog.

Dvignjenih je bilo v tem letu skupaj 60.178 K 40 vin. hranilnih vlog, torej jih je bilo več dvignjenih kot vloženih, kar tudi deloma pojasnjuje visoki kredit, ki si ga je v tem letu izposodila Posojilnica.

Priloga 3, finančna preglednica

Skupni letni promet

1898	40.935 K 83 vin.	1910	128.215 K 36 vin.
1899	103.233 K 16 vin.	1911	142.223 K 22 vin.
1900	120.230 K 93 vin.	1912	131.260 K 68 vin.
1901	70.616 K 21 vin.	1913	124.711 K 06 vin.
1902	128.584 K 54 vin.	1914	189.944 K 74 vin.
1903	80.606 K 51 vin.	1922	586.277 L 98 cent.
1904	173.896 K 25 vin.	1931	302.553 L 97 cent.
1905	163.585 K 25 vin.	1932	372.570 L 27 cent.
1906	152.990 K 30 vin.	1933	385.404 L 89 cent.
1907	175.323 K 24 vin.	1934	537.328 L 79 cent.
1908	236.953 K 92 vin.	1935	387.227 L 40 cent.
1909	350.440 K 08 vin.		

Zaradi praznin v virih oziroma v nekaj primerih nejasnih podatkov, v tem pregledu ni bilo mogoče zajeti vseh let delovanja Posojilnice.

Priloga 4, finančna preglednica

Čisti dobiček

1898	98 K 21 vin.	1898	98 K 21 vin.
1899	119 K 77 vin.	1899	217 K 98 vin.
1900	311 K 60 vin.	1900	529 K 58 vin.
1901	91 K 71 vin.	1901	621 K 29 vin.
1902	343 K 60 vin.	1902	964 K 89 vin.
1903	391 K 51 vin.	1903	1356 K 40 vin.
1904	356 K 27 vin.	1904	1712 K 67 vin.
1905	741 K 68 vin.	1905	2454 K 35 vin.
1906	450 K 62 vin.	1906	2904 K 97 vin.
1911	626 K 85 vin.	1911	6086 K 80 vin.

Čisti dobiček se je stekal v rezervni sklad, ki je tako iz leta v leto rastel, kar je razvidno iz naslednje razpredelnice.

Rezervni sklad

Pri zaklalu ali rezervnem fondu gre seveda za stanje ob koncu leta.

VIRI IN LITERATURA

1. Arhiv Posojilnice, v zapuščini pok. Venčeslava Budina, zadnjega tajnika, na naslovu: Miren 20. V arhivu so ohranjeni: več zvezkov zapisnikov sej načelstva in občnih zborov, knjige posojal, hranilnih vlog, blagajniških dnevnikov in blagajniških razdelnikov, računski »sklepi« oziroma »zaključki« več poslovnih let, listine, izpiski s tekočega računa, dopisi, okrožnice, statut iz leta 1938. Pravila Zveze goriških zadrug in drugi dokumenti.
2. Zapisniki Čevljarske zadruge v Mirnu od 27. junija 1909 do 3. majnika 1915, sedaj pri Tomažu Vuku, pomočniku direktorja tovarne Ciciban.
3. Venčeslav Budin: Razvoj hranilništva v Mirnu, govor ob otvoritvi agencije Ljubljanske banke v Mirnu v avgustu 1975, rokopis, tekst objavljen v: Ciciban. Glasilo delovne skupnosti tovarne obutve in otroških potrebiščin, leta V., december 1975, št. 2, str. 9.
4. David Doktorič: Zadružna zveza v Gorici, Jadranski almanah za leto 1924, str. 68 – 72.
5. Inž. Josip Rustja: Razvoj zadružništva v Julijski Krajini, Jadranski almanah 1925 – 1930, Gorica 1930, str. 58 – 71.

LA CASSA DI RISPARMIO E PRESTITO DI MIREN (MERNA)
(Sommario)

La Cassa di risparmio e prestito di Miren (Merna) venne fondata nel 1897. Nel 1915, a causa degli eventi bellici, venne trasferita insieme con la Cooperativa calzaturiera e al seguito degli abitanti del paese, a Vrbovec presso Mozirje, nella Stiria. Dopo la fine della guerra venne riportata a Miren, dove operò sotto varie denominazioni, dapprima nel quadro delle strutture politiche e giuridiche dello stato italiano, più tardi sotto l'occupazione tedesca e, infine, nell'ambito dell'amministrazione militare alleata anglo-americana. Venne liquidata solo dopo l'annessione del Litorale alla Jugoslavia nell'ottobre del 1949. Sulle vicende della Cassa si sono conservati molti materiali d'archivio che rivestono un grande interesse per la storia locale, poiché da una loro analisi possiamo conoscere le difficoltà finanziarie che angustiavano gli abitanti e influivano sulla loro posizione sociale. Un capitolo a parte riguarda i rapporti tra la Cassa e la Cooperativa calzaturiera di Miren, che era una sua importante cliente per ciò che riguardava i prestiti e che rappresentava una fonte di lavoro per molti abitanti del paese. La Cassa conservò sempre la sua struttura cooperativistica e il suo orientamento nazionale e sociale, e fu amministrata in modo onesto ed efficace.

KATALOG REZLJANIH OLTARJEV 17. STOLETJA V GORIŠKIH BRDIH

Borut Uršič

Briškim rezljanim oltarjem 17. stoletja je strokovna literatura doslej odmerila le skope vrstice. Pozornost so vzbudili predvsem oltarji v cerkvah, kjer srečamo tudi pomembne spomenike srednjeveške plastike (Britof, Kojsko). Med prvimi je posameznim oltarjem poskusil poiskati ustrezeno mesto Emilijan Cevc, dolgo edini pisec o tem problemu, ki se ga je dotaknil v širih pregledih umetnostnega snovanja na Primorskem ali Goriškem.¹ Na nekatere oltarje je v sicer nekritično napisanem članku Umetnost se je ustavila tudi v Brdih prvič opozoril Ludvik Zorlut, ki je oltarje omenil tudi pri posameznih geslih v prvi knjigi Krajevnega leksikona Slovenije.² Večino oltarjev je v svoje zadnje delo Baročno kiparstvo na Primorskem uvrstil tudi Sergej Vrišer.³

Leta 1984 sem napisal diplomsko nalogu »Zlati oltarji« v Goriških Brdih, katere sestavni del je tudi pričujoči katalog. Razvojni pregled briških rezljanih oltarjev 17. stoletja je objavljen v Zborniku za umetnostno zgodovino, njegov povzetek pa sem zaradi jasnejše predstave o obravnavanem gradivu vključil tudi v uvod kataloga.⁴

Pri sestavljanju kataloga sem se omejil na gričevnat, proti Furlaniji nagnjen svet med Sočo in reko Idrijo, ki leži v mejah SR Slovenije in sodi k občini Nova Gorica. Gradivo je narekovalo, da sem v popis vključil tudi osamljen spomenik v dolini Idrije, ki sicer ne sodi naposredno v Brda. Cerkveno upravno pokriva te kraje trinajst župnij biljanske dekanije ter župnija Marijino Celje (Lig) v dekaniji Kanal. Za spomenike skrbita Zavod za varovanje kulturne dediščine Gorica in Goriški muzej.

Katalog vključuje devet razmeroma celih in pet fragmentarno ohranjenih oltarjev, ki segajo časovno od konca 16. stoletja do srede 18. stoletja. Medtem ko v podružnicah danes najdemo dva velika in šest stranskih oltarjev, je v župnijskih cerkvah in župniščih z izjemo številnih fragmentov ohranjen samo en stranski oltar.

Katalog je sestavljen na osnovi terenskega dela, ki sem ga opravil spomladi in poleti 1983.

V prvi polovici stoletja so se Briški oltarji razvijali v znamenju trdožive renesančne tradicije, ki jo je v neposredni bližini Brd predstavljala Furlanija. Veliki oltar v p. c. sv. Marjete v Hruševlju je nastal okoli 1600 pod dletom furlanskega mojstra, ki je v zadnjih letih Cinquecenta naredil oltar v cerkvi San Leonardo v Campolongu. V delavnški bližino obeh lahko uvrstimo tudi nekoliko mlajši oltar v cerkvi San Rocco v Ciconiccu.

Obžalujemo lahko, da danes ne poznamo oltarne arhitekture, za katero je bilo okoli 1610 – 1620 narejeno petero zelo kvalitetnih leseni plastik, ki

se danes hranijo v prezbiteriju ž. c. v **Biljani**. Pomembnejše figure, Marijo z detetom in sv. Marka, je izrazilj starejši mojster, ki se je proti pričakovanju zazrl mimo Furlanije v plastiko beneškega manierizma. Druge tri figure, ki so delo mlajšega pomočnika, je že zajela baročna nabreklost.

Značilna shema, ki je obvladovala furlanske oltarje v drugi polovici 16. stoletja in smo jo v Brdih srečali v **Hruševlju**, se je ohranila še pozno v 17. stoletje. Furlanski oltarji poznega Cinquecenta so za nas še posebej pomembni zaradi prvin, ki so v drugi četrtni 17. stoletja sodelovali pri izoblikovanju »zlatega oltarja«. O tem zgovorno priča veliki oltar v p. c. sv. Nikolaja v **Neblem**, ki je že izdelek rezbarske delavnice s sedežem na slovenskem etničnem ozemlju, v Čedadu ali njegovi okolici. Tej delavnici lahko poleg oltarja v **Neblem** pripisemo še veliki oltar v p. c. sv. Luka v Lipi (**Tiglio**), oltar v p. c. sv. Silvestra na Pikonu pri Spodnji Mjersi (**Merso di Sotto**), oltar v cerkvi San Giuseppe v Speši (**Spessa**), arhitekturno ogrodje oltarja v p. c. sv. Antona Opata v **Klenju (Clenia)** in levi stranski oltar Tebanske legije v p. c. Matere božje na **Golem brdu**. Ti oltarji so stilno blizu onim, ki so jih izdelovali sočasne delavnice v Furlaniji, npr. Giovanni Auregne, Giovanni Sai in Gerolamo Comuzzo.

Iz okoli 1660 se je kot ostanek nekdanjega glavnega oltarja ohranila predelava v p. c. sv. Petra v **Noznem**. Njen avtor se je vzoroval pri dveh oltarjih, ki ju je sredi stoletja naredil za cerkev Sta Maria del Soccorso nad **Krminom (Cormons)** neki dober poznavalec takratnih koroških oltarjev. Italijanske vplive so tako začeli izpodrivati severni, sprva koroški, pozneje pa kranjski. S Kranjsko so ozko povezana dela kobariške rezbarske delavnice, ki jo je v zadnji četrtni stoletja vodil rezbar Jernej Vrtav (1647 – 1725). V Brdih lahko temu mojstru pripisemo desni stranski oltar sv. Silvestra v ž. c. v **Kožbani** iz okoli 1680 – 1685, veliki oltar v p. c. sv. Kancijana v Britofu ob Idriji iz okoli 1690 in desni stranski oltar Žalostne Matere božje v p. c. Matere božje na **Golem brdu** iz okoli 1690 – 1695. Vrtavova zgodnja dela iz okoli 1670 – 1685 predstavljajo kip sv. škofa iz nekdanjega oltarja v p. c. sv. Matija v **Hostnem (Costne)**, oltar v **Landarski jami (San Giovanni d'Antro)**, veliki oltar v p. c. sv. Lenarta v **Ošjaku (Ossiach)**, nekdanji oltar iz romarske cerkve sv. Hilarija ob Nadiži, plastike na oltarju v p. c. sv. Antona Opata v **Klenju (Clenia)** in oltar sv. Silvestra v **Kožbani**. Pri teh zgodnjih oltarjih je rezbar uporabil arhitektonsko shemo, kot smo jo srečali pri omenjeni čedajski delavnici iz okoli 1630 – 1650, medtem ko plastika kaže na najožjo zvezo z avtorjem velikih oltarjev v cerkvah sv. Andreja na **Svinem** in na **Kravarju (Cravero)**. V drugo fazo iz okoli 1685 – 1700 sodijo oltar v p. c. sv. Jerneja v **Dolenjem Barnasu (Vernasso)**, uničeni stranski oltar sv. Antonia Padovanskega iz romarske cerkve Marije Device na Mengorah, uničena prižnica iz p. c. sv. Danijela v Volčah, veliki oltar v Britofu ob Idriji, stranski oltar Žalostne Matere božje na **Golem brdu**, uničeni oltar iz p. c. Device Marije na **Polju pri Bovcu** in stranski oltar iz cerkve San Leonardo v **Bellazzoi**. Oltarje okoli leta 1690 je zajel močan vertikalni vzgon, zanje pa je značilen tudi ovalen obris v obliki monstrance, ki ga najdemo pri kranjskih oltarjih iz šestdesetih let 17. stoletja. Pri svojih poznih oltarjih v ž. c. v **Malini (Forame d'Attimis)**, v ž. c. v **Grionsu del Torre** ter v p. c. sv.

Lucije na **Kravarju (Cravero)** se je mojster zopet ozrl nazaj na oltarja pri sv. Andreju na Kravarju in na **Svinem**. Idealom zrelega baroka se je Vrtav najbolj približal s svojima zadnjima oltarjem v stranskih kapelah ž. c. v Sv. Lenartu (**San Leonardo**).

Stranska oltarja v p. c. sv. Križa nad Kojskim je proti koncu stoletja naredil rezbar, ki mu pripisujemo tudi stranska oltarja sv. Trojice in sv. Roka v p. c. Marije Snežne v **Nadavčah**. V bližino te četvorice sodi tudi veliki oltar iz p. c. sv. Janeza in Pavla v **Ravnah nad Črničami**, ki je za nekaj let starejši od drugih. Podobno kot pri Jerneju Vrtavu tudi pri teh oltarjih čutimo, da so pripeti na kranjsko zaledje, vendar moramo pri tem poudariti, da so rezbarji v Brdih, spodnjem Posočju in Vipavski dolini pri svojem delu v osemdesetih in devetdesetih letih 17. stoletja uporabljali kompozicijske sheme, figuralne motive in ornamentiko, ki jo na Gorenjskem srečamo že v šestdesetih letih.

Fragmente »zlatega oltarja« v župnišču v **Šlovrencu** zaznamuje izrazito ploskovito sožitje zrelega hrustančevja in zgodnjega baročnega akanta, ki govorita za nastanek okoli 1680 – 1690. Med leti 1670 in 1690 so se na Kranjskem pojavile nove oblike tlora, ki jasno izražajo tendenco po vedno močnejšem uveljavljanju oltarne gmote v prostoru. V okviru kobariške rezbarske delavnice je ta problem rešil šele ob njenem zamiranju Anton Vrtav, ki je leta 1764 naredil veliki oltar za p. c. sv. Treh kraljev v **Sužidu**. Tudi v Brdih je do tega razvojnega premika prišlo šele sredi 18. stoletja. Prvi briški oltar, ki se je s tlorisom zalomil v prostor, je veliki oltar v p. c. sv. Duha v **Fojani**. Čeprav ta oltar že krepko prestopa zgornjo mejo zastavljenega časovnega okvira, ga velja uvrstiti na konec pregleda rezlijanih oltarjev 17. stoletja v Brdih, saj ima še dosti skupnega z »zlatimi oltarji«. Seveda hkrati zastopa tudi nov tip zrelobaročnega sestava, pri katerem se na račun vedno bolj poudarjene arhitekture izgublja značilni smisel za bogato ornamentiranje, plastika pa dobiva vse poljudnejši značaj.

Bibliografske krajšave

Emilijan Cevc
KLS I
Borut Uršič, Altari lignei	Emilijan Cevc, Slovenska umetnost, Ljubljana 1966
Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga, Ljubljana 1968
Borut Uršič, Altari lignei della bottega d'intaglio di Kobarid (Caporetto), v: La scultura lignea in Friuli, Atti del Simposio Internazionale di Studi – 20/21 ottobre 1983, Udine 1985, str. 121 – 129
Borut Uršič, Rezbar Jernej Vrtav
Borut Uršič, Rezljani oltarji	Borut Uršič, Rezbar Jernej Vrtav in slikar Luka Šarf, v: Trinkov kaledar 1985, Gorica 1984, str. 58 – 71
Borut Uršič, Rezljani oltarji 17. stoletja v Goriških Brdih, v: Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v., XX, Ljubljana 1984, str. 41 – 64
Sergej Vrišer
Marijan Zadnikar,
Spomeniki 1975
Ludvik Zorlut	Sergej Vrišer, Baročno kiparstvo na Primorskem, Ljubljana 1983
Marijan Zadnikar, Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti, 2, Celje 1975
Ludvik Zorlut, Umetnost se je ustavila tudi v Brdih, v: Koledar Mohorjeve družbe za leto 1969, Celje 1968, str. 104 – 109

KATALOG

1 BILJANA

Župnijska cerkev sv. Mihaela

Petero lesnih kipov na konzolah pod gotskimi baldahini v prezbiteriju

V prezbiteriju biljanske župnijske cerkve se je do danes na konzolah pod gotskimi baldahini ohranilo petero lesnih plastik, ki so nastale v prvi četrtini 17. stoletja in so pravtno verjetno bile sestavni del nekega oltarja.

Kipi predstavljajo z desne proti levi Marijo z detetom, sv. Marka, sv. Simona, sv. Jerneja in sv. Juda Tadeja.

Mere: Marija z detetom	v 114 cm
sv. Marko	v 117 cm
sv. Simon	v 93 cm
sv. Jernej	v 94 cm
sv. Juda Tadej	v 102 cm

Datacija: okoli 1610 – 1620

Avtorstvo

Plastike niso prišle v celoti izpod istega dleta. Marijo z detetom in sv. Marka je izdelal starejši mojster, ki je dobro poznal plastiko beneškega mainerizma. Druge tri kipe je verjetno ustvaril njegov mlajši pomočnik.

Opis

Vse plastike imajo ploščate podstavke poligonalne oblike.

Marija labilno sedi na prestolu in ima levo nogo dvignjeno na podnožek, okrašen s kriлатim angelcem v plitvem reliefu. Medtem ko v desnici drži nekoliko nazaj nagnjeno žezlo, z levico pridržuje herkulskega Ježuška z nadkranimi lasmi, ki sedi na levi nogi. Dete z desnico blagoslavlja, levica pa mu počiva na majhni zemeljski krogli. Madona je oblečena v prepasano haljo in ogrinjalo, ki ji ga je rezbar vrgel čez kolena.

Sv. Marko je predstavljen v močnem zasušku telesa. Evangelist je ravno odpiral knjigo, ko ga je nekaj zmotilo, tako da je pogledal na levo. Ob desni nogi počiva njegov atribut, velik lev. Prek halje ima svetnik oblečeno ogrinjalo, ki se v velikem loku ovija okoli pasu.

Druge tri figure stojijo v krepkem kontrapostu. Starci z levo roko stiskajo k telesu veliko knjigo, v desnici pa ima vsak svoj atribut – sv. Simon veliko žago, sv. Jernej nož, sv. Juda Tadej pa kotnik. Oblačila se nabirajo v velike in težke gube. Rezbar je variiral isti obrazni tip, tako da je spremenjal obliko frizure in brade.

Ohranitev

Razmeroma dobro ohranjenci kipi so v celoti prepleškani s svetlosivo barvo, tako da od daleč dajejo vtis kamnite plastike.

Literatura

Emilijan Čevelj, Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom, Ljubljana 1981, str. 296 – 298, sl. 229 –

233

Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 43 – 44, 60, 62

2 BRITOFO OB IDRJI

Podružnična cerkev sv. Kancijana

Veliki oltar sv. Kancijana

V prezbiteriju stoji na zidani menzi z rezljanim antependijem leseni oltarni nastavek.

Z enostavne predele z dvema podstavkoma raste v višino mogočna tri-nadstropna arhitektura, ki je okrašena s številnimi ornamenti. Z vrha oltarja se po stopničasto zasnovanem ogredju spušča v dveh pramenih hrustančevje s sadnimi obeski, ki ustvarja značilen obris v obliki monstrance. Glavni del oltarja je s štirimi stebri razdeljen na tri niše pod ogredjem ter dve v krilih. Na razrahlanem ogredju počivajoča atika ponavlja konstrukcijo iz glavnega dela. Zaključek predstavlja široka polkrožna niša s hermama in manjšo gredo.

V osrednjem delu oltarja so v nišah plastike treh mučencev – sv. Kancijana, sv. Kancijana in sv. Prota, v krilih pa kipa sv. Juda Tadeja ter svetnika s trobento in knjigo v rokah. Sredi atike je Krst v Jordanu, levo sv. Anton Padovanski, desno pa sv. Florijan; ob strani stojita celopostavna angela. V vrhnji niši sv. Trojica krona Marijo.

Antependij je sestavljen iz dveh širokih pilastrov z angeloma, med katerima je ornamentirano pravokotno polje. Pred oltarjem stoji par leseni svečnikov s prizmatičnim kamnitim podstavkom, visoko nogo ter krožnikom, ki ga pridržujejo trije atlanti v podobi puttov.

Mere: oltarni nastavek	v 420 cm	š 215 cm	g 48 cm
antependij	v 97 cm	š 190 cm	
svečnika	v 167 cm		

Datacija: okoli 1690

Avtorstvo

Oltar je zasnoval mojster, ki je avtor dveh podobnih oltarjev v podružničnih cerkvah sv. Andreja na Svinem pri Kobaridu ter na Kravarju v Beneški Sloveniji. Njegovo delo sta tudi plastiki apostolov, hranjeni v župnišču v Lesi (Liessa), ki izvirata iz uničenega oltarja iz podružnične cerkve sv. Matije v Hostnem (Costne) v Beneški Sloveniji. Ta rezbar je bil vodja delavnice, ki je imela sedež v Kobaridu. Pri sami izdelavi oltarja je imel glavno besedo že njegov naslednik, ki ga poznamo po imenu Jernej Vrtav. Jernejev delež na tem oltarju so nedvomno kipi sv. Antona Padovanskega, sv. Florijana in stranskih dveh angelov v prvem nadstropju, verjetno pa tudi celotna predela.

Opis

Predela

S podstavkoma za stebre je srednji del predele ločen od konzolnih dveh delov. Vsak podstavek ima na licu izrezljano angelsko glavico s simetrično postavljenimi krili in parom volut, na katerih visi feston. Bočne stranice podstavkov so dekorirane z reliefno rozeto, ki se prilagaja pravokotniku. V srednjem delu je podolgovata prazna kartuša s profiliranim okvirjem, ki je obraščen s hrustančevjem. Konzolna dela sta okrašena s podobnim ornamentom, ki ima v sredini sadni obesek. Na zunanjji strani konzole je putto z razpetim krilom, ki sega proti sredini, in drugim, h glavici stisnjениm krilom,

Občina Nova Gorica
Župnija Marijino Celje (Lig)

ki oblikuje zunanji rob predele. Poleg putta je med hrustančasto ornamentiko ujet sadni obesek. Na spodnji strani je predela karnisasto profilirana in okrašena s suličastim listovnikom. Zgornji rob, ki je ornamentiran z oglatim listovnikom in plitvim jajčevnikom, oblikuje na vsakem koncu predele po en lahno izstopajoč podstavek za steber.

Glavni del

Osrednji del nastavka ima dva para različno visokih stebrov, ki nosijo močno ogredje s širimi izstopajočimi koleni. Srednjo nišo obdajata velika stebra s kompozitnim kapitelom, ki sta rahlo nabrekla in imata v spodnji tretjini na ločenem širokem prstanu izrezljane dopasne dolgolasegaputta s parom kril in volutama, na kateri sta ob straneh pritrjena sadna obeska. Debli sta v zgornjem delu okrašeni s simetrično razvrščenim hrustančastim ornamentom, ki je zelo ploskovit in je dopolnjen s parom grozdov ter tremi angelškimi glavicami. Oba stebra nad kapiteloma povezuje ozek nabrekel friz z rozetami. Za vsakim stebrom poteka gladka lizena, obrobljena z luskinastim trakom. Na vrhu se zaključi s profilom v obliki S-astega valovitega traku in vretenčastega traku. Ta profil se kot venec nadaljuje proti glavni ter nad stranski niši. Greda je ornamentirana s suličastim listovnikom, jajčevnikom, kapličastimi rozetami, oglatim in akantovim listovnikom. Na srednjih kolenih sedita muzicirajoča angela z nakodranimi lasmi; levi igra na violino, desni pa na lutnjo. Pod glavno nišo je pravokotno polnilo, ki je dekorirano s simetrično postavljenima nizoma vejičastih volut, med katere je vrinjen bisernik. V sredini je velika dvojna rožeta. Majhna preklada nad polnilom, ki predstavlja dno glavne niše, je okrašena z vretenčastim trakom in plitvimi zobnikom, na zgornjem robu pa ima zaključno karniso. Nišo sestavlja dve hermi, na katerih je postavljen polkrožen lok iz akantovega listovnika in bisernika. Dekliška glavica herme se spodaj prelevi v hrustančast trup, namesto nog pa so pod njim nanizane velike prekrivajoče se roze. Pred segmentnimi polnili plavata ob zaključnem loku krilate putti s prtičem. Pod lokom niša oblikuje dvojni školjkast zaključek.

Vsako stransko nišo obdaja na zunanji strani svedrasto zavit steber s kompozitnim kapitelom. V spodnjem delu ima širok prstan, na katerega je pridana krilata glavicaputta s tremi festoni. Po vijačnici teče razmeroma grob bisernik. Niša se spodaj začne z velikim čašasto oblikovanim podstavkom, obrobljena je z grobim bisernikom, na vrhu pa ima pod polkrožni lok ujet školjkast zaključek. Majhni segmentni polnili ob vrhu niše sta okrašeni z motivom dragega kamna. Nad vsakim stranskim stebrom stoji po en majhen atlant v podobi putta s prtičem, ki podpira malo koleno v ogredju. Ob tem puttu je v velikem pravokotnem polnilu nad stransko nišo v reliefu izrezljana podoba rabe Faronike. Dopasna dekliška figurica z dolgimi, na ramena padajočimi lasmi in čašasto krono na glavi se od pasu navzdol spremeni v dvojni ribji rep. Ta je zasukan navzgor, tako da morska deklica z razprostrtnima rokama drži njegova konca, na katerih sta roze. Ob glavnem delu oltarja raste navzven na vsaki strani po eno krilo. Spodaj je v hrustančevje ujet izbočen školjkast podstavek za kip. K zunanjemu robu stranskega dela je prislonjen majhen presličast steber, nad katerim navzven poganja pristrešek iz hrustančevja, ki je kombinirano z vretenčastim trakom in sulič-

stim listovnikom. Z atike se nad pristrešek spušča hrustančevje, ki oklepa dvakrat ponovljen polpalmetni motiv ter na konec ogredja pritrjen sadni obesek.

Atika

Srednjo nišo v atiki flankirata manjša stebra s kompozitnim kapitelom. Pri obeh je deblo poraščeno s simetrično ploskovito ornamentiko, ki jo v osi dopolnjujeta grozd ter par rozet. Stebra podpirata lažjo gredo s širokim frizom ščitastih rozet, jajčevnikom, kapličastimi rozetami, plitvim zobnikom in akantovim listovnikom. Greda ima par izstopajočih kolen in je nad srednjo nišo prekinjena. Za vsakim stebrom poteka enako visoka lizena, obrobljena z luskinastim trakom. Široka pilastra, ki nosita tanek polkrožni lok iz suličastega listovnika, sta okrašena z nizom vejičastih volut. Ta ornament pokriva tudi polnili ob zaključku niše, pred katerima stojita putti s prtičem. V osi je na ločni zaključek položen izbočen podstavek v obliki polrozete, ki je na vrhu okrašen s plitvim zobnikom. Nanj je postavljena Marija, ki sodi k prizoru Marijinega kronanja v atičnem zaključku. Na ozadju niše je v plitvem reliefu oblikovan školjkast motiv. Podobno oblikovani, vendar rahlo ožji stranski niši na zunanji strani obdaja ozek pilaster, ki je dekoriran z nizom velikih prekrivajočih se rozet. Nad nišo se prilega polkrožnemu zaključku simetričen hrustančast ornament. K pilastru je na zunanji strani prislonjen drug, za polovico manjši pilaster z nizom poenostavljenih prekrivajočih se rozet. Nad malim pilastrom raste navzven z jagodjem obrobljeno hrustančevje, ki se mimo ogredja spušča navzdol in tako oblikuje krilno nišo.

Atični zaključek

Atični zaključek ima v sredini široko in nizko nišo, ki je zaključena s segmentnim lokom ter uokvirjena s polrozetnim trakom. Flankirata jo hermi s sadnim obeskom, ki nosita gredo. Ta je ornamentirana z vretenčastim trakom, bisernim nizom in plitvim jajčevnikom. Na greda je položen nizek zaključek v obliki treh krilatih angelških glavic. V kotu med hermo in gredo atike se razvija velik pahljačast ornament v obliki četrtrozete. Ta ornament je bogato obložen s hrustančevjem, med katerim najdemo tudi sadni obesek in pristrešniku podobno voluto.

Plastike

Na oltarju srečamo vrsto raznoliko oblečenih kipov, pri katerih prevladujeta dva obrazna tipa. Prvega predstavljajo suhljati obrazi z brki, brado in lahno poudarjenimi ličnicami. Manjša skupina plastik pa ima okrogololice obaze, ki jih srečamo tudi pri številnih puttih med ornamentiko.

V glavnem delu nastavka so v srednjih treh nišah plastike oglejskih mučencev sv. Kancijana, sv. Kancija in sv. Prota. Vsi trije so si zelo podobni, saj jih poleg sorodne fiziognomije z brki, brado in poudarjenimi ličnicami druži tudi enotna vojaška oprava. Dolgi lasje jim padajo na ramena. Mučenci so zaznamovani z žarkastimi nimbi ter palmovimi listi, ki jih držijo v rokah. Sv. Kancijan ima v desni roki veliko bandero z naslikanim križem, svetnik v desni niši pa drži v desnici sekiro. Oblečeni so v oprijet mišičast oklep z luskinastim krilom, ki sega skoraj do kolen, na nogah pa imajo lepo oblikovane škornje. Okoli vratu so oklepi okrašeni s trakasto ornamentiko, ki se

zvija v obliki volut. Pri stranskih dveh svetnikih se v izrezu ob vratu vidi vrhni del gosto drapiranega spodnjega oblačila. Konci na hrbtnu razgrnjenih plaščev je rezbar vrgel prek rok in ramen. Sv. Kancijan ima plašč na prsih zvit v ozko diagonalno. V krilnih nišah sta sv. Juda Tadej z gorjačo ter apostol s troblom. Njuna obraza sta podobna kot pri vojščakih; nad glavo imata diskast nimb. Oblečena sta v dolgo prepasano haljo, izpod katere gledata bosi nogi. Medtem ko ima sv. Juda Tadej plašč na hrbtnu razpet podobno kot kipi v srednjih treh nišah, pa ga je rezbar apostolu na levi strani v velikem loku ovin okoli pasu ter njegov konec vrgel čez levo roko. Draperija pada v gostih navpičnih gubah, ki jih pri levi figuri popestri snop poševnic okoli pasu ovitega plašča.

V srednji niši atike je upodobljen prizor Krsta v Jordanu. Sv. Janez Krstnik krščuje Kristusa. Zadnji kleči in ima na prsih prekrižani roki, okoli ledij zavit prt, za glavo pa velik križni nimb s tremi žarki. Sv. Janez Krstnik, ki v levici drži križ, je zaznamovan z žarkastim nimbo. Obe figuri imata suhljat trup s poudarjenimi rebri ter grodnico. Dolgolasa obraza sodita k tipu, ki smo ga opisali že pri kipih v spodnjem delu nastavka. V frančiškanski habit oblečeni sv. Anton Padovanski v levi niši stoji v kontrapostu z naprej porinjenim levim kolenom. Nad okrogločno glavo s tonzuro plava v zraku okrogel nimb z izrezano rozeto. Z desnico svetnik drži knjigo, v levici pa ima lilio. V desni stranski niši sv. Florijan iz golide zliva vodo na goreč gradič. Dolgolasi mladenič, ki ima enak nimb kot sv. Anton, je oblečen podobno kot vojščaki v glavnih treh nišah.

V zaključni niši sedita Bog Oče in Sin, nad katerima je tik pod vrhom kot simbol sv. Duha golob z žarki. Pred sv. Trojico sedi na posebnem podstavku nad atično nišo Marija z razprostrtnimi rokami. Oblečena je v dolgo prepasano haljo, prek okrogločne glave pa ima poveznen plašč. Bog Oče, zaznamovan s trikotnim nimbo nad glavo, pridružuje na levem kolenu zemeljsko kroglo z velikim trolistnim križem. Kristus, ki v desnici drži žezlo, ima ravno tako oblikovan trup kot klečeči Kristus v prizoru Krsta v Jordantu. Tudi nimb je enak. Bog Oče in Kristus skupaj držita krono nad Marijino glavo.

Antependij

Antependij ima ob straneh široka, z vrvičastim ornamentom obrobljena pilastro. Na vsakem je izrezljан krilat putto, kateremu prek ramen visi prtič. Glavico je rezbar položil na pahljačast motiv,putta pa je postavil na sadni obesek, ki krasi polje z zavihanimi robovi v obliki zavojčevja. Na spodnjem robu je antependij profiliran kot nosilna karnisa, nad katero poteka rozetni trak, zgoraj pa se zaključi z oglatim listovnikom. Med pilastroma je pravokotna kartuša. Njen notranji okvir je ornamentiran z valovitim trakom, zunanjega, ki je bogatejši, pa sestavljajo S-asto razpotegnjene volute s polpalmetnim motivom, vložki iz hrustančevja ter vogalni listi v obliki linij. Sredi kartuše se razvija motiv pravokotno oblikovane rože iz akantovih listov.

Svečnika

Bogato profilirani stebli svečnikov sta vtaknjeni v prizmatična kamnita podstavka z okovjem. Na steblu se vrstijo vozli in prstani, ki so ornamentirani z bisernikom, palmetami, akantovimi listi ter drobnimi volutami. Veliki

vozel ima tri festone. Ob ozki košari iz akantovih listov poženejo iz stebla trije dopasni atlanti v podobi krilatih puttov, ki pomagajo nositi širok krožnik. Ta je na obodu ornamentiran z oglatim in suličastim listovnikom.

Obranitev

Pri polihromaciji, ki ustreza prvotnemu stanju oltarja, prevladujeta pozlatata in modra barva, od drugih barv pa srečamo še rdečo, zeleno, belo, rjavo in inkarnat. Ozadje arhitekturnega ogrodja ima na nekaj mestih prek modre barve naslikano še nevsiljivo imitacijo kamna.

Oltar se je do danes ohranil v izredno dobrem stanju, za kar ima verjetno največjo zaslugo slikar Leopoldo Perco, ki ga je leta 1926 restavriral.

Literatura

Mitteilungen der K. K. Zentralkommission für Denkmalpflege, Folge III, Band 10, Wien 1911, str. 245, sl. 99
France Stelè, Umetnost v Primorju, Ljubljana 1960, str. 119, sl. 114

Emiljan Čevel, str. 97

Leopoldo Perco – pittore e restauratore, Gorizia 1972, str. 66 – 67

Itinerari con Leopoldo Perco, v: Voce Isontina, IX, 12, Gorizia 19. 3. 1972, str. 4 (ilustr.)

Rafael Nemec, Zaščita kulturnih spomenikov, v: Obveščevalce delovne skupnosti Tovarne avtoelektričnih izdelkov Nova Gorica, III, 5 – 6, Nova Gorica 30. 8. 1973, str. 13

Marijan Zadnikar, Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti, Celje 1973, str. 25, 26 (ilustr.)

Sergej Vršič, str. 12, 14 (ilustr.)

Borut Uršič, Altari lignei, str. 124 (ilustr.), 125 – 126, 127, 128

Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 47, 48, 49, 50, 53, 54, 60, 63, sl. 19, 23

Borut Uršič, Rezbar Jernej Vrtav, str. 68

Arhivski viri

Archivio della Curia Arcivescovile di Gorizia, Parrocchie e comunità religiose – Britof, Inventario delle opere d'arte z dne 12. 10. 1928

3 FOJANA

Pokopališka cerkev sv. Duha na Jezeru

Arhitekturno ogrodje velikega oltarja

MEDANA

Župnišče

Plastike iz velikega oltarja pokopališke cerkve sv. Duha v Fojani

V prezbiteriju pokopališke cerkve sv. Duha v Fojani stoji na zidani menzi veliko leseno ogrodje poznega »zlatega oltarja«. Njegove plastike hranijo v župnišču v Medani.

Za menzo rastejo od tal na vsaki strani po trije pilastri. Nanje je postavljena visoka predela, ki ima ob srednjem polju skupini treh podstavkov, od katerih je srednji pomaknjen naprej. Objemača konzolna dela se ob strani razširita v obhodni lok. Širok glavni del oltarnega nastavka sestavlja tri niše, ki so med seboj ločene s trojicama svedrastih stebrov. Stranski niši sta na zunanjji strani obdani z enakim stebrom, ob katerem poganja ozko krilo iz baročnega akanta. Gredo z močnimi koleni zamenja nad srednjo nišo profiliran arkadni lok. Atika ponovi motiv glavne niše, ki jo obdajajo na vsaki strani po trije svedrasti stebri. Ob teh rasteta navzven dva krilna pristreška iz baročnega akanta, ki sta s tanko presličasto girlando spojena s parom ločnih pristrešnikov na končeh velikega ogredja.

Občina Nova Gorica
Župnija Fojana

Občina Nova Gorica
Župnija Medana

V srednji niši je bila plastika sv. Trojice v podobi Prestola milosti, ob njej pa na levi sv. Štefan in na desni sv. Janez Krstnik. Sredi atike je na prestolu sedela Marija z Ježuškom, pod krilnima pristreškoma pa sta stala sv. Peter in sv. Pavel.

Lesena trapezasta menza s strogim geometričnim vzorcem, ki imitira inkrustacijo, ter zunanjega dela obhodnih lokov ne sodijo k prvotni podobi oltarja; verjetno so jih dodali v 19. stoletju.

Mere:	oltarni nastavek	v 443 cm	š 386 cm	g 60 cm
	Bog Oče	v 120 cm		
	sv. Štefan	v 123 cm		
	sv. Janez Krstnik	v 123 cm		
	Marija z detetom	v 100 cm		
	sv. Peter	v 100 cm		
	sv. Pavel (brez meča)	v 100 cm		

Datacija: 1747 (naslikana letnica v kartuši na predeli)

Avtorstvo

Plastike je naredil rezbar, ki je hkrati tudi avtor treh kipov, hranjenih v župnišču v Gradnem. Drugih del, ki bi jih lahko pripisali temu mojstru, zaenkrat ne poznamo.

Opis

Predela

Predela ima na spodnji strani razmeroma visok gladek podstavek, ki je na vrhu profiliran v obliki dvojne nosilne karnise. Na srednjem delu je aplikirano izstopajoče polje v obliki pokončnega pravokotnika s krožno porezanimi vogali, na katerem beremo: Fato 1747 / Benevato 1846 / III Popravljen 1886 / L. Battistič, F. Seculini. Levo od tega napisa najdemo drugega: AltAR / Popravljen / 7 - IV - 1924. / Alojz / Korošec / Fojana. Srednji del predelje flankirata na vsaki strani po ena skupina treh gladkih prizmatičnih podstavkov, od katerih je srednji širši in bolj pomaknjen naprej kot druga dva. Objemajoča konzolna dela sta okrašena z reliefnim baročnim akantom, ki spodaj na zunanjji strani oblikuje majhno voluto. Na vrhu se predela zljuči z dvojno karniso, ki sega daleč na stran in tam tvori podstavek za steber.

Glavni del

Med tremi nišami v izredno širokem glavnem delu oltarja sta trojici svedrastih stebrov s kompozitnimi kapiteli. Srednji steber vsake skupine je ornamentiran s ploskovito rastlinsko vitico in stoji pred drugima dvema, ki sta gladka. Objemajoča stranska dela se zaključita s svedrastima stebrom, ki sta okrašena z vinsko trto in sta postavljena v isto ravnino kot naprej pomaknjena steba ob glavni niši. Ozki krili sta iz velikega baročnega akanta, ki se sastojezna vzpenja navzgor. Pravokotne, polkrožno zaključene niše se spodaj zamenjajo s tanko polico, ki ima profil v obliki zaključne karnise. Nekoliko večja srednja niša je uokvirjena z ornamentalnim trakom iz baročnega akanta. Ozadje te niše ima še en okvir, ki je sestavljen iz drobnih, oblačkom podobnih volut. Prvotno je bila nad glavno nišo strogla angelska glavica s simetrično razvrščenimi krili, ki je danes v Medani. Tam so tudi krilati angeli, ki so krasili segmentna polnila nad stranskima nišama, ter muzicirajoči

angeli, ki so sedeli na bogato profiliranem ogredju. V njem sta nad stranskimi nišama v frizu oblikovana trakova iz baročnega akanta. Ogredje je okrašeno še z visečim oglatim listovnikom in velikim akantovim listovnikom. Ogredje premosti visoko srednjo nišo z arkadnim lokom, ki počiva na močno izstopajočih kolenih.

Atika

Z tem lokom so na vsaki strani po trije prizmatični podstavki, podobni onim v predeli. Nanje je postavljena konstrukcija atične niše z dvema skupinama svedrastih stebrov, ki nosijo polkrožni lok. Tudi tukaj je srednji steber vsakokrat pomaknjen naprej in je dekoriran s ploskovito vitico. Niša ima enak okvir kot srednja niša v glavnem delu oltarja. Zaključni lok ter kolena nad stebri so ornamentirani z oglatim in akantovim listovnikom. Atika ima ob stebrih dva ušesasta pristreška iz baročnega akanta. Z njih se vlahno napeti liniji spuščata navzdol presličasti girlandi, ki padeta na ukrivljena pristrešnika. Le-ta sta postavljena vsak na enem koncu velikega ogredja in sta profilirana ter okrašena podobno kot arkadni lok nad glavno nišo.

Plastike

Arhitekturnemu ogrodju primerno so tudi plastike zelo velike. Enotni obrazni tip zaznamujejo izredno velike, široke odprte oči, majhna, nerodno oblikovana ušesa ter v paralelne linije strogo stilizirani lasje. Tudi brade in brki so oblikovani podobno. Mladostni golobradi obrazi so vlahno zabuhli, kar velja tudi za putte. Stoječe figure so postavljene v kontrapostu, ki ustvarja videz, kot da bi sestopale s kepastih podstavkov.

Strogo simetrično oblikovan kip sedečega Boga Očeta izdaja, da je bil prvotno del kompozicije Prestola milosti. V razprostritih rokah je držal razpeljo s Sinom. Dolga halja je tik pod prsimi prepasana, nato pa v slapu pada med kolenoma navzdol. Prekrižana in za pas zataknjena štola je okrašena z diamantnim okrasom, ki ga najdemo tudi na pluvialu.

Sv. Štefan ima prek dolge halje oblečeno dalmatiko z zavihanimi rokovoma. Lasje, ki so spredaj kratko pristriženi, padajo zadaj na tilnik. Nad glavo ima svetnik žarkast nimb, v desnici pa drži kot simbol mučeništva palmovo vejico. Atribut, ki ga je svetnik držal v levici, se je izgubil. Zgoraj zelo gladko oblačilo se spodaj spremeni v nekaj cevastih gub, ki jih spremlja skupina drobnih poševnic ob desni nogi.

Obraz sv. Janeza Krstnika ponavlja poteze, ki smo jih srečeli že pri Bogu Očetu, le da so tokrat lasje razdeljeni s prečo v sredini. Tako kot sv. Štefan ima tudi sv. Janez Krstnik žarkast nimb. Z levico je prvotno verjetno držal križ, desno roko pa je izprožil naprej. Figura je odeta v platneno ogrinjalo.

Marija, ki sedi na prestolu, je oblečena v dolgo prepasano haljo, ki je pod pasom gosto nagubana. Plašč, ki ga je rezbar vrgel čez kolena, oblikuje dve v plasteh naloženi gubi. Mati božja drži v desnici žezlo, z levo roko pa pridržuje malega Ježuščka. Ta ima okoli ledij ovit prst, na glavi pa krono s križem. V levi roki drži zemeljsko kroglo, medtem ko z desnico blagoslavlja. Marijin ovalni obraz pokrivajo simetrično razčesani lasje, ki padajo na ramena. Plašč je okoli vratu stisnjen v nekakšen ovratnik z listno zaponko na prsih.

V dolgo prepasano haljo oblečeni sv. Peter ima čez desno roko vržen plašč, ki se ovija s tremi v plasteh naloženimi gubami okoli pasu. Svetnik ima roki lahno izproženi od telesa. Atributi se niso ohranili.

Sv. Pavlu, ki je pendant sv. Petra, prav tako padajo gube plašča v plasteh. Z levico visoko dviga meč, desnica pa počiva ob telesu.

Eden izmed angelcev, ki so bili razvrščeni po ogredju, je v rokah držal majhno knjigo, v kateri je napis: LODO / VICO / BAT / TIS / TIC / 1886 / I DOR / ATORE / DI AN / 1901 GO / RIZIA.

Ohranitev

Ogrodje oltarja je danes še vedno v prezbiteriju, ki se podira. Zaradi slabih klimatskih razmer, katerim je izpostavljen, oltar zelo hitro propada. To pa ne velja za plastike, ki so ustrezno shranjene v župnišču v bližnji Medani. Tako arhitekturno ogrodje kot plastike so bili slabo prebarvani, zato je ugotavljanje primarnih barvnih plasti zelo težavno. Predvidevamo lahko, da je imela pri prvotni poslikavi odločilno vlogo bela barva, ki je bila »v modi« v tistem času.

Literatura

KLS I, str. 203 (Ludvik Zorlut)

Ludvik Zorlut, str. 102

Janez Kajzer, Svojo vas so kupili, v: TT, Ljubljana 18. X. 1972, št. 42, str. 11

Sergej Vršer, str. 21, 22 (ilustr.)

Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 57 – 58, 59, 60, 63 – 64, sl. 35 – 37

4 GOLO BRDO

Podružnična cerkev Device Marije na Jezeru
Levi stranski oltar Tebanske legije

K severni steni ladje je blizu slavoloka na zidano menzo postavljen leseni oltarni nastavek. Ploskovito zasnovana arhitektura je podobna fasadi antičnega templja, saj iz nizke predele raste par velikih stebrov, na katerih počiva razdeljeno trikotno celo.

Oltarna slika (o. pl.) s skupino rimskih vojakov mučencev, ki verjetno predstavljajo Tebansko legijo, je mlajše delo. Danes na oltarju стоji pozno-gotski kip Marije z Jezuškom iz časa okoli 1530.

Mere: v 285 cm š 182 cm g 29 cm

Datacija: okoli 1640 – 1650

Avtorstvo

Oltar lahko pripisemo rezbarski delavnici iz druge četrtnine stoletja, ki je imela sedež verjetno v Čedadu. Njena druga dela so: veliki oltar v Neblem (podružnična cerkev sv. Nikolaja), velika oltarja v Lipi (Tiglio, San Luca) in Dolenji Mjersi (Merso di Sotto, San Silvestro) v Beneški Sloveniji ter veliki oltar v Speši (Spessa, San Giuseppe) južno od Čedada. Med poznejša dela lahko uvrstimo tudi arhitekturno ogrodje velikega oltarja v Klenju (Clenia, San Antonio abate).

Opis

Predela

Razmeroma nizka predela ima dva naprej pomaknjena podstavka, ki sta na sprednji strani okrašena z izrezljano krilato angelsko glavico. Sredi polja med postavkoma je naslikana kartuša z zavojčevjem, okoli katere je podob-

Občina Nova Gorica

Župnija Kožbana

no kot tudi na drugih stranicah predele simetrično razporejen cvetlični ornament, ki učinkuje dokaj linearno. Na spodnji strani je profil predele okrašen s palmetnim listovnikom, zgoraj pa s širokim polrozetnim trakom ter z ožjim navadnim listovnikom.

Glavni del

V glavnem delu dominirata z vertikalnim vzgonom sloka kanelirana polsteba z entazo, ki se zaključita s kompozitnim kapitelom. Za omenjenima nosilnima elementoma se v ploskvi razvija motiv dveh nižjih in širših pilastrov, na katerih stoji arkada. Ta z lokom, ki je v temenu zaključen z volutastim ključem, oblikuje vrh okvirja slike. Pilastra sta obrobljena z navadnim listovnikom, kapitela in arkadni lok pa sta okrašena s polrozetnim trakom. V segmentnih poljih sta aplicirana reljefa iz prepleta drobnih volut, ki spominjajo na okovje. Na kapitela polstebrov sta postavljena prekladna pomola, ki sta v spodnji polovici stopničasto profilirana in okrašena z bisernim nizom ter ozkim pasom navadnega listovnika; v drugem delu je pod pezo ogroda in atike močno nabreknila kocka z rozetami. Na prekladi srečamo od spodaj navzgor plitvi zobnik, jajčevnik ter palmetaste konzolice, ki nosijo izstopajoč venec s kolenoma, okrašen z navadnim listovnikom. Med konzolicami so na prekladi in na narušcu venca naslikane majhne rozete.

Atika

Kompozicijo na vrhu zaključujeta ravna pristrešnika, ki sta razprtia in objemata majhno vazo na podstavku. Profil pristrešnikov ustreza tistemu na prekladi, le da je na zgornjem robu okrepljen s širokim palmetnim listovnikom. Ob podstavku s trebušasto amforo sta pod pristrešnikoma stisnjeni dve majhni trikotni polji, ki se proti sredini zaključujeta z voluto in sta poslikani s podobnim ornamentom kot predela.

Antično strogo shemo v obrisu omilita ozki krili, ki v obliki volutasto zavitega polrozetnega traku poganjata ob glavnem delu oltarnega nastavka. Krila so ornamentirana tudi s polpalmetnim motivom.

Ohranitev

Oltar je ohranil originalno polihromacijo. Prevladujeta bela barva in pozleta. Naslikana rastlinska ornamentika ostaja v okviru rdečih in sivih tonov. Pilastra in arkada, ki okvirjajo sliko, so prebarvani s temno zeleno imitacijo kamna. Oltar je razmeroma dobro ohranjen; odlomljen je le kos levega krila.

Literatura

Emilijan Ceve, str. 93

Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 45, 46, 60, 62, sl. 14, 16

Borut Uršič, Rezbar Jernej Vrtav, str. 66

Jernej Vrtav: Stranski oltar Žalostne Matere božje, okoli 1690–1695,
Golo brdo, p. c. Marije na Jezeru

Jernej Vrtav: Side altar of Our Lady of Sorrows, about the year 1690–1695,
Golo brdo, succursal church of The Holy Virgin on the Lake

5 GOLO BRDO :

Podružnična cerkev Device Marije na Jezeru

Desni stranski oltar Žalostne Matere božje

Ob južno steno ladje je blizu slavoloka na zidano menzo postavljen lesen oltarni nastavek.

Zaznamujeta ga močan višinski vzgon ter »horror vacui«, ki je celotno površino oltarja do zadnjega kotička pokril z raznovrstno ornamentiko. Hrustančevje je izpolnilo tudi vrzeli na robovih in tako ustvarilo obris v obliki monštrance. Iz dveh podstavkov v enostavni predeli raste par stebrov, ki obdajata visoko glavno nišo z ozko gredo. K stebrom pa je nad konzolnim delom predele na vsaki strani prislonjena manjša niša z ozkim hrustančastim krilom ter nižjo samostojno gredo. Atika s spremenjenimi proporcijami ponovi motiv niše med dvema ravnima stebroma, ki nosita gredo. Na taj leži nizek ornamentalni zaključek s puttom v sredini. Malo nižje stojita ob atiki na stranskih gredah svetniška kipa.

V glavni niši je Marijin kip z meči v trupu, ki simbolizirajo Marijinih sedem žalosti. Ob njej sta sv. Agata in sv. Apolonija. V atiki sv. Trojica krona Marijo, na levi je sv. Štefan, na desni pa sv. Lovrenc.

Mere: v 328 cm š 211 cm g 33 cm

Datacija: okoli 1690 – 1695

Avtorstvo

Oltar lahko enako kot onega v Kožbani pripisemo dletu kobariškega rezbarja Jerneja Vrtava, ki je s svojo delavnico naredil vrsto oltarjev za cerkve na Tolminskem, v Beneški Sloveniji in vzhodni Furlaniji.

Opis

Predela

Z naprej pomaknjenima podstavkoma je predela ločena na srednje polje ter konzolna dela ob straneh. Vsak podstavek ima na licu angelsko glavico s simetrično razvrščenimi krili. Pod glavico je na drobni voluti pritrjen sadni obesek. Bočne stranice podstavkov imajo v plitvem reliefu izrezljano rozeto, ki se prilagaja pravokotniku. Na srednjem polju je izrezljana ovalna kartuša iz hrustančevja. Na zunanjji strani konzolnega dela predele je putto z razpetim krilom, ki sega proti sredini, in drugim, h glavici stisnjениm krilom, ki na zunanjji strani oblikuje rob predele. Poleg putta je konzolni del ornamentiran še s sadnim obeskom, ki je obdan s hrustančevjem. Spodaj je predela profilirana v obliki nosilne karnise, okrašene s plitvim akantovim listovnikom. Zgornji profil je ornamentiran z oglatim listovnikom, bisernim nizom in vretenčastim trakom.

Glavni del

Glavni del oltarja je sestavljen iz visoke srednje partije in nižjih stranskih delov z ozkima kriloma. Na podstavke v predeli sta postavljena visoka ravna stebra, ki flankirata glavno nišo. V spodnji četrtini imata stebra na sprednji strani krilati angelski glavici s sadnim obeskom; druga dva obeska visita ob straneh. Vitki debli sta ornamentirani s simetrično razvrščenim ploskovitim hrustančevjem, ki oklepa glavico putta in majhen grozd. Med kompozitnima kapiteloma in majhno gredo sta na nizkem podstavku s palmetnim listovnikom drobni krilati angelski glavici. Greda je okrašena z jaj-

Občina Nova Gorica
Župnija Kožbana

čevnikom, kapljičastimi rozetami, oglatim listovnikom, bisernim nizom in akantovim listovnikom, na njenih kolenih pa z razprostrtnimi rokami krilita dva puta. Za vsakim stebrom poteka lizena, ki je obrobljena z luskinastim trakom. Niša se ne začenja tik nad vrhnjim robom predele, marveč je dvignjena. Pod njo je pravokotno polnilo s krilato angelsko glavico in dvema sadnima obeskoma. Nišo sestavlja ozka pilastra, ki nosita polkrožni lok. Oboje je okrašeno s širokim polrozetnim trakom. Med zaključkom niše in gredo je polnilo, ki je zelo podobno tistem pod njo. Stranski niši se začenjata nekoliko niže in sta postavljeni na dekorativni plastični konzoli iz hrustančevja. Obrobljeni sta z bisernikom, valovitim in luskinastim trakom, na vrhu pa imata pod polkrožni lok ujet dvojni školjkast zaključek. Nad tem je pod malo ogredje stisnjen masiven hrustančast okras, ki po oblikah sledi ločnemu zaključku. Malo nišo na zunanjji strani flankira herma. Njena glavica se navzdol nadaljuje v trup iz hrustančevja in sadnega obeska. Namesto nog najdemo le tri prekrivajoče se rozete, pod njimi pa se pilaster zaviha navzgor v obliku volute. Iz ozkega hrustančastega krila poganja v zgornji polovici podobna glavica, kot smo jo srečali pri hermi. Na robovih je ornamentika zaključena z jagodjem, ki daje celoti značilen vtis.

Atika

Vertikalni vzgon, ki ima svoj izvor v podstavkih na predeli in se nadaljuje v velikem paru stebrov ob glavni niši, izveni v stebričih atike. Njuni ravni debli sta dekorirani s podobnim ornamentom kot velika steba, le da tokrat angelsko glavico in grozd zamenja par različno velikih rozet. Steba se zaključujeta s kompozitnim kapitelom, na katerega je postavljen naklad s srčasto kartušo. Greda je ornamentirana z vretenčastim trakom, kapljičastimi rozetami, bisernikom in akantovim listovnikom. Na njej je zleknjen ornamentalni zaključek s parom volut, polpalmetnim motivom in hrustančevjem; tudi tu je po robovih položeno jagodje. Sredi zaključka sedi na podstavku s srčasto kartušo angel z razprtimi krili. Atična niša se spodaj začne s tanko polico, okrašeno z oglatim listovnikom. Namesto pilastrov je rezbar pod močan polkrožni lok s sedmimi angelskimi glavicami postavljen na vsako stran po en niz drobnih vejičasto oblikovanih volut. V majhnih trikotnih polnilih nad nišo sta plitva reljefna v obliku oblačkov. Ob stebrih poganjata iznad nizkih pilastrov, okrašenih z rozetami, široki krili, ki tvorita pristreška. Sestavljeni sta iz hrustančevja, ki je v vrhnjem delu dopolnjeno s sadnim obeskom. Svetniški figuri pod pristreškom stojita na kockastih podstavkih, okrašenih s srčasto kartušo v plitvem reliefu. Podobno, vendar nekoliko večjo kartušo najdemo tudi med postavkom in nakladom velikih dveh stebrov v glavnem delu oltarja. Na zunanjji strani obeh podstavkov je hrustančast ornament, s katerim je rezbar izpolnil vrzel v lepo sklenjenem obrisu celotnega nastavka.

Plastika

Oblačila plastik so skoraj dosledno urejena v navpične snope ozkih paralelnih gub. Da bi razbil to monotonost, je rezbar svetnicam okoli pasu v loku ovil podobno drapirane plašče, njihove konci pa vrgel prek rok, ki držijo attribute. Med oblačili najdemo tudi dalmatiko. Plastike so na okroglih ploščatih podstavkih in razen Boga Očeta ter Kristusa, ki sta bosa, so vse figure obute v široka, polkrožno zaključena obuvala. Raznemora neizraziti

obrazi so modelirani po enotnem tipu z lahno napetimi lici in poudarjeno bradico. Izstopata le Bog Oče in Kristus, ki imata zaraščeni bradi ter brke.

V glavnih nišah je Mati Božja, ki ima v prsi zabodenih sedem mečev. Oblečena je v dolgo, okoli vrata zaprto haljo. Čez lahno nagnjeno glavo ima povezjjen plašč, ki se v širokem loku ovija okoli pasu in pokriva vrhnji del desne noge. Drugi konec plašča je vržen prek leve rame in nadlahti. Od bolečine je telo lahno klecnilo. Marija je levo roko odmaknila od telesa in z njo lovi ravnotežje. Desnico je položila pod prebodenje prsi.

Sv. Agata v desni niši ima v eni roki palmov list, v drugi pa drži okrogel pladenj z odrezanimi prsmi. Ob glavi izvirata na vsaki strani po dva prama dolgih svedrasto zavitih las. Čez do tal segajočo haljo ima svetnica oblečeno prepasano tuniko s pravokotnim plaštronom na prsih in borduro na spodnjem robu. Konca plašča sta položena čez levo ramo in desno podlaht.

V levih nišah je plastika sv. Apolonije s kleščami in izdrtim zobom v desnici ter palmovim listom v levici. Lasje so urejeni enako kot pri sv. Agati, le da tokrat leva prama padata naprej. Dolga halja ima širok pas in navadnemu listovniku podobno borduro okoli vrata. Plašč se v širokem loku ovija okoli bokov, njegov konec pa visi čez desno nadlaht.

V atiki je na kepasti podstavki v obliki drobnih oblačkov postavljena skupina Marijinega kronanja. Bog Oče, Sin in sv. Duh (slednji v podobi gołoba) so v nišah, medtem ko Marija kleči na ogredju pred njo in moli s sklenjenima rokama. Bog Oče je zaznamovan s trikotnim nimboom, v levici drži zemeljsko kroglo z velikim križem, z desnico pa, kot Kristus z levico, polaga krono na Marijino glavo. Oblečen je v dolgo haljo in plašč, ki je na prsih spet. Kristus ima za glavo velik križni nimb. Od pasu navzgor je razgaljen, le prek leve roke ima položen plašč, ki pokriva tudi spodnji del telesa. V desnici je imel svojčas žezlo.

Ob atiki sta pod pristreškom kipa diakonov sv. Štefana in sv. Lovrenca. Kipa sta enaka, razlikujeta se le po atributih; sv. Štefan ima na desnici knjigo s kamnom, sv. Lovrenc pa v levici drži ročaj ražnja. V drugi roki imata vsak svoj palmov list, znak mučeništva. Oblečena sta v dolgo haljo in dalmatiko, ki izjemoma ni tako gosto nagubana kot oblačila pri drugih figurah. Nad tónzuro plavata v zraku velika okroglia nimba z izrezano rozeto in bisernikom na obodu.

Ohranitev

Nastavek je slabo ohranjen. Pri originalni polihromaciji prevladuje pozlatna; med drugimi barvami srečamo temno modro, rdečo, zeleno in rjavo.

V atiki manjka žezlo, ki ga je Kristus držal v desni roki. Sv. Štefanu se je odломila leva podlaht, sv. Lovrenc pa nima več ražnja.

Literatura

Borut Uršič, Altari lignei, str. 124 (ilustr.), 125, 126 – 127, 128

Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 47, 48, 49, 53, 54, 60, 63, sl. 20, 24

Borut Uršič, Rezbar Jernej Vrtav, str. 68

6 GRADNO

Župnišče

Tri plastike iz »zlatega oltarja«

V župnišču v Gradnem so se ohranili trije polihromirani leseni kipi sv. Gregorja, sv. škofa in sv. Mihaela, ki so bili prvotno sestavni del nekega poznega »zlatega oltarja«.

Njegovo podobo lahko deloma rekonstruiramo na osnovi velikosti plastik in poznavanja ustaljenega hieratičnega reda, ki je vladal v ikonografiji »zlatih oltarjev«. Zelo verjetno je bil to približno 2 – 3 metre visok stranski oltar, ki je imel v glavnem delu tri niše. V srednji je bil kip sv. Gregorja, v eni izmed stranskih dveh pa sv. škof, ki je nekofiko manjši. Kip sv. Mihaela s široko razprostrtnima rokama je stal v atiki, za katero bi težko rekli, kakšne oblike je bila. Ornamentiko je verjetno predstavljal večjidel baročni akant, kakršen se je ohranil na fragmentu okvirja srednje niše.

Mere: sv. Gregor (brez niše) v 62 cm

sv. škof v 54 cm

sv. Mihael na hudiču v 73 cm

Datacija: 1740 – 1760

Provenienca

Plastike izvirajo iz nekega oltarja, ki je prvotno verjetno stal v župniški cerkvi sv. Jurija.

Avtorstvo

Kipi so delo rezbarja, ki je leta 1747 izrezljal plastike za veliki oltar pri sv. Duhu v Fojani. Zaenkrat ne poznamo drugih del, ki bi jih lahko pripisali temu mojstru.

Opis

Š kipom sv. Gregorja se je ohranilo tudi ozadje pravokotne niše, ki je bila zgoraj zaključena s polkrožnim lokom. Zadnja stranica niše je imela svoj okvir, od katerega je do danes ostal le zaključni lok. Ta je okrašen z baročnim akantom v plitvem reliefu. Svetnik labilno stoji na kepastem podstavku, oblečen je v pontifikalno mašno oblačilo, na glavi pa ima tiaro s tremi čašastimi kronami. Širok fanon, katerega konca sta položena na ramena, oklepa ravne, na vrat padajoče lase. Izrazito modeliran obraz zaznamujejo lahna zahušlost, velike oči in širok nos. Cerkveni oče ima prek dolge halje oblečeno tuniko, ki je v pasu stisnjena in spodaj nazobčano zaključena. Tudi na prsih prekrižana stola se v pasu zalomi. S podolgovato agrafo speti pluvial je svetnikove nadlahti prižel tesno k trupu, tako da spodnja dela rok kot par konzol štrlita od telesa naprej in kličeta po atributih. Z levico je Gregor držal pastoral, na desni roki pa je morda sedel golob. Številne ozke in goste gube spodnjih dveh oblačil padajo v navpičnih linijah in v lahnem loku obidejo medlo nakazano levo koleno. Strog, sklenjen obris vrhnjega dela plastike od komolcev navzdol zamenja živahnno vijuganje pluviala.

Ta opis z majhnimi popravki velja tudi za kip sv. škofa. Seveda je tiaro zamenjala škofovsko mitra. Suhljat starikav obraz je dobil brado in brke, še vedno pa ima prevelike oči in širok nos. Levo uho je rezbar izrezljal precej niže kot desnega. Sponka na pluvialu je opremljena z motivom dveh dragih

Občina Nova Gorica
Župnija Gradno

kamnov. Malo nižje spuščena levica daje nekoliko bolj življenjski vtis kot roki pri sv. Gregorju; tudi robovi plašča pod komolcema so bolj umirjeni.

Sv. Mihael stoji z obema nogama na hudiču. Obut je v visoke škornje na vihanje, oblečen pa je v ravno priezan tuniko in verižni oklep z zaviranima rukavoma. Prek leve rame ima vržen plašč, ki je na hrbtu razpet pred krili, na prsih pa zvit v diagonalno poševnico. Roki sta enakomerno razprosterti; z desnico svetnik dviga meč, v levici pa je držal tehtnico z dušami. Obraz je podoben Gregorjevemu, le da je tokrat zopet eno uho postavljeni nižje od drugega. Pokrivalo ima obliko grebenaste čelade. Hudobec leži na ognjenih zubljih in v obupu iz ust steguje dolg jezik.

Ohranitev

Plastike so razmeroma dobro ohranjene. Originalna polihromacija se giblje v toplih tonih. Prevladujejo pozlata, umazano bela in temno modra barva. Kipi imajo poškodovane prste na rokah, poleg tega pa jim manjkajo tudi atributi. Sv. Mihael ima zlomljeno desno krilo.

Literatura

Borut Uršič, *Rezljani oltarji*, str. 58, 60

7 HRUŠEVLJE

Podružnična cerkev sv. Marjete

Veliki oltar sv. Marjete

Na zidani menzi stoji v prezbiteriju lesen olturni nastavek.

Sestavljen je iz nizke predele, v tri niše razdeljenega osrednjega dela ter atike v obliki tabelne slike s trikotnim čelom na vrhu. V nišah so plastike sv. Marjete, sv. Roka in sv. Boštjana.

Plastika sv. Marjete, ki je zdaj v srednji niši, je sodoben tirolski izdelek. Prvotni kip sv. Ane visi na severni vzdolžnici ladje. V 19. stoletju so izdelali lesen antependij in obhodna loka, na katera so postavili lesena kipa sv. Mohorja in Fortunata iz istega časa.

Mere: v 260 cm š 185 cm g 26 cm

Datacija: konec 16. stoletja

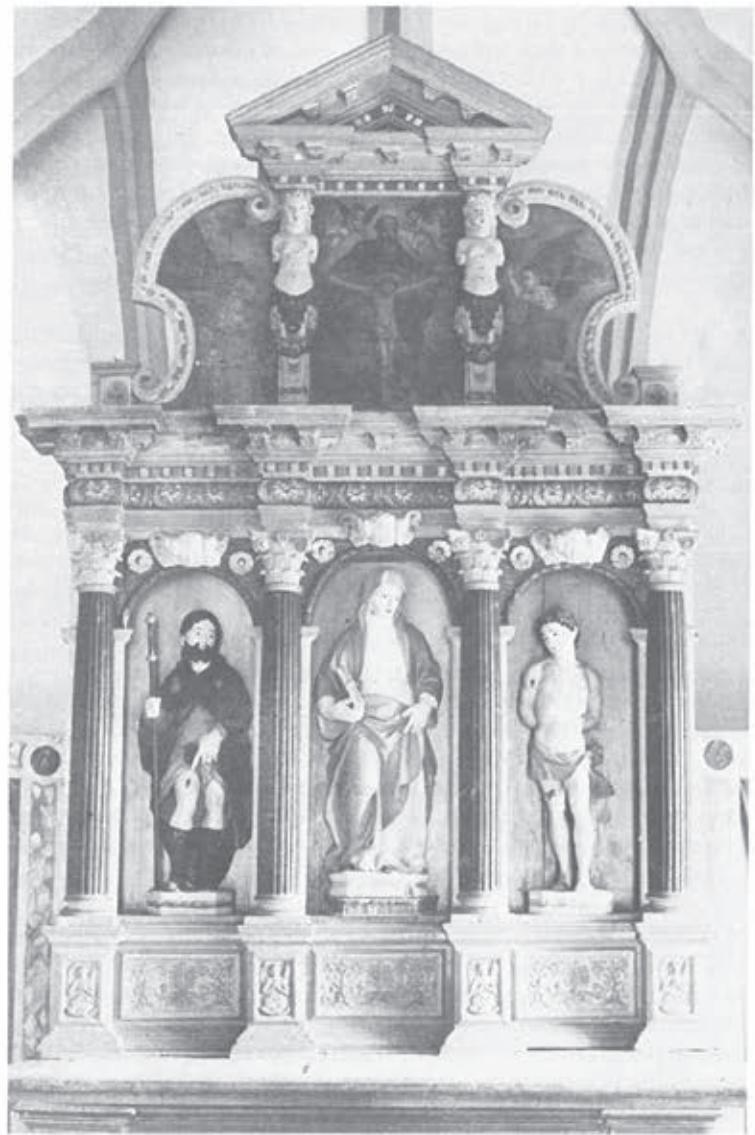
Avtorstvo

Oltar je izdelek nekega furlanskega mojstra, ki je naredil tudi veliki oltar v cerkvi San Leonardo pri Campolongu. Oba oltarja sta povsem identična, le da je predelava v 19. stoletju onega v Campolongu huje prizadela. V delavnško bližino tega mojstra lahko postavimo tudi oltar iz cerkve San Rocco v Ciconiccu.

Provenienca

Ker je bil oltar prvotno posvečen sv. Ani, je jasno, da ni bil izdelan za cerkev v Hruševlju, čeprav se po svojih merah lepo ujame v njen prezbiterij. Tej svetnici je posvečen tudi stranski oltar v župniški cerkvi v Vedrijanu, ki je svojčas enako kot cerkev sv. Marjete v Hruševlju sodila v župnijo Slovenc. Morda so ob postavitvi novega marmornega oltarja sv. Ane v Vedrijanu leseni oltar iz konca 16. stoletja prenesli v Hruševlje ter v njegovo srednjo nišo postavili novejši kip sv. Marjete.

Občina Nova Gorica
Župnija Slovenc

Furlanski mojster: Veliki oltar, okoli 1600, Hruševlje, p. c. sv. Marjetę
Friulian master: High altar, about the year 1600, Hruševlje, succursal church of St. Margaretha

*Opis**Predela*

Predelo oblikujejo štirje naprej pomaknjeni prizmatični podstavki za stebre, med katerimi so tri pravokotna ornamentirana polja. Na licu vsakega podstavka je v profiliranem pravokotnem okvirju plitev relief s stiliziranim angelom na oblaku, ki ima roki sklenjeni k molitvi. Polja med podstavki so dekorirana z reliefnim ornamentom v obliki dveh stiliziranih cvetlic in palmete med njima. Na spodnjem in zgornjem robu je predela karnisasto profilirana.

Glavni del

Podstavki nosijo štiri kanelirane polstebre z lahno entazo in kompozitnim kapitelom. Za polstebri so malo nižji in širši gladki pilastri, na katerih počivajo arkade treh niš; srednja je komaj opazno večja od stranskih dveh. Robovi arkadnih lokov so ornamentirani z jajčevnikom, na vrhu vsakega lokpa pa je krilata angelska glavica, obdana s parom rozet. Na kapitelih polstebrov počiva razčlenjena preklada z rozentrim frizom, plitvim zobnikom ter vrsto palmetastih konzolic, ki nosijo gredo s štirimi širokimi in močno izstopajočimi koleni.

Atika

Nazaj pomaknjeno atiko predstavlja tabelna slika, ki je obrobljena z S-asto linijo; le-ta je na prehodu iz konveksnega v konkavno zalomljena, na koncih pa se izteka v drobni voluti. Okrašena je z jajčevnikom. Ob vznožju atike sta majhni kocki z grozljivima maskaronoma na sprednji strani, ki imata profiliran zunanjji in zgornji rob. Tablo delita v tri ločena polja dve ženski hermi. Nad pasom sta goli, v spodnjem delu pa se prelevita v velik akantov list, par volut s sadno kito ter izstopajoče trapezasto polje na konzolici. Fantastični figuri sta tik pod prsmi pripeti na pilaster z jermenom, ki je v sredini volutasto zavit. Namesto rok poganja iz ram par k telesu prižetih volut. Na lepo oblikovan ženski trup je rezbar nasadil napihnjeno baročno glavico z nakodranimi lasmi in atletskim vratom. Opisana nosilna elementa podpirata malo trikotno čelo, ki je klasično profilirano in opremljeno z motivoma plitvega zobnika in palmetastih konzolic.

Plastike

V srednji niši je svojcas stal kip sv. Ane, ki je nekoliko večji od drugih dveh, sv. Roka v desni in sv. Boštjana v levi. Vsaka plastika je izrezljana v enem kosu skupaj z nizkim profiliranim podstavkom, ki ima spredaj porezane vogale. Podstavki so opremljeni s pozneje dodanimi napisimi: S. Rocus. C., S. Anna. M. B. M. V., S. Seb: M.. Seveda gre za tri posamezne plastike, ki ne ustvarjajo nikakršnega skupinskega vzdusja. Oba priprošnjika proti kužnim boleznim sta v svoji komaj kontrapostni drži le rahlo zasukana proti sredini.

Sv. Ana je postavljena na dodaten, verjetno nekoliko mlajši podstavek, okrašen z oglatim listovnikom in bisernim nizom. Pod dolgim plaščem, ki sega od glave do tal in ga svetnica pridržuje z levico, ima prav tako do tal segajočo, nad pasom stisnjeno haljo, ki je okoli vrata zaprta in rahlo nabранa. V desnici drži s sponko zapeto knjigo. Obraz je starikav, lica ter oči so vdrta, usta majhna. Draperija se povsem realno podreja zakonom težnosti in

njen ritem zmoti le plastično poudarjeno koleno desne noge, ki nas opozori na tudi sicer dobro izražen volumen telesa.

Sv. Rok je oblečen v romarsko oblačilo. Pod pelerino, na kateri sta školjka in križec, ima prepasano tuniko. Ob boku mu prek ramen visi popotna torba, z desnico pa se opira na romarsko palico. Z drugo roko drži del plašča, dviga rob tunike in s kazalcem kaže na rano na stegnu. Močne, odločno modelirane noge so obute v škornje z zavihanim robom. Med do ramen segajoče nakodrane lase in brado z brki je ujet obraz moža.

Sv. Boštjan ima roki za hrbotom privezani na deblo, ki mu sega do pasu. Krepko telo so na treh mestih prebodle strelice. Mladeniška glava, pokrita s pramenastimi lasmi, je lahno nagnjena na stran. V kontrapostu je desna noge trdno postavljena k stebru, medtem ko je levo izprožil naprej, tako da je s prsti pogledala čez rob podstavka. Mučenec ima okoli ledij zavit prt, katerega konc opleta ob levem boku.

Furlanski mojster: Sv. Boštjan v velikem oltarju, okoli 1600, Hruševlje,

p. c. sv. Margrete

*Friulian master: St. Sebastian on the high altar about the year 1600,
Hruševlje, succursal church of St. Margaretha*

Tabelna slika

V srednjem delu table v atiki je naslikan Prestol milosti. Bradati Bog Oče z razprostrnimi rokami drži pred seboj razpelo s Sinom. Križ pridržuje ta spodaj putta, ki sta obrnjena proti gledalcu; drug par krilatih angelcev se spreletava okoli glave Boga Očeta in goloba, simbola sv. Duha. Na stranskih poljih sta Marija in Gabrijel iz Oznanjenja. Nadangel je ravno priletel, da sporoči veselo novico; v desnici ima lilio, levico pa dviga v pozdrav. Marijo je zmotil pri predenu.

Ohranitev

Oltarni nastavek je sicer dobro ohranjen, a neokusno prepleskan. Pri tem so prizanesli samo tabli v atiki in bočnima deskama stranskih dveh pilastrov. Na slednjih srečamo fragmentarno ohranjeno dekorativno poslikavo v obliki rjave stilizirane rastlinske vitice s črno obrobo na beli podlagi. Poskusno sondiranje barvnih plasti je pokazalo, da je bil oltar prvotno večjidel pozlačen (stebri, greda, ornamentika, deloma tudi oblačila plastik), ozadje v nišah je bilo temno modro, med drugimi barvami pa sta bili zastopani še zamolklo rumena in umazano bela. Inkarnat je bil občutno hladnejši od sedanjega.

Literatura

Ludvik Zorlut, str. 108

Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 43, 44, 45, 60, 62, sl. 5 – 7

8 KOJSKO

Podružnična cerkev sv. Križa

Levi stranski oltar sv. Trojice

Občina Nova Gorica

Župnija Kojsko

Na evangeljski strani stoji pred slavoločno steno v ladji na zidani menzi leseni oltarni nastavek, ki ima na desni strani slavoloka svoj pendant.

Naprej pomaknjena podstavka ločujeta širok srednji del predele od ozkih konzol. Na podstavkih sta stebra, ki nosita lahko gredo, med njima pa je v pravokotnem okvirju plastika sv. Trojice v podobi Prestola milosti. Ob stebrih poganjata navzven dve hrustančasti krili, ki oblikujeta par pristreškov. Atika ponovi motiv niše med dvema stebroma, ki nosita manjšo gredo. Ob njenem vznožju dve okrasni posodi podaljšujeta navpični liniji nosilnih elementov iz glavnega dela. Kip sv. Mihaela, ki je zdaj v atiki, je prvotno stal na vrhnji gredi.

Majhni plastiki, ki sta postavljeni na recentna podstavka ob glavni niši, sta iz 18. stoletja in ne sodita k originalni podobi oltarja.

Mere: v 278 cm ř 184 cm g 34 cm

Datacija: zadnja četrtina 17. stoletja, polihromiran 1698 (letnica v kartuši na predeli)

Avtorstvo

Oltar je naredil mojster, ki se je pri delu močno oziral nazaj v drugo tretjino stoletja. Poleg desnega stranskega oltarja v isti cerkvi mu lahko pripišemo še stranska oltarja pred slavoločno steno v podružnični cerkvi Marije Snežne v Nadavčah in veliki oltar v podružnični cerkvi sv. Janeza in Pavla v Ravnah nad Črničami. Avtor vseh naštetih oltarjev je verjetno poznal stranska oltarja v župnijski cerkvi v Vipavskem križu, ki sta nastala v šestdesetih

letih. Posamezni ornamentalni elementi govorijo tudi za zvezze z rezbarji, ki so v tistem času rezljali podobne oltarje na Kranjskem (na primer Marijina oltarja na Suhu pri Predosljah ter pri Sv. Andreju nad Škofjo Loko).

Opis

Predela

Naprej pomaknjena podstavka v predeli sta na vseh treh stranicah okrašena z ovalno kartušo iz masivnega hrustančevja. Sredi predele je v podolgovatem pravokotnem okvirju iz navadnega listovnika in bisernega niza napisana letnica 1698. Na koncu ima okvir lepi ušesi iz hrustančevja. Tudi ozka konzolna dela sta sestavljena iz takega ornamента, ki na zunanjji strani tik pod vrhnjim robom oblikuje stisnjeno voluto. Na spodnjem robu ima predela nosilno karniso, zgorjni profil pa je okrašen z oglatim listovnikom.

Glavni del

Stebra sta v spodnji tretjini ovešena s tremi sadnimi obeski, ki so pritrjeni na angelsko glavico s simetrično razporejenimi krili. Zgoraj se steber svedrasto zavije; debli sta v sredini lahno nabrekli ter dekorirani s ploskovito stilizirano rastlinsko vitico. Kompozitni kapitel nosi naklad, ki ima na sprednji strani izrezljano angelsko glavico, na bočnih stranicah pa po eno majhno ovalno kartušo, podobno onim na predeli. Med kapitelom in nakladom poteka ozek pas oglatega listovnika, profilirana greda z močnima kolenoma pa je ornamentirana z masivnim jajčevnikom, kapljičastimi rozetami, plitvim zobnikom in akantovim listovnikom. Za vsakim stebrom poteka enako visok pilaster, ki je obrobljen z žlebičastim trakom. Med pilastra je vstavljen okvir pravokotne niše, ki je na zgornjih treh stranicah ornamentiran z akantovim, na spodnji stranici pa z oglatim listovnikom. Niša ima še notranji okvir iz drobnih volut v obliki oblačkov. Pod okvirjem je ozko pravokotno polnilo z dekorativno konzolo iz hrustančevja. Tak ornament je nad okvirjem uvel med stisnjeni voluti glavico putta s sadnim obeskom. Tudi hrustančevje, ki sestavlja krili s pristreškoma, oblikuje na nekaj mestih zanke v obliki stisnjene volute.

Atika

Ob atiki s parom stebričev in majhno gredo stojita nad velikima stebroma dve pokončni posodi, ki po svoji obliki spominjata na značilne alabastrne posode za mazilo. Niša je sestavljena iz dveh ozkih, z luskinastim trakom okrašenih pilastrov, ki nosita polkrožen lok iz bisernega niza in oglatega listovnika. Notranji okvir tudi tokrat predstavlja niz drobnih volut v obliki oblačkov. V segmentnih polnilih nad arkado sta reliefni rozeti s parom hrustančastih listov. Stebriča, ki flankirata nišo, se takoj nad bazo napihneta v debel prstan, okrašen z rozetami. Debli sta poraščeni s podobno vitico kot spodnji par stebrov, le da je tokrat ornament simetrično razvrščen in dopoljen z vložkoma iz hrustančevja. Na jonskih kapitelih sta naklada z angelsko glavico in dvema kartušama ob straneh. Tik pod gredo, ki ima obliko zaključne karnise z akantovim listovnikom, poteka vretenčast trak.

Plastika

Kipi, ki so se ohranili do danes, ne presegajo povprečne kvalitete svojega časa. Nasprotno, predvsem kip sv. Mihaela je zelo grobo izdelan, saj komaj razločimo poteze na obrazu.

V glavno nišo je rezbar postavil kompozicijo Prestola milosti. Bog Oče v sedečem položaju z razprostrtnimi rokami nerodno drži predolgo anteno razpela. Resen obraz starčevega obraza kaže na nekaj skupnih potez z glavicami puttov na oltarju, pri katerih pogrešamo baročno ljubkost. Draperija se podreja simetričnim pravilom; oblačilo Boga Očeta v ozkih slapovih pada ob kolenih navzdol. Rob plašča je okrašen z motivom dragih kamnov. Na vrhu okvirja je golob, simbol sv. Duha.

Za sv. Mihaela je rezbar uporabil že uveljavljeno formulo, pri kateri mladi vojščak v oklepnu stoji na hudobcu. Le-tega od spodaj ližejo ognjeni zublji, desnico pa ima dramatično izproženo od telesa. Mihail je z levo nogo junaško stopil žrtvi na prsi, z visoko dvignjeno levico drži hudiču v vrat naperjeno sulico, v desnici pa ima tehtnico.

Obranitev

Oltar je ohranjen srednje dobro. Na arhitekturnem ogrodju in prvotnih plastikah Boga Očeta ter sv. Mihaela se je ohranila originalna polihromacija. Prevlačuje pozleta, poleg nje pa v barvni paleti najdemo tudi temno modro, rdečo, zeleno, rjavo in umazano belo barvo. Rdeče in zelene površine so lazurirane.

Emilijan Cevc, str. 99
KLS I, str. 209 (Ludvik Zorzut)

Ludvik Zorzut, str. 107
Marijan Zadnikar, Spomeniki 1975, str. 49
Sergej Vrišer, str. 20
Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 55 – 56, 58, 60, 63, sl. 31

9 KOJSKO

Podružnična cerkev sv. Križa
Desni stranski oltar sv. Urha

Na epistleski strani stoji pred slavoločno steno v ladji na zidani menzi leseni oltarni nastavek, ki ima na levi strani slavoloka svoj pendant.

Enostavna predela ima dva naprej pomaknjena podstavka, ki ločujeta srednji del od stranskih konzol. Polkrožno zaključena glavna niša ima na vsaki strani po en zavit steber, ki nosi lahko ogredje. Ob vsakem stebru poganja navzven krilo iz hrustančaste ornamentike, ki na zgornjem koncu oblikuje pristrešek. Atika ponovi motiv niše med dvema stebroma. Ob njunih bazah stojita pokončni okrasni posodi, v katerih izzvenita navpični liniji nosilnih elementov iz glavnega dela. Od prvotne plastike se je do danes ohranil le kip Boga Očeta na vrhu oltarja.

Kip sv. Urha in majhni plastiki, postavljeni na recentna podstavka ob glavni niši, so mlajši in ne sodijo k originalni podobi oltarja.

Mere: v 322 cm š 180 cm g 37 cm

Datacija: zadnja četrtnina 17. stoletja, polihromiran leta 1700 (letnica v kartuši na predeli)

Avtorstvo

Oltar je naredil mojster, ki se je pri delu močno oziral nazaj v drugo tretjino stoletja. Poleg levega stranskega oltarja v isti cerkvi mu lahko pripisemo še stranska oltarja pred slavoločno steno v podružnični cerkvi Marije

Snežne v Nadavčah in veliki oltar v podružnični cerkvi sv. Janeza in Pavla v Ravnah nad Črničami. Avtor vseh naštetih oltarjev je verjetno poznal stranska oltarja v župnijski cerkvi v Vipavskem križu, ki sta nastala v šestdesetih letih. Posamezni ornamentalni elementi govorijo tudi za zveze z rezbarji, ki so v tistem času rezljali podobne oltarje na Kranjskem (na primer Marijina oltarja na Suhu pri Predsoljah ter pri Sv. Andreju nad Škofoj Loko).

Opis

Naprej pomaknjena podstavka v predeli sta na vseh treh stranicah okrašena z ovalno kartušo iz masivnega hrustančevja. Sredi predele je v pravokotnem okvirju iz hrustančevja, bisernega niza in navadnega listovnika napisana letnica 1700. Konzolna dela sta prav tako sestavljena iz hrustančaste ornamentike, ki na zunanjem robu tik pod vrhnjim profilom oblikuje stisnjeno voluto. Na spodnji strani ima predela nosilno karniso, zgornji rob pa je okrašen z oglatim listovnikom.

Glavni del

Stebra sta v spodnji tretjini ovešena s parom sadnih obeskov na straneh. Spredaj je izrezljana angelska glavica s simetrično razvrščenimi krili ter prtičem, ki ji visi okoli vrata. V zgornjem delu se steber zavije; lahno nabrekli debli sta dekorirani z vinsko trto. Kompozitni kapitel nosi naklad, ki ima na sprednji strani krilatega putta, na bočnih stranicah pa po eno majhno ovalno kartušo, podobno onim na predeli. Med kapitelom in frizom poteka ozek pas oglatega listovnika, v ogredju z močnima kolenoma pa je profil ornamentiran z masivnim jajčevnikom, kapljičastimi rozetami, plitvim zobnikom in akantovim listovnikom. Za vsakim stebrom poteka enako visok pilaster, ki je obrobljen z žlebičastim trakom. Niša med pilastroma je polkrožno zaključena z arkadnim lokom iz bisernega niza, akantovega listovnika in niza drobnih volut v obliki oblačkov. Arkada je postavljena na dva ozka pilastra, ki sta ornamentirana z motivom hrustančastega traku. Niša počiva na majhni prekladi, okrašeni z vretenčastim trakom in oglatim listovnikom; pod preklado je v nizkem pravokotnem polnilu izrezljana dekorativna konzola iz hrustančevja. V segmentnih poljih ob vrhu niše sta dve krilati angelski glavici. Nad nišo je friz, v ogredju okrašen s krilatim angelcem, ki je obdan z zgodnjim baročnim akantom. Hrustančevje s številnimi v obliki volut stisnjjenimi zankami oblikuje krili s pristreškoma.

Atika

Atiko predstavljata presličasta steberica, ki flankirata polkrožno zaključeno nišo in nosita majhno gredo. Vsak steber ima takoj nad bazo odebelen, z rozetami okrašen prstan, pri vrhu pa jonski kapitel. Kockasta naklada nad kapiteloma sta opremljena z angelsko glavico na sprednji ter ovalnima kartušama na bočnih stranicah. Greda ima zgoraj profil dvigajoče se karnise, ki je ornamentirana z akantovim listovnikom, pod njem pa poteka vretenčasti trak. Niša je sestavljena iz dveh ozkih pilastrov, okrašenih z luskinastim trakom. Na teh počiva polkrožen lok iz bisernega niza in oglatega listovnika. Notranji okvir je sestavljen iz drobnih, oblačkom podobnih volut. Ob loku je v vsakem segmentnem polnilu po ena rozeta s parom hrustančastih listov. Ob bazah stebrov stojita cilindrični posodi s pokrovom, ki spominjata na značilne alabastrne posode za mazilo.

Plastika

Od prvotne plastike se je do zdaj ohranil le kipec Boga Očeta na vrhu atike. Dopasna figura starca z razprostrtnimi rokami raste iz podstavka v obliki oblačkov. Cez desno ramo ima v loku nazaj vržen plašč.

Ohranitev

Oltar je srednje dobro ohranjen. Originalna polihromacija je sestavljena in pozlate, temno modre, rdeče, zelene in umazano bele barve. Rdeče in zelene so lazurirane.

Emilijan Ceve, str. 99

KSL I, str. 209 (Ludvik Zorlut)

Ludvik Zorlut, str. 107

Marijan Zadnikar, Spomeniki 1975, str. 49

Sergej Vrišer, str. 20, (ilustr.)

Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 55, 63, sl. 32

10 KOŽBANA

Župnijska cerkev sv. Jurija

Desni stranski oltar sv. Silvestra

Na epistleski strani stoji pred slavoločno steno v ladji na zidani menzi lesen oltarni nastavek.

Enostavna predela z dvema podstavkoma nosi glavni del oltarja, ki je s parom stebrov razdeljen v tri niše. Na lahkem ogredju počiva široka, polkrožno zaključena niša, ki jo flankirata dva steberica z manjšo gredo in tremi plastikami na vrhu. V glavnem delu so kipi sv. Silvestra, sv. škofa in sv. Antona Padovanskega, v atiki pa skupina Marijinega kronanja.

Mere: v 320 cm š 193 cm g 31 cm

Datacija: okoli 1680 – 1685 polihromiran 1687 (letnica v kartuši na predeli)

Avtorstvo

Oltar lahko uvrstimo med prva samostojna dela mojstra Jerneja Vrtava, rezbarja iz Kobarida, ki je naredil precej oltarjev za cerkve na Tolminskem, v Beneški Sloveniji in vzhodni Furlaniji.

Opis

Predela

Ozka, naprej pomaknjena podstavka ločujeta srednji del predele od konzolnih dveh delov. Vsak podstavek ima na licu izrezljano krilato angelsko glavico ter nanjo obešen frukton. Bočne stranice podstavkov so dekorirane z rozeto v plitvem reliefu, ki se prilagaja pravokotniku. V srednjem delu oblikujeta pleteničje in jagodje slikovito kartušo z okvirjem iz vretenčastega traku, v katerem je letnica 1687. Konzolni del je ornamentiran s podobnim hrustančevjem, ki oklepa sadni obesek, na skrajni zunanjih strani pa je glavica putta z enim samim krilom. Spodnji profil predele ima obliko nosilne karnise, nad katero poteka pas akantovega listovnika. Zgornji profil je okrašen z ogrličnim trakom, bisernim nizom in navadnim listovnikom.

Glavni del

Iznad podstavkov se proti ogredju vijeta dva stebra, ki imata v spodnji tretjini spredaj krilato angelsko glavico, ob straneh pa sadne obeske. V zgornjem delu stebrov po vijačnici teče motiv dvojnega luskinastega traku z

Občina Nova Gorica

Župnija Kožbana

nizom biserov po sredini. Proti vrhu se steba zožita in preideta v jonski kapitel. Za vsakim stebrom poteka gladka lizena, ki je obrobljena z luskinastim trakom. Na zunanji strani flankirata stranski niši dve hermi. Okrogločni in dolgolasi glavici imata trup iz hrustančevja s sadnim obeskom, namesto nog pa trapezasto polje z rozetami, ki spodaj volutasto zavija navzgor. Podobno je oblikovana in dekorirana tudi konzola, ki počiva na glavici herme. Srednja niša je precej širša in malo višja od stranskih dveh. Vse tri so nekoliko dvignjene in se torej ne začenjajo takoj nad vrhnjim robom predele. Razliko v višini je rezbar izkoristil za dve dekorativni konzoli iz hrustančevja ob straneh ter pravokotno polnilo pod srednjo nišo. Zadnja je okrašena na zgornjem robu z akantovim listovnikom in plitvimi zobnikom; pod te so simetrično nanizane drobne volute, med katere so vrinjeni kosi bisernika. Srednja niša je sestavljena iz para ozkih pilastrov, ki nosita arkado v obliki segmentnega loka. Na pilastrih je izrezljana akantova vitica, ki se S-asto vzpenja navzgor in je v razcepah dopolnjena s hrustančastimi vložki. Arkada je dekorirana z bisernim nizom in razmeroma grobim listovnikom. V segmentnih polnilih nad arkado je ornament v obliki rozete z dvema podolgovatima listoma. Plitvejsi stranski niši sta školjkasto zaključeni ter obrobljeni z bisernim nizom. Nad njima se pod gredo stiskata krilati angelski glavici. Razmeroma lahko in nerazgibano ogredje je bogato ornamentirano (biserni niz, valoviti trak v obliki črke S, jajčevnik, kapljicaste rozete, navadni in akantov listovnik); posebej izstopa po svoji širini nabrekli friz ščitastih rozet.

Atika

Atika je ujeta med dva ločna pristrešnika, ki sta dekorirana z jajčevnikom ter listovnikom, sestavljenim iz suličastih listov. Pod pristrešnikoma sta dve mali polji s posameznimi palmetnimi listi, na vrhu pa sedita celopostavna angela v dolgi haljici z borduro okoli vrata. Stebra, ki flankirata nišo, sta v sredini nekoliko odeblijena in imata jonski kapitel. Na deblo je apliciran simetričen hrustančast ornament s sadnim obeskom in majhno rozeto. Za stebrom se skriva malo večji, z grobim bisernim nizom obrobljen pilaster, iz katerega na zunanji strani poganja ozko krilo iz pleteničja, jagodja in masivnega hrustančevja. Podoben ornament srečamo tudi nad preklado, kjer v sredini na kockastem podstavku stoji kip sv. Mihaela; ob njem je par krilatih angelov z razprostrtnimi rokami. Namesto friza z rozetami sta v ogredju atike ostala le še dva para nabreklih nakladov. Široka niša je sestavljena iz dveh ozkih pilastrov, okrašenih z rozetami, ki nosita polkrožni lok s šestimi glavicami puttov in hrustančevjem med njimi. V polnilih nad nišo sta majhna trikotna reliefsa s hrustančastim ornamentom.

Plastika

Pri skulpturah prevladuje enotna draperija z ozkimi gubami, ki padajo v gostih paralelah in se le redko zganejo v lahen zavoj. Stoeče figure imajo ob medlem kontrapostu eno nogo potisnjeno čez rob ploščatega okroglega podstavka. Konvencionalne kretnje rok so umirjene. Modelacija obrazov variira med dvema osnovnima tipoma. Sv. Silvester, sv. škof, Bog Oče in Kristus v atiki predstavljajo bradato starčevsko fiziognomijo z brki in upadlimi lici.

Vse ostale figure, vključno z angeli in putti med ornamentiko, pa imajo mladostne okrogločne obraze.

Sv. Silvester sedi na širokem prestolu, ki je ornamentiran z rozetami, plitvimi zobnikom, akantovim listovnikom in luskinastim trakom. Nad naslonjalom par krilatih puttov pridržuje fanon nizke tiare, ki je sestavljena

Jernej Vrtav: Sv. Silvester v osrednji niši stranskega oltarja, okoli 1680–1685, Kožbana, ž. c. sv. Jurija

Jernej Vrtav: St. Sylvester in the central niche of the side altar about the year 1680–1685, Kožbana, parish church of St. George

iz treh krov. Svetnik je oblečen v pontifikalno mašno oblačilo z dolgo haljo in malo krašjo tuniko z nazobčanim robom. Čez to ima ogrnjen pluvial, ki je na prsih spet s podolgovato sponko. Simetrično zasnovano kompozicijo zmoti le širok zavoj plašča, ki pokriva koleno desne noge. Spodnji oblačili sta prepasani; enako tudi prekrizana štola. Z desno roko je sv. Silvester bla-goslovilj, v levici pa je imel pastoral.

V levi niši stoji sv. škof, ki ima ob nogah majhnega bika. Čez dolgo haljo in prepasano tuniko ima ogrnjen pluvial s četverolistno agrafo. Izpod tega spredaj vzporedno visita konca stole. Na glavi ima svetnik majhno mitro, k trupu stiska veliko knjigo, prvočno pa je v levici držal še pastoral.

Sv. Anton Padovanski v desni niši je oblečen v frančiškanski habit. Nad glavo z mišičastim vratom in tonzuro plava v zraku okrogel nimbus z izrezano rozeto in bisernikom na obodu.

V atični niši sedita Bog Oče in Kristus, pred njima pa je Marija sklenila roki k molitvi. Vse tri figure so postavljene na oblačke. Bog Oče drži levico na zemeljski krogli, Kristus ima v desnici žezlo, oba pa z drugo roko polagata na Marijino glavo krono. Nad Marijo je golob, simbol sv. Duha.

Na vrhu atike stoji sv. Mihael, ki je premagal hudiča. Nadangel je obut v škornje, prek kratke tunike pa ima oblečen verižni oklep. Svojevrsten obris daje na hrbtnu razpet plašč. Hudič je z glavo obrnjen proti gledalcu.

Ohranitev

Do danes se je ohranila prvotna polihromacija. Prevladujejo pozlata, rdeča in modra barva. Od drugih barv najdemo na oltarju še umazano belo, rjavo, oker ter nekaj odtenkov zelene. Pri sadnih obeskih so zelene in rdeče površine lažurirane.

Nekaterim plastikam manjkajo podlahti, skoraj vse pa imajo poškodovane dlani in prste. Kipu sv. Antona Padovanskega se je odlomil del podstavka. Pri skupini Marijinega kronanja ni krone.

V času pred prvo svetovno vojno so želeli Avstrijci oltar odpeljati v neko muzejsko ustanovo na Dunaj, na državne stroške pa postaviti novega. Ime konservatorja se v virih ni ohranilo, jasno pa je, da bi oltar izgubili, če ne bi s svojim vplivom tega preprečil takratni goriški nadškof Frančišek Borgija Sedej, ki je bil po rodu iz Cerknega.

Literatura

Ludvik Zorlut, str. 105 – 106

Sergej Vrišer, str. 19, 20

Borut Uršič, Altari lignei, str. 122 (ilustr.), 125, 128

Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 47, 48, 49, 52, 53, 60, 63, sl. 21, 29

Borut Uršič, Rezbar Jernej Vrtav, str. 66

Arhivski viri

Archivio della Curia Arcivescovile di Gorizia, Parrocchie e comunità religiose – Kožbana, Respondiones pro Sacra Visitazione z dne 11. 9. 1936.

Zupnijski arhiv v Kožbani, Zupnijska kronika (l. 1968 sestavil Alojzij Kodermač)

II NEBLO

Podružnična cerkev sv. Nikolaja

Veliki oltar sv. Nikolaja

V prezbiteriju stoji na zidani menzi z lesenim antependijem razmeroma majhen rezljan oltarni nastavek.

Sestavljen je iz bogato ornamentirane predele, strogega glavnega dela s tremi nišami in široke atike. Predela ima štiri prizmatične podstavke, od katereh sta srednja še enkrat bolj pomaknjena naprej kot stranska dva. Štirje kanelirani stebri, ki rastejo iz podstavkov, nosijo močno ogredje z izstopajočimi koleni. Na njem počiva tanka preklada, ki ima na vsaki strani po en velik ločni pristrešnik. Jedro atike predstavlja nizka niša med dvema herma-ma, ki nosita gredo z manjšim parom ločnih pristrešnikov. Ob stranskih dveh stebrih v glavnem delu oltarja poganjata navzven ozki razdrobljeni krili.

V srednji niši je poznogotski kip sv. Nikolaja, ki je nastal v poznih osemdesetih letih 15. stoletja v delavnški bližini Domenica da Tolmezzo. Plastika sv. Valentina, ki je bila prvotno v glavni niši, stoji danes na desnem obhodnem loku. V stranskih nišah je levo sv. Urh, desno pa sv. škof. Sredi atike je v niši dopasni kipec Boga Očeta, nad njim pa na vrhu oltarja sedi

Občina Nova Gorica
Župnija Šlovrenc

Sv. Urh v velikem oltarju, okoli 1635–1640, Neblo, p. c. sv. Nikolaja
St. Ulrich in the great altar about the year 1635–1640, Neblo, succursal church
of St. Nicholas

muzicirajoči angel. Na menzi pred predelo sta celopostavna angela, ki držita vsak svoj svečnik. Lesen atependij je bil v 19. stoletju preslikan.

Mere: oltarni nastavek v 283 cm š 183 cm g 44 cm
sv. Valentin v 77 cm

Datacija: okoli 1640

Autorstvo

Oltar lahko pripišemo rezbarski delavnici iz druge četrte stoletja, ki je imela svoj sedež verjetno v Čedadu. Njena druga dela so: veliki oltar v Lipi (Tiglio, San Luca), veliki oltar na Pikonu pri Spodnji Mjersi (Merso di Sotto, San Silvestro) v Beneški Sloveniji, veliki oltar v Speši (Spessa, San Giuseppe) južno od Čedada ter levi stranski oltar Tebanske legije na Golem Brdu (podružnična cerkev Device Marije na Jezeru). Med poznejša dela lahko uvrsti-

mo tudi arhitekturno ogrodje velikega oltarja v Klenju (Clenia, San Antonio abate).

Provenienca

Glede na skromne dimenzije oltarnega nastavka je jasno, da to prvotno ni bil glavni oltar. Spočetka je stal ob južni steni ladje in je bil posvečen sv. Valentinu. Po drugi svetovni vojni so ga ob odstranitvi glavnega oltarja premestili v prezbiterij. Seveda se je moral takrat kip sv. Valentina umakniti poznogotski plastiki patrona.

Opis

Predela

Predela je postavljena na tanek podstavek, ki je ornamentiran z jajčevnim kom in bisernim nizom. Na sprednjih stranicah štirih naprej pomaknjениh prizmatičnih podstavkov so v pravokotnih okvirjih iz navadnega listovnika angelske glavice z nakodranimi lasmi na stiliziranem zavojevju. Večje pravokotno polje med srednjim parom podstavkov je ornamentirano z izrezljanim stiliziranim zavojevjem, ki ima v sredini ovalno rozeto. Manjši kvadratni polji med stranskim in srednjim podstavkom imata v krogu s štirimi palmetami reliefno rožo iz akantovih listov. Bočne stranice srednjih dveh podstavkov so poslikane s kvadratnim vzorcem v obliki stiliziranega cvetličnega motiva. Na spodnji strani ima predela profil v obliki nosilne karnise s palmetnim listovnikom, zgornji rob pa je okrašen z navadnim in oglatim listovnikom.

Glavni del

Osrednji del nastavka oblikuje par stebrov, postavljen na srednja dva podstavka v predeli, ter par polstebrov ob straneh. Vsi štirje nosilni elementi so kanelirani in imajo na vrhu kompozitni kapitel. Za srednjima stebroma poteka komaj opazna pilastra, ki nosita arkadni lok srednje niše. Le-ta se ne začenja tik nad vrhnjim robom predele, ampak je precej dvignjena. Pod njo najdemo veliko pravokotno polnilo v okvirju iz navadnega listovnika. Polnilo je dekorirano s stiliziranim zavojevjem in rozeto v sredini – podobno kot pravokotno polje med srednjima podstavkoma v predeli. Razmeroma široka glavna niša se začenja s tanko polico, ki je okrašena z oglatim listovnikom. Zgoraj se niša zaključi z lepo oblikovano školjkasto kaloto, ki je na zunanjji strani obrobljena s polkrožnim lokom iz polrozetnega traku. V segmentnih polnilih ob zaključnem loku niše sta trikotna ornamenta iz tanke rastlinske vitice. Stranski niši sta oblikovani podobno kot srednja, le da sta nekoliko bolj pokončni – manjši in razmeroma oziji. Začenjata se nižje kot srednja niša, vendar tudi pod njima najdemo polnila, okvirjeni z navadnim listovnikom. Poslikani sta s svetlim stiliziranim rastlinskim motivom na temni podlagi. Nad vsako stransko nišo najdemo najprej par segmentnih polnil v obliki poldragih kamnov, nad temi pa je še veliko pravokotno polnilo, na katerem se ponovi v nekoliko drugačni obliki motiv polnil izpod stranskih niš. Tokrat je okvir iz navadnega listovnika postavljen pred ozadje, ki je poslikano s šesterokrakimi zvezdicami. V močnem ogredju s štirimi izstopajočimi koleni srečamo celo vrsto ornamentov: ozek akantov listovnik, usločen friz s ščitkastimi rozetami, plitvi zobnik, jajčevnik, palmetaste konzolice ter kapljičaste rozete. Ob glavnem delu nastavka na zunanjji strani poganjata

Krilo velikega oltarja, okoli 1640, Neblo, p. c. sv. Nikolaja
The wing of the great altar, about the year 1640, Neblo, succursal church
of St. Nicholas

ozki krili, sestavljeni iz konkavno, konveksno ali esasto usločenih volut, ki so v jedru okrašene s polpalmetnim motivom.

Atika

Atiko sestavlja dva velika krožna pristrešnika, ki oklepata nizko in široko nišo med parom pilastrov z manjšo gredo in dvema majhnima krožnima pristrešnikoma na vrhu. Veliki par pristrešnikov je ornamentiran podobno kot ogredje – s plitvim zobnikom, jajčevnikom, palmetastimi konzolicami in kapljicastimi rozetami. Manjši zaključek na vrhu oltarja nosita pilastra, ki sta oblikovana kot hermi. Nerodno oblikovani glavici puttov preideta spodaj v volutasto zavit trak, ki je okrašen z rozetami. Nad vsako angelsko glavico je po en naklad, ki ima v spodnjem delu košarasto obliko, zgoraj pa preide v nabreklo kocko z rozentnim motivom. Lahka greda je okrašena z jajčevnikom, razmeroma velikimi palmetastimi konzolicami in navadnim listovnikom. Vrhni par krožnih pristrešnikov je dekoriran s polrozetnim trakom. Med pristrešnikoma najdemo dve voluti, na katerih sedi majhen putto z brenkalom v rokah. Pod volutama se simetrično razvija na vsako stran polpalmetni motiv, ki ga srečamo tudi med velikima pristrešnikoma in parom pilastrov s hermama.

Plastika

Kipi v osrednjem delu oltarja so oblečeni v mašniška oblačila. Vse tri, sv. Valentina v srednji niši ter sv. Urha in sv. škofa v stranskih nišah zaznamujejo komaj zaznaven kontrapost in enotno šablonsko gestkuliranje z rokami. Medtem ko pripada sv. Valentin mladostnemu obraznemu tipu z lahno napetimi lici, pa druga dva kipa predstavljata starčevski tip z suhljatim obrazom, ki ima brado in brke. Prvemu tipu bi lahko pridali še vse putte, ki jih najdemo med ornamentiko, k drugemu pa poleg obeh škofov sodi tudi Bog Oče v atiki.

Sv. Valentin, ki je bil prvotno v glavnji niši oltarja, danes pa stoji na desnem obhodnem loku, je oblečen v dolgo, do tal segajočo haljo in kazulo. Halja ima okoli vrata izdelano borduro. Izpod bireta padajo na tilnik simetrično urejeni lasje, ki so nakodrani. Z desnico svetnik blagoslavlja.

Sv. Urh je oblečen v do tal segajočo haljo, ramena pa mu pokriva pluvial, ki je na hrbtni široko razpet in pada do tal. Na prsih ima svetnik prekrivano štolo, ki je nato zataknjena za pas. V desnici drži pastoral, v levici ribo, na glavi pa ima škofovsko mitro. Sv. škof v desni stranski niši je pendant sv. Urha in za razliko od zadnjega drži pastoral v levi roki, medtem ko z desno blagoslavlja.

Dopasna figura Boga Očeta v atiki je postavljena na skupino oblačkov. Starec je oblečen v haljo z ovratnikom, izpod desne roke pa ima preko leve rame vihavovo vržen plašč.

Ohranitev

Današnje stanje oltarja je zelo slabo, ker ga je močno poškodoval lesni črv. Pri prvotni polihromaciji prevladujeta pozlata in temno modra barva; od drugih barv velja omeniti rdečo, umazano belo in svetlo zeleno barvo.

Literatura

KLS I, str. 216 (Ludvik Zorlut)
Ludvik Zorlut, str. 108
Sergej Vriler, str. 12, 13 (ilustr.)

Borut Uršič, Altari lignei, str. 125

Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 44, 45, 46, 48, 52, 60, 62, sl. 9, 11, 12, 15

Borut Uršič, Rezbar Jernej Vrtav, str. 66

12 NOZNO

Podružnična cerkev sv. Petra

Fragmenti velikega oltarja

V prezbiteriju stoji na zidani menzi z lesenim antependijem kvalitetna rezljana predela, ki je ostanek »zlatega oltarja«. K temu sta sodila tudi angela, ki sta danes na podstavkih za stebre in držita vsak svoj svečnik.

V 19. stoletju so verjetno dodali mlajši antependij; zanj so uporabili tudi fragmente uničenih delov oltarnega nastavka, od katerega se je do danes ohranila le predela. Ob antependiju stojita ravna stebriča, ki sta ovita s primitivno vinsko trto v plitvem reliefu. Zaradi izrazito poljudnega značaja se izmikata dataciji, jasno pa je, da tako po velikosti kot po kvaliteti ne sodita k obravnavanemu oltarnemu nastavku.

Mere: predela v 44 cm š 209 cm g 37 cm
angela (s svečnikom) v 53 cm

Avtorstvo

Rezbar, ki je naredil oltar v Noznu, se je pri delu vzoroval pri dveh oltarjih, ki ju je sredi stoletja za cerkev Sta Maria del Soccorso nad Krminom (Cormons) izdelal dober poznavalec tedanjih koroških oltarjev.

Detail predele nekdajnega velikega oltarja, okoli 1660, Nozno, p. c. sv. Petra
The detail of a Predella from ancient great altar, about the year 1660, Nozno,
succursral church of St. Peter

Opis

Razmeroma široka predela ima dva naprej pomaknjena podstavka, ki sta na sprednji strani okrašena z zgodnjim hrustančastim ornamentom. V obliki kartuše urejeno tanko pleteničje ponekod razpoka v masivno hrustanjevje. Bočni stranici podstavkov sta gladki. Širok srednji del predele ima podolgovat pravokoten okvir iz bisernega niza. V njem je na vsaki strani po en majhen ornament iz tanke stilizirane vitice. Ta oblikuje skupino štirih razpotegnjениh volut, ki od daleč dajejo vtis zavojevja. V porezanih vogalih okvirja so štiri majhne rozete. Ozka konzolna dela sta na zunanjji strani rezana z esasto razpotegnjениm volutastim motivom, ki je na prehodu iz konveksnega v konkavno zалomljen. Zgornja voluta je precej večja od spodnje, pri obeh pa se viba hkrati z zavijanjem proti središču dviga tudi naprej v prostor. Na konzolah sta reliefsa iz vitice, ki je podobna pleteničju na podstavkih. Na spodnji strani ima predela nosilno karniso, ki je ornamentirana z navadnim listovnikom in bisernim nizom, zgornji rob pa je okrašen z oglatim listovnikom in vretenčastim trakom.

Verjetno sta bosonoga angela prvotno stala na menzi pred predelo. Oblečena sta v dolgo haljo in do kolen segajočo tuniko, iz hrbta pa jima rastejo krila. Okrogla obraza obdajajo pramenasti lasje. Z rokama prižemata k trupu svečnik, ki ima obliko dolgega roga z zavitim koncem.

Ohranitev

Predela in angela sta slabo prepleskana z enakimi barvami kot antependij in stebriča ob njem. Poskusno sondiranje barvnih plasti je pokazalo, da so bili angela in predela prvotno večjidel pozlačeni.

Literatura

Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 46, 47, 60, 62, sl. 17

12 ŠLOVRENC

Župnišče

Fragmenti »zlatega oltarja«

Na podstrešju župnišča v Šlovrencu se je ohranilo šest kosov rezljanega oltarnega nastavka: predela, par svedrastih stebrov, arkadni lok glavne niše ter dve krili.

Glede na velikost ohranjenih elementov lahko sklepamo, da je celoten oltar svojčas meril skoraj tri metre v širino in štiri metre v višino. Bržčas je imel svoje mesto v kakšnem prezbiteriju, saj je za stranski oltar nekoliko prevelik.

Nizka enostavna predela, ki je v celoti segala do menze, ima dva ozka podstavka. Glavni del je imel tri niše, med katerimi sta se iznad podstavkov proti ogredju vila svedrasta steba. Vsi kosi, ki so se ohranili do danes, so z izjemo stebrov v celoti pokriti z izrazito ploskovito ornamentiko v plitvem reliefu.

Mere:	predela (samo lice s podstavki)	v 26 cm	š 184 cm	g 14 cm
	arkadni lok	v 45 cm	š 89 cm	g 6 cm
	stebri	v 90 cm	š 15 cm	g 15 cm
	krilo	v 185 cm	š 49 cm	g 3 cm

Datacija: okoli 1680 – 1690

Provenienca: nejasna.

Avtorstvo

Na osnovi ohranjenih delov oltarja ne moremo reči nič določenega o njegovem avtorju.

*Opis**Predela*

Nizka predela ima dva enakomerno naprej pomaknjena prizmatična podstavka, ki sta na sprednjih stranicah okrašena s štirilistno rozeto v plitvem reliefu. Na bočnih stranicah so podobne polrozete. Srednji del ter stranska dela sta ornamentirana z S-asto zavitim akantom, ki je zelo ploskovit. Spodaj je predela karnisasto profilirana, zgornji rob pa je ornamentiran z oglatim listovnikom.

Glavni del

Svedrasto zavita steba, ki sta bila v glavni niši, imata jonski kapitel s palmetami. Po vijačnici teče luskinasti trak.

Detalj »zlatega oltarja«, okoli 1680–1690, Šlovrenc, župnišče
The detail of the »golden altar« about the year 1680–1690, Šlovrenc, parson's house

Širok arkadni lok iznad glavne niše je okrašen z masivnim hrustančjem v plitvem reliefu, ki ga dopoljuje diamantni motiv.

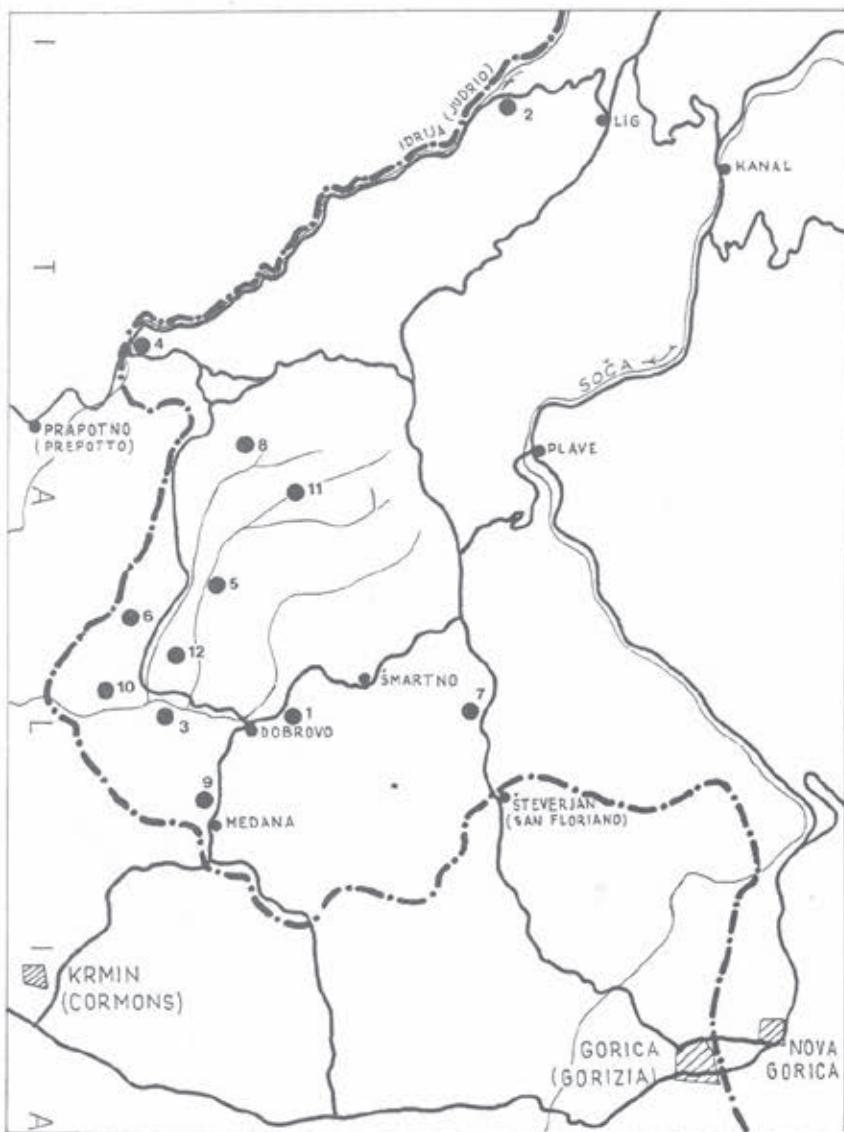
Tudi veliki krili sta ornamentirani s ploskovitim hrustančjem ter esasto zavitim akantom.

Ohranitev

Vsi našteti deli oltarja so se do danes ohranili v zelo slabem stanju. V celoti so bili slabo prepleskani. Pod novejšim opleskom se pokaže prvotna polihromacija, ki jo je v veliki meri predstavljala pozlata.

Literatura

Borut Uršič, Rezljani oltarji, str. 57, 60, 63, sl. 34

Rezljani oltari 17. stoletja v Goriških Brdih (zemljevid)
Carved altars of the 17th century in Goriška Brda (map)

Opombe

- ¹ Emilijan Ceve, Umetnostnozgodovinski spomeniki – važen del turistične posesti Slovenskega Primorja, v: Slovensko Primorje in luč turizma, Ljubljana 1952, str. 233 – 244
- ² Emilijan Ceve, Goriška v slovenski umetnosti preteklosti, v: Goriški zbornik 1947 – 1957, Nova Gorica 1957, str. 30 – 42
- ³ Ludvik Zorlut, Umetnost se je ustavila tudi v Brdih, v: Koledar Mohorjeve družbe za leto 1969, Celje 1968, str. 104 – 109
- ⁴ Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga, Ljubljana 1968, gesla: Fojana, Kojsko, Kožbana in Neblo
- ⁵ Sergej Vrišer, Baročno kiparstvo na Primorskem, Ljubljana 1983
- ⁶ Borut Uršič, Rezljani oltari 17. stoletja v Goriških Brdih, v: Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v., XX, Ljubljana 1984, str. 41 – 64
Primerjaj tudi:
Borut Uršič, Altari lignei della bottega d'intaglio di Kobardin (Caporetto), v: La scultura lignea in Friuli, Atti del Simposio Internazionale di Studi – 20/21 ottobre 1983, Udine 1985, str. 121 – 129
Borut Uršič, Rezbar Jernej Vrtav in slikar Luka Šarf, v: Trinkov koledar 1985, Gorica 1984, str. 58 – 71.

Rezljani oltari 17. stoletja v Brdih

1. Biljana, župnijska cerkev sv. Mihaela Petrič leseni kipov na konzolah pod gotskimi baldahini v prezbiteriju	Katalog 1
2. Britof ob Idriji, podružnična cerkev sv. Kancijana Veliki oltar	Katalog 2
3. Fojana, pokopališka cerkev sv. Duha Arhitekturno ogradij velikega oltarja	Katalog 3
4. Golo brdo, podružnična cerkev Device Marije na Jezeru Levi stranski oltar Tebanske legije Desni stranski oltar Žalostne Matere božje	Katalog 4 Katalog 5
5. Gradno, župnišče Tri plastike iz »zlatega oltarja«	Katalog 6
6. Hruševlje, podružnična cerkev sv. Mariete Veliki oltar	Katalog 7
7. Kojsko, podružnična cerkev sv. Križa Levi stranski oltar sv. Trojice Desni stranski oltar sv. Urha	Katalog 8 Katalog 9
8. Kožbana, župnijska cerkev sv. Jurija Desni stranski oltar sv. Silvestra	Katalog 10
9. Medana, župnišče Plastike iz velikega oltarja pokopališke cerkve sv. Duha v Fojani	Katalog 11
10. Neblo, podružnična cerkev sv. Nikolaja Veliki oltar	Katalog 12
11. Nozno, podružnična cerkev sv. Petra Fragmenti velikega oltarja	Katalog 13
12. Šlovrenc, župnišče Fragmenti »zlatega oltarja«	

Nalogo je v letu 1984 sofinancirala Občinska raziskovalna skupnost Nova Gorica.

**CATALOGO DEGLI ALTARI SCOLPITI DEL XVII SECOLO NEL COLLIO GORIZIANO
(Sommario)**

Lo scritto presenta l'elenco dei luoghi del Collio goriziano in cui si trovano gli altari scolpiti del XVII secolo e costituisce il completamento del testo pubblicato dall'autore nella rivista di storia dell'arte *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. s., XX, 1984, pgg. 41 – 64, figg. 5 – 37.

Nella prima metà del XVII secolo gli altari del Collio appaiono ancora improntati da una tradizione rinascimentale dura a morire. Intorno alla metà del secolo agli altari prodotti nei laboratori friulani intorno al 1600 (*Hruševlje*), subentra quelli (*Neblo*, *Golo brdo*) usciti dai laboratori d'intaglio sorti in territorio etnico sloveno (*Slavia Veneta*). La comparsa, intorno al 1660, delle forme barocche (*Nozno*), appare invece imputabile agli influssi provenienti dalla vicina Carinzia. Gli altari prodotti nel laboratorio di Kobarid diretto da Jernej Vrtav (1647 – 1725) ricordano, ancora intorno al 1680 (*Kožbana*), quelli usciti verso la metà del secolo dal già menzionato laboratorio della *Slavia Veneta*, mentre nell'ultimo decennio del XVII secolo *Britof ob Idriji*, *Golo brdo*) essi appaiono molto simili agli «altari d'oro» della Carniola degli anni 1660-70. Un ritardo simile caratterizza anche i due altari laterali di *Kojsko*. La tradizione degli «altari d'oro» si esaurisce verso la metà del XVIII secolo nell'altare dipinto di *Fojana*, che, con i suoi elementi architettonici ben marcati, prelude già a un tipo di struttura barocca nuovo e più maturo.

ZAPISKI

RAŠA IN NJENI MLINI

Potok Raša

Raše ne moremo šteti med večje reke, pa tudi ne med potoke. V njej ni ne rib ne rakov, še žab in urhov je malo. Tudi ne moremo natančno opisati njenega izvira, vanjo pritekajo vode od Razdrtega, Dolenje vasi in Senožeč, z desne strani pa od Vrhov (kota 687), Tabora (kota 602), Vrabč (kota 510), Ocinca (kota 603), Sela pri Štjaku (kota 519), Krtinovice (kota 383) do mostu v Raši in ceste Štanjel-Branica.

Prvi studenec v Raši, ki nikdar ne presahne, je Griski studenec, imenovan tudi Studenec pri Orlovem mlinu. Sēm so Grižani (prebivalci Griž) hodili nekoč po vodo. Do studenca so vodile v skalo vsekane stopnice. Jeseni in v času letnih nalivov bruha voda izpod skale kakor hudournik, pojavijo se mnogi novi izviri in voda napolni strugo potoka, da ga je v deževnem času težko prebroditi.

Priliv vode je tako močan, da prisili dotedanji tok vode na levo stran doline Raše. Pri Gorupih – ob poti Kazlje-Stomaž se tok vode spet preusmeri na desno stran. Tu, pri Rotarjevem mlinu, dobiva Raša nov hudournik. Pot je tu brez mostu; čez potok vodi le lesena brv. Niže, kjer so bile tri hiše, priteče potok Kranjček, ki je večji od same Raše. Čez ta potok se pne kamnit most. Združeni vodi Raše in Kranjčeka ne poganjata le mlinskega kolesa, ampak tudi zago. Pri vasi Mahniči dobi Raša še Studenec pri sv. Antonu.

Tok Raše večkrat zavija levo in desno, v koritu tudi večkrat ponikne, pa se spet prikaže, dokler se končno ne izlije v Branico.

Dolina Raša

Dolina Raša se začenja pri mostu. Tu seče dolino cesta Vrabče-Sežana.

Ljudje, bodisi Kraševci ali Vrhovci, enotijo pojem reke Raše s pojmom doline Raše enostavno z besedo Raša. Nikdar ne uporabljo označke »dolina Raše«, niti besed »potok« ali »reka Raše«. Tako izražanje ni v navadni v zvezi z drugimi rekmami (prim. Soška dolina, Vipavská dolina, itd.). Nihče ne pravi: grem v Sočo, Savo. V našem primeru pa govorimo: bil sem v Raši, pri tem pa si še nog nismo zmocili v potoku Raši.

Raša je bila nekoč meja med deželama Primorsko in Kranjsko, v nam bližnjem času pa tudi meja med conama A in B (1945 – 1947).

Raša je imela sorazmerno malo prebivalcev, zato so izkorisčale plodno zemljo okoliške vasi, v glavnem vrhovske: Griže, Selo, Dolnje Ravnje. Najbolj so uspevali dobrí travniki. Kositi v Raši je bila čast, bilo pa je tudi praznično. Kosci so bili Gerovi, Mokočevi s Sela, Orlovi, Žiberni in drugi. Nobeden se vabil na branil in ne odrekel, kadar je prišel čas za to. Tiste čase ni bilo takoj, kot danes, ko gre eden kosit danes, drugi pa čez osem dni. Vsako kmečko delo se je začenjalo na točno določen dan: za otavo npr. do praznika sv. Petra in Pavla, po sv. Petru pa so kosili tam, kjer ni bilo primerno za otavo, ampak za pašo.

Kosci so morali imeti vino, dobro in tečno hrano, sicer bi naslednje leto ne prišli. To pa bi bila velika sramota. Kosci so navadno prišli v Rašo pred soncem. Sušenje sena, trošenje, obravnanje in grabljenje pa so opravljale ženske, dekleta in mlade žene.

V začetku tega stoletja je bilo nekoliko vinogradov, posebno na desni strani (griski). Nasadi so bili po vsej dolini; največ so gojili otelo (črno smrdljivko). Ta vrsta trte je bila precej odporna proti peronospori. Vinogradom, zasajenim na levi strani, je pomladanska slana večkrat pozgala poganjke.

Od sadja so najbolj uspevale češlje, manj jabolka, hruške, orehi. Med žiti so ječmen, oves, rž in pšenica zrasli visoko, vendar so zaradi velike rose polegli in pridelek je bil slab. Uspevale so tudi vrtnine, tako kumare, krompir in fižol.

Poti in steze

Dolino Rašo so sekale prehodne poti na štirih mestih. Mnogo teh poti je danes popolnoma opuščenih ali zaraslih. Stari ljudje jih še tu in tam omenjajo, npr. stara pot, stara steza, stari klanec, itd.

Prva takia je bila pot Štorje-Griže-Tabor (602 m). Odsek od Griž do Tabra se je imenoval »mrliška pot«, ker pred sedemdesetimi leti naselji Tabor in Vrabče nista imeli pokopališča. Iz Raše je pot vodila strmo in je prišla pri luži do vasi Griže. Griže so najstarejša vas na Vrheh in imajo tudi nekaj značilnosti: tu najdemo vrezano ali izklesano letnico skoraj na vsakem okviru vrat, stali, vodnjaku. Nekateri vodnjaki so izdelani iz ilovice. Letnice so vse iz 17. stoletja, od 1600 (dalje). Pot, ki je vodila od Raše do Sela-Vrabče (500 m n.v.), je bila položnejša in krajsa od današnje asfaltirane ceste.

Tretja pot je povezovala Srednji Kras vse do Tomaja in obratno do sv. Tomaža. Od vasi Stomaž je pot vodila dalje do Razgurov, Sv. Ane (565 m), Sv. Socerba, Podrage itd. Edina pot, ki je imela kamnit most, in to pri Gorupih čez Kranjšek, je še danes dobro ohranjena. Omenjena pot je zelo strma vse do vrha sv. Tomaža.

Prehod je tudi pri vasi Mahniči, zvez za vse vrhovske vasi do Štjaka. Posebno strmi so klanci na Pristavi, Bogem in Vrhу sv. Katarine, kjer je bila nekoč graščina.

Toda zadnji, zaključni prehod je danes »novi« most, ki služi cesti za ves doljni Kras, Štanjel, po grebenu Krtinovica, Selo pri Štjaku, Gradišče, Sv. Socerb, Ostri vrh, Orehotovico. Zadnji del te poti je že davno pozabljen, ostale so samo sledi prekopa. Nova cesta Vrabče-Štjak-Štanjel je bila po ustrem izročilo zgrajena nekako pred dvesto leti. Danes vozi tod avtobus.

Mlin in kruh

Da bi dobili kruh, moramo zrnje stolči, zmleti. Za to so služile stope za luščenje ječmena na nožni ali vodni pogon. Stope je imela vsaka boljša hiša na Krasu in na Vrheh. Sestavljene so bile iz gredice s kljunom, ki je bil na koncu okovan, in iz kamna, izdolbenega v obliki lonca, kjer se je zbiral ječmen. Na pritisk ene noge na eni strani se je kljun dvignil. Ko se je pritisk prenesel na drugo nogo, je kljun padel v kamen in pomeseval zrnje. Treba je bilo paziti, da v kamnu ni prišlo do kaše namesto lepo oluščenega ječmena. Podobno, le da bolj stolčeno, zrnje je moglo služiti za kašo, kasneje za dobro polento in končno za pečen kruh.

Kdaj so v zgodovini človeštva pričeli uporabljati mlince, kakršne smo videli na naših potokih pred šestdesetimi in več leti, bi bilo težko reči. Moj namen je, da opišem te mlince, kakršni so bili, kako so mleli in kako so nastali ter zapusčeni propadli.

Vrste mlínov

Mlini, kakršne poznamo na Primorskem, so izkorisčali vodno silo, bili so torej na vodni pogon. Danes so mlini na motorni in električni pogon. Vsí naši stari mlini so bili največkrat skriti na nepristopnih mestih (zaradi suše, neviht in drugih vzrokov). Navadne mlince, kakršne smo imeli pri nas, so ljudje označevali kot: mlin na en kamen, na več kamnov. Zadnji so služili za mletev mešanega žita. Služili so tudi za mletev ajde, katere moka je služila za polento in žgance. Mlini na kamen so mleli tudi pšenično belo moko. Mlini na stope pa so služili za phanje in luščenje ječmena, končno pa tudi za žago.

Glede na konstrukcijo so bili naši mlini zgrajeni za vodni pogon. Voda, speljana po žlebu, je padala pod določenim kotom v tako imenovane korce, ki so bili vdelani v kolo, ki je imelo v premeru 3 do 4 metre. Zunanje mlinsko kolo je imelo vdelan kanal na obodu, na katerega so bili v določenih presledkih vgrajeni korci, ki so se polnili s pritekajočo vodo. Sila vodne teže in pritisk vodnega curka sta obračala kolo v smeri tekoče vode. To zunanje kolo je bilo zgrajeno tako, da je imelo dva para gredic, vertikalno vgrajenih na osno gred, od katere je bil en konec položen v kovinsko ležišče, po katerem se osna gred obrača oziroma vrti.

V sestavi zgradbe mlina je poleg osne gredi na isti način vgrajena druga gred. Pred tem je prav tako vgrajeno še eno »kolo«, vzporedno z zunanjim, manjšo obliko, na katerega obod so vdelani drenovi klini, ki pri obračanju kolesa prenašajo moč obratov na vreteno, na katerem je vgrajen kamen, podobno kakor pri urinem mehanizmu. Ta je v konstrukciji tako postavljen, da je vodoravno stabilen. Nasprotno pa se gornji pri vključitvi obrača s svojo hitrostjo, pomika se lahko gor ali dol, po želji, kakor to zahteva mletev.

Nad vsem tem je bila kljuka za žito v obliki narobe obrnjene piramide; doljni del, češelj in vrabec, je skrbel, da je žito padalo med dva kamna in se drobilo. Hitrost je bilo mogoče regulirati s pomočjo ročice, s katero se je skozi lino pomikal žleb nad zunanjim kolesom, kot npr.: pol žleba, pol brzine itd. Ročica je služila tudi za odstranitev dotoka vode in se je na ta način kolo zaustavilo. Kvaliteto moke (debela, drobna, itd.) pozna mlinar na svoj poseben način, pod prsti.

Notranjost mlina je bila precej skromna. V enem kotu je bilo na tleh ognjišče. Ogenj je služil ponoc za svetlogo. V pepelu se je spekla tudi dobra pogáča. Za drva ni bilo težav. Mlinar je imel vedno pri roki kakšno lesčerbo, laterno na olje, ki mu je tudi pomagala v mraku na poti iz mlina domov. Pri roki se je našla tudi manjša skrinja za blago, za mletje pa mernik (škarf), ki je na notranji strani imel navadno označene mere. Mernik je držal okoli 22 kg.

Ko je mlinar stresel prineseno žito v mernik, je ocenil približno količino in na osnovi tega vzel »merico«. Merica je bila navadno lesen ali pa kositrn vrč, ki je držal 1,5 litra (po našem bokal). Danes bi rekli temu plačilo za pripravo moke iz žita. Merica je predstavljala okoli 10%. Gospodinja je po velikosti hlebov takoj spoznala, če je bila merica večja, pa tudi po vreči. Navadno je bila vreča bolj polno nabita od moke kakor od žita.

S pojmom žito so ljudje označevali rž, pšenico, pirovico, turščico, ječmen in ajdo. Oves so manj poznavali.

Plačilo za mlevske usluge je bilo redko v denarju. Mlinarji so prodajali tudi moko, zaslужeno kot merico. Mlinarji so dobro pregledali vsako vrečo žita, ker se je to razlikovalo od gospodinje do gospodinje. Utegnilo je biti čisto in skrbno pripravljeno, lahko pa tudi polno plevela, grašice in drugih smeti. Kruh iz takega nečistega žita je bil grenak, sprjemajoč se (blaten) in težak.

Kakor ni na svetu enakosti, se je tudi mletev od mlina do mlina razlikovala in gospodinje so imele navado reči: Kakor zna stric Markov zmleti žito, ga ne zna nihče drug! Stric Hribov pa zna tako ophati (oluščiti) ječmen, rž, da mu v tem ni nihče podoben! Ena pa je ostalo do današnjega dne: ajda, zmleta na kamnu na našem starem mlinu, je boljša za polento, kakor če bi bila zmleta v mlinu na motorni pogon. Tako pravijo ljudje, da kruh ni dober, če je moka segregata; da postane tak kruh hitro kisel, itd. Za ajdo to drži, polento spozaš po okusu, ki nekako gredi. Mnogim našim Kraševcem v želji po dobrini polenti ni žal truda in vozijo žito v Škofije pri Vremah. Čudna pripovedka govori o ajdi. Ko so se naši predniki, stari Slovani, pred 1300 leti odpravili na pot, so dobili od svojega svečenika prgišče ajde z naročilom: »Posejte to v vlažno zemljo in če bo po treh dneh njiva ozelenela, se tam ustavite in si zgradite kolibio«. To je bilo gotovo nekje na našem Krasu, kjer se še danes nahaja kakšno ime te prastare staroslovanske naselbine, npr. Bažeglav v Plešivici pri Sežani.

Tri četrtine mlínov v Raši in v Kranjšku je uspešno obratovalo vse do leta 1908, ko so sezidali Turkov mlin v Šepuljah pri Tomaju. Potreba po mletju posebno kraškega žita je bila vse manjša. Posebno zaradi tega, ker Turkov mlin ni bil odvisen ne od dežja ne od vremena, na razpolago pa je bilo tudi več »kamnov« in vrst meljave: pšenična bela moka, mešana krušna, itd.

Prišla je prva svetovna vojna in mnogi naši mlinarji so odšli na vojsko, na fronte v Galicijo, v Srem, pozneje »domov«, na Sočo in v Tirole. Delo v mlinu pa zahteva tudi dobro moško silo in mojstrske roke.

Vse do tedaj so ljudje v glavnem sami prinašali žito v mlin, največ na rami, redkodaj so ga pripeljali z vozom. Potem je bilo treba čakati dneve in noči. Računati moramo, da je ves Kras, tako gornji kakor doljni, gravitiral k Raši. V času velike suše pa so nosili in vozili žito vse do Vipave, to je do Močilnika, se pravi do vasi Lozice.

Po prvi svetovni vojni so ostale samo najbližje vasi in Vrhi. Največ so nosili na rami; za eno »peko«, kakor so rekli, in kar je pomenilo kakih deset hlebov.

Menih, po domače Gorup iz Gorupov, je bil zadnji, ki je hodil z vozičkom v Kazlje po žito in se vračal z moko. V letu 1943 mu je vse zgorelo in je danes samo ruševina.

Od mlinu do mlinu

Spominjam se razgovora, ki ga je imel moj oče z Orlovim stricem iz Griž v vinogradu, imenovanem Strani, leta 1906. Kot otrok sem prinesel borno kosičke, Orlov stric pa je imel suh ajdov kruh in še nekaj zraven. Od Griž do vinograda je bilo dobro uro in pol hoda. Oče in Orlov stric sta tožila o slabih časih: Nekdaj je povsod rastla pšenica in rž, sedaj pa prekopavamo zemljo za trte! Tarnala sta tudi, da človek ne živi samo od vina, čeprav sta oba rada pila. Moj oče je dejal: »Nekdaj ste imeli mlin?« Orlov stric je samo globoko zavzdihnil: »Da, imeli smo ga. A o tem le pripovedujejo.« Tudi njegov sin Francelj, ki se je leta 1919 vrnil iz Amerike, je ponovil isto. Tega leta [1978] v aprilu je vnuku 58 let in ta vzduhne: »Samu ime je ostalo: 'Orlov maln'. Temelji so popolnoma zaraščeni. Iz tega je moč povzeti, da je utegnil biti to prvi mlin v toku Raše. Ime je ostalo in govorji prihodnjim rodovom. Omenjeni mlin je bil v bližini studenca. Studenec je postal in bo pričal o tem, da so Grišči tu zajemali vodo za svoje potrebe.

Ko je mlin še obratoval, so vanj prinašali tudi žito. O tem nam spričuje vas sama, ki je najstarejša na Vrheh, pa tudi na Krasu, saj datira v 15. stoletje.

Zanimivost te vasi je tudi v tem, da ima skoraj vsaka štala, kolona, dovratnik, vodnjak, križ letnico postavitve, kar imajo druge vasi na Vrheh še od 17. stoletja sèm. Vas slovi po dobrém žitu, ajdi, pšenici. Grišči ovčji sir je znani daleč naokrog. Njegove luknjice so bile polne sladko dišečega masla. Da je to dobil popotnik, sta skrbeli tu kar dve gostilni. In še nekaj: če fantje iz druge vasi niso plačali za pijaco, je bilo bolje, da so odšli iz vasi pred mrakom.

Drugi mlin, ki ga poznamo samo po imenu, je Rotarjev mlin. Stal je na desni strani na mestu, kjer potok Raša seče pot Kazlje-Stomaž. Tu je malo pod rebrijo hudournik, ki ob velikih nalivih bruha velike količine vode. Morda je bilo nekoč te vode več, kakor jo je danes, saj je niti toliko, da bi si človek pošteno noge umil, kaj šele da bi gonila mlinsko kolo!

V oddaljenosti kakih 100 metrov so tri hiše: to so Gorupi, po domače tri hiše Menihove. Od Gorupov čez most na primorski strani so Škofovi-Zivec. Ker ima vsaka hiša svoj mlin, bom pozneje spregovoril še o posameznih. Tu moram dodati, da v teh hišah ogenj več ne gori, da nimajo več ne dimnika ne strehe in da – jasno – tudi ljudi ni več.

Kranjšček

Kranjšček se kot potok bistveno razlikuje od potoka Raše. Njegov vodni tok je tri četrtine težko prehoden, ozka struga je vsekana v goli kamen. V vsem svojem toku se skoraj nikjer toliko ne razširi, da bi mogli širje fantje zaplesati. Izvira v Pekovcih. Od tu je danes speljana voda za vodovod, ki napaja vasi Sela in Stomaž.

Kranjšček skoraj nima pritokov. Z desne strani prihaja vanj potoček Žlebi, a to samo ob velikih nalivih. Prvi večji studenec so ob poti Sela-Stomaž-Razguri. Ti usahnejo samo ob veliki suši. Veliki Hudournik, ki prihaja z leve, bruha vodo samo med nalivi.

Nekoliko niže priteče potok na Primorsko, bolje rečeno samo na desno stran. Od tu deli njegova struga Kranjsko od Primorske. Tu v bližini ima potok svoj slap. Dalje seče potok stezo »Pod luknjo«, ki spaja, oziroma je nekdaj spajala vse, od Krasa do Vrhov in Vipavske doline. Od tu navzdol ima potok do dva metra globoke tolmine, »verne«, v katerih se mladi kopljajo v poletnih mesecih. Voda ni posebno topla, pa je zato mladina vroča. Še malo niže na desni strani je tako imenovani »Selski studenec«, kjer so Selci zajemali vodo vse do leta 1908, ko so zgradili vaško šterno (vodnjak).

Nekoliko dlje je velik, 15 metrov visok slap, ob njegovem vznožju pa studenec, ki je dajal vodo Stomažcem vse do leta 1910, ko so ti zgradili vodnjak. Nad tem slapom teče voda, speljana na po kanalu, vsekana v živo skalo, v jez za prvi mlin v potoku, Guštinov malen (mlin).

Mlini v Kranjščku imajo svoje značilnosti. Ker sta bregova potoka zelo strma, z velikim padcem, voda, izpeljana iz struge, teče z blagim padcem po kanalu, klesanem večinoma v živo skalo, kakih sto do dvesto korakov do jazu. Ta vodni zbiralnik je potreben samo tedaj, kadar tok vode ni dovolj močan, da bi gonil kolo. Jez je lahko dober meter globok, različne dolžine, odvisno od terena, tudi do 50 metrov dolg. Z ene strani vsekana v skalo, z druge strani pa pozidan in z notranje strani dobro nabit z ilovico, da ne prepriča vode. Spust vode je v ostrem naletu z večjim padcem naravnost na žleb, ki vso speljano vodo vodi na zunanjem mlinsko kolo. Če bi opazovali ta mlin pred sedemdesetimi leti, bi lahko sklepali, da je najmlajši od vseh v potoku. Sodeč po poti in stezah, pa bi mogel biti iz začetka 18. stoletja. Pod mlinom je bil lep lesen most, zgrajen na zahtevo šolskega sveta okoli leta 1898. Povodenj ga je zrušila leta 1926.

Mlin so leta 1944 požgali Nemci in so ostale le ruševine. Stari ljudje pripovedujejo, da nad mlinom opolnoči sedi ali stoji žena v beli strajci in vsakega potnika zajaše ter ga ne izpusti do vrha poti. Le trezne pusti, da greda mimo.

Dalje po potoku ne moremo, ker je struga silno ozka, poleg tega so tu številni slapovi. Mesto se imenuje »Svinec«, malo niže pa »Skrinja«. Za prvo govori legenda, da je bila to luknja, v katero se je vsa voda izgubila in da so jo zalili s svincem. Se danes se dobro drži. »Skrinja« pa zato, da so se vanjo hodili kopati mlatiči, kajti tu se voda zadržuje tudi ob suši. In še: »Skrinja« je tako izdolbena, da ni moč videti kopalec od nobene strani. Tiste čase je bilo »strašno« videti golega človeka. V »Skrinjo« si lahko prišel le s pomočjo rok in nog. Nekoliko niže so na ozkem prostoru kar trije izviri. Na desni je hudournik, prav po stomaško šolo, na levem priteka studenec iz žive skale, ki je nestalen, malo niže pa je edini studenec v potoku, ki nikdar ne presahne, imenovan Studenec pri frnazi. Pod njim je voda tekla nekaj časa po kanalu, vsekancem v živo skalo, dalje po lesenem žlebu. Nad glavnim potokom se je voda iztekla v kanal, ki je vodil do jeza z desne strani.

Majhen je tudi »Markov malen« za mletev samo na en kamen. Pred mlinom sta rasla orjaška orehova, po katerih so prosto skakale veverice. Mlin je bil cenjen, mlatev dobra in točna, saj so bili do leta 1908 v hiši kar širje moški, oče Janez in trije sinovi. starejši, Ivan, je umrl in zapustil ženo s tremi otroki. Njegov brat Polde je odšel v Ameriko in se tam ponesrečil. Tretji sin, Nande, pa je padel na srbski fronti. Oče je umrl v pomanjkanju leta 1915. Da bi bila nesreča še popolnejša, je poleti 1915 povodenj odnesla žleb, po katerem je bila voda speljana v kanal. Delovne moči ni bilo in tako je prvi mlin v potoku Kranjščku prenehal mleti.

Malo niže je bil »Hribov malen«. Mlin je imel kamen za mletje, mlel je krušno mešano moko, imel kamen za belo moko in končno stope za phanje ječmena. Kolesa so bila postavljena stopničasto, drugo za drugim. Zaradi bolehnosti gospodarja, mlinarja, in pomanjkanja mojstrov za popravila, je bil mlin že pred drugo svetovno vojno opuščen.

Ruševine mlinov so bile v času druge svetovne vojne partizanska skladišča, zato so Italijani napadli »Hribov malen« februarja 1943 in v njem Kraško četo.

Cetrti mlin v potoku poznanimu kot »Ozbicev malen«. Posebnost tega mlina je bila povezava s stalnimi hišami. Mleli so samo bogatim, revnim so imeli navado reči: »Od revčka nimam kaj vzeti«, pa čeprav so tako imenovani revči vedno imeli boljše in bolj čisto žito.

Voda, ki je prihajala do sedaj od predhodnih jezov, se sedaj prenese na levo stran potoka. Začuda je ta stran bolj strma in kamnita in ima na tem mestu blag padec. Kanal je tudi tu vsekancem v živo skalo, prostor za jez pa tu in tam podzidan. Razume se, da je moral biti vse to obloženo in zadelano z ilovico, da ne bi prepričalo vodo.

Mlin je bil na levi strani potoka. Pred mlinom je bila brv, ki je vodila čez potok. Tu je peljala pot, bolje rečeno steza, po kateri so hodili s Krasa na Vrhe in obratno. Mlin je bil na Kranjskem. V vse dosedanje mline so morali žito in potem moko nositi na ramu. Ljudje so žito prinesli na dom v vas Stomaž in ga tu pustili. Odgovor se je glasil: »Pridite jutri!« Ljudje so navadno zvečer prišli z dela, povečerjali, potem pa hajd v mlin. Vzeli so leščerbo v roke in čez dobro uro je bila moka doma. Od vasi Stomaž do mlina, npr. Ozbičevega, je dober kos strme steze. Nekako v sredini je bilo v skalo vklesano počivališče za odložitev naravnika. Tiste čase so nosili vreče samo na ramu, ženske pa na glavi; kot podložek je služil »svitek«, spleten iz trakov-krp v obliki klobčiča. Pomembno je, da je bil mlinar v tem mlincu Marko Ozbičev, prvi mlinar v Turkovem motorinem mlincu v Sepuljah pri Tomaju, že leta 1908. Marko je imel tudi brata Lojzeta. Oba sta bila takrat stara fanta okrog petdesetih, in strica. Imela sta nadzor fantov v vasi, tako da pobalini, dečki do sedemnajstih let, niso smeli biti o mraku na vasi. Pazila sta tudi na šoloobvezno mladino, da ni smela prisostvovati plesom. Tak star fant je bil poglavar pri sprejemu doraslih fantov v fantovsko družbo. Leta 1914 smo bili trije osemnajstletniki, a Tonče Blokar jih je imel devetnajst. Dan sprejema v fantovsko družbo je bil pomemben dan in slovensnost na vasi. Samo še ena fantovščina se je praznovala tako slovensko in to po vojni leta 1918 pri Stomažih.

Vsi doslej opisani mlini so bili postavljeni na ravnem terenu, kar v sledenem primeru ni. Kanal, napravljen na desni, kamnit strani, jemlje potrebitno vodo od Ozbičevega mlina in potoka, seveda kadar je to potrebno. Za potrebe Gorupovega mlina sta kanal in zapora vklesana v živo skalo, ponekod tudi v vijugah. Sam mlin je ves v pečini, voda priteka na zunanjem kolesa kar

naravnost iz zapore. Do mlina se je moglo samo čez brv, pod brvjo je bil veliki veren (tolmun), vedno poln vode. Pot od Gorupov do Ozbičevega mlinu je bil vsekaj v čisto skalo in kar širok.

Gorupov stric (1855 – 1923) je po cele dnevi preselil pod orehom v senci in pridno kadij svojo fajfo in ljudje, ki so hodili tod mimo, so imeli navado reči: »Gorupov stric ima vso senco v najemu za celo Rašo«. Sin Lojze mu je padel 1915 v Galiciji ter je pustil ženo z dvema otrokoma. Hiša, ki je bila 1919 obnovljena, je leta 1943 pogorela, sedaj pa je vse opuščeno. Malo niže je bil edini mlin, do katerega se je v Kranjsku lahko prišlo z vozom, tako imenovan »Škofov (Živčev) malen«. S smrtnjo zadnjega Živeca leta 1907 je hiša izgubila delovno moč in vdova s številnimi otroki se je omožila na Veliko Polje in se tja preselila. Ne dolgo zatem je hiša z mlinom pogorela. Govorilo se je, da je bilo poslopje dobro zavarovano. In banka je škodo izplačala.

Zadnji mlin, toda ne v potoku Kranjsku, čeprav je koristil vodo samo iz tega potoka, je izviral pod mostom, s kanalom v desni smeri; sedaj ne več vklesan v živo skalo, temveč vkopan v mehki svet. Jezu ni bilo potrebno podzidati, zadostoval je navaden nasip.

Ako bi gledali vse te mline v potoku z vidika starosti, bi mogli oceniti, da je bil prvi in najstarejši mlin Gorupov, pa vse do Gustinovega, ki ne bi mogel biti mlajši od 150 do 200 let. Le zadnji, imenovan Menihov, je bil iz novejšega časa.

Ko smo že pri Menihu (1856 – 1933), priimek je imel Gorup, naj povemo, da je imel kar tri sinove in dve hčeri. Danes so od vsega ostale le ruševine, potem ko je leta 1943 vse zgorelo. Njegov najmlajši sin Rafael je dolgo hodil po svetu in se končno nekje izgubil.

Menihov stric ni bil samo dober mlinar, bil je tudi dober mojster za vse lesene dele pri mlinu; mlnska konstrukcija pa je bila v celoti lesena. Menihov stric je prehodil vse okoliške gozdove, da je našel potreben les; les za kolesa je, na primer, moral biti posebne vrste in oblike. Zunanje deske so bile klukaste, v obliki srpa, in kolikor je bilo kolo večje, toliko večji je bil radij in obratno. Za notranjo konstrukcijo je rabil poseben, žilav hrastov les, samo črnjavno, klenov ali drenov pa za vreteno. Les je moral biti suh, pa nekaj let odležan.

Za časa letnih suš so bile roke polne dela. Deske so žagali kar na licu mesta v gozdu. Deblo srspaste oblike so žagali tako, da je samo deblo dalo čimveč deski krožne oblike v velikosti kolesa. Elementi konstrukcije so bili medsebojno spojeni po širini žleba dvakratnega obsega kolesa, razdeljenega s pregradami, imenovanimi korci. Vse skupaj je bilo pritrjeno po vsem obodu z železnim kovaškim vijakom, levo in desno dobro prvitim s kovaško matico. Vsa ta kovaška dela in izdelki je izdeloval kovač Sole (pravega imena ni vedel nikče) s Sv. Katarine. Njegova kovačnica je bila polna ljudi, posebno kadar je bilo vreme slablo. Vse se je trlo skupaj, kovačnica in kuhinja zognjiščem. Po čremem zidu so visele razne vrste klešč, vse sami domaći izdelki. Na drugi strani, na ognjišču, so otroci čakali, kdaj bo pečen krompir v pepelu. Vsaka sekira, pikon, strpača, motika, zidarska špica je v njem našla mojstra. Ljudje so navadno rekli: »Tudi britev za britje je znal kaliti.« – Sam je naredil oglenico; kadar je oglenica gorela, je včasih ujel tudi kakega zajčka na zanko.

Nāš mojster Menih je v takih primerih vzel svoje primitivno orodje, žatlovko, sekiro, žago, svedre; vsi ti so bili kovaški izdelki, kakor dleta in drugo. Ali brez fajfe in meha, polnega tobaka, po štiri krajarje paket, ni šel nikam. Ta mehur, lepo obrobljen z rdečim trakom, posebno ustrojen, je nosil vedno za pasom. Počitek si je privoščil samo tedaj, ko je pipa dogorela. Stari Janez, tako mu je bilo ime, je prepustil vse svoje znanje svojim sinovom Janezu, Jožetu in Rafaelu. Toda prišla je druga svetovna vojna, leta 1943, in sinov, mlna, hiše ni bilo več.

Malo niže na isti strani sta mlin in žaga Janeza Kompare. Mlin je bil aktivnen vse do druge svetovne vojne. Živo se spominjam strica Janeza že pred osemdesetimi leti. Bil ni samo dober mlinar, temveč tudi dober žagar, a v nedeljo njegov kamen ni mlel in žaga ni žagala. Mož se je vse popoldne pri Stomažih predajal igri kegljanja. Dobre pol ure kmetskega hoda po vasi je bilo, zato je ostal tam zagotovo do noči. Ker so igrali tudi za vino, se seveda ni nikče branil vina. Kjer je vino, je tudi pesem. Pesni so bile zelo lepe, slovenske, napredne. Ko pa je nastopil mrak, je stric Janez enostavno izginil, le redko kdaj je zavriskal kakor pravi mladi fant in to že pri Sv. Tomažu, da so otroci vedeli, da gre oče domov. Da je imel dosti otrok, smo vedeli mi v šoli samo po tem, ker je bil edini Kompare.

V dolino Raše priteče drugi potok po velikosti, imenovan Globošček. Ime pove, da je potok nepruhoden, s slapovi, da voda priteče do konca samo, kadar so velike nevihte in dolgotraj-

na deževja. Toda začudo, na začetku ima nepresušne studence; enemu pravijo »Zavejami«, drugemu pa »Prale«.

Studenec »Prale« je ves zajet v vodovod, ki so ga naredili vaščani Stomaža (samo štiri številke) z lastnimi sredstvi (hišne številke 3, 10, 11, 12). Na samem izlivu potoka v dolino Rašo je konfin (mejnik) med Kranjsko in Primorsko. Steza proti Stomažu gre skoraj navpično po rebri, po njej so hodili otroci v šolo vse do leta 1960.

Mahniči

Kraj je premajhen za naselje in prevelik za vas. Po neuradni statistiki na dan 15. avgusta 1978, je bilo 8 hišnih številk, stanovalcev pa manj, kot je imela preprosta hiša otrok pred osemdesetimi leti. Na Orlovi hiši je še danes sončna ura z letnico 1823. To pomeni, da so domačini vedeli, koliko je ura. Seveda le takrat, kadar je sijalo sonce. Mahniči imajo tudi svojega patrona, sv. Antona Puščavnika, zaščitnika vsega blaga. Pod samo cerkvijo ima svoj najmočnejši izvir v dolini Raše, ki nikoli ne presahne.

Ljudska gorovica pripoveduje, da je tu nekoč izvirala topla voda, ki je imela zdravilno moč. Do samega studenca je bilo moč priti od vseh strani. Dostopen je bil tudi domači živini. In ljudje so o tem razmišljali in se seveda obrnili na sv. Antonia Puščavnika. Toda svetnik je imel eno samo željo; željal je imeti stanovanje, da bi lahko tudi ponoči varoval, da bi se »blago« ne približalo preveč samemu studencu in morebiti ne »zamazalo«. In tako je sv. Anton dobil »stanovanje«, z drugo besedo cerkev. Ali od tedaj je voda v teku časa izgubila svojo »zdravilno« moč, ostala ji je samo »gonilna« moč, ki smo jo opisali že pri prvem, Pirjevčevem mlinu. Na vratniku ima letnico 1874. Začuda pa danes ne moremo priti ne do izvira ne do cerkve. Cerkev se dobro drži, je pa popolnoma zaraščena. Vprašam strinjo Nino Pavlo Kompare, št. 3, kako da je vse tako zapančeno? »Enkrat na leto je maša, na dan sv. Antona, 17. januarja. Ni več ljudi.«

Hiše z domačim imenom še klubujejo času. So to: Pirjevec, Trudnovi, Brinjevi, Orlovi, Bibrovi, Bodgarjevi, Slabunovi, Tinni. Ljudje v dolini Raše in tudi pri Mahničih niso bili lačni kruha, najbolj bogati pa so bili Trudnovi. Pri njih si dobil na posojilo goldinar, dva, pet, deset. S tem posojilom pa si dobil »čast«, da si ob vsaki priliki in potrebi bil deležen kopanja, ostal pa še vedno dolžan. Hranilnica in posojilnica v Štjaku okoli 1906 je s svojimi nizkimi 4% obrestmi naredila konec tudi temu. V tistih časih je nastal pregovor: »Kopaj sebi lačen, da boš pobiral sit.« Šoloobveznih otrok iz Raše je v obdobju 1900 – 1910 bilo vedno mnogo. Posebno otroci bogatih hiš so se »potrudili«, da so po en razred dobro in temeljito obdelali in so za to po dve leti in več hodili v isti razred.

Doslej smo spoznali naslednje pritoke Raše: Kranjska, Globoščaka in močni Studenec sv. Antona. Na drugi strani pa le zemljšča. Postavitev mlinu tu ni zahtevala toliko žrtev kakor pri mlinih v potoku Kranjsku, kjer samo korito potoka ni imelo niti dobrega kvadratnega metra ravnega zemljšča. In ne le to: tu je odpadla tudi izdelava jezu, ker je bil dotok vode večji in tudi stalnejši in to ne glede na normalno sušo.

V tako imenovani Doljni Raši je bil večji del mlinov kar v sklopu gospodarskega poslopja in hiše. Se pravi, da je bil mlin sestavni del domačije. V tem primeru je odpadlo tegobno nošenje. Podobno je bilo z mlini v potoku Kranjsku, kjer je bilo nošenje vedno dvojno, tako da prinašalec žita ni nikdar videl mlinu od znotraj.

Raški mlini so imeli bogate kraške »žitne« vasi: Križ, Tomaj, Avber, nadalje Doljni Kras. Več ali manj je bilo do vseh teh mlinov moč priti z vozom, česar za gornje ni bilo moč trditi. Po drugi strani pa je bil mlinar vedno tu in čakal, da ljudje prinesajo žito in da jim takoj vrne moko.

Vsek mlin je imel svoje posebnosti, mnogo pa je bilo odvisno tudi od tega, kakšen je bil njegov gospodar. Veliko je pomenila mlinarjeva sposobnost, vljudnost, poštenje pri jemanju merice, točnost, čakanje. Ponekod so drugi prinašali žito, ali pa je mlinar sam hodil po žito po vaseh in po opravljenem mletju sam vračal moko. (Menih od Gorupov je zadnji hodil s kravama in vozičkom po žito na Kras in vračal moko.)

Vse to in še marsikaj drugega je vplivalo na kapacitet mlinov in to ne samo v Gornji Raši, pač pa tudi v Doljni Raši, na ozemlju katere se je nahajala kar polovica vseh mlinov. Po lastnih, nekdaj ali sedanjih, so jih imenovali:

1. Zgornji Kompare, po domače Komparečka, mlin in žaga.
2. Golinov mlin, po domače Pirjevec, prvi v sami vasi Mahniči

3. Mokočev mlin, pravi priimek Mohorčič
4. Garetov mlin, Nova vas
5. Janez Kompare, mlin je obratoval še po zadnji vojni
6. Freminov mlin, Avber, pravi priimek Grmek
7. Alojz Kompare, mlin je obratoval še po zadnji vojni
8. Rihard I., Rihard II. Orel, ki še živi in je pred nekaj leti še mlel
9. Rovižov mlin, lastniki so bili iz Kobdilja, a je menjal lastnika
10. Terčelov mlin, nehal mleti že pred šesdesetimi leti
11. Malnarjev mlin, Krtnovica, zadnji mlin na Raši, pri mostu na cesti Štanjel-Štjak.

Nekdaj je bilo dvajset mlínov, vrtelo se je dvajset in več koles, ki je gnalo kamne, izpod katerih se je sipala moka v vrečo, naslednji dan pa so otroci jedli sladko pogačo. Ponekod je bila tudi žaga; pa je spet naš človek dobil desko za vrata in prag za svoj dom. Tudi do dvajset družin je živelod od meljave žita.

Prišla je nova doba. Že sedemdeset let je tega, odkar je bil v srcu Krasa, v Šepuljah pri Tomaju sezidan tako imenovani Turkov mlin, in zraven še žaga.

Mnogo se je v temeljih spremenoilo. Odpadlo je negotovo čakanje. Če si prinesel čisto žito ene vrste, npr. pšenico, si takoj dobil odgovarajočo količino moke in otrobov. Odpadla je metrica, plačal si lahko z denarjem. Za mešano žito, tako imenovano mlačev, krušno moko je bilo treba čakati.

Od tega časa so raški mlini vse bolj in bolj propadali, k temu sta mnogo pripomogli vojni. Mnogo gospodarjev je padlo na raznih bojiščih, v drugi svetovni vojni pa je bila večina mlínov požgana. Končno so danes vsi ostanki teh mlínov zapuščeni, v razvalinah, pogorišča je prerasel plevel, koprive, dreve.

Ponekod še vogelnega kamna ni več. Ostalo je le ime. Ponekod štrle v nebo goli zidovi, ponekod le še kos strehe. Pri Pirjevcem mlinu zunanje kolo še kljubuje vremenu, ali žleb samo visi, kot da čaka bresi ali jesen, da bosta zrasla in ga bosta v živo podprla... Vhod je zaraščen, na kamnitem dovratniku pa je vklesana letnica 1874 (Pirjevec). Mogoče je bil mlin takrat zgrajen, mogoče obnovljen, tega ne ve povedati nihče od živih več...

Zaključek

Mlini so dajali priliko za raznovrstne razgovore in šaljiva pripovedovanja. Kraševci so imeli navado govoriti o Vrhovcih, da so malo 'nazaj'. A naši stari mlinarji in Vrhovci jim niso ostajali dolžni: »Da bi bili vi, Kraševci, bistri in pametni, bi vašo burjo izkoristili za malne.«

Od žita do moke

Pred mlinom in na poti v mlin je bilo vedno dosti ljudi. Vsi ti so prinašali razne novice in pripovedovali nešteto doživljajev. Bili so tudi lačni, posebno kadar so morali čakati na vrsto ali pa so morali od mlina do mlina; naj je bilo to od Mlinarice pa vse do Mahničev ali pa do Gorupov, pa dalje v potok Kranjsček. Zamislite si: z vrečo na rami od Štanjela do Dutovelja pa vse do Tomaja, za Gornjo Rašo pa Dobravlje-Kazlje-Štorje, na drugi strani pa na Vrhe. Doma pa so čakali lačni otroci... Za časa velikih suš, ko je Raša presahnila, so vsi morali dalje, to je proti vipavskim mlínom, posebno Vrhovci. To se je redno dogajalo v gornjem toku Raše in potoka Kranjsčeka.

Tiste čase – tekla so leta od 1906 do 1913 – sem služil za pastirja na Razgurih pri Fežinovih in sem dobra okusil, kaj pomeni nesti vrečo žita na rami v mlin. Naj zadostuje le en tak primer...

Priženem živino, krave, vole, teleta s paše okoli desete ure dopoldne. Gospodinja mi reče: »Mrkco Nande gre v malen.« Nande je bil le leto dni starejši od mene, tudi močnejši. »Boš šel tudi ti.« Takrat ni bilo besede 'ne morem', 'nočem'. Dobro se najem minestre (repe, krompirja in fižola), pa na pot! Sonce žge na vso moč. Zadenem vrečo krušnega žita za eno peko, okoli 18 kg, na ramo. Z roko je bilo treba vedno držati za zavezljaj vreče. Kasnejša leta sem premisljeval, zakaj so tako nosili, zakaj niso naložili blaga v nahrbnik, na obe rami in na ta način imeli glavo in obe roki prosti.

Od Razgurov do Sv..Ane (565 m n.m.) je lepa pot. Med 23. in 1. uro ponoči pa si ni upal mimo noben živ človek. Govorili so, da je za cerkvijo zakopan zaklad, o čemer naj bi pričala množica jam, v katerih so ljudje ta zaklad iskali.

Od Sv. Ane gre pot skoraj navpično po stopničasti stezi. Delno je bil to kolovoz, ki pa je delal velike ovinke. Kmečki ljudje pa neradi hodijo po poti, ki je daljša.

Ker nisva imela ure na roki, sva bila hitro na cesti Štorje-Podnanos. Na škarpi sva malo odložila, nato pa spet presekala 'ključ' in že sva bila v Orehovalci. V Orehovalci je mlin, melje pa samo kadar dežuje. Od Orehovalcev desno je kolovozna pot za Rovno (Močilnik). Morala je biti že ura in pol, odkar sva šla zdoma. Sonce pripeka, Nanos je prava apnenica. Vreči sta se nama sprijeli s srajcama, srajci pa s prepoteno kožo. »Nande, odpocijiva si!« »Ne, bova že v malnu počivala. Bova prišla prej na vrsto.« Vreči le preloživa na drugo ramo.

Naglo stopiva čez pot Podnanos-Lozice in že zagledava lepo poslopje, za njim pa lepe, visoke topole. Tu je naš prvi cilj, po domače Rovne. Na dvorišču ležijo na lojtrnicah trije, ki verjetno čakajo, kdaj bo žito postalo moka.

Ko naju dobrohotni mlinar na vratih opazi, nama, v primeru da nima veliko mlačve, reče: »Fanta, kar tam v kotu odložita!« To je bil najlepši pozdrav, ki sva ga lahko slišala. Odložila sva tovor in osvobodila rame. Mlinar nama je zagotovil, da bo moka pripravljena čez dve, tri, štiri ali tudi pet ur! Toda zagotovo bo. Midva pa se nisva smela vrniti brez moke.

Tedaj je nastopil najlepši trenutek. Šla sva pod jez, ki ni bil posebno globok, saj nama je segel le do popka. V njem so bile tudi ribice in raki. Voda je bila nekoliko hladna, vendar prijetna po takoj napornem potu. »Samu da naju ne bo nihče videl, ker sva naga!« Po končanem kopanju je bilo zame posebno zanimivo gledati, kako mlinar istočasno nadzoruje mletje in izdeleve vijake in lesene matice za stiskalnice tropin (preše).

V rokah je imel deblo, ki je merilo v premer kakih 20 cm, dolgo pa je bilo kaka 2,50 m. Bilo je že suho, zdravo, brez grč. Bil je to les oskrša, lesnike ali bolj redko divje hruške.

Najprej je izdelal polje, kamor je imel priti vijakov zavoj, ki je moral odgovarjati danemu premeru. Spodnja tretjina je imela prostor za dve luknj, eno na drugi. Luknji sta služili za privijanje in obračanje. Spodnji konec je imel svojo glavo, kakršno ima vsak vijak. Lesena matica je bila pričvrščena v gornjo klado.

Mene je posebno zanimala ročna izdelava vijačnega navoja, kako dobi ta točno pot vzpenjanja oziroma spuščanja in tudi globino. S pojavom železnih stiskalnic okoli leta 1912 je potreba po leseni prešah upadla. Na Vrheh je bila zadnja izdelana leta 1906, na Razgurih št. 9 (sklepa 1871, vijak 1906).

Zgodilo pa se je tudi, da smo na dvorišču opazili voz, na katerem je bilo polno vreč. Tukrat smo vedeli, da smo slabo naleteli, in mlinar je že vnaprej dejal: »Fantje, naprej morate!« Nití odložili nismo, da bi se malo odpočili, v bojazni, da ne bi do sosednjega mlina nekdo drug pred nami prišel.

Dober kilometr od tu v smeri Lozic je bil mlin, po domače pri Hribu. Velika kmečka domačija, še večje število otrok, osem ali devet. Gospodinja je navadno rekla: »Odložite, bom poklicala oceta. Boste morali malo počakati.« No, nič za to, da je le bilo upanje.

Ker je bilo pri takih domačijah vedno kakšno delo, ki je kar klicalo po pridnih rokah, smo bili veseli, če so nam kaj takega ponudili, kajti vedeli smo, da bomo za to dobili večerjo. V nasprotnem primeru smo sedeli nekje zunaj na dvorišču in poslušali, kako mati kliče družino k večerji. Sledilo je rožljanje žlic, ki so zajemale vse iz ene sklede. Mati je vedno dosti skuhalna, da je v skledi še kaj ostalo in še nekaj v loncu na ognjišču. Ko so vsi ostali od mize in zmolili očenaš, je prisla mati k vratom, se obrisala v predpasnik in izgovorila za nas najlepše besede: »Boste nekaj pojedli, je ostalo, lačni ste.«

Zgodilo se je, da je bil pri Hribu mlinski kamen zaseden... Morate iti na Lozice... In spet dober kilometr z vrečo na rami. Pri Žvanutovih niso odbili: »Samó odložite. Samó, da izteče turščica.«

Tu je do mlina prihajal odmev kladiv iz Medenove kovačije. Kako lepo je bilo slišati njegovo lepo pesem: dve težki kladivi in še težje nakovalo... Kljukasto železo je postajalo ravno, ravno pa kljukasto. Zgodilo se je, da je kovač Meden dal močnejšemu izmed nas težki bat, da je udarjal z njim in se izkazal.

Z moko nazaj

Pot, ki smo jo prehodili, da bi zaslišali mlinarjevo besedo: »Kar odložite, boste že prišli na vrsto!«, ni bila lahka. Toda obveza in želja po kruhu, ki ga mati zamesi in speče, je bila velika in nas je priganjala, nam dajala moči, da smo vse to prenesli.

Največkrat se je mletev zavlekla pozno v noč. Vračali pa se nismo nikdar med 10. uro ponoči in 4. zjutraj. V kolikor smo bili v tem času primorani ostati v mlinu, smo presedeli na svojih vrečah in dremali, v bojazni, da ne bi kdo zamenjal naših vreč.

Vračali smo se po isti poti, po kateri smo prišli. Visinska razlika je znašala sedaj več kot 300 m. To nas je prisililo, da smo večkrat počivali. Steza se je vila med kamenjem in grmovjem. Ob vznosju in ob poti je bilo mnogo vinogradov. Grozdje je bilo sočno in sladko, toda po nekem svetem zakonu ga nisi smel trgati. Pač pa smo radi brali in potipali mehke, sladke smokve (fige), pa tudi breskve, kosmačke imenovane, so nam prisile prav. Toda strogo smo se držali starega avstrijskega zakona, po katerem je smel popotnik utrgati plod in ga takoj pojesti. V torbo ga ni smel nikoli dati.

Opisal sem samo en primer. Pot od žita do moke, od doma do mлина in nazaj. Takih poti pa je bilo nešteto; od Tomaja, Dutovelj, Komna, Štanjela, od Vrhov v Rašo in obratno, vse do Vipavske doline. Kar se tiče potoka Močilnika in mlinov na tem potoku, je treba povedati, da izvira Močilnik izpod Nanosa, služi za zajetje vode za kraški vodovod. Tega so zgradili ruski vojni ujetniki v prvi svetovni vojni leta 1915. Uporabljalo ga je vojaštvo vse do Dobrđoba. Z druge, to je severne strani, naših Vrhov se vsa voda izliva v imenovani Močilnik, ki se pri Vipavi izliva v Vipavo. Na tem delu so bili stali mlini, pa tudi žage. V Podnanosu je mlin pri Rozi mlel v glavnem žito, ki so ga pripeljali z vozovi, dobra žaga pa je izdelovala vse za vse vrhovske potrebe in potrebe okoliških vasi, posebno smrekove hlode, ki so jih pripeljali z Nanosa. Znan je bil tudi po stopah za čreslo. Svojcas so imenovali čreslo skorjo ali lubad hrasta in cera. Čreslo je služilo za strojenje govejih in drugih kož. Kole za vinograde, polena, vse so skrbno obeliili, olupili, lubad posušili in prodali za lep denar.

Se en primer z nasprotnega konca

Lepega popoldneva v mesecu juliju 1921 sta bila gornja Raša in Kranjček tako suha, da bi tudi samo korito potoka zgorelo, če bi ga prižgali. Brez kruha pa ne gre. Vreče na rame, pa hajd v Križ, v Šepulje. Bili smo trije. Sonce se je obrnilo proti dolnjemu Krasu. Naša rebra kakor da bi gorela!

Hitimo, da pridemo čimprej na kraško stran Raše. Meja je osojna, pa tudi hrastova globoka senca. Nobeden od nas ne pomisli, da bi malo odložili in se odpoceli. Ne, hiteti moramo. Če se posreči, bomo še nocoj nazaj. Hitimo skozi Kazlje, Utovlje in dalje, če je le mogoče ne po poti, ampak po bližnjicah.

Pridemo v mlin. Mlinar je bil iz naše vasi, stari stric Marko Ozbičev. Bil je nekdaj strah in trepet mladih, dokler niso plačali fantovštine. »Fantje, samo odložite, boste že prišli na vrsto!« Na dvorišču vozovi, dremajoči vozniki, volički, ki prežvekujejo. V mlinu se kamni vrte in meljejo s tako naglico, da bi človek dejal, da moka priteka topla. Tu ni brezkončnega žuborenja vode in klokanjanja kolesa kot pri naših mlinih v Raši, znotraj pa klopotanje 'vrabca'. Marko pravi: »Eden naj pazi na vreče, drugi pa pojrite, kamor hočete. Če štiri ure boste na vrsti.«

Ob koncu je treba priznati, da smo tudi marsikater lep trenutek doživeli. Zgodilo pa se je, da je moka postala od znoja na ramu ne samo nekoliko topla, ampak tudi vlažna, in to ne glede na vrsto moke in pozneje kruha, pa naj je bil ta pšeničen, ržen ali pa ovsen. Bil je sladak, pa tudi dober in zelo cenjen, nikoli pa tako trd, da bi ga lakota ne zdrobila.

Branimir Renar

Sestavek o reki Raši in njenih mlinih je napisal leta 1978 Branimir (Franc) Renar. Takrat je živel kot upokojenec v Premanturi. Renar je bil rojen 10. februarja 1896 v Stomažu pri Štjaku. Izucil se je za mizarja in med obema vojnoma je kot emigrant živel največ časa v Beogradu. postal je učitelj mizarske tehnologije na strokovnih šolah (Beograd, Zemun). S tega področja je objavil tudi nekaj učbenikov. Kot upokojenec je marljivo pisal spomine na življenjsko pot (del teh je bil objavljen v Primorskih srečanjih, 1979, str. 56-9) in zbiral domoznansko gradivo o domačih krajih, ki je ostalo v njegovi zapuščini neobjavljeno. Branimir Renar, ali po domače France Hlaščev, je umrl v Stomažu 20. septembra 1981.

VEDOMCI V POSOČJU

Ob stoletnici dveh objav

Motiv vedomca-vampirja je v Posočju pogost in tudi zelo star. To nam izpričujeva dve objavi pred sto leti.

Leta 1882 je Simon Rutar v svoji *Zgodovini Tolminskega* na str. 65 objavil, da je v Bovcu leta 1435 umrla neka ženska, o kateri so trdili, da hodi nazaj kri sesat živim ljudem. Razdraženo ljudstvo odkopljše njen truplo in ga prebolel s kolom, kar naj bi po ljudskem mnenju uničilo »volkodlaka« (izraz ne ustreza, ker so krvoesi bili le vedomci, op. J. D.). Ker se je to zgodilo brez vednosti duhovčine, je le-ta dogodek naznanila v Čedad in tamkajšnji naddijakon je začel preiskavo, o kateri pa ni ohranjeno nobenogoročilo.

V Letopisu Matice Slovenske 1882/83 pa je Fran Erjavec že četrtič objavil ljudsko besedišče in drugo ljudsko blago Iz potne torbe. Na str. 335-337 podnaslovom O vedomcih zajame več izročil o vedomcih s Primorskega. Tiste iz Posočja naj tu osvežim in nekoliko uredim.

Na Tolminskem so verovali, da je vsak otrok moškega spola, ki se roditi z zadnjim koncem naprej, vedomec, če je ženskega spola pa vešča. To se lahko prežene, če se otroka da z nogami naprej skozi okno, preden ga odnesajo v hrst. Učinkuje tudi, ako se otrok pretakne skozi rokav. Porodnica naj ima vedno pri sebi moško obleko, dokler ne gre po očiščenju spet v cerkev, da ne dobi vedomec moči nad njenimi otrokom.

V Volčah pravijo takemu človeku v e d o m à c¹: le-ta nima brkov in je motnih oči. Če mu pogledaš v oko, vidiš v njegovi zenici narobe (z glavo navzdol) obrnjeno svojo podobo.

Vedomci in vešče tlačijo ljudi in jim pijejo kri, posebno majhni otrokom. Kri potem izbljuvajo zunaj na poteh ali pa na ognjišču v pepel. Kdor najde tako kri in jo nosi pri sebi, do tega vedomci nimajo več moči. Na Vipavskem vedomcem pravijo tudi p r e m r l i.²

V goriški okolici pravijo, da vedomca iz otroka preženeš tudi tako, da ga primeš za eno nogo in ga obrneš z glavo navzdol ter ga trikrat zasučeš okoli v e n g.³

Pred vedomcem in moro brani otroka tudi na zibelki narisana s r a č j a ali m o r s k a n o g a.⁴ Ponekod jo rišejo tudi na hišna vrata.

V Volčah so zoper vedomce in vešče natlačili v s l a m n i k⁵ grahovico ali pa jo vsaj dali pod zglavje. Pomaga pa tudi grahovo zrno, ki ga položiš na hišni prag in tolčes po njem s slamico. Veščo to tako boli, kot bi jo mlatlj v najtežjo palico. Če je otrok v spanju zajokal, so vzeli v roko tolči l n i c o,⁶ potegnili grahovo steblo iz slaminika, ga nesli na prag in tolklj po njem z besedami: »Čaj, pridi mi zopet, pa te ubijem!« Vešča, ki se skriva v grahovem steblu, hudo trpi in ne pride več otroku pit krv.

Vedomci prihajajo ponoči človeka tlačit in mu sesat kri v podobi miši, podgane, žabe ali črne košči. Človeku v postelji se bližajo z nekakšnim šumom, ki ga uspava. Če hočeš spoznati vedomca, mu reci tedaj, ko ga čutiš na sebi, naj pride naslednji dan ob tej in tej urji po soli. Toda paz! Človek, ki pride ob naročeni uri v hišo in vpraša za kako stvar – a nikoli za sol – je vedomec, ki te je tlačil.

Vedomci in vešče ne žive prijetno. Po hišah jemljejo t r e s i l n i k e⁷ ter se z njimi podajo z raznih strani na križpotje ter se tam tepejo tako silovito, da so vsi razmesarjeni, a vendar so zopet zdravi, ko se ob zori vračajo domov.

Pripoveduje se, da je hraber mladenič nekoč splezal na oreh ob križpotju, kjer so se preteplali vedomci. Mesarili in trgali so se, da je bilo groza: glave, roke in noge so metalni vse križem okoli sebe. Tudi do mladeniča pritele neka roka in le-ta jo hitro skrije. Ko je za vedomce prišel čas razhoda, so bili spet vsi celi in zdravi, samo nekemu dekletu je manjkala roka. Vedomci so jo iskali ter iskali, a je niso mogli najti. Tedaj nekdo od njih skoči v bližnjo v r z e l,⁸ odreže kos b e z e,⁹ naredi iz nje roko in jo da dekletu. Mladenič si je deklet zapomnil in nekaj let pozneje ji je v prepiru reknel: »Molči ti, ki imas

¹ Levstiku kot Erjavčevemu komentatorju je to pokvarjena in »mrzka« oblika (LMS 1882/83, str. 336 v opombi pod črto).

² Prim. priimka Premrl in Premru.

³ Veriga, na kateri visi kotel nad ognjiščem.

⁴ Pentagram – petekraka zvezda, narisana v eni poseli.

⁵ S slamo napolnjena posteljnina blazina (Strohsack).

⁶ Tolkač za tolčenje perila pri pranju.

⁷ Polena, ob katerih so cepili trske za razvedljavo.

⁸ Grmovič, sed.

⁹ Bezeg.

bezovo roko!« Ob tej besedi se je njena roka res spremenila v bezovo in ji odpadla. (To zgodbo sem leta 1976 našel še živo v Zatolminu in jo posnel na magnetofonski trak. Pripovedovalec je v njej vedomca imenoval b a d a m à c).

Človek gleda vedomce pri tepežu in jim reče, naj se še bolj bijejo, hipoma planejo na njega in ga raztrgajo na c e p è r e.¹⁰ Le če jim uspe uteči in prestopiti hišni prag ali vsaj tretjo stopnico, nimajo več moči do njega – pravijo v Volčah.

V Vipavskem Križu pa menijo, da vedomci tudi po smrti ne mirujejo, ampak prihajajo iz groba ljudi tlačit – kar naj bi se bilo zgodilo tudi v Bovcu po Rutarjevem sporočilu. V Erjavčevem času naj bi bili Bovčanom vedomci neznani, na Kobariškem pa so zanje prevzeli ime k r e s n i k i.¹¹ Marsikje so vedomce pomešali z moro ali volkodlakom.

Naj na koncu še dodam; da je motiv vedomca v Posočju vplival tudi na leposlovce. Ivan Pregelj omenja vedomce v romanu *Plebanus Joannes* (DS 1920) tudi kot premrle in kresnike najbrž kar po Erjavcu. France Bevk pa je uporabil ta motiv za grozljivo povest *Vedomec* (Goriška Matica 1931). V poeziji pa je Joža Lovrenčič v *Gorskih pravljicah* (GM 1921) pri pesmi Mati uporabil bovško zgodbo, povezano z motivom matere, ki hodi iz groba dojiti svoje dete.

Janez Dolenc

¹⁰ Trčica, drobec.

¹¹ Kreinik je prvotno slovansko božanstvo sonca, ki so ga častili ob kresu, poletnem sončnem obratu.

PASTIRSKE IGRE IZ ZÁRŠCINE

Pod zahodnim sončnim pobočjem Korade (812 m) stoji odmaknjena od prometnic vasica Zarščina (450 m). Njene domačije so danes povečane, ker so mladi odšli za zasluzkom drugam. Naseljenih je le nekaj hiš in to povečini s starejšimi prebivalci.

V ta odmaknjeni, nekoliko mističen svet sem stopil prvič leta 1954. V senožetih pred vasjo sem po naključju srečal zgovernega sedemdesetletnika, ki mi je v kostanjevi senci pripovedoval zanimive dogodke iz preteklosti. Vredne zapisa so se mi zdele posebej pastirske igre, ki jih je pripovedovalec igral, ko je kot otrok pasel na teh senožetih in gmajnah.

Pašništvo

Ker je tu zemlja bolj skopa, so se kmetje v preteklosti ukvarjali s poljedelstvom in živinorejo. Poleg govedi so redili tudi ovce in nekaj koz.

Pasti so začenjali dan po Jurjevem (sv. Jurij, 23. april), če pa je bila prejšnja letina s senom slaba, tudi prej. Konec paša je bil dolochen za Matevžev ščip (sv. Matevž, 21. september). Če pa je bila jesen topla z obilico paša, so jo tudi za nekaj dni podaljšali.

Najpogosteje so pasli na »komunškem« skupnem pašniku. Tam so pasli tudi kmetje iz Feleža, Švinkov in Zapotoka. Tak pašnik je bil nad vasjo, rekli so mu N'čino, tistemu proti Zapotoku pa dolenie in gorenej Počiválo. Paša se je vedno začela zgodaj zjutraj ob zori in je trajala tja do poldne. V vročini so živali in pastirji počivali. Paša se je nadaljevala še pozno popoldne in je trajala do mraka, ko so živino pripeljali domov. Pasli so običajno le živino, ki je niso molzli.

Svetnik, na katerega so se najpogosteje obračali, da bi jim varoval živino pred nesrečami in boleznjijo, je bil sv. Andrej, patron cerkve na Gluhem Vrhovlju, ki je uro hoda oddaljeno od vasi. Za pomoč so se obračali tudi k sv. Antonu Puščavniku, sv. Kvirinu in sv. Ahacu. Seveda je bilo verovanje v moč rože sv. Ivana povezano z Janezom Krstnikom. Tako so na predvečer kresovanja (24. junija sv. Janez Krstnik) dekleta in žene pletle majhne vence iz ivanjsčic (iz belih in rumenih cvetov), ki so jih nato obesile nad vhodna vrata hiše in hleva. Pastirji pa so jih natikali tudi na rogove živini, posebno na tiste, ki so jih še posebno cenili in so jih zato hoteli obvarovati pred zlemi demoni. Kres so na daleč vidnem kraju pripravljali pastirji. Zažigali so ga ob mraku. Ko je gorel, so ga preskakovali. Verjeli so namreč, da bo tisto, česar si takrat zaželiš, tudi izpolnjeno. Tisti večer so si pastirji spekli tudi skupno večerjo. Običajno je bila divjačina ali kozliček. Jedli so v krogu okoli kresa in vmes peli. Bile so to pesmi o živini in o pastirskem življenju, ki so jih spremljali na piščalki. Ko je kres ugasnil, so pastirji odnesli domov kose oglja, ki so ga kasneje dajali bolni živini.

Pastirske igre

Ko je živila počivala, pa tudi takrat, ko se je v miru pasla in ko so psi dobro opravljali svoje delo, je bilo običajno v času za igro, saj je bila večina pastirjev otrok. Igre, ki so bile bolj moške narave, so pogosto igrala tudi dekleta, saj tudi sicer niso imele na paši drugih igrač. Poleg že znanih iger (skrivanje, lovjenje, preskakovanje, rajanje itd.), so se v Zarščini pastirji, zabavali tudi z naslednjimi igrami:

1. Kámbre

Igra na travi za dva, štiri ali šest igralcev.

V travo zabiljemo dva količka, ki gledajo iz zemlje za »laht« (okoli 50 cm). Razdalja med količkom je okoli 11 korakov. Vsak igralec ima leseno »kambo« (Risba 1). Ko jo igralec meče, jo drži na zavezanim, ožjem koncu. S kambo nekajkrat zanika ob telesu, nato jo vrže z namenom, da kamba objame količek. Če to doseže, ima igralec kamb-točko. Če zgradi in vrže mimo, ničesar. Meče se po enkrat izmenično. Igro dobi tisti, posameznik ali skupina, ki prvi doseže flek, to je 21 točk.

2. Cimperle

Igra za dva ali več igralcev.

V drevo ali hlevska vrata zabiljemo v višini kolena žebelj, imenovan cimper, ki je zaostren na obeh koncih. Razdalja za met je 13 čevljev. Po dogovoru tudi več. Na žebelj mečemo jabolko, hrusko, repo ali krompir. Tisti, ki sadež tako nabode, da ostane na žebelu, pobere soigralcem po enak sadež. (Risba 2)

To igro naj bi otroci igrali tudi v Moši, le da so namesto sadežev, metalni žogo iz teksta, napolnjeno z žagovino.

3. Piškule

Igra za dva.

Za to igro moramo imeti leseni ris – leskov obroč premera enega koraka (okoli 70 cm) in pet kamnov (Risba 3). Potem ko vrže prvi na poljudno razdaljo ris, meče drugi v presledkih 5 kamnov s ciljem, da bi padli v ris. Kar jih pada izven risa, pobere metalec, ki je vrgel ris, in to so njegovi kambi – točke. Kar pa jih pada v ris, so od metalca kamnov. Nato vlogi zamenjata, dokler eden ne doseže flek, to je 21 točk. Vsak kamen ima 1 kamb – točko.

4. Timbl

Igra na travi za dva, štiri ali šest igralcev.

Za to igro je potrebno, da ima vsak igralec predhodno izdelan timbl. Tisti, ki so to igro radi igrali, so se vedno potrudili, da je bil timbl lepo izdelan in spoznaven, tako da se je že na prvi pogled vedelo, čigav je. Predvsem je bilo lepo izrezljana leskova palica, ki je bila nekoliko večja od metalca. Ovalen, podolgovat kamen, dolg za eno ped, je bil od ošiljenega dela palice, na 1/6 višine, privezan z barbiko (vitro). (Risba 4)

Timbl se je metal slično kot kopje. Igra se je začela, ko so na travo položili dolgo raklo (palico), ki je ležala pravokotno na os metanja. Razdalja od točke meta pa do palice je bila 21 korakov. Lahko tudi več ali manj, pač toliko, kolikor so se pred igro dogovorili. Če so igrali v skupinah, so timbl metali izmenoma. Če je padel pred palico, je metalec dobil 1 kamb – točko, če pa se je pred palico zapicil ali usadil, kot so rekli, pa 2 točki. Tisti timbl, ki pa je padel za palico, je prislužil 3 točke, če pa se je zapicil, pa 4 točke. Igro je dobil tisti posameznik ali skupina, ki je prva dosegla flek, to je 21 točk.

5. Palantín

Igra na travi za dva, štiri ali šest igralcev.

O tej igri, ki so jo pogosto igrali tudi doma, govori pripovedka, da jo je prvi igral pastir Tilen. Ovce da je pasel na Koradi in živel v duplu-hiški iz kamna. Bil je izredno močan, tako da je dva palantina vrgel v potok Kožbanjsček, ki so jih nato uporabili za mlinske kamne, ki da so še danes v Pojavnikovem mlini.

Ta igra je bila med pastirji najbolj cenjena, zato so jo tudi pogosto igrali. Zahtevala pa je od igralcev še posebno spremnost. Tiste, ki so bili pri tej igri najbolj uspešni, so jih še posebej cenili in o njih govorili. Zato je razumljivo, da so posebno pozornost posvečali izdelavi palantina. O tem so krožile skrivnostne govorice in враže. Tako so naprimjer nekateri trdili, da bo zmagovalec zanesljivo tisti, ki bo drenov ročaj za palantin posekal ob polni avgustovi luni na Koradi, seveda čim bliže duplu, kjer je prebival Tilen. Kje pa je ta kraj, pa ni nihče povedal. Drugi so spet trdili, da bo neglede na velikost in debelino palantina najlažji tisti, ki ga najdeš pred sončnim vzhodom v potoku Kožbanjsčku in ga prineseš domov, ne da bi ga obsijalo sonce. Seveda si ga moral še tisto noč opolnoči, ko hodijo okoli zle vešče, zakopati na skritem kraju. Vse pa bi bilo zaman, če na dnu Jame ne bi položil na križ dva lista prapruti, tri kanne in polževo hiško. Odkopati ga je bilo treba prav tako skrivaj, po treh dneh in to pred sončnim vzhodom. Neglede na vse te враže, so ročaje sekali na različnih koncih. Izbirali pa so vedno trde lesove, kot so: dren, skorž in koprivovec (*Cornus mas*, *Scorus domestica*, *Celtus australis*). Prav tako so okroglo ploščate prodnike, imenovane palantine, pobirali iz okoliških potokov, še posebej iz reke Idrije, ker so bili za oko najlepši (beli, črni, zeleni, rdeči). Najdenemu prodniku je bilo treba nato z železnim sekacem zvrtni luknjo, v katero se je nato nasadil ročaj, imenovan b't in ki je bil še posebej označen z (urezljanim) znamenjem, ki je bilo obenem tudi lastniško znamenje. (Risba 5) Ni znano, da bi palantine darovali ali zamenjavalni med seboj.

Igra se je začela tako, da so v travo zabilili dva količka, ki sta bila v razdalji 13 korakov. Skupine (po 2 ali 3 igralci) so metale izmenično, kot pri balinjanju. Prvi met je običajno vrgel slabši od skupine. Za njim je vrgel igralec iz nasprotne skupine. Če je vrgel palantin bliže količku kot prvi metalec, je bil kamb – točka njegova. Za njim so morali metati še ostali iz prve skupine, dokler niso osvojili točke z metom, ki je bil bližje količku. Šele nato je prišel na vrsto naslednji igralec iz prve skupine. Skupina je osvojila toliko točk, kolikor je bilo palantinov iste skupine najbližje količku. Dobila je tista skupina, ki je prva dosegla flek – 21 točk. Igrali so tudi za flekc, to je 11 točk. Zmagovalci so dobili vnaprej dogovorjeno število lešnikov, orehov ali suhih hrušk. Ob cerkvenih praznikih tudi kuhanja jajca, štruklje, potico ali pečnik (majhen sladek kruh velikosti žemlje, ki je imel na sredini kostanj – marón).

6. Vrtalo

Igra za posameznika.

Ta igra, oziroma, točneje »dvoboje« se odvija med izdelovalcem te zanimive igrace in tistim, ki jo skuša obvladati. Gre namreč za to, da mora igralec ustaviti klin v cevko (Risba 6), kar pa ni vedno lahko. Izdelali so izredno veliko variant te igrace, ki se po zunanjosti skoraj niso različne; razlike so bile le na notranji strani cevke, kjer so bile urezane različne poti žleba (Risba 6A).

Vrtalo je bila lesena igraca, sestavljena iz dveh delov. Prvi del je bil votla cevka, izdelana iz bezgove veje (*Sambucus niger*). Da se je lahko na notranji strani cevke urezal žleb, je bilo treba cevko po dolžini preklati. Ko je bil žleb urezan, so obe polovici združili in na obeh koncih povezali s smolnato droto. Izdelava drugega dela, to je klinja je bila zelo enostavna. Izdelati je bilo potrebno le taksnega, da je šel natanceno v odpertino cevke. To pa je bilo izvedljivo le, če je »popek« na klinu bil nastavljen točno na ustje žleba.

Starejši pastirji so si izdelovali podobna vrtala, vendar je bil njihov namen povsem drugačen. Saj je bilo vrtalo, ko si ga sestavil, stilizirana človeška figura s poudarjenim spolovilom. (Risba 6B) Prav nad to varianto vrtala naj bi se navduševal neki avstrijski financar, ki je tu ob meji služboval. Ko je odšel domov na Koroško, jih je nekaj tudi kupil.

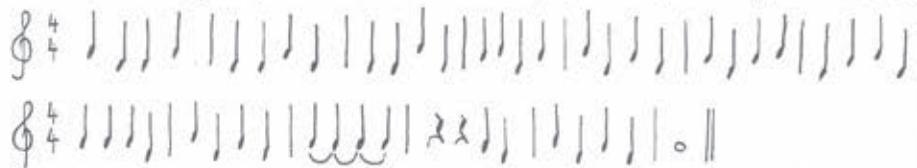
7. Brdinka

Lesena dvojna piščal.

Izdelavo preprostih piščalk iz lubja, trstike in bezgovega lesa so poznali tudi tukajšnji pastirji, saj je bila piščalka in pastirska palica (Risba 7) obvezna oprema vsakega pastirja. Tako je bilo to opravilo del vsakdanjega dela, prepletenega z igro in potrebo po glasbenem sporočanju čustev, različnih razpoloženj in občutij. Medtem ko je imela pastirska palica ustaljeno obliko in bila zato pri vseh enaka, so bile piščali različnih oblik in velikosti. Piščalka, ki pa je bila manj znana in ki so jo znali izdelovati le še nekateri starejši, je bila brdinka. To je bila dvojna piščal,

izdelana iz lesa. Dolga je bila dve pedi (okoli 40 cm). Na sredini spodaj je imela napeto struno iz posušenega živalskega črevesa (Risba 7A). Najboljše strune so izdelovali iz čreves starih kozlov, ker so verovali, da pôjejo najbolje. Brdinko so uporabljali tudi ob pustu, pri porokah in plesu, skupaj z drugimi instrumenti (bas, boben, citre). Posebnost te dvojne piščali je bila ta, da je pastir nanjo piskal melodijo, s palcem pa si brenkal spremljavo po struni. Ni bilo lepšega, kot v poletni tišini poslušati zvoke teh piščali, ki so se oglašale z vseh vrhov in se v dolini zlile v nepozabno harmonijo.

Pastirji, posebno tisti s posluhom, so znali piskati na desetine melodij, ki so se jih naučili od starejših, nekaj pa so jih tudi sami sestavili. Ena najbolj vsakdanjih melodij je bila tudi tale:

Če poskušamo analizirati navedene pastirske igre, lahko ugotovimo

– Da kot vse druge otroške igre imajo lahko tudi te, ki so se v Zarščini še igrale na prelomu stoletja, predvsem sprostiviti namen telesnih in duševni moči ter obenem merjenje fizičnih sil, spretnosti in natančnosti;

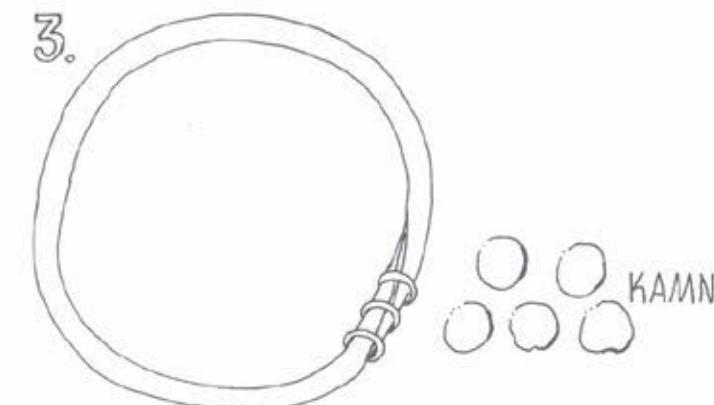
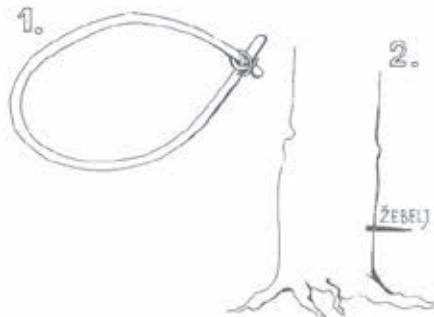
– da gre za igre, ki sodijo v kategorijo, ki podzavestno vzpodbuja kreativnost posameznikov, kar daje številne varijacije oblik preprostim predmetom, obogatenim z osebnostno noto dekorativno-likovnih oblik. Pri vrednotenju tega pa ne bi smeli mimo dejstva, da so te predmete izdelovali otroci-pastirji sami. Torej so pravno nasprotje tistim igracam, ki so jih za otroke izdelovali odrasli. Običajno so to miniaturna kmečka orodja in kuhinjski predmeti (voziček, košariča, košek, grablje, zibelka, žlica) in od tistih, ki so jih prodajali krošnjarji po sejmih in božjih potekh (konjički, ptički, petelinčki, vojščaki, vetrnice);

– da tudi pri teh igrah kot pri vseh ostalih gre zagotovo za nekatere vplive, ki jih je določena skupnost prevzela, jih preoblikovala in jih v določeni meri posredovala drugim. Seveda je te vplive težko zaznati in oceniti, ker ne poznamo rezultatov raziskav sosednjih območij. Na iste probleme naletimo tudi, ko poskušamo določiti starost teh iger. Zanesljivo lahko le trdimo, da so jih igrali že v drugi polovici 19. stoletja, so pa verjetno starejšega izvora;

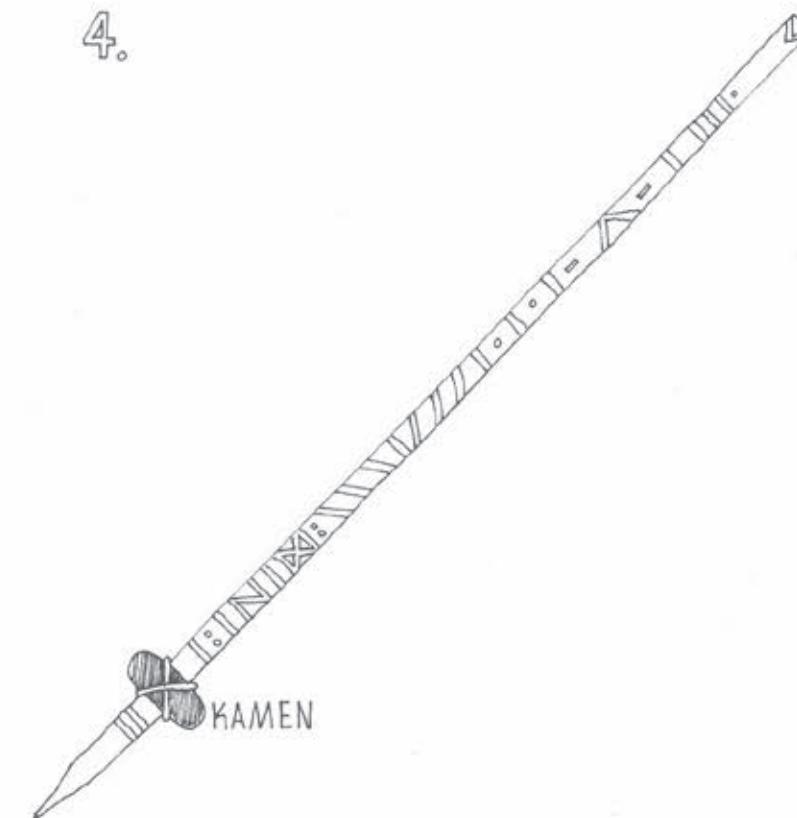
– da je material, iz katerega so izdelani ti predmeti, iz lesa, le v treh primerih je dodan kamen. Uporabljena števila (13, 21, 11, 5) pa so prav gotovo del splošnega vražjeverja na tem področju, ki dajejo tem številam še posebno čarobno moč. Verovanje v magično delovanje palantina priča, da so ga nekateri, ki so imeli srčo pri igri, obesali v hlev ali pa ga polagali na zunanjou stran okna, kjer naj bi odganjal zle duhove. Prav tako naj bi pastir obvaroval čredo pred vsemi ludim, če bi njeno število urezal v pastirske palice.

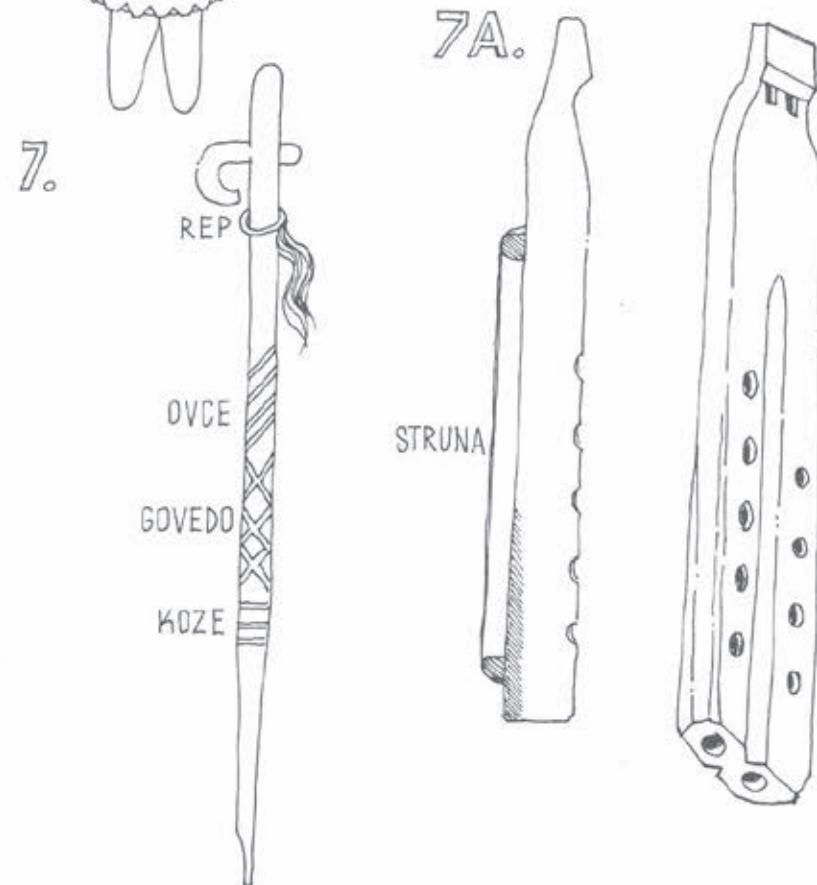
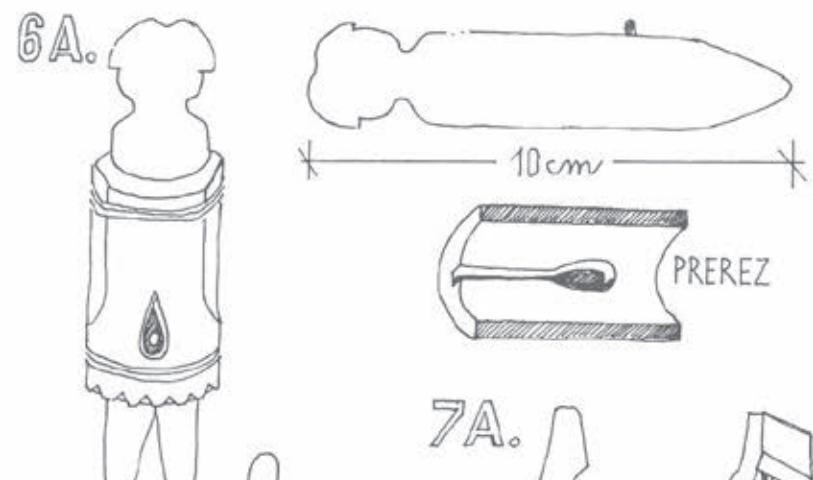
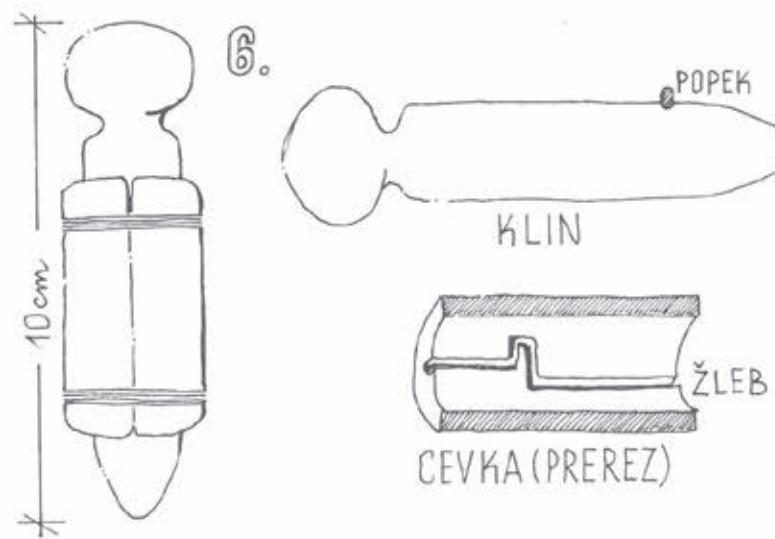
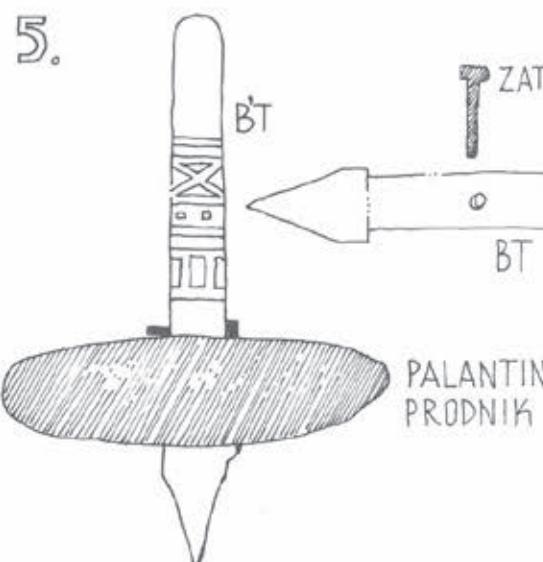
Kot vse otroške igre iz preteklosti in sedanjosti so tudi zgoraj opisane bistveni del otrokovskega življenja in jih zato lahko imamo za soustvarjalke ljudske omike pri nas.

Pavel Medvešček

3.

ŠKOF DR. JURAJ DOBRILA IN NJEGOV MOLITVENIK »OČE BUDI VOLJA TVOJA«

Ce že ne prvi, je bil Cvjetko Rubetić vsaj med prvimi, ki je že leta 1882 v biografski knjiži ci Vjekopis Dra Jurja Dobrile med drugim zapisal, da se je škof Dobrila pogosto pogovarjal s kmečkimi ljudmi, jim denarno pomagal, zraven pa »dijo im svoj krasni molitvenik »Oče, budi volja tvoja«, što ga je prvi put izdao još godine 1854 ...« (imenovan delo, reprint, Pazin 1985, str. 33). Oznaki »svoj« in »izda« še ne dokazujeta, da bi pisec imel v mislih, da gre za izvirno Dobrilovo delo. Pač pa so kasnejši kulturni zgodovinarji molitvenik pripisovali Dobriliu z bolj določenimi besedami. Božo Milanović piše v svoji knjigi Hrvatski narodni preporod (I. del, Pazin 1967, str. 218): »U vrijeme svoga boravka u Trstu pokazao je Dobrila svoju veliku djelatnost i skrb za hrvatski narod u Istri i time što je za nj sastavio opširan molitvenik »Oče budi volja tvoja« te ga ondje dao tiskati o svom trošku.«

Isti pisec v istem delu se še enkrat nekoliko bolj oširno zaustavi ob tem, ko piše: (Dobrila) dao se na pisanje opšrnog molitvenika »Oče, budi volja tvoja«. Godine 1854 (četiri godine prije negoli je postao biskup u Poreču) da ga je tiskati u tiskari Austriskog Lloyda (u Trstu) i to na svoje troškove. Tada je bio ravnatelj i profesor u bogoslovnom sjemeništu. Prema naslovnoj strani napisao je molitvenik »s područjem i naputnjem za bogoljubno življenje« većim delom polag knjige »Isus moja želja« od dra Alojzija Schlöra. Djelomice ga je »iz njemačkog preveo i mnogim drugimi molitvami i područenji umnožio«. (B. Milanović, cit. delo, str. 243)

Istega leta, 1967, je dr. Rudolf Klinec v svoji knjigi Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe (Gorica 1967, str. 25) zapisal: »... osrednji odbor se je pogodil s »Katoliškim tiskovnim društvom« za skupno izdajo molitvenika, ki je bil sestavljen skoro v celoti po Dobrilovem Zgodi se volja tvoja! (Dr. Juraj Dobrila: Oče budi volja tvoja!) in po Pečjakovem Večrto življenje. Prva izdaja je izšla takoj leta 1924 na 340 straneh, brez avtorjevega imena z naslovom Molitvenik, mohorjanom pa je bil izročen skupno s knjigami za leto 1925. Ker je prva izdaja v 5.000 izvodih takoj posla, je KTD oskrbelo leta 1925 drugo izdajo s polnim imenom Dr. Juraj Dobrila: Zgodi se tvoja volja.« (Tekst citatov delno podprt Leopold Jurca.)

Pri prelistavanju tržaškega škofijskega lista Acta Curiae episcopalae Tergestinae et Justinopolitanae sem naletel na vest, da je nekaj let pred 1854 imel v Trstu duhovne vaje za duhovnike dr. Alojzij Schlor, spiritual duhovnega semenšča v Gradcu. Gotovo je takrat Dobrila dobil od Schlorja njegov molitvenik. Ker me je zanimalo, kako in koliko je Dobrila uporabil ta molitvenik za prvo izdajo svojega molitvenika »Oče budi volja tvoja«, sem v predvidevanju proslave 100. letnice Dobrilovega molitvenika (1954) zaprosil pismeno dne 30. julija 1953. »Rektorat des Priesterseminars in Graz«, da bi mi našli in posodili ta Schlorjev molitvenik. V odgovor sem prejel naslednje sporočilo: »Hochwürdigster Herr Probst und Dekan in Pazin! — Habe das gewünschte Gebetbuch von Dr. Schlor in der Steiermarkischen Landesbibliothek am Joanneum, Graz, Kalkberggasse 2, gefunden. Hoffentlich ist Herr Probst damit gedient, was mich recht freuen würde. — Es empfiehlt sich und schreibt in vorzüglicher Hochachtung. Proregens im Priesterseminar, Graz. (Podpis nečitljiv). Graz, am 21. 8. 1953.«

Ko sem molitvenik dobil v roke, je ta kazal tako naslovno stran: JESUS MEIN VERLÄNGEN / Ein / katholisches Gebetbuch / mit Belehrung und Anleitung / zu einem / gläubig frommen Lebenswandel / von / Dr. Aloys Schlor / Weltpriester / vierte / mit 5 Stahlstiche vermehrte und verbesserte Auflage / Graetz 1843 / Druck und Verlag von J. A. Kienreich.

Zdaj je preostajala še naloga, da ugovorim, ali gre za Dobrilov prevod ali priedbo ali le naslonitev na Schlorja. Z Vladimirjem Široničem, časnikarjem in profesorjem v pazinskom semenšču, sva se vrgla na delo: izmenoma sva brala Schlorjev molitvenik in ga primerjala vrstico za vrstico s prvo izdajo Dobrilovega molitvenika »Oče budi volja tvoja« iz leta 1854. Dognala sva, da je Dobrila od začetka do konca, vrstico za vrstico, dobesedno prevedel Schlorjev molitvenik! Prav tako tudi »Belehrung und Anleitung zu einem gläubig frommen Lebenswandel!« Zato ne drži Milanovićeva trditev, da je Dobrila »napisao« »molitvenik« s područenjem i naputnjem za bogoljubno življenje« (ker je tudi to Schlorovo!) večim delom polag knjige »Isus moja želja« od dra Alojzija Schlorja. Djelomice ga je »iz nemačkoga preveo i mnogim drugimi molitvami i područenji umnožio«, ker je vse to Schlorovo. (Je pa obširni in lepi »pouk za mornarje«, ki ga je Dobrila skupaj z molitvenikom dal vezati, njegovo originalno delo.)

S to ugotovitvijo pa ne smemo zmanjševati ali omalovaževati veličino škofa Dobrile in ne-precenljiv pomen njegovega molitvenika, saj je z njim svoje ljudstvo visoko dvignil v verskem, moralnem in narodoprosvetiteljskem pogledu. Vendar je dobro vedeti tudi za gornjo ugotovitev, ker se doslej vsi, ki so o tem molitveniku pisali, zapisali, da ga je napisal škof Dobrila. »Amicus Plato, sed magis amica veritas!«

Leopold Jurca

AKCIJE PRIPADNIKOV NARODNOREVOLUCIONARNE ORGANIZACIJE TIGR NA ŠENTVIŠKI PLANOTI 1930 – 1932

Edvin Pervanje

V zgodovini Planote, in s tem Tolminske in Primorske, sodi tudi dejavnost pripadnikov organizacije TIGR na tem prostoru. Čeprav nisem bil član te organizacije, bi tokrat želel prispevati nekaj pripombe na členek Toneta Rutarja »Kratek pregled ilegalne organizacije TIGR na Tolminskem 1927 – 1940«, objavljenem v Tolminskem zborniku 1975, in dodati nekaj dopolniltev.

Tone Rutar v omenjenem članku v dobršni meri osvetljuje to dejavnost na Tolminskem. Navedel je zelo veliko število sodelujočih, kar kaže na to, da so tod to narodnorevolucionarno dejavnost ljudje močno podpirali, kakor so pravzaprav podpirali povsed po Primorski in Istri vse, kar je v kakršnikoli obliki kazalo roge okupatorju.

Vendar je imena, vsaj kar zadeva Šentviško planoto, preveč poprek zbral, napačno zapisal ali zamenjal. Čas je odmaknjen, štrena spominov se je pri marsikom zapletla. Zato je tudi ustne podatke treba preverjati.

Nekaj napak je pri osebnih in krajevnih imenih, Prapetno (pravilno: Prapetno brdo), Štefan Erjavec (pravilno Štefan Rijavec), Peter Podgornik (pravilno Peter Kogoj), Prigrapar (Grpar).

Rutar omenja tudi akcijo na davčnega izterjevalca Kumarja na Šentviški gori, ki jo je leta 1930. izvedel tigrovec Jože (Pepi) Kukec iz Postojne. Javil da se je Kukec na domu Toneta Laharnarja (pri Špičku), »a nasproti je stala karabinjerska postaja«. Tedaj na Šentviški gori niti kje druge na Planoti karabinjerske postojanke ni bilo. Ko bralec bere Rutarjev opis, dobi vtis, da je res šlo za roparski napad, kakor so to akcijo tedaj razbobnale policijske oblasti, da bi resnicno prikrale, saj namen napada v članku ni pojasnjen. Akcija je bila osebno opozorilo davkarju, da se odpove udinjanju fašistom in Italijanom sploh, prav tako tudi ustrahovanju sorokakov, drugače bo sledila hujša kazen. Tako mu je Kukec zagrozil, ko mu je ob belem dnevu, le dobrih dvesto metrov od hiše pri Špičku na Šentviški gori, molil pod nos pištolo ter pobral davčno dokumentacijo in denar. Policia je to politično akcijo skušala prikriti s tem, da je »rop« javno naprila Alojziju Lebanu-Lokovčenovemu v Tilniku. Do aretacije pa ni prišlo, ker se je Leban že prej umaknil v Jugoslavijo, saj ga je policija iskala zaradi tihotapstva in hkratnega spravljanja antifašistov prek meje.

Davčni izterjevalec Anton Kumar iz Cerknega je bil spočetka zaveden Slovenec, leta 1925 pa je stopil v fašistično stranko, obleklo uniformo s črno srajco ter sprejel službo davčnega izterjevalca na davčni upravi v Cerknem. Odslej se je družil le z italijanskimi prišleki, zato so ga prijatelji in znanci zapustili.

Na pobudo domačih tigrovcev je prišlo do omenjene opozorilne akcije od strani Kukca. Tega opozorila pa Kumar ni upošteval. Še stopnjeval je oholost in maščevalnost. Ponoči je pjan ustavljal in grobo ustrahoval ljudi, ki jih je strečaval, da so ga morali celo njegovi varovanci od tega odvračati. Sodeloval je pri fizičnem napadu italijanskih fašistov na zavedne Slovence. To pa je bil razlog, da je organizacija TIGR sklenila, Kumarja odstraniti.

Za akcijo sta bila določena Štefan Rijavec-Stinarjev na Šentviški gori, ki je v začetku leta 1931 zbežal v Jugoslavijo, in Jože Ambrož iz Rakitnika pri Postojni, ki je bil tedaj krojaški mojster na Primkovem pri Kranju. Spomladi 1932 sta prišla na Šentviško goro v času, ko je Kumar pobiral davke. Domačini so jima dali vsa potrebna obvestila o gibantu, času in poti vratjanja davkarja v dolino. Na samotnem kraju pod Planoto, v smeri Stopnika, je Kumar z življnjem plačal za grehe proti slovenskemu narodu. Rijavec in Ambrož sta mu pobrala dokumentaci-

jo in denar. Da onemogočita zasledovanje s psi, sta truplo in okolico potresla z mleto pekočo papriko. Na kraj dejanja sta natresla letake, naperjene proti zatiralcem s klici po svobodi Primorske in Istre. – Italijani so mu nato, kot zvestemu Italijanu in fašistu, na pokopališču v Cerknem postavili nagroben spomenik.

Po eni strani je bila ta akcija koristna. V zraku je lebdeло opozorilo, da je udinjanje zatiralcem, napadanje in vohljane za sonarodnjaki smrtno nevarno. Po drugi strani pa prej škodljiva: policija je namreč poostria ukrepe in na Šentviški gori ponovno vzpostavila pred leti ukinjeno postojanko karabinjerjev, ki so na to ostali tu do kapitulacije Italije.

S to akcijo so se strinjali tudi komunisti na Planoti. Prav tako niso nasprotovali planirani akciji na zagrizenega fašista Antona Čelika, gostilničarja in trgovca na Bukovem, ki je bil za zavedne Slovence, predvsem za komuniste, še posebno nevaren. Nasprotovali niso že zato, ker so sami sklenili, obračunati ne le z njim, temveč še z nekaterimi drugimi nevarnimi italijanskimi podrepniki in plačanimi ovaduhi. Dobro se še spominjam njihovega žuganja: Le počakajte, bo že prišel čas! V dobro se šteje tigrovcem tudi to, da so o času akcije na Čelika obvestili (Štefan Rijavec) antifašiste, predvsem komuniste (vodjo komunistov Antonom Pervanje na Prapetnem brdu), da si oskrbe alibi. Do akcije pa ni prišlo, ker je na poti zbolel eden od določenih za akcijo (Tone Černač) in so se zato morali vrnili čez mejo.

Po uboju davčnega izterjevalca Kumarja so arretirali zakonca Kogoj, Antonijo in Janeza, na Prapetnem brdu. To pa zato, ker je Janezov brat Peter zaradi prejšnjih tigrovskih akcij, kar bomo opisali kasneje, moral zbežati iz Italije in je bila nanj razpisana nagrada 10.000 lir. Policija je sklepala, da se je morda vrnil in ustrelil njihovega sodelavca.

Za ta ubojo je policija osumila Lebanove (Matičkove) v Tilniku. Aretirala je štiri brate in sestro. Zakonca Kogoj, mlajša brata Leban in sestro je kmalu izpustila na prostost, dva brata Leban pa je konfinirala.

Leta 1933 je bila uprizorjena sodna obravnava pred porotnim sodiščem v Trstu. Tokrat so sodili odsotnemu Alojzu Lebanu-Lokovčenovemu v Tilniku. Obtožili so ga roparskega napada na davkarja Kumarja v letu 1930 in umora leta 1932. Advokat Moro je obtožnico izpodbijal, češ da ne temelji na dokazih, zahteval za prvo dejanje oprostitev obtoženca zaradi pomanjkanja dokazov, za umor Kumarja pa oprostitev, ker dejanja ni storil. Vendar je sodišče Lebana obsodoilo za prvi napad na davkarja na dvanašt let zapora in na 10.000 lir denarne kazni. Dodali so mu še tri leta policijskega nadzorstva po prestani kazni. Zaradi pomanjkanja dokazov so ga za umor Kumarja oprostili. Danes živi na Jesenicah.

Hudo zmešljavo je zagrešil Stanko Kamenšček, ki je Tonetu Rutarju posredoval podatke, kakor stojijo v Tolminskem zborniku na strani 337, kjer piše: »Stanko Kamenšček iz Ročinja in Štefan Erjavec (= Rijavec) s Šentviške gore, sta imela... v Policah sestanek s Petrom Podgornikom (verjetno je tu mišljen Peter Kogoj, op. pisca), Petrom Klemenčičem in Karлом Vogričem-Grarjem (= Prigrarjem) s Praprotnega (= Prapetna brda), da pripravijo 50 kg ekrazita... Tri tedne kasneje so ponovno prišli čez Porezen Kamenšček, Erjavec in Tone Černač... V Policah so Podgornik, Klemenčič, Vogrič in Tavš že imeli ekrazit pripravljen v zaboju.« Zaboj pa da so poslali iz Polic nekemu Bovone v Genovo.

Niti eden od omenjenih (morda Tavš, ker ga ne poznam) ni bil na kakem sestanku v Policah, če je kak sestanek v Policah sploh bil, niti niso omenjeni ljudje ekrazit nabavljali niti ga v Police prinašali; tudi niso v Policah omenjenega zaboja pripravljali niti ga od tod kamorkoli posiljali.

Peter Podgornik s Prapetnega brda se pred vojno niti v politiki niti v tigrovstvu ni angažiral. Nihče ne ve, da bi bil Karel Vogrič-Prigrarpar kakorkoli sodeloval z organizacijo TIGR, razen da so ga bili nesrečno zapletli v neke prevoze, kakor bomo videli kasneje, niti ni bil konfirman, kakor je v članku zapisano. Peter Klemenčič-Prvajnev na Šentviški gori pa je bil tedaj v Ljubljani, saj sta z Rijavcem v začetku 1931 skupaj zbežala v Jugoslavijo. Zaposlen je bil pri gradbenem podjetju Schell v Šiški in je brezposelnega Rijavca materialno podpiral. Res pa je, da mu je pomagal v organizaciji TIGR, vendar prek meje, zaradi stalne okvare noge, ni prihajal. Res pa je tudi, da sta Rijavec in Kamenšček prihajala močno oborožena v Police in se zadrževala pri Kovčku. To je ugotovljeno, saj sta tedaj pri Kovčku na nekaj straneh stare slovenske pesmarice – Slovenske balade in romance – zlila svoje razpoloženje, bojevnika čustva in vizije ter se tudi podpisala, npr.: »Z žalostnim srcem se vračamo nazaj... ker nismo dosegli namena. Naš brat in tovarš (gre za brata Stanka Kamenščka, ki so ga tedaj Italijani ujeli. Op. pisca) je padel v

roke zverinskem okupatorjem. Edina tolažba nam je upanje, da ni več daleč dan, ko naše brate in domove osvobodimo izpod fašističnega jarma. Napočil bo veliki dan, dan vstajenja, dan rešitve vsega slovenskega ljudstva. – Police, od 10. do 13. 4. 1931.« Sledita podpis. Na naslednji strani: »V življenju le eno željo imam: umreti moram za svobodo naše zemlje.« Ipd.

Kako je torej bilo z omenjeno pošiljko v Genovo?

Glavni organizator je bil Štefan Rijavec, ki se je bil, kakor smo že zapisali, januarja 1931 umaknil v Jugoslavijo. Bil je komunist, a se je kmalu po prihodu v Ljubljano priključil organizaciji TIGR. Vračal se je z drugimi tigrovci na razne akcije na Primorsko. Kakor vedo povedati tisti, pri katerih je v Jaršah pri Ljubljani stanoval, je tudi po dvakrat tedensko odhajal na Primorsko oborožen in otvorjen z nahrbtnikom knjig in drugim tiskom.

Julija 1931 je še z dvema tigrovca (verjetno sta to bila Stanko Kamenšček in Tone Černač) prišel na Planoto, da tu pripravijo nekak peklenki stroj in ga pošljejo na določen naslov v Genovo. Zaboj je dal Franc Laharnar-Špičkov na Šentviški gori, deset kg ekrazita je prispeval Jakob Feltrin-Melinar na Šentviški gori, 15 kg Andrej Feltrin-Navasar v Polju, manjše količine tudi drugi. Nekaj so ga prinesli celo iz Volč pri Tolminu.

Zaboj so pripravljali v gozdu pod Slemenom nad Prapetnim brdom. Poleg omenjenih treh tigrovcev so pri tem sodelovali Peter Kogoj s Prapetnega brda, Filip Feltrin s Šentviške gore in še drugi so pomagali ali vsaj vedeli so za te priprave.

Filip Feltrin se dobro spominja dela okoli tega zabaja. Z vseh šestih strani da so ga obdali z rabljenimi knjigami, vmes vsuli eksploziv, v sredino pa položili pripravo za vžig, ki so jo tigrovci prinesli s seboj iz Jugoslavije.

Pripravljeni zaboj, opremljen z naslovom, je prevzel Peter Kogoj in se obvezal, da ga spravi na kolodvor na Most na Soči (tedaj Santa Lucia) ter odpošlje po vlaku.

Za prevoz do Slapa ob Idriji je najel Karla Vogriča-Prigrarja in Ludvika Laharnarja na Prapetnem brdu, ki sta imela konje in tudi sicer opravljala prevoze. S Slapa na kolodvor pa tamkajšnjega gostilničarja Jana. Niso pa vedeli, kaj prevažajo.

Komu je bil ta zaboj (Ludvik Laharnar pravi, da je tehtal od 35 – 40 kg) namenjen, ali je bila priprava za vžig aktivirana ali ne, ni povsem ugotovljeno, ker se mnemajo še živečih udežencev pri akciji razhajajo.

Policija je zaboj nekje odkrila in prav kmalu prišla na sled pošiljatelju in prevoznikom. 25. julija, komaj nekaj dni po odposlanem zabaju, je pridrvelo na samotno kmetijo v Slemeh na Prapetnem brdu preko dvajset karabinjerjev in policistov. Obkolili so hišo in okoli nje postavili zasede. Petra Kogaja, ki je tedaj bival s sestrami v Slemeh, je policija prijela pred hišo. Dobro se je zavedal, kaj ga čaka, zato se je sunkovito izmaknil in skočil. Policistu je postal v rokah le rokav Petrove srace. Kljub toči krogel, ki se je za njim usula iz zased, je uspel odnesti kožo celo. Ko so tekli za njim, so v koruzni njivi izgubili celo verigo, v katero so ga nameravali vklestiti.

Preko dvajset osramočenih čuvarjev reda se je besno pognalo nad drugega osumljence, 18-letnega Ludvika Laharnarja, ki je zaboj peljal na Slap ob Idriji. Da se sramota ne ponovi, so ga v kuhinji močno zgrabilo, hitro vklenili in verige in odgnali.

Kasneje so arretirali še Franca Laharnarja na Šentviški gori, ki je dal zaboj, Karla Vogriča, Janeza Kogaja in Janeza Piriha na Prapetnem brdu, Jana na Slapu in še dva moška na kolodvoru, odkoder je bil zaboj odposlan.

Ko se je napeto ozračje nekoliko pomirilo in se je večina zaprtih vrnila domov, so neprica-kovano prišli tudi po vidnejše komuniste – Antonu Pervanje-Klokovega in Franca Laharnarja-Kančerjevega na Prapetno brdo in Ivana Mrakat-Mečelca na Pečine. Ti so vedeli za priprave omenjenega zabaja pa tudi poprej so se sestajali s tigrovci, ki so prihajali iz Jugoslavije. Zaprti so bili v Tolminu in Gorici. Z raznimi metodami so hoteli zvedeti za njihove zveze z omenjeno akcijo in s »teroristi«, ki so prihajali iz Jugoslavije. Medenje so v ječu v Tolminu poslali celo provokatorja, vendar jih je ječar Ferragotti prek svoje žene na to prej opozoril. Po mesecu dni, ko jim niso mogli ničesar dokazati, so jih izpustili na prostost. Le Ludvika Laharnaja in njegovega ocima Karla Vogriča so brez sojenja zadržali v zaporu devet mesecev. Po izpustu pa su ju postavili pod strogo policijsko nadzorstvo.

Vse zaprte so spraševali po Štefanu Rijavcu in po vseh, ki so se s Planote umaknili v tujino. Kazali so jim pokrov omenjenega zabaja. Na njem so uspeli prečitati le označko »Libri usati« – rabljene knjige in namembno mesto Genova. Z njihovo pisavo so skušali odkriti pisca naslova

na zaboju. Pokrov je bil nekoliko nalomljen. Verjetno zaradi odpiranja, pravijo tisti, ki so pokrov videli. Po tem sodeč, zaboj ni eksplodiral.

Akcije na zagrizenega fašista Kumarja in planirana akcija na prav tako nevarnega fašista Čelika na Bukovem pa tudi ostale podobne akcije širom Primorske so tedaj pri aktivnih in pasivnih antifašistih tudi na Planoti naletele na odobravanje. Komunisti terorističnih akcij v svojem programu niso imeli. Posluževali so se le ustne in tiskane propagande. Vendar so mnogi sodelovali s tigrovci že pred »akcijskim sporazumom« 1936 med Komunistično stranko Italije in predstavniki narodnorevolucionarne organizacije TIGR v Parizu.

Organizacija TIGR pa je imela v svojem programu poleg ustne propagande ne le prenašanje in razpečevanje slovenskih knjig in drugega, tudi italijanskega antifašističnega in revolucionarnega tiska, ter fizično odstranjevanje nevarnih slovenskih in italijanskih fašistov, temveč tudi uničevanje fašističnih ustanov – tiskarn, uredništev fašističnih časnikov, šolskih poslopij, kjer so izvajali poitalijančevanje slovenskih otrok in mladine, pa tudi druge rušilne akcije.

Zagovarjati danes neko načelo in nepreklicno vrednotiti, ali je bil boj take ali drugačne oblike pravilen ali nepravilen, koristen ali škodljiv, verjetno ni lahko. Za to, kar so s Primorci in Istrani počenjale italijanske policijske, prosvetne, cerkvene in druge oblasti, je bila vsaka oblika mila, zakaj šlo je za biti ali ne biti. Če pa ti preti smrt, ne boš izbiral sredstev, da se je obraniš.

Takega načina boja so se posluževali pripadniki Baskov in drugih narodnostnih manjšin v Španiji, ko pod Francovim režimom, prav tako kot Primorci in Istrani pod Italijo, niso smeli ne pisati ne čitati in ne govoriti v svojem jeziku, niti so smeli povedati svojega mnenja. S takimi metodami so si izbojevali svobodo Irci. S še hujšimi in ostrejšimi sredstvi so do nedavnega zahvalili svoje narodnostne pravice Nemci v Gornjem Poadžiju v Italiji in tudi uspeli. Torej tudi organizacija TIGR se je takih sredstev posluževala, ko po legalni poti ni bilo dovoljeno iskatи narodnostnih in ne drugih pravic na Primorskem in v Istri, ko je bil narod tod zapisan smrti. In nazadnje – tudi pošten, dober namen ima svojo veljavno.

To sem hotel povedati o določenih prostorskih akcijah pripadnikov narodnorevolucionarne organizacije TIGR med obema vojnoma, ki so, ne glede na to, kako jih kdo vrednoti, neogibno tudi del zgodovine tistega kraja, kjer so bile izvedene. S tem sem želel popraviti in kratko dopolniti članek tovariša Rutarja o tigrovstvu na Tolminskem.

Edvin Pervanje

REVOLUCIONAR ŠTEFAN RIJAVEC

Ko je Štefan Rijavec zapustil svojo domačijo, je bil že zrel fant in s celo na ramu je stopil na bridko pot begunca – izgnanca, proletarca. Odslej pa vse do svoje smrti ni bil deležen ne zasluga ne lastnega kotička. Kot komunist in sodelavec revolucionarne organizacije TIGR pa je neprekiniteno stal v žarišču boja za narodne in človekove pravice. Ne le doma, tudi v mednarodni proletarski arenini. Zslužil je, da ga vsaj s skromnim zapisom iztrgamo pozabi.

Štefan Rijavec se je rodil na kmetiji pri Stinjarju na Šentviški gori na Tolminskem. Tu je dovršil osem razredov osnovne šole. Mladost je preživelj kot kmečki mladenec ob pičlem zaslužku, žalostnem prebijanju skozi fantovska leta. Vesele, neustrašne narave pa ni bil le pasiven opazovalec surovega ravnanja tuje oblasti. Postal je simpatizer komunistov in tigrovec; komunist zaradi privlačnosti ideje o enakosti vseh ljudi, tigrovec, ker je ta organizacija s silo odgovarjala na fašistično nasilje. Zaradi aktivne pripadnosti tema dvema tokovoma, so se policijske oči zapicile vanj. Januarja 1931 je zbežal v Jugoslavijo, v Ljubljano.

Prva skrb v novi domovini je bila – delo, streha nad glavo in preživetje. Ni imel sreče. Iz prve stiske sta mu pomagala sovaščana – emigranta in tigrovec Peter Klemenčič, ki je delal pri gradbenem podjetju Schell v Šiški, in študent Anton Laharnar.

Verjetno ga je prav brezposelnost privedla do tega, da je v organizaciji TIGR prevzel določene naloge. Vračal se je na Primorsko z nahrbtniki, polnimi slovenskih knjig, in na akcije proti tistim slovenskim fašistom, ki so pomagali ukoreninjati italianstvo in širiti fašizem na Primorskem.

Prenočeval je v neki hišici v Novih Jaršah. Ležišče je imel kar na tleh. Kasneje je našel »boljši« kotiček pri družini Schwentner, ki je imela v Novih Jaršah gostilno in trafiko. Dovolili so mu, da si je ležišče uredil nad manjšo domačo pekarno in drvarnico na dvorišču. Tu je bival do aretacije.

Da bi opravil brezplačno ležišče in hrano v gostilni, je opravljal razna dela: pomagal je pri delih v gostilni in na vrtu, nasekal in pospravljal drva. Še se ga radi spominjajo. Spoštovali in cenili so ga. Niso pozabili, kako pošten in skrben je bil, kako spreten pri vsakem delu. Rad je imel njihove otroke, ki jih je bilo kar osem. Učil jih je kolesarjenja, vodil na izlete, fotografiral jih je in zanje delal igrače. Gostilničarjeva žena Olga in njeni sestri Pepca in Marija, ki so iz znane emigrantske in borčevske družine Kuret iz Ricmanj pri Trstu, se spominjajo, kako rad in veliko je čital. Tisk, ki policiji ni bil povšeči, je imel skrit med butarami v drvarnici. V kleti je imel skrito puško, v drvarnici pištolj. Največkrat je na Primorsko odhajal oborožen.

Na poteh po Primorski so imeli tigrovci zavetišča pri zanesljivih družinah. Ena takih je bila tudi Kovčkova v Policah pri Cerknem. Tu so mi leta 1972 pokazali staro antologijo pesmi Slovenske balade in romance. Na njenih straneh sta tigrovca Štefan Rijavec in Stanko Kamenšek poleg drugega zapisala: »Z žalostnim srcem se vračamo ... (v Jugoslavijo. Op. E. P.), ker, žal, nismo dosegli namena. Naš brat in tovariš (gre za brata Stanka Kamenška, ki so ga tedaj Italijani prijeli. Op. E. P.) je padel v roke zverinskih okupatorjev. Edina tolažba nam je upanje, da ni več daleč dan, ko naše brate in domove osvobodimo izpod fašističnega jarma. Napočil bo veliki dan, dan vstajenja, dan rešitve vsega slovenskega ljudstva. – Police, od 10. do 13. 4. 1931.« Sledita podpis. Štefan Rijavec je bil tisti, ki je poleti 1932 na Šentviški planoti še z enim tigrovcem izvršil »smrtno oobsodo« nad nevarnim fašistom, davčnim izterjevalcem Kumarjem iz Cerknega. Takih pa tudi drugih protifašističnih akcij se je udeleževal po vsej Primorski, tja do Trsta. Na njegovo glavo je bila tedaj razpisana nagrada 50.000 lir.

Štefan Rijavec

Politično revolucionarna orientacija, dostojo vedenje in povezava tudi s komunisti na Primorskem, vse to ni ostalo skrito ljubljanskim komunistom, ki so ga leta 1935 sprejeli v svoje vrste. Prekinil je delo v organizaciji TIGR in odslej delal za komunistično partijo. Njegova osnovna naloga je bila – javka. Za to delo ga je po nalogu sekretarja pokrajinskega komiteja komunistične partije Jugoslavije za Slovenijo Josipa Marna pridobil vodja pokrajinske partiske tehnike Franc Buser, ko je zvedel, da je Rijavec že v Italiji sodeloval s komunisti. Javka je bila v gostilni pri Schwentnerju.

Z namenom, da o Rijavcu kaj več povem, sem obiskal znanega revolucionarja Lojzeta Ocepka, ki je tedaj prevzel od Buserja posle pokrajinske tehnike. O Rijavcu mi je prijazno posredoval nekaj podatkov. Štefana se je dobro spominjal. Bil da je zelo zaupljiva oseba. Leta 1935 da je že moral biti član partije, saj drugače mu tako zaupnega, delikatnega punkta – javke partija ne bi zaupala. Na njegov naslov so prihajale poštne in druge pošiljke jugoslovenskega partitskega vodstva z Dunaja, iz Pariza in od drugod. Te pošiljke je posredoval Buserju, oziroma njemu, Ocepku. Tudi ilegalci in drugi partitski delavci, ki jih je vodstvo klicalno na posvetovanje v tujino ali so morali zaradi preteče nevarnosti aretacije zapuščati Jugoslavijo, so se najprej javljali Štefanu na javki, ki jih je nato skrival, dokler jim ni našel zveze za odhod čez mejo. Prva zveza pa je bil Ocepak. »Štefan Rijavec je bil dober kader, predan partiji, pripravljen tudi sebe žrtvovati, kar je tudi dokazal,« je dejal Ocepak in menil, »da bi se človeka s takimi vrlinami, ki je bil na takoj pomembnem partitskem punktu, le morali večkrat spomniti in o njem tudi pisati.«

Po razkritiju skojevske organizacije v Zagrebu je policija proti koncu leta 1935 ali v začetku 1936 prišla na sled partitski dejavnosti tudi v Sloveniji. Zaprla je več komunistov, med njimi tudi Štefana Rijavca. Zaslišani sta bili tedaj tudi Olga Schwentnerjeva in njena sestra Pepca Kuret, ki je pomagala pri delu v gostilni. Hoteli so vedeli, od kod poznata Štefana Rijavca, kdo so tisti ljudje, ki so hodili k njemu na sestanke in se hranili v njihovi gostilni.

Aretiranci so bili preko tri mesece zaprti v Šempetrski kasarni, v preiskovalnem zaporu in v sodnih zaporih. Pepca Kuretova, sedaj Bizjakova, ki živi v Ljubljani, je Rijavca obiskovala enkrat na teden. Nosila mu je hrano, prala perilo. Povedal ji je, da ni ničesar izdal in ne priznal, tega kar so ga hudo obtoževali.

Po več kot treh mesecih so jih z vlakom odpeljali v Beograd – v okrožne zapore in v Ado Ciganlico. Na zaslišanjih so nekatere mučili do nezavesti. Zopet so potekli trije ali štirje meseci, preden je tožilstvo poslalo obtožnico posebnemu sodišču za zaščito države.

Po vrstnem redu so bili obtoženi: Jakob Žorka, Stanislav Krašovec, Josip Marn, Miha Marinko, Otokar Franko, Ivan Sedej, Anton Čufar, Franc Buser, Štefan Rijavec, Alojz Ocepak, Pavel Demak, Franc Benedičič, Marija Vovk, Angela Svetina, Meho Kurt, Mavr Fuchs in Ivan Kvas. Obtožnica z dne 10. julija 1936 jim je očitala pripadnost komunistični partiji, razširjanje komunistične literature, izvajanje propagande za komunizem. Štefan Rijavec je bil konkrentno obtožen, da je nekega dne leta 1935 v Novih Jaršah na predlog Franca Buserja pristal, da bo »adresa« in »javka« in še skozi daljšo dobo prejel na svoj naslov več poštnih pošiljek za komunistično organizacijo v Ljubljani ter te pošiljke predajal Francu Buserju oziroma Alojzu Ocepku. Prav tako je osebe, ki so se mu javljale z dogovorenim gesлом, povezoval s Francem Buserjem oziroma Alojzom Ocepkom. Po vsem tem je sodišče sklepalo, da je pomagal združenju, katerega namen je bila propaganda za komunizem.

Iz sodnega zapisnika sledi, da se je Rijavec branil, češ da sploh ni vedel, za kakšne pošiljke in ljudi gre; da ni vedel, da gre za komunistično propagando, saj mu je Buser govoril, da je trgovski potnik za prodajo pohištva. Na podlagi izjav Buserja pa je sodišče sklepalo, da je Rijavec »vedel za kaj gre t.j., da s svojim delom pomaga komunistični partiji«. Rijavec se je dobro vedel in sodišče mu ni moglo do živega.

Miha Marinko piše v svoji knjigi Moji spomini, da so njihovi branilci tedaj dosegli oprostitev samo za tiste obtožence, ki niso ničesar priznali. Eden od branilcev je bil Ivan Ribar.

Iz Sodbe (kopija obtožnice, sodnega zapisnika in Sodbe hrani CK ZK Slovenije v svojem arhivu) je razvidno, da so bili »oprščeni obtožbe« Štefan Rijavec, Miha Marinko, Alojz Ocepak in še nekatere, medtem ko so bili drugi obsojeni po zakonu o zaščiti države na eno in večletno robijo.

Po vrnitvi v Ljubljano se je moral Rijavec javiti na policiji. Ta ga je poskušala pridobiti za zaupnika. Ker je bil ves njen trud zaman, ga je surovo postavila pred alternativo: ali boš delal za policijo proti komunistom, ali pa boš kot tuj državljan izgnan iz Jugoslavije. Kljub tegobam, predvsem materialne narave, niti pomislišti na kakšenkoli sramoten zaslužek, če bi pristal na sodelovanje s policijo proti komunistom. Policija ga je odpeljala na mejo in izgnala v Avstrijo.

Sedaj ni bil več emigrant, temveč izgnanec – doživel je usodo mnogih emigrantov – Primorcev. Skozi Avstrijo je potoval preko javke, ki je bila pred Dunajem pri nekem čevljaru, na Češkoslovaško.

Schwentnerjevi Olgji in njenima sestrami je pisal, da se je v Pragi srečal z njihovim bratom Petrom Kuretom, ki je bil v Jugoslaviji štiri leta na robiji v zloglasnih zaporih v Sremski Mitrovici, nato pa izgnan iz Jugoslavije. Peter Kuret je kasneje padel v Španiji.

V seznamu udeležencev španske republikanske vojske iz Slovenije (seznam hrani CK ZK Slovenije v svojem arhivu) piše: »Rijavec Štefan, roj. 26. 12. 1908 na Šentviški gori pri Bači, zaradi protifašističnega udejstvovanja preganjан, emigriral v Jugoslavijo, zaprt v Beogradu, nato izgnan, odšel v Španijo, bil komandir baterije, ranjen v pljuča, pozneje v franc. in nemških taboriščih. 1941 pobegnil domov in stopil v NOV, padel decembra 1941 na Golem pri Ljubljani.«

Po porazu republikanske vojske v Španiji se je znašel v taborišču v Gursu, nato v Argelesu ob morju v Franciji. Tudi taka taborišča so neke vrste zapor, kjer vladata negotovost in pomaranjanje. Zato so nekateri z veseljem sprejeli ponudbo za odhod na delo v Avstralijo. Zbral se jih je za celo ladjo. Sredi odprtga morja pa je ladja potonila. To so kmalu zvedeli tudi v taboriščih. Ponovni prihod agentov v taborišče, ki so taboriščnike silili, naj bi odšli na »delo« v Avstralijo, je naletel na hud odpor. Kričali so na ves glas, da ne gredo na ladjo, kajti sumili so, pa tudi sklepali, da so prvo ladjo namernno potopili, kar je Štefan Rijavec po prihodu v Ljubljano pripovedoval.

Iz pripovedi Rijavca Pepci Kuret-Bizjak je bilo moč izvedeti, da se je tedaj v taborišču organizirala skupina, v kateri je bil tudi Štefan sam, ki je zapustila taborišče in, raje kot v smrt, odšla v Nemčijo. Tako je tedaj odšlo iz teh taborišč več skupin v Nemčijo na delo. Toda tudi tu je postal »vroč«. Zvedeli so namreč, da so Nemci odkrili, kdo da so in od kot prihajajo. Bežali so v razne smeri proti že zasedeni Jugoslaviji. Rijavcu in še dvema »špancema« je uspelo priti do Zagreba. Na kolodvoru so naleteli na ustase, ki so jih spraševali, od kod so in predvsem, kakšne vere so. Eden od njih je iz neznanega razloga rekel, da je pravoslavne, čeprav je bil rimskokatoliške. Na mestu so ga ustrelili. Sklepali so nameč, da je Srb.

Preko javke v Zagrebu so tedaj prihajali tudi drugi španski borci iz Slovenije. Od tod jih je pot vodila predvsem v Ljubljano k Angelu Nose-Štefancičevi na Sv. Petra cesti št. 79 (sedaj Trubarjeva ulica). Za njen naslov so vedeli tudi iz francoskih taborišč, kamor jim je poslala po poti rdeče pomoči veliko število paketov živil.

Angela Nosetova se spominja vseh, ki so tedaj, nekateri že prej, nekateri kasneje, prihajali k njej. Z radostjo jih je sprejemala in skrivala. V njenem stanovanju so se sestajali tudi vodilni predstavniki odpora: France Rozman-Stane, Dušan Kveder, Aleš Bebler, Stante-Peter Skala, z njimi tudi Štefan Rijavec in drugi. Rijavec je pri njej bival do odhoda v partizane. »Fejst fant je bil Štefan, tako pošten in marljiv. Dobro se ga spominjam,« se je spominjala Nosetova.

Poleti ali zgodaj v jeseni je odšla v partizane skupina komunistov iz Novih Jarš in Most: Grandovec, Krašna, Rijavec idr. Odšli so preko Kureščka v šolsko taborišče krimskega bataljona v Zalo, od tod pa v borovniško četo na Ljubljanski vrh.

Po napadu borovniške čete na italijansko postojanko ali skladišče v Bezuljaku v noči od 19. na 20. oktober, kjer je nekaj Italijanov padlo, nekaj pa bilo ranjenih, so partizani dobili nekaj orožja, četa pa se je umaknila na Osredok med sotesko Iške in Zale. Tu pa so jo Italijani iznenada napadli. Nekaj borcev je padlo, nekaj bilo zajetih. Ena skupina, v kateri je bil tudi Rijavec, se je zatekla v Ljubljano.

Tako mi je prof. Terezija Travnova na IZDG v Ljubljani pomagala rekonstruirati to pot Štefana Rijavca. Travnova je ugotovila, da je v seznamu tedanje borovniške čete neki španski borec omenjen samo z imenom Črni. Verjetno je bil to prav Rijavec.

Po vrnitvi v Ljubljano je Rijavec pripovedoval Mariji Kuretovi – Kosovel in Angelu Nosetovi o neki uspešni akciji nekje na Notranjskem, ki se prav gotovo nanaša na Bezuljak. Omenjeni se spominjata, da je Rijavec, kmalu po vrnitvi v Ljubljano, ponovno odšel k partizanom na Notranjsko. Kdaj točno se je vrnil v Ljubljano in kdaj ponovno odšel, pa se ne spominjata. Tudi Pepci Kuret-Bizjakovi je tedaj povedal, da se vrača z neko skupino v partizane. Potožil je, da bi bil rad odšel na Primorsko, v svoj rojstni kraj, kjer bo organiziral partizanstvo, da pa vodstvo njegovih želj ni ugodilo.

Na žalost se s tem konča vsaka zanesljiva sled za revolucionarjem Štefanom Rijavcem. Bilo mu je 33 let.

Od kod podatek, da je Rijavec padel na Golem pri Ljubljani? Ugotovil sem, da ta podatek ni točen. Mnenja sicer potrjujejo, da je njegovo življenje ugasheno nekje v trikotniku Kurešček – Turjak – Želimeljska dolina. Jože Nose, španski borec, ki je Štefana Rijavca dobro poznal in se je za njegovo usodo zanimal tudi med borbo, je mnenja, da je baje padel nekje pri Visokem pod Kureščkom, v smeri Želimeljske doline. Omenjene sestre Kuretovе in tudi Nosetova pa vseskozi vedo to, da se je ta skupina, ki je odšla v partizane, ustavila nekje na Notranjskem pri nekem kmetu, kjer so jih Italijani iznenadili in pobili.

Nekega dne novembra ali decembra je Nosetovo nekdo obvestil, da so na pokopališču na Žalah pripeljali v krstah štiri ali pet mrtvih partizanov, v eni od krstov pa je Štefan Rijavec. O tem je obvestila Marijo Kuret-Kosovelovo, ki je odšla na pokopališče in ugotovila, da so na nekaterih krstah na listkih tudi imena. Na eni da je bil listek z izmišljenim, njej poznamen imenom iz ponarejene legitimacije Štefana Rijavca. Tega imena pa se ne spominja več. Tudi po pregledu mrliskih knjig na Žalah nisem uspel českoli ugotoviti.

Edvin Pervanje

PARTIZANSKA ŠOLA V PODMELCU IN NJENE PODRUŽNICE

Ko sem prebiral Tolminski zbornik, sem v poglavju o šolstvu na Tolminskem zaman iskal podatkov o delovanju raznih šol v Baški grapi. Podana so izčrpana poročila o partizanskih šolah v okolini Tolmina in Kobarida, o izobraževanju otrok v Baški grapi pa ni ne duha ne sluga. Na pobudo Staneta Jana, ki je sam bil takrat učenec ene takih šol na Šentviški planoti pri učiteljici Olgi Kofol, sem se odločil, da podam svoj prispevek o šolah, ki so delovale takoj po polomu Italije na ozemlju podmelške župnije.

Ko sem še kot upravitelj te župnije in naslednik pobeglega župnika Petra Šorlija prihajal iz Tolmina, sem se takoj po 8. septembru 1943. zavzel, da bom otroke poučeval ne samo nauka, temveč tudi raznih šolskih predmetov, ker bi sicer vsi otroci, posebno iz Podmelca, s Klavž in Kneže ostali vso vojno brez pouka.

Kmalu po razsunu Italije sem stopil v stik z Angelo Klinkon, poklicno učiteljico iz Borovnice nad Podmelcem, ki se je vrnila iz zapora prve dni oktobra 1943, in z Olgo Kofol, poklicno učiteljico iz Rakovca, in smo se domenili, da bomo začeli s šolo 4. oktobra 1943, in sicer naj bi jaz poučeval otroke iz Podmelca, Klavž in Kneže, Angela Klinkon otroke iz Loj (Sela nad Podmelcem, Knežke Ravne, Liseč, Zaliseč) in s Temeljin (Temeljine in Podleskovica), Olga Kofol pa otroke Logaršč in Rakovca. Jaz sam sem s to šolo začel že 4. 10. 1943 in nadaljeval skozi vso zimo 1943/1944.

V začetku marca 1944 je Olga Kofol prejela od okr. odbora OF (sedež blizu Šentviške gore – tov. Tarzan) nalog, naj ima redni pouk na osnovni šoli Logaršče. Ker pa so se tamkajšnji terenci bali, da bi bil kraj s tem kompromitiran, so naročili, naj bi jaz, župnik v Podmelcu, v cerkvi oznanil ta šolski pouk na Logarščih in ga sprejel pod svoje pokroviteljstvo. In to sem tudi storil in tako pred nemško četo v Klavžah kril legalnost te šole. V istem času me je Angela Klinkon, s katero sem bil stalno v stikih, nagovorila, naj tudi sam napravim seznam vseh otrok, ki sem jih že poučeval, in naj ga pošljem na Komando mesta Tolmin. To sem brez oklevanja storil in seznam oddal Klinkonovi, ki ga je posredovala komandirju tolminske čete tov. Branku. S to prijavo sem sicer veliko tvegal, a se nisem ustrašil žrtev za našo mladino in naš tlačeni narod. Tako je brez kakšnih posebnih težav konspirativno potekal šolski pouk v Podmelcu, Lojah, Temeljinah in na Logarščih. In to do konca vojne. V šolskem dnevniku, ki ga iz tistih časov hranim, je zadnja ura šolskega pouka v Podmelcu datirana s 24. aprilom 1945.

Otroke sem razdelil v tri starostne skupine: prva je stela 22 učencev, druga 14 in treta 27. Učil sem jih poleg nauka še slovenskega jezika, računstva, zemljepisa, nekaj zgodovine in petja. Poleg tega sem samo nauk učil še v Lojah, na Temeljinah in na Logarščih, kjer sem se stalno srečeval z obema učiteljicama in smo vsi trije skupno vsklajevali ves pouk. Ker sem bil tako skoraj preveč obremenjen z delom, mi je decembra 1944 priskocila večkrat na pomoč tov. Marija Prezelj iz Podmelca, ki je bila srednješolsko izobražena in je tudi uživala ugled pri terencih.

Po končani vojni sta obe imenovani učiteljici čez poletje (dva meseca) pripravljali otroke na sprejemni izpit za 1. razred nižje gimnazije v Tolminu. Prijavilo se je preko 40 učencev od 10. do 16. leta starosti iz Podmelca in vseh okoliških vasi. Pri sprejemnem izpitu so se profesorji čudili njihovemu znanju in na zaključni konferenci, kateri sta prisostvovali tudi omenjeni učiteljici, učence iz Podmelca še posebej pohvalili (izjava Olge Kofol). Obema učiteljicama kakor tudi meni je bilo to v veliko zadoščenje.

Poleg te просветne dejavnosti sem za časa horbe poučeval tudi narodno petje na Logarščih in v Podmelcu, kamor so požrtvovalno prihajala dekleta s Sel nad Podmelcem. Tuk pred razsu-

lom Nemčije sem prav zanje uglasbil pesem »Rdeča zvezda«, s katero so poleg drugih pesmi nastopile na Kneži na prvem mitingu v svobodi.

Upam, da bo ta moj prispevek dopolnil vrzeli o prosvetni dejavnosti za časa NOB v Baški grapi. Natančnejše podatke o šolah v Lojah ter na Temeljinah in na Logarščih lahko podasta imenovani učiteljici.

Slavko Rejec

ŽIVLJENJSKI JUBILEJ DVEH GORIŠKIH SLIKARJEV

Naključje je naneslo, da sta jeseni 1984 obhajala življenski jubilej dva goriška slikarja, ki ju imamo za utemeljitelja likovnega življenja in še posebej razstavne dejavnosti na Goriškem v povojnem obdobju. To sta Vladimir Hmeljak, ki je 15. septembra 1984 dopolnil 75 let starosti, in Rafael Nemeč, ki je 4. oktobra istega leta dopolnil 70 let. Naša javnost se na ti dejstvi ni odzvala z morebitno razstavo retrospektivnega značaja (Nemeč je tak prikaz že doživel leta 1976, za Hmeljaka pa ga bo treba še pripraviti), pač pa z dvema manjšima razstavama, ki dokazujeta, da sta oba avtorja še vedno delavna in živo prisotna v domači kulturni dejanskosti.

75-letnico Vladimira Hmeljaka je KUD »France Prešeren« iz Šempetrja, kjer slikar tudi živi, sicer je pa rojak iz Bilj, sklenilo počastiti z rastavo risb in akvarelom, ki je bila odprtja 22. septembra 1984 v večji tamkajšnje stavbe Krajevne skupnosti. Čeprav skromna po številu del, tudi zarači prostorskih možnosti, pa je razstava ponudila vpogled v del Hmeljakove ustvarjalnosti od leta 1957 do današnjih dni. Ob ogledovanju teh po dimenzijah manjših slik smo občutili predvsem smisel za dokumentarnost, ohranjanje zgodovinskega spomina, s čimer se pogosto srečujejo tudi pri ostalih njegovih likovnih stvaritvah, zlasti oljih. Na Šempetrski razstavi so bile risbe in akvareli izbrani tako, da so nam približali raznoliko kulturno bogastvo, ki se skriva zlasti v ljudski arhitekturi krajev, segajočih od vznožja Triglava na severu do kamnitega Krasa na jugu. Hmeljakova pristop je realističen in strogo dokumentaren, le pri akvarelih smo začutili rahel razpoloženjski poudarek. Njegova dela še dodatno pridobivajo na vrednosti, če upoštevamo, da je mnogo teh ljudskih spomenikov zaradi potreb sodobnega življenja in tudi naravnih katastrof, kot je npr. potres, žal v celoti spremenjenih oz. uničenih. Na eni strani opažamo torej pomajkljiv občutek za ohranjanje kulturnozgodovinskih vrednot, kar velja tako za posameznike kot za institucije, na drugi strani pa množično, skoraj modno zanimanje za naše starine. Škoda, da se ta zgodovinski spomin, ki nedvomno obstaja, ni naravno vključil v prizadevanja po skladnem in sodobnim potrebam prilagojenem obnavljanju ljudske stavbne dediščine.

In prav v ta okvir lahko včlenimo popularnost Hmeljakovih del, in to ne samo risb in akvarelom, marveč tudi olj, v tistem delu občinstva, ki se v svojem likovnem okusu obrača predvsem h krajinu oz. jasno razpoznavni veduti, ki jih spominja na mladost, morda oddaljeni rojstni kraj ipd. Zdi se, da je realistični pristop za te potrebe najbolj primeren, hkrati pa iz Hmeljakovega opusa odseva velika delavnost, predanost slikarskemu poklicu, solidno tehnično znanje in princip vidne podobnosti z izbranim motivom. V oljih pa načenja tudi nekatere strogo slikarske probleme, zlasti pod vplivom impresionizma.

Kot slikar se je torej Hmeljak ukvarjal z oljem, akvarelom, pastelom, risbo in grafiko, ustvaril pa je tudi nekaj posrečenih kiparskih portretov. Na področju likovne umetnosti je pravzaprav samouk, saj v mladosti ni imel možnosti študija na akademiji, osnovno slikarsko znanje si je pridobil pred vojno na večernem tečaju v Gorici. V goriškem prostoru je znan še kot dolgoletni likovni pedagog, ljubiteljsko pa se je ukvarjal tudi z režisersko dejavnostjo. Sodeloval je na številnih razstavah doma in v tujini, večkrat pa je razstavljal samostojno. Njegov obsežen likovni opus nedvomno zaslubi, da bi ga končno celovito prikazali na temeljito pripravljeni retrospektivni razstavi.

Drugi jubilant, akademski slikar Rafael Nemeč, se je rodil 4. oktobra 1914 v Vrtojbi. V mladosti se je najprej preživil kot črko- in soboslikar, prve slikarske nauke je podobno kot Hmeljak dobil na večerni umetniški šoli v Gorici. Leta 1939 se je vpisal na beneško umetnostno akademijo, vendar je med vojno moral prekiniti s študijem, ker je bil vpoklican v kazenski bataljon na Sardinijo. Preživel je odisejado naših prekomorcev in se prek Korzike in Francijo leta 1945 vrnih v domovino. Naslednje leto je diplomiral s pisemno tezo o slikarju Josipu Tomincu. V tem

času je nastal po njegovi zamisli spomenik padlim v Vrtojbi, ki je bil v nekoliko spremenjeni obliki odkrit leta 1947. Nemec se je zaposlil na gimnaziji v Postojni, kar pomeni prvo postajo v njegovi raznoliki življenjski in še posebej poklicni poti, saj se je poleg poučevanja na različnih šolah, kasneje tudi v Novi Gorici, ukvarjal tudi z restavratorstvom. postal je pravzaprav pionir te dejavnosti na Zavodu za spomeniško varstvo v Novi Gorici in številna konservatorska dela na stenskih poslikavah širom po Primorski so nazoren dokaz njegove delovne vneme in poklicne sposobnosti na tem občutljivem področju ohranjevanja kulturne dediščine. Tako smo se z njegovim imenom srečali npr. ob konservatorskih delih na freskah v Koseču, na Erzelju, v Krestencu, Priesju, Podinelcu, Naklem pri Divači, na Šilentabru, v Dolenji vasi pri Senožetah, Podbeli, na Zemonu pri Vipavi. Ustvaril je tudi več dekorativnih in spomeniških del, tako npr. 1962 grobi mozaik na pročelju osnovne šole v Kanalu, 1966 grobi mozaik na pročelju osnovne šole na Dobrovem in poslikavo prezbiterija župnijske cerkve v Solkanu, 1973 spomenik Sergeja Mašere na Erjavčevi cesti v Novi Gorici. Njegovo življenjsko delo je v Primorskem slovenskem biografskem leksikonu (Gorica 1984, 10. snopič, str. 506) strnjeno označeno s temi besedami: »Dejavnost slikarja Nemca je torej zelo raznovrstna, kar ga upravičeno uvršča med zaslužnejše kulturne delavce tistega dela Goriske, ki leži v Jugoslaviji, saj sodi v generacijo, ki je s plodnim umetniškim ter pozrtvovalnim strokovnim in organizacijskim delom vidno zapolnila vrzel, ki je na tem ozemlju nastala po drugi svetovni vojni kot posledica predvojnega fašističnega nasilja in izgube naravnih ter kulturnih središč.«

V tej raznoliki Nemčevi ustvarjalnosti pa seveda zavzema osrednje mesto slikarski opus. Njegove zgodnjne slike ostajajo v okvirih realizma, včasih z nekaterimi vplivi impresionizma, gojil pa je predvsem klasične slikarske naloge: portret, krajino in tahožitje. Konec 40. in v 50. letih opažamo pri njem tudi odmene socialističnega realizma, hkrati je to čas intenzivnega organizatorskega dela v likovnih prizadevanjih, tako v Postojni, kjer je skupaj z Leom Vilharjem pripravil prvo skupinsko slikarsko razstavo, v Šempetu pa je leta 1951 razstavljal z Vladimirom Hmeljakom, kar pomeni začetek tovrstne dejavnosti na Goriškem. Okoli leta 1960 se je Nemec odvrnil od tradicionalno zastavljenega slikarstva in je v skladu z razvojnimi tendencami tako v Evropi kot tudi pri nas začel na področje modernizma. Njegove figure, predmeti in krajine so dobili svojsko stilizacijo, hkrati pa moremo v njih razbrati dvojni formalni in vsebinski pomen. V teh slikovnih »ugankah« je slikar »skusal izraziti misel o neločljivi povezanosti človeka z okoljem, njegovimi stvaritvami in naravo« (PSBL, Gorica 1984, 10. snopič, str. 506). Sledilo je obdobje abstraktnega nadrealizma, novo pomembno slikarsko sintezo pa pomeni »Podoba matere« iz leta 1971, v kateri se je povrnil h trdno zgrajeni človeški figuri. Ob koncu 70. in v začetku 80. let je nastalo več slik z dinamično pojmovano kompozicijo, v katerih slikar izraža bivanjsko stisko sodobnega človeka, ki se boji vojne, naravnih katastrof ipd. Društvo likovnih umetnikov Severne Primorske je decembra 1984 Rafaelu Nemcu v počastitev njegovega jubileja priredilo manjšo slikarsko razstavo, na kateri se je z ročno tkanimi uporabnimi predmeti predstavila tudi njegova soproga Polonca Spinčič-Nemec. Na omenjeni razstavi smo lahko spoznali novejše Nemčeve slikarske stvaritve, izdelane v posebni »akvarelini« tehniki na papir (akrilne barve, mešane z vodo). Omembe vreden je tudi zadnji, čeprav bolj dokumentarno kot likovno pomemben dosežek, tj. serija vedut in krajin v flomastru, ki je nastala leta 1984 ob krajišem bivanju v Opatiji. Zanje »sta značilna realistični pristop in izredno natančna, skoraj filigranska risba, s katero dokazuje odlično tehnično znanje« (PSBL, Gorica 1984, 10. snopič, str. 506). Mimo Rafaela Nemca seveda ni mogla tudi razstava »Goriška pričevanja«, ki jo je Goriški muzej pripravil v Cankarjevem domu v Ljubljani, in razstava »Iz goriške kulturne zakladnice«, ki je bila na ogled na gradu Kromberk. Slikar je bil zastopan s sliko »Sirota«, ki je nastala okrog leta 1941 in dostojno dokumentira njegovo tedanje, v realističnih okvirih zasidrano slikarsko videnje.

Zdi se mi prav, da se je tudi Goriški letnik spomnil obeh starost likovnega življenja na Goriškem, saj bi si brez njunega truda težko zamislili današnjo razvejano dejavnost, ki se odraža tako v številu razstav kot tudi v številu likovnih umetnikov srednje in mlajše generacije, ki danes delujejo na našem področju. K tej klimi, ki z večjim razumevanjem in naklonjenostjo sprejema napore likovnih ustvarjalcev, pa sta s svojim umetniškim, organizatorskim in pedagoškim delom v polpretekli dobi odločilno prispevala prav Vladimir Hmeljak in Rafael Nemec.

Marko Vuk

NEKROLOGI

ARDUINO CREMONESI (28. 8. 1912 Reka – 4. 6. 1983 Videm)

S smrtnjo Arduina Cremonesija smo izgubili Slovenci dragega prijatelja med Italijani, »Goriški letnik« pa mora zoper obžalovati smrt marljivega sodelavca. Pokojnik je bil dober poznavalec slovenske kulture, preteklih dob in današnjosti; poznal je slovenski jezik in njegov odnos do slovenskega naroda je temeljil na iskreni spoštljivosti. Od začetka sedemdesetih let smo Slovenci kaj več lahko izvedeli o njegovih prizadevanjih, da bi Italijani bolje spoznali Slovence. Razkrila so se nam njegova raziskovanja preteklosti furlanske zemlje. Pričel je Slovencem, sodeloval tako z matičnimi kot zamejskimi in v njihovem javnem življenju. Bil je samonikla osebnost, ki je tako kot že ničkoliko predhodnikov, skušala vsaditi trajnico plodnega sodelovanja med romanskim in slovenskim svetom. Bil je samonikel, saj končno njegov zaled ni pobudil veliko posnemalcev, ostal je nekako osamljen, in ko je tisto odšel od nas, se ga Slovenci nismo posebej spomnili, kot da njegovo delo in njegova iskrena naklonjenost do Slovencev nista vredni trajnejšega spomina.

Arduino Cremonesi je bil z Reke. postal je učitelj in v Harijah, kjer je bilo njegovo prvo učiteljsko mesto, je spoznal svojo bodočo soprogo Marijo Boštjančič in slovenski svet. Tesneje se je na slovensko kulturno naslonil kasneje, ko je leta 1944 se naselil v Milanu od tu pa je prišel po koncu vojne v furlanski Tavagnacco in od leta 1952 pa do smrti živel v Vidmu. Ves ta čas je poučeval na osnovnih šolah, leta 1965 pa je postal didaktični ravatelj v Gonarsu, devet let nato pa je nastopil pokoj. Umrl je sredi dela v letu, ko je minevala tisočletnica Vidma, mesta, o katerem je leta 1975 napisal vodnik *Udine – guida storica e artistica*.

Cremonesijev temeljni raziskovalni interes je bila zgodovina. Furlansko preteklost je začel spoznavati, ko je prišel med Furlane, se vzivel v njihov svet in ovrednotil njihove značilnosti. Leta 1972 je izšlo njegovo prvo samostojno delo *L'eredità europea del Patriarcato di Aquileia* (druga izdaja 1974). Z njim je posegel tudi v slovensko srednjeveško zgodovino, poudarjajoč pomen, ki ga je imel Oglej za področja, naseljena z različnimi narodi, kjer je opravljal svojo cerkveno in posvetno oblast.

Slovenska zgodovina je našla svoje mesto tudi v knjigi *La sfida turca contro gli Asburgo e Venezia* (Videm 1976). Cremonesi se je posluževal slovenske literature o turških vpadih na slovenska in s tem tudi furlanska tla. Samostojno je objavil še krajiški pregled *Storia dei terremoti nel Friuli* (1977) ter *Cividale – guida storica e artistica* (1980). Poleg tega je Cremonesi pisal različne članke in razprave. Tri njegove razprave je objavil tudi »Goriški letnik« in sicer krajiški pregled *Opatija v Rožcu* (2/1975, 66 – 72), *Slovenska bratovščina in Hieronima v Vidmu* (8/1981, 63 – 70) in *Zadnji turški vpad v Furlanijo 1499* (3/1976, 124 – 129). Prav zato ga je mogel »Goriški letnik« štetiti za svojega pravega sodelavca, kar smo v začetku tega spomina zapisali. V »Kroniki«

(1978, 71 – 82) je objavil članek »Potresi v zgodovini Furlanije«. Objava Cremonesijeve bibliografije bi mogla razkriti pestrost in bogastvo njegovega raziskovalnega nemira. Te do danes še nismo, saj se ga pravzaprav s posebnim zapisom ni spomnil nobena strokovna revija v sosednji deželi, kot da se še po smrti ni mogel znanstveni svet sprizazniti z včasih resda ljubitejskimi, vendar pa vselej dovolj izvirnimi in, vsaj kar se tiče uporabe strokovne literature, bolj izčrpni pregledi, ki jih je Cremonesi, predvsem kot samozaložniška dejanja, posiljal v svet. Poznavanje slovenskega in srbskega jezika ter literature mu je bolj kot kateremu drugemu znanemu historiku omogočalo vpogled v dogajanja slovenskega in jugoslovenskega zgodovinopisja. Resda so ga mnogokrat nekatera izvajanja potegnila na stranpot, toda vsemu navkljub je v zgodovinopisu Furlanije naših dni zapustil pomembno sled. Slovenci mu seveda dolgujemo veliko, predvsem pa hvaljenost za iskreno ljubezen, ki jo je pokazal do vsega, kar je slovensko.

B. Marušič

CAMILLO MEDEOT

(25. 7. 1900 San Lorenzo di Mossa – 6. 8. 1983 Gorica)

Ceprav Camillo Medeot ni bil formalno sodelavec Goriškega letnika, pa naš zbornik ne more mimo njegove osebnosti in njegovega dela, zdaj ko je njegov opus prekinila nenadna smrt. Zakaj vse preveč bližu je bil našim prizadevanjem, preveč z namisovpletom v zgodovinsko podobo goriške zemlje, preveč z našimi naporji vzporedno povezan, ko je neutrudno in neumorno odkrival dokumente o svojih in naših ljudih, žive in mrtve priče o življenju in delu svoje in naše ožje domovine.

Rojen na začetku stoletja v Šlovrencu pri Moši (San Lorenzo di Mossa najprej, zdaj San Lorenzo Isonino) je študiral na učiteljski v Gradišču ob Soči in tu postal leta 1919 učitelj. Svoje pedagoško delo je zvesto in resno opravljal vseskozi, pa najsi bo v raznih krajih na podeželju kakor v samem mestu Gorici. Leta 1965 je bil upokojen in odtlej se je zanj začelo novo življenje, ko se je lahko z vso vnemo – in bila je več kot mladostna, pa čeprav si je telesno nalagal že sedmi križ – vrgel v zgodovinske raziskave. Za tiste, ki Medeota niso poznali ali vsaj ne dovolj, je predstavljalo njegovo delo vsaj v prvih začetkih precejšnje

presenečenje, začudenje naravnost iz več vzrokov: prvič, odkod niemu taka silna strast zgodovinskega preučevanja, in drugič: kako si drzne mož po toliko desetletjih uradnega molka dvigniti glas, ki tako glasno in nič opravičuječe prikazoval krivice, ki so bile storjene določenemu delu prebivalstva pokrajine, bodisi na narodnostni bodisi na ideološki ravni. Sčasoma je postalo marsikomjasno, da segajo Medeotova razglabljanja že precej nazaj, da se je mož začel politično udejstvovati v furlanskem katoliškem gibanju po prvi vojni, da je že takrat pisal v katoliško časopisje, da je bil med utemeljitev ljudske stranke, da je zavzemal pomembno mesto v italijski Katoliški akciji. Po zadnji vojni je bil med ustanovitelji Krčanske demokracije, pod Zavezniško vojaško upravo član občinskega odbora. Že leta 1944 je prejel viteški red sv. Silvestra in 1965 red komturnja istega reda. Največje priznanje v javnem življenju pa je bila nagrada Epifanija leta 1979.

Dela, ki na tak ali drugačen način odkrivajo zgodovino Goriške v približno zadnjih stotih, največ pa seveda v tem stoletju – le z enim večjim delom je posegel nekaj stoletij nazaj –

so zagledala beli dan od konca 60. let (prva tehtnejša objava 1969: *Storie di preti isontini internati nel 1915*), potem pa si vztrajno sledila leto za letom bodisi samostojna izvirna dela v knjigah, bodisi obsirne zgodovinske kronike po revijah in zbornikih, bodisi memoarski teksti različnih avtorjev, ki jih je Medeot povezoval v obsežna tematska dela, in končno vrsta študij oziroma portretov vidnejših osebnosti iz polpretekle zgodovine Goriške in deloma Furlanije.

Med tematskimi sklopi, ki so se pri Medeotu značilno izoblikovali, je značilno, kako neverjetno odsevajo zgodovinska dogajanja najvhodnejših dežel Italije, se pravi, obravnavajo zgodovino Primorske ali celo ožje, Goriške. Ti sklopi pa so sestavljeni iz zgodovine političnega in vsakovrstnega drugačnega preganjanja, iz tragedij prve in druge svetovne vojne, od katerih je pri Medeotu v ospredju prva svetovna vojna, iz zgodovine šolstva ter iz posameznih poglavij zgodovine Cerkve v Posočju. Za vsakega od teh sklopov bi lahko navedli po več del, pa se moramo omejiti le na značilnejše: »Studenti giuliani e trentini nell'Atene morava« (1971), »I cattolici del Friuli orientale nel primo dopoguerra« (1972), »Le Orsoline a Gorizia« (1972), »Lettere da Gorizia a Zatičina« (1975), »L'Istituto magistrale di Gradisca« (1909 – 1977), »Friulani in Russia e in Siberia« (1914 – 1919), »Grado 1914 – 1919« (1980), »La storia della mia gente. San Lorenzo Isonino« (1983, izšla postumno). Seveda se skriva veliko Medeotovo brskanje po družinskih in drugih arhivih tudi v knjigah, ki jih je samo uredil in komentiral, takoj v Rodolfo Bettoli: Memorie di vita friulana (1971), Due friulani internati: T. Birchebner e R. Blason (1974), Giuseppe Franzot: Rimembranze di un centenario (1977), Luigi Zoffi: Storie del mio paese (1979), najbolj pa seveda v Cronache goriziane (1914 – 1918), (1976).

Poln mladeničnega nemira, ko je šlo za iskanje najdrobnejšega podatka, da ga je lahko vključil v svoje delo, poln širine in odprtosti, ko je šlo za stike z drugimi, marljiv bolj kot čebela in mravila, skromen pa že tako, da je bilo včasih že sogovorniku nerodno, bo Camillo Medeot v spominu teh, ki smo ga poznali in z njim sodelovali, in teh, ki ga bodo še dolgo spoznavali iz njegovih del, h katerim se bodo, sem prepričan, prav pogosto vračali, osebnost, ki jo je prevevala strokovna poštenost in velik moralni občutek, da vsaj s svojimi močmi in na svojem delovnem področju popravi krivice, ki jih je temna doba italijanske zgodovine še posebej namenila Slovencem teh krajev, neredko pa tudi samim njegovim sorokom Furlanom.

Zato smo ga goriški Slovenci spoštovali in imeli radi in bomo nanj ohranili globok in trajen spomin.

M. Brecelj

RUDI HÖNN

(30. 4. 1915 Ljubljana – 12. 1. 1984 Nova Gorica)

Rudi Hönn je postal ravnatelj Goriškega muzeja 1. marca leta 1963, potem ko je že skoraj deset let preživel v Novi Gorici, ki mu je postala drugi dom in kjer je delovno preživel najboljša leta svojega življenja.

Na Primorsko je prišel konec leta 1952 iz Ljubljane, iz kraja, v katerem se je rodil in v katerem je preživel mladostna leta. Iz Ljubljane je Rudija Hönn vodila pot med partizanske borce (1942), sem se je po vojni vrnil in deloval, predvsem na kulturnem področju, da bi tako delovno izpolnjeval življenjsko pot, ki si jo je zastavljal še v predvojnem času, a se mu je v pravi luč pokazala med narodnoosvobodilnim bojem, med borci in aktivisti, pri kulturniškem in političnem delu.

Rudi Hönn je dve leti opravljal dolžnosti ravnatelja našega muzeja. V času, ko je prišel v muzejsko stroko, je Goriški muzej preživel svoje prvo desetletje. Taka doba je sicer v človekovem življenju veliko, za ustanovo pa je to le toliko, da si opomore od otroštva, ki ga spremljajo sicer prijazni nasmehi, a vendar tudi mnoge bolezni in podobne težave. Po desetih letih je Rudi Hönn še vedno naletel na otroka, a vendar že toliko zrelega, da je mogel samostojneje priti na življenjske turnice. Bogat z vodstvenimi izkušnjami (Gledališče Slovenskega Primorja v Postojni, Goriško gledališče v Novi Gorici, okrajna zveza Svobod v Novi Gorici) in v polni zavesti, kaj mora muzej biti, se je Rudi Hönn lotil urejanja gradu Kromberk. Preuredil je takratne muzejske razstave, pomislil je na dokončno obnovo matične hiše in sodil, da mora muzej napredovati le

OCENE IN POROČILA

Novogoriški muzealci na Muljavi. Od leve proti desni: Rudi Hönn, Branko Marušič, Tomaž Pavšič in Marko Vuk

tedaj, če si zagotovi ustrezne strokovne delavce. Velik Hönnov dosežek v Goriškem muzeju je bila gotovo otvoritev preurejenih razstavnih prostorov v gradu Kromberk septembra 1964. Njegovo delo je bila tudi pridobitev v upravljanju muzejske zbirke v Trenti in v svojem kratkotrajnem delovanju je postoril še to in ono, da je bilo delo naslednjim rodovom v muzeju lažje.

Pri koncu leta 1965 se je odločil za upokojitev. Poslej je vse do smrti živel prav tako delavno. Nastopal je kot predavatelj (nastope je povezoval s prikazovanjem diapositivov, ki jih je sam posnel), deloval je v planinski organizaciji, potoval in pisal. V mladostnih letih in med narodnoosvobodilnim bojem je veliko doživel. Dogodkov ni žezel pozabiti, zato je pisal spomine zase, za svojo generacijo in zanamce. Malo pred smrтjo je oddal založbi Borec rokopis spominov »Angažirana mladost« (založba je knjigo uvrstila v svoj program za leto 1986), v katerem se spominja svojih doživetij v organizaciji gozdovnikov. Izida knjige, žal, ni učakal in tako bo izšla posmrtno.

Goriški muzej se svojega nekdanjega ravnatelja hvaležno spominja.

B. Marušič

AQUILEIA NOSTRA

Rivista dell'Associazione Nazionale per Aquileia, 53 / 1982

Uvodni prispevek je krajski zapis Luciana Salzana o najnovejših najdbah s področja Verone, predstavlja nekaj slučajnih najdb iz krajev Corte Lazise, Corte Vivaro, Saccavezza, Quartieri, Dosso del Pol in Colombara. Te najdbe so vodile h kasnejšemu odkritiju in raziskavi pomembnih arheoloških kompleksov. Časovno spadajo v železno in bronasto dobo.

Gian Carlo Menis objavlja daljši članek o arheoloških raziskavah v kraju Buia (Monte di Buia) v letih 1980 – 81. Že pred tem so najdbe dokazovale, da segajo sledovi poselitve zaradi izjemnega strateškega položaja kraja daleč nazaj, začenši z neolitskim kamnitim orodjem. Od cerkvenega kompleksa je ostalo le malo: obzidje s kasnejšimi zgradbami, izmed katerih se dviga župnijska cerkev sv. Lovrenca. Njej so bile pred potresom (1976) posvečene glavne raziskave z arhitektonskoga in zgodovinskega vidika. Sedanja cerkev je bila zgrajena v štirih fazah od 14. do 19. stoletja. Z arheološko raziskavo so nameravali dobiti dodatne podatke o omenjenih fazah gradnje, kakor tudi o predhodnih naselitvenih obdobjih. V letih 1980–81 je raziskave vodil Centro regionale di catalogazione e restauro iz Ville Manin v Passarianu, prisoten pa je bil tudi dr. Vinko Šribar iz Narodnega muzeja v Ljubljani. Raziskana je bila celotna notranja površina cerkvene zgradbe. Naleteli so na rimske cisterno z ostanki dela zgradbe (5. stol. n. št.) in poznoantično peč za taljenje brona, ki je prva tovrstna najdba v Furlaniji. Večje število ostankov priča o krščanskem kulturnem ambientu. Iz časa med 6. in 7. stol. n. št. so ostanki svetišča z grobiščem: enoladijska cerkev brez zunanje apside. Naslednji fazi pripada predromanska polkrožna apsida, ki pa se nikamor ne navezuje, tako da velikosti zgradbe ni mogoče določiti. Morda bi dobili odgovor v raziskavo zunanjščine obstoječe cerkvene ladje. Današnja cerkev je dobila svojo obliko v dobi romanike (13. stol.); je obsežna pravokotna longitudinalna ladja s polkrožno apsido in masivnim pravokotnim stolpom nad SV vogalom. Verjetno je po potresu leta 1511 prvotno apsido zamenjala poligonalna in stolp, ki se je zrušil, je dobil nadomestek v novem peterokotnem, prislonjenem na cerkveno steno. Odkrito je bilo tudi grobišče z 5 skeletnimi grobovi, ki segajo v čas od 6. do 15. stoletja, z redkimi pridatki.

Antonio Marchiori piše o lokaciji rimske term v Tržiču (Monfalcone). Tržiške terme se nahajajo z km vzhodno od mesta, ob vznožju griča sv. Antona. Novodobne zgradbe so sedaj opuščene, obiskovane pa so bile od 15. do začetka 20. stoletja; največji razcvet so doživele daleč nazaj v rimskih časih od druge četrtrine 1. stol. pr. n. št. do 5. stol. n. št. Tedaj so izkorisčali tudi bližnji vrelec pod gričem Punta. Avtor predpostavlja, da sta oba griča tedaj tvorila en sam otok v ustju reke Timave (sedaj se dvigata sredi naplavljene ravnine) in ob vsakem termo-mineralnem vrelcu je bila odgovarjajoča skupina stavb. Zdravilno delovanje vod je bilo verjetno povezano s kultom vodnega božanstva Timavusa.

Zelo obsežen in izčrpen je prispevek o fibulah tipa Jezerine in o obdelavi brona na področju vzhodnoalpskega sveta in Dalmacije v 1. stol. pr. n. št. (avtorja Anne Marie Adam in Michel Feugère). Avtorja delita fibule tipa Jezerine na dve skupini: take, ki imajo na loku vzdolžne zareze (A), in druge s figurálnim okrasom (B); te se dalje delita na fibule z vejico (B1) in fibule s trifiguralno kompozicijo (B2). Za vsak tip analizirata tehniko izdelave ter jim poiščeta starejše in sočasne sorodne tipe. Na omenjenem področju je bilo najdenih 117 primerkov, ki kažejo, da so bile fibule najbolj razširjene v centralnem alpskem svetu v Italiji in v Sloveniji. Na podlagi starejših raziskav poizkušata določiti posamezne delavnice glede na gostoto najdb med Galidjo in Donavo. Na osnovi redkih datiranih primerkov predpostavlja, da se je tip prvič pojavi v vzhodnoalpskem predelu v letih 40 do 30 pr. n. št. in bil najširši v uporabi med leti 30 in letom 1 pr. n. št. V dodatku analizirata še tip B2, ki ima na loku upodobljen tempelj med dverma kipoma amora. Tip je zastopan le s 4 fibulami in v takih okrasitvi vidita julijsko-klavdijsko propagandno potezo.

Maurizio Buora obravnava ogleske žare v obliki ciste, ki v kamnu imitirajo košare iz vrbove pletenine. Govori o njihovem izvoru in razširjenosti in jih postavlja v čas 1. stol. pr. n. št. do 2. stol. n. št. Podobno tematiko obravnava tudi Luisa Bertacchi, ki piše o novo odkriti kamnitni žari iz okolice Ogleja (Bacchino). Gre za rimskodobno žaro izjemne kvalitete, ki realistično posnema splet vrbja (kot košara za kruh) in se ponaša s čitljivo napisno tablico.

Čeprav je bilo že veliko pripomemb na rekonstrukcijo t.i. velikega mavzoleja (*Grande Mausoleo*) ob ogleskem forumu (rekonstrukcija po načrtu De Grassija leta 1955), Sandro Stucchi dodaja še svoja opažanja o motivu arkad. Trditev, da je rešitev neustrena, podkrepi s primerjavo s podobnimi spomeniki v Italiji in drugod (Saint Remy, Verona, Jeruzalem, Puli). Maurizia de Min piše o rimskem grobu iz Montagnane s skifosom iz zasteklene keramike. Leta 1979 so v okolici Montagnane (Padova) pri oranju naleteli na dva žgana grobova. Med grobnim inventarjem, ki ga hrani Museo Civico di Montagnana, izstopa (v grobu 1) skifos iz zasteklene svinčene gline, ki je edinstvena v Benetčiji. Figuralni friz, ki zavzema celotno višino in nepretrgoma ovija posodo, kaže prizor z dionizičnega banketa: menade in moške figure se pomikajo proti sedečemu Dioniziju. Na osnovi ikonološke analize dатira skifos v 1. stol. n. št., čeprav je grobni inventar, kakor tudi čas pokopa kasnejši. Posoda je verjetno uvoz z Bližnjega vzhoda (Tarsos).

Črnoličena keramika in keramika iz sive gline iz grobnice v Pili pri Spinimbeccu (Verona) je bila najdena že v letih 1868–1873. Grobni inventar hrani Museo Archeologico del Teatro Romano v Veroni, vendar je zbirka verjetno nepopolna, vsaj kar se tiči dragocenejših predmetov. Analiza keramike pa lahko veliko prispeva k arheološki podobi vzhodne Padske nižine v rimski dobi. Avtor Giusto Traina se pri obdelavi fragmentov keramike delno oslanja na tipološko analizo, ki jo je naredil J. P. Morel pri obravnavi črnoličene keramike na področju Sredozemlja, kakor tudi na starejše delo G. Fiorentini o keramiki v Padski nižini. Črnoličeno keramiko iz grobnice v Pili povezuje z delavnicami v Adriji iz 2. stol. pr. n. št. Prisotnost te keramike na področju Valli Grandi Veronesi predstavlja tudi začetek rimske okupacije. Iz te keramike izhajajo tudi oblike keramike iz sive gline. Datacija je omenjena na dobo od 2. stol. pr. n. št. do 1. st. n. št.

Guido Achille Mansuelli obravnava neko mesto v slavospevu, posvečenem poroki Flavia Constantina s Fausto Maximo. Tekst predstavlja edino omembo uradnega poznoantičnega slikarstva v severni Italiji, ki je bilo v centru, kakršen je bil Oglej, verjetno zelo kvalitetno. Ob tekstu neznanega rimskega avtorja nam Mansuelli naslikava podobo, ki je bila v jedilnici ogleske palače nevestinega očeta Massimiana. Slavospev je bil napisan znamenom, da prepreči ljudstvo, da je poroka plod dolgotrajne zvezne in ne političnega značaja, kot je prevladovalo mnenje.

Na koncu pa je še kratki umetnostno zgodovinski oris ogleske cerkvic sv. Antona (avtorica Maria Walcher). Cerkev je bila sezidana leta 1697 in dokončana 1720–30 v stilu beneškega baroka, ki ga označuje harmonija štukature in slikarskega okrasa.

Revijo zaokrožajo ocene literature in kronika ter bibliografija X. regije za leto 1981, bibliografija zapisov o izkopavanjih, najdbah, konservatorskih posegih, o razstavah in sestankih, o arheološki metodologiji in še nekaj zapisnikov in finančnih poročil.

Jana Šubic-Prisljan

AQUILEIA NOSTRA

Rivista dell'Associazione Nazionale per Aquileia, 54/1983

Prispevek Fabia Puzzija (*La necropoli romana «della cava» nel Sandanilese*) obravnava rimsko grobnišče, ki je bilo izkopano oktobra 1983. Na dan je prišlo 9 žganih grobov iz imperialnega obdobja, katerih glavne pridatke je v naslednjem prispevku obdelala Laura Zuccolo. Giovanna-Luisa Ravagnan v članku »Le lucerne con marchio di fabbrica di Altino« podaja analizo oljensk z oznako izdelovalca, ki so ohranjene v altinskem muzeju in so bile do sedaj v večini še neobjavljene.

O treh tegulah z žigom iz okolice Roviga piše Enrico Zerbinati (*Tre bolli laterizi dal territorio di Rovigo*). Ti predmeti so bili pogosto zanemarjeni, kljub temu da je polesinsko področje bogato s tovrstnimi najdbami. Avtor razpravlja o izvoru imen HYMNI, EVARISTI in M. SEVI. Z.

O rimskodobnem reliefu v Turriacu piše Gabriella Brumat Dellasorte (*Un rilievo di epoca romana a Turriaco*). Na dvoriščni fasadi palače grofov Priuli na trgu v Turriacu je vzidan plitvi relief, ki je del friza, katerega prvotno funkcijo v okviru arhitekturne celote je težko določiti. Friz, ki pred-

stavlja dva gola putta z vencem, postavlja avtorica na osnovi analiz likovnih elementov in načina obdelave v 4. oz. 5. stol.

Rosa Barovier Mentasti podaja v članku »La coppa incisa con «Daniele nella fossa dei leoni» al Museo Nazionale Concordiese« obširno ikonografsko analizo prizora Danijela v levnjaku, ki je upodobljen na časi. Obenem obravnava še skupino sorodnih steklenih predmetov, ki naj bi tako kot časi iz Musea Concordiese nastali v isti rimski delavnici v 4. stol.

Članek Michele Torcellan (*Osservazioni sullo stile dei mosaici di Aquileia e Grado, IV.-VI. sec.*) je prispevek k proučevanju stila mozaikov 4. in 6. stol. iz Ogleja in Gradeža. Avtorica ob nekaj izbranih primerih analizira obravnavo svetlobe in sence, postavitev teles v prostor ter njihovo plastično oblikovanje. Čeprav je bilo mesto Oglej zelo prometno in zato idealen kraj za sprejemanje in razširjanje raznih ikonografskih in dekorativnih stilov, avtorica ugotavlja, da se skozi vse obdobje ponavljajo geometrijske sheme, ki izvirajo iz lokalne tradicije. Ob koncu 6. stol. pa se pojavi nova estetika, s katero dobijo forme nove duhovne dimenzije.

Maurizio Buora (*Bronzi presenti in Friuli e nei territori transalpini*) piše o bronastih predmetih v Furlaniji in na transalpinskem ozemlju. Na kratko obravnava nož in nožnico iz Concordie, dатiran v dobo od 4. do 6. stol., kip Apolona iz Fagagne in neohranjen kipek Selena, ki ga analizira le po starejši risbi.

Naslednji prispevek (*Fibbie con anello «a lira» di epoca altomedievale*) je posvečen visokosrednjeveškemu tipu pasne spone z zanko »na liro«. Pasno spono, ki je bila izkopana na Monte di Buja, primerja avtorica Mirella Moreno Buora s podobnimi najdbami s področja Furlanije, Slovenije in Istre. Ta tip spone se je z manjšimi spremembami obdržal v uporabi skoraj pol tisočletja, vse od 7. stol. dalje.

Sledi daljša študija Giuseppe Cuscita »La basilica paleocristiana di Jesolo«. Vedenje o zgodnjekrščanski fazi bazilike sv. Marije v Jesolu je bilo mogoče doslej strniti v nekaj vrstic. Po raziskavah v letih 1963–1966, ko so bili odkriti fragmenti talnega mozaičnega okrasa, še vedno ni mogoče natančno določiti tlorisa aule in organizacije liturgičnega prostora v celoti. Z gotovostjo pa je avtor datacijo pomnil iz 7. v kasnejše stoletje. Za kasnejšo romansko fazo pa velja, da so arhitektonika shema in dekorativni elementi povzeti po starem sv. Marku v Benetkah.

Članek Vinka Šribarja »Der Karantanisch – Köttlacher Kulturreis, Aquileja und Salzburg« je za razliko od ostalih v nemškem jeziku z zelo sumarnim povzetkom v italijansčini. V njem obravnava karantanjsko-ketlaški kulturni krog (8.–11. stol.) in ugotavlja, da je Drava kot mejna reka med ozemljji ogleskega patriarhata in salzburgske nadškofije prej družila kot razmejevala področje na obeh straneh reke, kjer so se prepletali vplivi obeh središč. Vse to se odraža tudi na arheološkem materialu (fibule in uhani), ki ga avtor analizira.

Letnik zaključujejo recenzije, kronika in bibliografija X. regije za leto 1982 ter drugi bibliografski podatki.

Jana Šubic-Prisljan

ARCHEOGRAFO TRIESTINO

Ser. IV, vol. 42 (91), Trieste 1982

Mario Gentile objavlja na prvem mestu zapis »La cultura triestina« (5–13), pisani je v že tradicionalnem tržaškem italijanskem slogu. G. Lettich v »Un personaggio di Tacito sul 'Campidoglio' di Trieste: verifica di una identificazione« (23–45) raziskuje istovetnost Velia Festa, ki nastopa v Tacitovih delih; njegovo ime je vklesano na enem epigrafskega spomenikov iz Trsta. L. Persi Cocevar objavlja »Quaternus de defensionibus« (1354) tržaškega notarja Jacobusa Gremona pri sodišču za zločine iz srede 14. stol. Zvezek registrira vrsto zločinskih dejan; za Slovence pa je zanimiv tudi zarezni osebnih imen in toponomov. Ista avtorica je prispevala še članek »I registri dei notai triestini del malefici Facina de Canciano e Jacobus Gremon (1352 e 1354)« (143–218), ki dopolnjuje objavo »Zvezka obramb« in komentira podoben zvezek otožzb notarja Facina de Canciano iz l. 1352. A. Seri podaja obširno poročilo o atlantu »Descriptio Histriae«, ki je izšel v sodelovanju založbe LINT iz Trsta s središčem za zgodovinske raziskave v Rovinju. Ravnateljica tržaške mestne knjižnice objavlja tržaš-

ko bibliografijo za leto 1981, dodatek k temu seznamu je pregled naslobov doktorskih disertacij o tržaški problematiki na tržaški univerzi (v pretežni meri filozofske fakultete) v šol. letih 1979-80, 1980-81; med diplomanti je tudi nekaj Slovencev z izrazito slovenskimi tržaškimi temami.

Branko Marušić

ARCHEOGRAFO TRIESTINO
Ser. IV, vol. 43 (92), Trieste 1983

C. Pagnini v prispevku »Trieste non ha tradizioni di cultura?« (5-18) enostransko slika kulturno podobo Trsta. Izhodišče so mu Slataperjeva razmišljanja v firenški reviji »Voce« (1909), a nikakor se ni mogoče znebiti vtisa, da pisec članka polemizira z znano knjigo avtorjev A. Are in C. Magrisa o Trstu kot obmejnem mestu. Pisec mnogih razprav o tržaški zgodovini Fulvio Babudieri prikazuje rod Cosulichev, tržaških pomorskih podjetnikov, ki so se konec 19. stoletja naselili v Trstu. Skupina avtorjev je pripravila seznam gradiva, ki ga vsebuje »Codice diplomatico istriano« Pietra Kandlerja. Gre za izjemno objavo virov, vendar z njo avtor ni imel sreče in jo zaradi pomanjkanja denarja ni uspel povsem uresničiti. Seznam navaja regesta gradiva od 1. stol. do l. 1526, vsebuje 1551 enot (na preko 2500 straneh), ki so razdeljene na pet knjig, kot je predvidel tudi Kandler. Način objave (posamezni snopici) in njena neuresničitev sta ustvarila določeno zmedo, zato je bil seznam objavljenega gradiva nujno potreben. R. Derossi je pripravil pregled dogajanj na področju proučevanja krajevne zgodovine, pri tem pa ne upošteva dogajanj pri tržaških Slovencih, prav tako tudi ne pri tistem idejnem krogu tržaških Italijanov, ki ne sodi k nadaljevalcem delovanja Rossettiijeve »Minerve« iz začetka 19. stoletja. Zvezek zaključuje tržaška bibliografija za l. 1982 ter pregled tržaške periodike za isto leto.

Branko Marušić

ATTI DEI CIVICI MUSEI DI STORIA ED ARTE DI TRIESTE
N. 11 – Anno 1980

Uvodni del publikacije je tradicionalen, odmerjen je poročilu o mnogostrani dejavnosti muzeja v letu 1979. O razstavah (Evropski in izvenevropski glasbeni instrumenti, Pordenone; Marija Terezija, Trst in pristanišče, Trst; Nakit, Trst), strokovnih srečanjih, predavanjih, publikacijah in obiskovalcih (skupno 154.015, na Sv. Justu pa na pr. 44.295, v Rižarni 60.347) poroča, tako kot vselej, ravnateljica muzeja L. Ruaro Loseri.

Med obsežno in zapleteno obnovo Furlanije po katastrofalnem potresu leta 1976 so bile obnovljene tudi cerkve sv. Jožefa v Laipaccu, sv. Janeza pri Majanu, stolnica v Spilimbergu in cerkev sv. Jakoba v Paluzzu. Poleg obnove in konsolidacije stavbnega tkiva je bila v prvih treh odkrita in restavrirana tudi stenska slikarija, v cerkvi sv. Jožefa npr. freske Gian Paola Thannerja iz začetka 16. stol.

O dveh tržaških osebnostih, ki sta vplivali na družbeno in politično življenje Trsta v 19. stoletju, Alessandru Mauronerju in Domenicu Rossettiju razmišlja N. F. Poliaghi. Obsežen del te številke pa je namenjen tržaškim gledališčem in glasbi (L. Ruaro Loseri, L'archivio della Società del Teatro popolare; A. Dugulin, Organizzazione teatrale e pubblico popolare a Trieste 1904 – 1909; B. M. Favetta, Vito Levi; L. Ruaro Loseri, Una mostra per Mahler in A. Dugulin, Mahler a Trieste). Na koncu, v predeku »Varia« poroča P. Cassola Guida o dejavnosti prazgodovinske sekcijs pri Centro di antichità Altoadriatiche v letu 1980, katere središčno opravilo so bila izkopavanja v Pozzuolu del Friuli.

Drago Svoljšak

ATTI DEI CIVICI MUSEI DI STORIA ED ARTE DI TRIESTE
N. 12, fasc. I, 1981

Dvanajsta številka je razdeljena na dva zvezka, to pa zato, kot pravi v predstavtvitvi njene vsebine ravnateljica muzeja L. Ruaro Loseri, da bi bili v enem samem zvezku združeni dosežki na področju raziskovanj prazgodovine na Tržaškem in v Furlaniji Julijski krajini, ki predstavljajo pomembno etapo v proučevanju te problematike in so tudi eno izmed izhodišč za pripravo razstave o prazgodovini tega področja (realizirana leta 1983 kot »Preistoria del Caput Adriae«). Atti 12/1 obsegajo večinoma poročilo o izkopavanjih v Pozzuolu del Friuli leta 1980. Raziskovanje tega pomembnega arheološkega kompleksa se je pričelo leto prej, opravljajo pa ga Arheološki inštitut tržaške univerze, Soprintendenza Archeologica del Veneto e del Friuli-Venezia Giulia in Civici Musei di Storia ed Arte iz Trsta. Izkopavanja vodita P. Cassola Guida in S. Vitri. Izkopavanja v Pozzuolu naj bi zapolnila občutno vrzel v poznavanju prazgodovinskih naselbin v Furlaniji, posebej železnodobnih, skupaj z rezultati iz Ponte San Quirina (Most) pri Čedadu ter z nekropolami S. Vito di Tagliamento, Moruzzo, S. Quirino in Dernazacco, pa tudi pomagal bolje doumeti položaj Furlanije v obdobju formiranja železne dobe.

Obsežen in dovolj zapleten arheološki kompleks v Pozzuolu obsega gradišče-kaštelir »dei Ciastici« in blizu je utrjeno naselje »la Culine«, ravninski bronastodobni naselbinski areal (Braida Roggia), halštatskodobno grobišče (Braida dell'Istituto), daturano v starejšo in srednjo stopnjo Este III (HaC z/HaD) in istemu času pripadajoči obrtniški obrat z lončarskimi in livarskimi delavnicami. Grobišče se po načinu pokopa navezuje na posoška železnodobna grobišča, za razliko od njih pa je tu v grobovih, posebej moških, mnogo orožja. Kaštelir »dei Ciastici« je bil naseljen od konca bronaste dobe vse do Rimjanov, nato pa ponovno v srednjem veku, Pozzuolo z okolico pa nosi tudi močan rimskevski pečat. Obsežno preliminarno poročilo (str. 37 – 120) o raziskovanjih v Pozzuolu 1980 so pripravili P. Cassola Guida, Serena Vitri, Marina Moretti, Claudio Balista, Emanuela Montagnari in Claudio Zaccaria, ob njem pa je še analiza kostnih ostalin iz bronastodobnih naselbinskih plasti v Braida Roggia, ki jo je izdelal A. Riedel (La fauna di Braida Roggia a Pozzuolo del Friuli, str. 121 – 131).

Še dvoje prispevkov je za ta zvezek pripravila E. Montagnari: Appunti per una storia degli studi sulla »cultura di Lubiana« in Nota su recenti scavi di una cavità rupestre del Friuli orientale. V prvem (str. 13 – 36) skozi pregled zgodovine raziskovanj Ljubljanskega barja in interpretacij tega arheološkega fenomena opozarja na različnosti v kronoloških in kulturnih opredelitevah, v drugem (str. 161 – 164) pa poroča o rezultatih izkopavanj v jami na hribu Brišče (Brischis) pri Selcah (Cladrecis) v dolini mejne Idrije. Ta izkopavanja so odkrila pomembno kameno industrijo mezolitske narave.

V tem »prazgodovinskem« zvezku glasila Atti je objavljen poleg naštetih še članek F. Mazzelli Scotti, Il bronzo finale e il primo ferro a Cattinara (str. 133 – 160). Raziskovanje kaštelirja Ključ (Colle della Chiusa), izvedeno leta 1977 – 1979, je imelo namen preveriti že znane podatke s tega kraškega prazgodovinskoga naselja, vneslo pa je, upoštevaje še novejša dognanja na drugih sorodnih najdiščih, na pr. na kaštelirjih Njivice, Slivno, Griža ali v jami Grotta del Miocene, več zanesljivosti v umevanje občutljivega prehoda bronaste v železno dobo na tržaškem Krasu. Avtorica analizira podrobnejše najglobljhi plasti: strat 8, ki razkriva številne stike s področji padske nižine in Veneta v obdobju protovillanovianske kulture, na drugi strani pa z vzhodnoalpsko kulturo žarnih grobišč, in strat 7, ki že vsebuje elemente zgodnje železne dobe.

Drago Svoljšak

ATTI DEI CIVICI MUSEI DI STORIA ED ARTE DI TRIESTE
N. 12, Fasc. II, Anno 1981; N. 13, Fasc. I, Anno 1982

Tako kot je v tej ugledni reviji navada, jo tudi tokrat uvaja preglednica tržaških muzejev, zelo priročna in uporabna, sledi pa ji v poglavju Aktivnosti in novice zelo natančen pregled razvoja in razvejane ter nadvse plodne dejavnosti ustanove Museo Civico, v prvem delu kot zgodovinska skica njegove poti, v drugem delu pa pregled razstav, publikacij, srečanj, kongresov in simpozijev, organi-

ziranih vodstev in števila obiskovalcev za obdobje 1981–1982 (L. Ruaro Loseri, I Civici Musei di Storia ed Arte, str. 11–46).

Podobno poročilo tudi zaključuje ta zvezek, na str. 163–166 poroča P. Càssola Guida o dejavnosti Sekcije za prazgodovinske študije pri Centro di antichità altoadriatiche.

Po letnikih kombinirana številka Atti ima poleg omenjenih še naslednja poglavja: arheologija s člankoma U. Furlanija, Vasi gallici in bronzo al Museo Provinciale di Gorizia (str. 49–56) in G. Bravar, Monete dell'antica Persia da una collezione triestina; srednjeveška in moderna umetnost s člankom Fulvia Caputa, «Disegno di Trieste» – Produzione cartografica triestina fra la fine del '600 e i primi anni del '700; zgodovina: dejanja in osebe z obletniškim razmišljanjem L. Ruaro Loseri, B. M. Favetta in G. Foschiatti o Garibaldiju (Garibaldi a cento anni dalla morte, str. 117–136) in gledališča in glasba v Trstu z dvema prispevkoma – L. Ruaro Loseri, Un itinerario / Un museo in A. Dugulin, Spettacolo/Lavoro (str. 139–159).

V tej pisani vsebini velja poseben poudarek članku U. Furlaniju in sicer zato, ker prinaša pomembno arheološko gradivo z našega področja – štiri doslej le obrobno omenjane bronaste posode iz Črnič. To so značilni grobni pridatki v grobovih latenskih idrijskih kulturnih skupin (1. stol. pr. n. št.), ki jih je v muzej v Gorici prinesel verjetno E. Majonica. Podrobnejših najdiščnih podatkov o najdbi takih grobov v Črničah ni. S to najdbo se je pomaknil teritorij idrijskih kulturnih skupin v Viapavsko dolino, koder ji pripadata še najdišči Kovačevče in Sv. Pavel nad Planino.

Drago Svoljšak

ATTI DEI CIVICI MUSEI DI STORIA ED ARTE DI TRIESTE N. 13, fasc. II, Anno 1982

Drugi snopič 13. številke revije, prinaša v uvodnem poglavju (Attività e notizie varie) poročilo ravnateljice muzeja L. Ruaro Loseri o razgibani in silno raznovrstni dejavnosti muzeja v obdobju od 1. julija do 31. decembra 1982.

V poglavju Preistoria e archeologia prinašajo ti Atti dvoje prispevkov G. Stacula. Prvi (Si continua a parlare favelle diverse) je odgovor A. M. Radmiliju na njegovo oceno raziskovanj prazgodovine v Benetiji Julijskih krajin in njihovih objav (A. M. Radmili, Considerazioni su alcune recenti pubblicazioni di preistoria del Friuli Venezia Giulia, Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli Venezia Giulia 4, 1982, 73–88), ki mu v uvodnem pojasnilu polemično ost krha L. Ruaro Loseri z zagotovilom, da bo ta dialog težko prerastel v neplodno polemiko, nasprotno lahko vzpodbudi konstruktivno razpravo, usmerjeno v razjasnjevanje nekaterih od mnogih še nerešenih problemov. G. Stacul pojasnjuje kritiku stratigrafske razmerek iz Mitrejeve lame, razloge za izbor položaja sonde na gradisču Slivje, poglede na datacijo s C 14 in na kronološke pomene antropološke analize živalskih kosti ter na koncu še nekatere interpretacijske poizkuse na gradivu z Mosta (Ponte S. Quirino) ter iz lame v Selcah (Grotta di Cladrecis) v dolini Idrije, ki temelje na predpostavki o prezivetju ali o renesansi nekaterih oblik kamenih orodij.

V drugem prispevku (Richiamo al Gandhara: testimonianze di una iconografia «Rigvedica», c. XV secolo a.C.) G. Stacul analizira nekaj primerkov lončenine s slikanim okrasom iz naselbine Birkot – ghundai v dolini Swat v Gandhari na severu Pakistana, kjer že več let deluje italijanska arheološka misija. To okrasje na lončenini, daturani v čas okoli 1500 pr. n. št., ima po mnenju avtorja nekatere prvine rigveda miselnosti.

V tretjem razdelku revije (Arte medievale e moderna) priobčuje V. Novak dokaj obsežen pregled renesančne lončenine iz zbirke Garzolini, ki jo hrani tržaški Museo Civico (Ceramica rinascimentale dalla collezione Garzolini presso i Civici Musei di Storia ed Arte). V tej zbirki je več zvrst lonicenine, ki pa žal nima točnih najdiščnih podatkov (zbrana je na območju Trsta, Istre in Furlanije), tako da je bila možna le tipološka analiza. Lončenino, ki izvira iz delavnice na območju Benetk, deli avtorica na več ornamentalnih tipov (slikana, vrezana, marmorirana, majolika) in jo datira v 14. – 17. stoletje.

V poglavju Museologia e museografia A. Boralevi v članku »Aspetti del museo moderno: tra conservazione e comunicazione« razgrinja svoje poglede na muzeje in na njihovo funkcijo ter na muzeologijo obče, ki jih začenja z ugotovitvijo, da je še pred leti moral braniti muzeje kot moderno vizualno komunikacijo pred tistimi, ki so v njih videli (vidijo?) le zaprašeno skla-

dišče, sedaj pa spoznavajo, da se je zanimanje za muzeje povrnilo, da je (velja za Italijo) čutiti pravo eksplozijo muzejske mode in predvsem veliko privlačnost občasnih razstav. Prav to slednje pripravljalci takšnih razstav s pridom izrabljajo. Zaključuje pa ta svoja razmišljanja s spoznanjem, da je muzej našega časa predvsem muzej komunikacije v nasprotju z muzejem konservacije preteklega stoletja, vendar dodaja, da didaktični in komunikacijski modernizmi ne smejo iz muzejev izpodriniti njihovega temeljnega poslanstva – hranjenja in raziskovanja zgodovinske dediščine.

Nazadnje v oddelku Varia poroča P. Cassola Guida o dejavnosti »Centro di Antichità Altoadriatiche – Sezione di Studi Preistorici« v letu 1982, ki je temeljni poudarek imela v simpoziju »Problemi storici e archeologici dell'Italia nordorientale e delle regioni limitrofe dalla preistoria al Medio Evo, Trst, 28. – 30. 10. 1982 (prim. D. Svoljšak, Arheo 3, 1983, 61 s) in v odmevnih izkopavajih prazgodovinskega naselja ter njemu pripadajočih grobišč v Pozzuolu v Furlaniji.

Drago Svoljšak

ATTI DELL'ACADEMIA DI SCIENZE, LETTERE ED ARTI DI UDINE

75/1982 – Udine 1983

Zbornik videmske akademije objavlja predvsem gradivo, ki ga člani akademije ali pa gostje v obliki predavanj predstavljajo na sestankih, namenjenih širši javnosti. Na tem mestu bomo predstavili le izbor gradiva 75. številke. Carlo Guido Mor je reden sodelavec revij s področja zgodovine, ki izhajajo v severovzhodnih predelih Italije. Njegova razprava »Feudum: un termine polivalente« (str. 1 – 48) sega v furlansko srednjeveško zgodovino, izhodišče pa ji je razlaga pojma »fevd«. Silvano Zorzi z razpravo »Grande viabilità in ambiente alpino; viadotti nella valle del Fella a Pietratagliata e Pontebba« (str. 61 – 77) seže na področje gradbeništva; mostovi, o katerih poroča, so na avtocesti, ki se vije po Kanalski dolini do Trbiža. Soroden je prispevek Giobatta Feruglia »Contributo alla conoscenza della cave nella provincia di Udine« (str. 79 – 103), o kamnolomih, od katerih jih je nekaj tudi v Beneški Sloveniji. Članek »Un gioiello architettonico di Andrea Palladio a Udine« (str. 135 – 148) Pietra Zaninija govori o palači plemičev Antonini v Vidmu, ki jo je projektiral A. Palladio; v palači ima danes sedež bančna ustanova. Licio Damiani piše o Tittu Goriju (1870 – 1941), furlanskem preraffaelskem slikarju iz Nem. Razprava Milka Matičetova »Il passaggio della poesia di tradizione orale alla poesia di autore in Val di Resia« (predavanje je bilo prebrano v Vidmu 25. 2. 1983), ni objavljena, ker je svet akademije zavrnil avtorjevo željo, da bi objavili tudi dodatke k prebranemu besedilu.

Branko Marušič

ATTI DELL'ACADEMIA DI SCIENZE LETTERE E ARTI DI UDINE

76/1983 – Udine 1984

Jacopo Tomadini (1820 – 1883) je med Furlani najuglednejše ime na področju glasbe. O njegovi – predvsem cerkveni glasbi – piše A. Perosa. V zgodovino videmskega zdravstva sega P. Caraccija razglabljanje o zgodovini in sedanjem stanju kirurgije srca v Bolnišnici usmiljene Matere božje v Vidmu. Izrazito zgodovinski prispevki so trije. V prvem Trettel »Aquileia cristiana nell'agonia dell'impero romano« (79 – 94), piše esejistično (paralele s sedanjostjo) z namenom, da približa čas kasne antike današnjemu človeku. A. Vigevani in P. Zanetti objavljata pod naslovom »Da Tarcento al Kahlenberg« (121 – 191) spomine Odorica Frangipaneja (Frankopana), furlanskega plemiča hrvatskega rodu, ki se je udeležil obrambe Dunaja l. 1683 pred Turki. Historiografske narave je F. Salimbenija analiza »Nuovi orientamenti e prospettive della storia-ografia friulana« (221 – 244). Interdisciplinarno je zastavljen (sociologija, etnologija) prispevek N. Cantaruttijeve »Emigrazione femminile e cultura tradizionale a Erto« (193 – 207). Omeniti velja še zapis L. Broiliha o potresni problematiki, v katerem razpravlja o potresu l. 1976. Poročilo o glasbenem šolstvu v Vidmu je napisal A. Janes.

Branko Marušič

**ATTI E MEMORIE DELLA SOCIETÀ ISTRIANA DI ARCHEOLOGIA
E STORIA PATRIA**

Volume XXXI NS (LXXXIII zbirke), Trieste 1983, 433 strani

Na notranji strani ovitka vlepljeni listič s podpisom predsedstva spominja člane Società Istriana di Archeologia e Storia Patria na sklep skupščine, da bo društvo leta 1984 praznovalo stoto obletnico ustanovitve (Poreč, 24. julij 1884) s študijskim srečanjem v Trstu in v Miljah.

To pa ni edini jubilej, zabeležen v tem zvezku AMSI. 31. marca 1984 je praznovala 90. rojstni dan predsednika Società Istriana Bruna Forlati Tamaro, ki kljub častiljivim letom živahno deluje in vodi društvo. 31. zvezek AMSI je posvečen prav njej!

Prvi blok prispevkov poravnava star dolg, saj prinaša (str. 7 – 116) peterico izmed številnih predavanj na 17. mednarodnem kongresu o zgodovini arhitekture v Furlaniji Julijski krajini (Trst – Gradež, 19. – 25. november 1971). Organizatorju kongresa (Centro di Studi per la Storia dell'Architettura) ni uspelo vsa ta leta objaviti v enem zvezku vseh predavanj, zato je hvaležen Società Istriana, da je omogočila objavo teh, na Tržaško in v Istro ubranih tem: zelo dobre in na dokumente oparte studije L. Ruaro Loseri o obrambnih sistemih Trsta, rimskega vrednosti in srednjeveških, z uvodnim poskusom, dokazati tudi prazgodovinsko naselbino kaštelirskega tipa na Sv. Justu (Il sistema di difesa romano e medioevale di Trieste, 7 – 37); kratkega pregleda gotske arhitekture v Istri (A. Antoniazzo Bocchini, L'architettura gotica in Istria, 39 – 48), vzorne študije G. Cuscita, La facciata quattrocentesca del duomo di Muggia (49 – 88), ki je podrobna analiza fasade stolnice v Miljah, ki je bila po letu 1420 prizidana cerkvii iz 12. stol. in ki »s svojimi elegatnimi formami beneške gotike, že obrnjene v renesanso, ozarja težke romanske strukture svetišča«, ter se prispevki W. Benscha o delih arhitekta Mattea Pertscha v Trstu (Nuove ricerche sull'attività dell'architetto Matteo Pertsch a Trieste, (89 – 116), poleg P. Nobile najpomembnejšega tržaškega stavbenika v 18. stol. (Gledališče Verdi, palača Carciotti, Rotunda dei Pancera ...), in predavanje G. Grossi Gabrielli s prejšnjemu sorodno temo, namreč o arhitekturi in arhitektu (P. Nobile) dveh tržaških svetilnikov (Il faro di Salvore e la lanterna di Trieste, 103 – 116).

Del prostora je v tem letniku AMSI odmerjenega tudi predavanjem (nekaterim, z reviji ustrezno tematiko), prebranim na arheološko-historičnem seminarju, ki ga je Società Istriana, skupaj z Associazione Nazionale per Aquileia organizirala novembra 1982. leta v Trstu. To so v bistvu skrbni povzetki že znanih dejstev, ki so jih oskrbeli G. Bandelli (La politica romana nell'Adriatico orientale in età repubblicana, 167 – 175), G. Cuscito (La cristianizzazione di Aquileia e dell'Istria, 177 – 184), F. Maselli Scotti (Recenti testimonianze archeologiche romane della costa altoadriatica, 185 – 191), M. Mirabella Roberti (Architettura paleocristiana da Aquileia all'Istria, 193 – 196) in S. Tavano (L'alto medioevo fra Cividale e Pola, 197 – 214).

Poleg teh dveh »kongresnih« blokov so v 31. zvezku AMSI še standardne rubrike – Memorie, Notizie, Notiziario archeologico, Sezione linguistica, Bibliografia, Recensioni in Atti sociali ter In memoriam.

V prvi so naslednji prispevki: G. Cuscito, Un nuovo nome nella serie dei vescovi di Parenzo (119 – 127; o poreškem škofu Julijanu), M. Viduli Torlo, Valori spaziali nella basilica eufrasiana di Parenzo (razvoj prostorsko-arhitektonskega koncepta v območju Evfrazijeve bazilike v Poreču, 129 – 135), L. Crusvar, Per una storia degli orafi a Trieste (zlatarstvo in zlatarji v Trstu v luči še neobjavljene prošnje zlatarja Friderika Büngerja iz leta 1845, 137 – 145) in S. Celli, L'Istria fra le due guerre mondiali (nadaljevanje iz AMSI 29 – 30, 1981 – 1982, 147 – 164).

Novice vpeljuje razmišljanje B. Forlati Tamaro o znanstvenem srečanju, ki ga je ob 85. obletnici raziskovanj v Nezaklju pripravil Arheološki muzej Istre iz Pulja (Nesazio antica nella cultura e storia dell'Istria, G. Pavan objavlja kapitel (5. stol.) iz baptisterija puljske stolnice (Un dimenticato capitello del quinto secolo già nel battistero del duomo di Pola, 221 – 224), P. A. Passolunghi piše o darovnici, s katero je cistercijanski samostan Sv. Marije iz Folline (Treviso) leta 1273 pridobil tudi vinograd v Istri (Di una vigna in Istria del monastero trevisiano di S. Maria di Follina nel 1273, 225 – 229), S. Celli objavlja v tem delu zvezka verze, ki jih je Rafael Placentinus zložil slikarju Bernardinu iz Poreča okoli leta 1518 (231 – 234), G. Cuscito pa v prispevku L'apporto culturale delle comunità religiose ortodosse nell'emporio triestino (235 – 240) opozarja na izid dveh novih knjig o srbski in grški pravoslavni skupnosti v Trstu – G. Milošević, M. Bianco Fiorin, I Serbi a Trieste. Storia, religione, arte. Udine 1978 in M. Pozzer-

to, O. Katsiardi, A. G. Papaioannou, T. Eleftheriou, M. Bianco Fiorin, Il Nuovo Giorno. La Comunità Greco-Orientale di Trieste: storia e patrimonio artistico-culturale.

Med novicami sta še zapisa (opozorili) o dveh znanstvenih srečanjih in sicer o 4. mednarodnem kongresu o inter jadranskih kulturah ter o 11. kongresu o kulturi Abruzzov (Pescara, 26. – 30. 5. 1983) ter o srečanju italijanskih in avstrijskih zgodovinarjev v Bellunu in v Pievi di Cadore (30. 9. – 2. 10. 1983).

V arheološki kroniki je že ustaljeno poročilo o dejavnosti tržaške spomeniškavarstvene službe, tokrat za obdobje od 1980 do 1982. (F. Maselli Scotti, Scavi della Soprintendenza archeologica di Trieste, 245 – 255). V njem avtorica, ki je tudi vodja in izvajalec opisanih arheoloških izkopavanj, poroča o delih na rimskem vodovodu Randaccio (občini Devin in Nabrežina), o odkritju dela trase rimske ceste Aquileia – Tergeste pri Devinu, o odkrivanju rimskodobnih zidov v Villaggio del Pescatore, o nadvse pomembnih odkritijih železnodobnega naselja iz 8. in 7. stol. pr. n. št. v Devinu, o novih odkritijih v Trstu, v območju rimskega gledališča, ki pomembno dopoljujejo podobo rimskega naselja, in o raziskovalnih obzidjih in področjih za obzidjem na kaštelirju na Katinari ter o nadaljevanju raziskovanj žarnogrobiščne nekropole iz 8. stol. pr. n. št. pri Sv. Barbari (Milje).

Jezikovni del tega zvezka je pravzaprav Bollettino Centra za studij beneških dialektov v Istri. V njem je objavljena obsežna bibliografija Maria Doria (170 enot) ob njegovi 60. letnici, poleg nje pa še naslednji prispevki: M. Cortellazzo, Ancora un testo schiavonesco: la «Comedia di Ravanello», F. Crevatin, Breviora etimologica, G. Francescati, Appunti per un raffronto tra muglisanu e friulano, G. B. Pellegrini, Appunti di terminologia agricola friulana ed alpina, A. Zamboni, Del «Dizionario etimologico storico friulano» e d'altra.

Zvezek zaključujejo, tako kot je navada, bibliografija, recenzije, nekrologi in društvene vesti, seznam članstva in zamenjav.

Drago Svoljšak

JADRANSKI ZBORNIK

Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara, 11 (1979 – 1981), Pula-Rijeka 1983

»Jadranski zbornik« izhaja za več let skupaj, toda vsaka številka je obsežna knjiga gradiva o problemih pokrajini ob severovzhodnih obalah Jadrana. Tako tudi enajsti zvezek, ki svojo vsebino deli na: Povijesni radovi i rasprave. Arheološki radovi i rasprave, Povijesni prilozi, Bibliografija, In memoriam ter Prikazi (poročila o jugoslovenski in inozemski literaturi so posebej prikazana; poseben del je namenjen poročilom o znanstvenih sestankih).

Iz prvega dela zbornika velja opozoriti na razpravo V. Antica »Ostvarivanje Titove misli u narodnem ustanku 1941. godine u Hrvatskom primorju, Gorskem kotaru i Istri« (7 – 26), zanimivo zaradi paralel, ki jih lahko postavimo s Slovenskim Primorjem. H. Buršić obravnava problem začetka NOB na področju Vodnjana v Istri, L. Margetić tolmači nekatera določila vinodolskega zakonika, B. Hrabak govori o odnosih senjskih uskokov do Dubrovnika v 16. stol., J. Basioli pa o ribiških predpisih v statutih in urbarjih občin Hrvatskega Primorja in Kvarnerja. Arheološke razprave je prispeval V. Jurkić »Kontinuitet ilirskih kultova u rimsko doba na področju Istre« (147 – 171) in B. Marušić »Prilog poznavanju ranosrednjevekovne nekropole na Mejici kod Buzeta« (173 – 196). A. Šonje podaja zgodovino cerkve sv. Agate v Novem gradu (10. – 11. stol.). V rubriki »Povijesni prilozi« so članki Z. Herkova »Još nečisto o starim mjerama Hrvatskog primorja i Istre« (219 – 254), V. Eklove »Neki rezultati u istraživanju istarske srednjovjekovne skulpture. Labinska skulptorska radionica XV stoljeća« (281 – 292), pregled dopisovanja med zgodovinarjem Koblerjem in De Franceschijem (za objavo je prispevek pripravil J. Jelinčić) in M. Despotove zapis o istriških vtiših avstrijskega književnika Maximiliana Fischla (1779 – 1812). Bibliografija pazinskega časnika »Hrvatska škola« (1912-4, 1916) nas opozarja na objavljeno gradivo in tudi na članke, pomembne kot vir za zgodovino istriških Slovencev. Poročila o objavljenih delih, ki obsegajo dobro petino celotne vsebine, zaključujejo knjigo.

Branko Marušić

MEMORIE STORICHE FOROGIVLIESI

Giornale della deputazione di storia patria per il Friuli. 62/1982, Udine 1983

62. številka glasila furlanskega društva za domačo zgodovino je, kot vse predhodne, usmerjena predvsem v starejšo zgodovino (antika, srednji vek). Starejša obdobja obravnavajo C. G. Mor v »Osservazioni su tre epigrafi gradese« (11 – 22; gre za napisne kamne iz druge pol. 8. in začetka 9. stol.), P. G. Piani v »La cornice a giralì d'acanto nell'aula Teodoriana sud di Aquileia« (23 – 34; umetnostno zgodovinska razprava) in I. A. Silva v »I manufatti in ferro altomedievali del Museo provinciale di Gorizia« (33 – 44). Ta zadnji članek obravnava 18 železnih predmetov (6. – 10. stol.), ki jih hrani pokrajinski muzej v Gorici, a so brez podatkov o provenienči. P. C. I. Zorattini objavlja članek o židovskih pokopališčih v Vidmu (I cimiteri ebraici di Udine, 45 – 60). C. Scalon razpravlja o knjižnici minoritov v Čedadu (La biblioteca dei frati minori di Cividale in un inventario del 1423; 61 – 76), sledi članek M. Zamper »La pittura del seicento e settecento a Portogruaro« (77 – 86) in daljši M. Brozzija »Michele della Torre e la sua 'Storia' degli scavi« (1817 – 1826) (87 – 154). Ta članek objavlja kroniko izkopavanj čedajskega kanonika M. della Torre v dvajsetih letih preteklega stoletja v Čedadu in okolici, ki jih je omogočila finančna podpora avstrijskega dvora. Jezikoslovne vsebine je prispevek C. Marca – »Commenti a carte dell'ASLEF: freccia del carro ed asse delle ruote; arcolaio« (155 – 170). Kot vedno zaključujejo tudi ta letnik različna poročila med njimi je zaslediti tudi recenzijo članka Rajka Bratoža o krščanstvu v Sloveniji v pozni antiki (izšel v Atti e memorie istrskega domoznanskega društva 29-30/1981) izpod peresa S. Tavana.

Branko Marušič

MEMORIE STORICHE FOROGIVLIESI

Giornale della deputazione di storia patria per il Friuli. 63/1983, Udine 1984

Na prvem mestu obravnava Antonella Nicoletti dve antični plastiki iz oglejskega muzeja (Osservazioni su due ritratti del Museo archeologico di Aquileia; 11 – 19). Maurizio Buora išče arheološke podatke v delu Giuseppeja Girardija »Storia fisica del Friuli« iz leta 1841 (Notizie archeologiche nella »Storia fisica del Friuli« di Giuseppe Girardi; 21 – 35). Mario Brozzi v članku »Longobardi chiamati alle armi tra il 754 e il 769« (37 – 40) analizira tri dokumentov, ki govore o odhodu Langobardov v vojno. Maria Elodia Palumbo objavlja nekaj dokumentov o zdravstvenih razmerah v kraju San Daniele (1611 – 1656). Naslednji članek, zanimiv za Slovence, je Sergia Tavana »Antichità cristiane e medioeve negli scritti di Stefano Kociančič« (59 – 82), objava predavanja, ki ga je imel na mednarodnem sestanku o Kociančiču v Gorici, januarja, 1984. Predavanje je bilo objavljeno tudi v zborniku »Stefano Kociančič (1818 – 1883) un ecclesiastico al servizio della cultura fra Sloveni e Friulani« (Gorizia 1984), vendar brez uvodnega biografskega teksta, ki ga pisec zaradi boljšega umevanja dodaja objavi v tej furlanski reviji. Izvirna in tudi za slovensko zgodovino važna je daljša razprava Angela Filippuzzi »Società e burocrazia in Friuli durante la seconda dominazione austriaca (1814 – 1848; 93 – 178). Prikazane so razmere na Furlanskem v času, ko je prišlo to ozemlje drugič pod avstrijsko oblast; tu je Avstrija ostala do l. 1866. Izredno bogata je vsebina rubrik, ki obsegajo dobro tretjino zvezka. Običajnim rubrikam »Appunti e notizie« in »Recensioni« (vsebina, ki jo obe rubriki vsebuje, se medsebojno prepleta) sledijo bibliografski zapisi o srednjeveški arheologiji ter furlanska bibliografija. C. G. Mor se spominja goriškega zgodovinarja Camilla Medeota (1900 – 1983).

Branko Marušič

PAZINSKI MEMORIJAL

št. 10, Pazin 1980, za leto 1976, 315 strani

Izdala Katedra čakavskog sabora Pazin, 315 strani. Na predlog v letu 1979 umrlega člana uredniškega odbora zbornika dr. Olega Mandića je vsaka desetiška številka zbornika posvečena bibliografski obdelavi predhodnih devetih številk. Glavni urednik Petar Strčić pa je pripravil še uvodni članek, v katerem skuša ugotoviti, če so kumroški Brozi po poreklu iz Pazinsčine, za kar ni našel potrebnih podatkov.

Galiano Labinjan objavlja prispevek o izdajateljskih dejavnostih Katedre čakavskog sabora Pazin v preteklih desetih letih. Petar Strčić objavlja bibliografijo pokojnega dr. Olega Mandića. V začetku je oris biografije, sledijo objavljena dela od leta 1929 do 1979. Mirko Jurkić predstavlja nadaljevanje bibliografije Borisa Bačića, katere prvo nadaljevanje je izšlo v Pazinskem memorijalu 1979. Prav tako Petar Strčić objavlja nadaljevanje bibliografije dr. Danila Klena, ki je bila deloma objavljena v Pazinskem memorijalu 1972. Isti avtor je pripravil še objavo bibliografije dr. Dragovana Šepića, Josip Gržetić objavlja bibliografijo puljske arheologinje Vesne Jurkić pa še bibliografijo Miroslava Bertoše. V vseh člankih je navedeno, da to še niso dokončne bibliografije.

Antun Giron je napisal bibliografijo Petra Strčića, ki je postal direktor Arhiva Hrvatske v Zagrebu. Zbornik zaključuje bibliografija Pazinskog memorijala, ki jo je sestavila Eti Kalčić. Vsebuje celo abecedno kazalo osebnih imen in mest; v celoti obsega članek 159 strani.

Peter Stres

PAZINSKI MEMORIJAL

št. 11, Pazin 1982, za leto 1977, 252 strani

Zbornik prinaša v glavnem referate 8. znanstvenega srečanja leta 1977 v Pazinu na temo Osebnosti in temelji. Poleg zgodovinarjev so sodelovali tudi udeleženci NOB in oficirji JLA. Objavljenih je 20 člankov.

Fabijan Trgo obravnava Tita kot stratega NOB. Prikazana je konceptija narodnoosvobodilne borbe in socialistične revolucije, ki je bila v nasprotju s pozivi Kominterne. Dr. Ivan Jelić objavlja razpravo o Titu in o osnovanju Komunistične partije Hrvaške. Dr. Bosiljka Janjatović obravnava Tita in Istro v razgovorih Tito – Churchill avgusta 1944. Članek obravnava namero Churchilla, da bi se zavezniki izkrcali v Istri in skozi Postojnska vrata prodri v Podonavje, ter odpor ZDA in Tita. Tito je že pred sestankom v Caserti po obveščevalcu izvedel, kaj bo predlagal Churchill.

Anton Giron objavlja članek Istra v Titovih govorih med vojno. Ljubomir Petrović in dr. Mihail Sobolevski prikazujeta gradivo o Josipu Brozu, ki ga hrani Historijski arhiv na Reki. Tito je bil namreč 1927 zaprt v Bakru zaradi širjenja marksističnih knjig. Sobolevski publicira še rezultate novejših raziskovanj o bombaškem procesu ter citira obtožnico. Dr. Zorica Stupetić objavlja razpravo Otokar Keršovani v svojem in našem času. V zavesti povezujemo Keršovanija s sporom na književni levici, kjer naj bi igral vlogo dogmatika, ki piše po naročilu. Članek poudarja druge razsežnosti njegove biografije. Nusred Seferović obravnava sojenje Otokarju Keršovaniju leta 1928 in 1930 po zakonu o zaščiti države. Keršovanija so aretirali zaradi izjav, ki jih je policija izsilila pri zaslivanju inšpektorja CK KPJ Alojza Kocmura. V opombah so navedeni biografski podatki mnogih vodilnih članov KPJ, od katerih jih je veliko umrlo v sovjetskih taboriščih. Stanislav Renko objavlja študijo o Keršovanijevi korespondenci, najdeni v Sesljanu pri Trstu (pisana v slovenščini).

Luciano Giuricin je napisal članek Narodni heroj Pino Budicin, simbol Italijanov v borbi, Petar Strčić pa pripravil osnutek biografije Ivana Brozine-Slovana (1920 – 1973). To je začetek zbiranja podatkov o življenju Slovenca iz Jelšan. Februarja 1942 je njegova skupina zbežala iz Verone in Ivan Brozina-Slovana se je vključil v Prvo partizansko primorsko četo (Tomšičeve). Ob koncu vojne je bil namestnik komandanta 1. Istrske brigade Vladimir Gortan (dvakrat ranjen). Upokojen je bil kot pehotni polkovnik JLA in do smrti 17. oktobra 1973 živel v Opatiji. Dušan Jardas opisuje revolucionarno delo Marija Špilera (1922 – 1977). Bil je sin emigranta iz Pivke. Na Reki je bil organizator KPJ in vstaje, vendar je bil 6. septembra 1942 aretiran v Trstu in obsojen na 30 let zapora. Aprila 1944 je bil izpuščen in spet prevzel politične funkcije. Herman Buršič objavlja razpravo Giacomo Urbinc – življenje in delo. Davor Mandić predstavlja Tita v istrskem partizanskem tisku. Elio Apili prikazuje liberalno izkustvo Giseppina Martinuzzi, socialistike pred 1. svetovno vojno. Dr. Makso Peliza predstavlja Rimski dosje Juraja Dobrile. Terenska dokumentacija se tako dopolnjuje z rimske iz Tajnega vatikanskega arhiva (mikrofilm 171 dokumentov).

Med spomini prikazuje Bruno Flego nemško okupacijo Istre in deportacije Istranov v koncentričnska taborišča. Franjo Nefad objavlja članek Pino Budicin – lik človeka in komunista, Ottavio Paoletich Spomine na odpor naprednih sil Pule zavezniški vojaški upravi v obdobju 1945 – 47. Zbornik prinaša še posege razpravljalcev, recenzije in beležke.

Peter Stres

PAZINSKI MEMORIJAL

št. 12, Pazin 1983, za leto 1978, 382 strani

Tema znanstvenega srečanja za to leto je bila: Istra in ostali zedinjeni kraji leta 1943. Predstavljenih je bilo kar 40 referatov in pričevanj. K sodelovanju pozivajo žive priče zgodovinskega dogajanja. Za nekatere tekste je bila potrebna priprava za objavo. V zapisu upoštevam predvsem zgodovinske študije.

Dr. Hodimir Širotković ima razpravo z naslovom Državno-pravni pomen odlokov okrožnega NOO za Istro, ZAVNOH in AVNOJ o zedinjenju Istre s Hrvatsko in Jugoslavijo. Hrvatski narod je za čas NDH ostal praktično brez morja. Avtor ne upošteva, da je bila odločitev o zedinjenju enotna za Slovensko Primorje in Istro in ne bi smel govoriti le o Hrvatih Istri. Dr. Momir Stojković obravnava mednarodne pogoje in odnose glede zedinjenja Istre z matično domovino. Tudi tu so omenjeni Churchillovi nameni izkrcanja v Istri. Slobodan Nešović proučuje mednarodni značaj septembarskih odlokov o zedinjenju Istre in Slovenskega Primorja z Jugoslavijo. Truman in Stalin sta bila soglasna, da mora biti bodočnost tega ozemlja urejena z dogovorom. Stalin je poudaril, »da je prav jugoslovanska zavezniška vojska izgnala nemške osvajalce s teritorija Istra – Trst«. Z zasedbo Trsta je JA pokvarila Churchillove načrte in zato so Angloamerikanci sprožili ostro krizo v odnosih do Jugoslavije. Septembarske odločitve so bile temeljni kamen v procesu reševanja mednarodno občutljivega problema.

Nikola Anić prikazuje oborožene sile ljudstva Istre, ustanovljene po kapitulaciji Italije. Tako po začetku vstaje je partijsko vodstvo Istre poslalo pismo Okrožnemu komiteju KP Slovenije za področje Brkini – Slovenska Istra. Na podlagi tega sta prišla v Pazin sekretar Okrožnega komiteja Franc Segulin-Boro in Viktor Dobrila, borec 1. proletarske brigade. Razgovori so se nadaljevali v Lopoglavi, kjer se je pridružilo še nekaj Slovencev. Sprejeli so odločitev, da ustanovijo enotni štab Hrvatsko-slovenskega odreda za Istro, ki je iz Novega Vinodolskega prišel 23. septembra 1943 v Pazin. Posebno v drugi istrski brigadi so se borili tudi Slovenci. 29. ali 30. septembra je prišel v operativni štab za Istro komandant GS NOV Slovenije Franc Rozman in se dogovoril o sodelovanju hrvatskih in slovenskih enot v Istri in Slovenskem primorju in o pomoči pri organizirjanju vojno-obveščevalne službe.

Božo Jakovljević obravnava 2. istrsko brigado do sovražne ofenzive oktobra 1943. Brigada je sodelovala pri osvobajanju Kopra. Dr. Veselin Duretić predstavlja študijo Meja z Italijo v odnosih med jugoslovansko in britansko vlado 1942 – 1944. Pred napadom fašističnih sil na Jugoslavijo je angleška vlada sprejela zahtevo jugoslovanske vlade po istrskem polotoku vse do Gorice. Miha Krek je sodeloval kot član vlade pri pripravi memoranda, ki je zahteval mejo na Tagliamento. Italijanski naseljeni v ZDA so imeli močan vpliv na nadaljnji razvoj tega problema. Herman Buršič obravnava vpad v organizacijo NOB v Puljščini 1943, glede na druge vpade v Istri 1941 – 1945. Svet je omenjen Oskar Kovačič v Trstu, s katerim je bil povezan Ernest Arbanas, ki je bil eden prvih, ki je prinašal v Istro propagandni material. Anton Giron je avtor referata Sovražni viri o Reki in okolici v času in po kapitulaciji Italije. Osnovno vprašanje je, zakaj ni 13. primorsko-goranska divizija po kapitulaciji Italije osvobodila Reke. Kot kaže, so hoteli Italijani zadržati partizane na nekdani jugoslovansko-italijanski meji. Zato je iz Rima prišel na Reko general Gastone Gambara in s pogovori s partizani zavlačeval njihove operacije. Brez odpora pa je v Reko pustil Nemce. Ti pozneje niso pristali, da bi prešla Reka pod NDH. O podobni problematiki je pisala že Fikreta Jelić-Bučić v Pazinskem memorijalu št. 7.

Dr. Tone Ferenc predstavlja Slovensko Istro v letu 1943. To je temeljita in kritična obravnava, napisana v slovenščini po arhivskem gradivu. Izraz Slovenska Istra se je uveljavil med NOB. Področje je močno zaostajalo pri organiziranju OF. Zaradi odsotnosti partizanske vojske v vsej južni Primorski skoraj ni prišlo do partizanskega novačenja. Kapitulacija Italije je presegnila 4. septembra 1943 ustanovljeno okrožje Brkini-Slovenska Istra. Prikazana je začasna osvojila

boditev Kopra in avtor omenja, da se je po nemški ofenzivi velik del članstva KPS pasiviziral. Zaradi razdeljevanja aprovizacije so vse do pomladi 1944 dopuščali občinske uprave. Začetek 1944 se prične partizanska mobilizacija in delovanje partizanskih šol. Preveč časa je bila Slovenska Istra kot pododbor podrejena bolje organiziranim Brkinom. Članek ima 16 strani teksta in 8 strani opomb.

Dražen Vlahov objavlja kritično študijo Od Okrožnega do oblastnega NOO za Istro. Avtor popravlja nekatere napake, ki se vztrajno ponavljajo pri pisanku o teh dogodkih. Ante Drdić se spominja ustanovitev Glasa Istre, ki je prvič izšel v začetku avgusta 1943 v 600 izvodih. Galiano Labinjan prikazuje Poročilo Marka Beliniča, člana CK KPH, o Istri 1943. Poročilo ima naslov Izveštaj iz Istre, datirano je 4. januarja 1944, nahaja pa se v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja Hrvatske v Zagrebu. Tudi za področje Primorske bi lahko strokovno obdelali podobna poročila vodilnim organom KPS.

Dr. Zlatko Čepo opisuje boj za izvedbo odlokov AVNOJ o Istri po 1945. Truman je 12. maja 1945 pisal Churchillu, da morajo zavzeti čvrsto stališče do jugoslovanske zasedbe Primorske, ker bi se s tem izognili masi podobnih prsvajanj. Študij je dodano precej gradiv: Vojni sporazum o Julijskih krajini med vladom DFJ, Veliko Britanijo in ZDA (9. junija 1945), Ukaz o ratifikaciji sporazuma o miru z Italijo (10. februarja 1947 – le deloma natisnjen). Osimski sporazumi (10. novembra 1975). Ni pa prikazan Londonski Memorandum z dne 5. oktobra 1954.

Nekateri članki proučujejo omembe Istre na straneh tujega tiska, pa tudi odnos partizanskega tiska do nekaterih problemov. Blagota Drašković objavlja članek Jugoslovenski učbeniki zgodovine o Istri 1943. Med številnimi spomini na NOB v raznih krajih Istre so tudi spomini Miljenka Benčića in sicer pod naslovom Razredni značaj ljudske vstaje v Istri 9. 9. 1943. V zaključni razpravi srečanja so bili izrečeni utemeljeni pomislki na v naslovu izrečeno mnenje. Mario Mikolić je napisal tehtno razpravo o pojmu začasnosti v organih NOB Istre. Partijsko vodstvo za Istro in Pokrajinski NOO za Istro sta imela naziv začasni. Zakaj? En dokument kaže, da je CKKPH na temelju mnenja CKKP smatral, da je treba Istro povezati z NOB v slovenskem Primorju in naj bi bila pod vodstvom CKKP Slovenije. Vendar do ustanovitve enotnega vodstva za Istro, Trst in Gorico ni prišlo. Hrvaški del Istre je ostal pod kompetenco CKKPH. Tematika bi bila zanimiva za primorske zgodovinarje. Kot vodilni organ v Istri se je močnejše angažiral Okrožni komite KPH za Hrvatsko Primorje. Zaradi oddaljenosti je nastala potreba po osnovanju posebnega vodstva za Istro. Privedek začasni pri organih v Istri kaže, da so organi zrasli iz domačega terena in niso bili postavljeni od drugod. Pozneje pa so privedek izpuščali.

V razpravi je dr. Bosiljka Janjatović zahtevala pravo mesto Istri v zgodovini ZKJ. Ne bi smeli pozabiti na delovanje KPI in tudi KP Reke. Dr. Mirjana Strčić je poudarila, da zaslužijo književna dela, ki so nastala v času NOB v Istri in za Istro, sistematizacijo in prezentacijo, ker so nastala po 25-letnem preganjanju materinega jezika. Razprava je bila široko zastavljena. Za Pazinski memorijal je nasloph značilno, da so avtorji študij iz raznih delov Jugoslavije.

Peter Stres

PAZINSKI MEMORIJAL

št. 13, Pazin 1984, za leto 1979, 556 strani

Deseto srečanje je bilo na temo Revolucionarni tokovi v novejši zgodovini Istre. Pripravilo ga je poleg Katedre Čakavskog sabora Pazin kar 10 soorganizatorjev in med njimi Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Pozdravno besedo je imela tudi dr. Milica Kacin-Wohin, vendar so njene besede natisnjene v čudni jugoslovansčini (str. 20). Večina referatov je bila objavljena in zbornik vsebuje 27 člankov in strokovno obdelana Poročila Oblastnega komiteja KPH za Istro 1944 – 1945. Članke, ki obravnavajo ozko krajevno zgodovino in splošno-zgodovinska pričevanja v tem prikazu, ne upoštevam.

Ivan Jelić predstavlja tematiko o sintezi zgodovine ZKJ s posebnim ozirom na Istro. Na področju lokalne in regionalne zgodovine je premalo timskih znanstvenih proučevanj, zato obstaja nevarnost, da bo zgodovina ZKJ le zgodovina centrov. Bosiljka Janjatović obravnava Šest desetletij komunističnih sindikatov na Hrvatskem. Dr. Milica Kacin-Wohin pa objavlja študijo o stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja Slovencev in Hrvatov v Italiji med dvema vojnama. V prvih letih po ustanovitvi sta bili partiji usmerjeni v politiko čistega razrednega boja.

Avtorica je doslej proučevala stališča KPI do omenjenega problema, v tem primeru pa je vzpostavno obravnavala še stališča KPJ. Posebno stališče KPI se je razvijalo počasi in mučno. Ni pa jasno, zakaj se deloma še vedno prikriva tripartitna izjava iz aprila 1934.

Elio Apih obravnavata delavske zadruge v Trstu, Istri in Furlaniji v prvih povojskih letih. Po prvi svetovni vojni so bile delavske zadruge praktično edina ustanova, ki je bila sposobna voditi razdeljevanje hrane, ki je imelo podporo okupacijskih oblasti. Sledil je hiter razvoj socialistično usmerjene ustanove. S padcem Avstro-Ogrske je bil zrušen monopol krščanskih socialistov v Vzhodni Furlaniji, padel pa je vpliv liberalcev na istrskem podeželju. Zadruge so se vključevale v italijansko organizacijo zadrug, ki je bila bolj gibanje potrošnikov kot zadružnikov. Davek na prihodek se je povečal od 5% pred vojno, na 25%. Vsak poskus spremembne zadružne zakonodaje Italije je bil brez uspeha. Odprla se je prodaja tudi za nečlane. Na društvenem kongresu 1922 je prišlo do borbe med socialisti in komunisti za kontrolo v ustanovi, v kateri so zmagali socialisti. Dolgoročne ustanove so se povzpeli na 4,5 milijona lir. Novemu režimu fašistov je uspelo, da so osvojili delavske zadruge, 30. aprila 1924 je bil dosežen sporazum s F. Giunto, 4. decembra 1925 pa je postal tržaški prefekt komisarja, ki je prevzel vodstvo delavskih zadrug.

Slavko Zlatić se spominja tajne organizacije Borba v letu 1929. To je dopolnitve spominov, ki jih je avtor predstavljal v okviru Pazinskog memorijala leta 1972. V Istri so bile politične razmere po 1. svetovni vojni najteže zaradi mešanega italijanskega in hrvaškega prebivalstva. Avtor poudarja, da ne bi smeli istovetiti organizacije Borba in TIGR. Vladimir Gortan ni bil vodilni v organizaciji Borba, je pa zdržal mučenje med preiskavo in zato je njegov lik edinstven. Giacomo Scotti je napisal članek Vladimir Gortan in revolucionarno gibanje Istre konec 20. in začetek 30. let v italijanski literaturi. Lik Vladimira Gortana je vodstvo KPI uporabilo v borbi proti fašizmu (letaki). Ivan Regent je bil določen, da za vodstvo KPI prouči usmerjenost organizacije TIGR. To poročilo in žrtve med člani TIGR so povzročile bolj naklonjeno politiko do TIGR in slovenskega narodnega vprašanja. Razprava se lepo usklajuje z izvajanjem dr. Milice Kacin-Wohinz. Nekaj celic TIGR je bilo ustanovljenih v krajinah Furlanije s čisto italijanskim prebivalstvom in k tem celicam so pristopali furlanski in italijanski mladenci. V Vidmu, Benetkah in Padovi so bile še posebne »italijanske skupine podpornikov«. Avtor prikazuje odnos TIGR – ORJUNA in poudarja, da so se mnogi komunistični mladinci vključevali v TIGR, ki je imel 80% podpore prebivalstva. Oblikovanja je bila skupna protifašistična fronta. Bruno Flego obravnavata podobno tematiko in sicer Vladimir Gortan in aktivni odpor TIGR – odločujoči faktorji za revizijo narodnostne politike KPI v Julijski krajini 1929 – 1934. Za ostale antifašiste je streljanje Gortana pomenilo razmislek o lastni pasivnosti. Slovenci še nimamo celovito napisane zgodovine TIGR.

Petar Strčić je proučil fašizem v Istri in na Reki med dvema svetovnima vojnami in delo O. Mandića. Delež domačega in tujega sovražnika v življenju naših narodov je zapostavljena zgodovinska komponenta. Oleg Mandić je bil priča fašističnega nasilja v Istri in tudi aktiven borec proti njemu. Vzgojen je bil v fašističnih šolah in dosegel celo doktorat. Pri proučevanju fašizma je najprvo obravnaval Mussolinijeve govorove. V začetku Duce ni vedel, kaj bi z Reko, pozneje pa je prevzel iredentistične načrte 19. stoletja. Iz Reke so napravili ekonomsko problematično mesto, ki je živel le za sebe. V Istri je fašistični režim samo nadaljeval način oblasti rednih organov Kraljevine Italije. Maturanti, ki so dosegli maturo na jugoslovanskih šolah, se praviloma niso mogli vpisati na italijanske fakultete. Kako to, da je v Julijski krajini dobil fašizem močna oporišča? Proučevati je treba fašistično literaturo. Za fašizem je značilen bluf proti tujini in nasilje znotraj države. Akcija D'Annunzia je pravzaprav začela t.i. ero fašistov. Pohod na Rim je kopija pohoda na Ronchi (plovba na Reko). Italijanske oblasti so bile tolerante do akcij, ki jih same sicer niso mogle izvesti zaradi političnih obveznosti. Praksa fašizma je bila preizkušena na reškem ozemlju. V naslednjih člankih so prikazani posamezni kraji v NOB, pomembni antifašisti, nastanek lista La Voce del Popolo ter odmevi NOB Istre v italijanskem antifašističnem časopisu (prevedeni in ponatisnjeni so celotni članki).

Antun Miletič proučuje sovražne oborožene sile v Istri v letu 1944. Opisani so tudi načrti četnikov, da bi se utrdili v Istri in na Primorskem, kjer bi pričakali zavezniške. To so predvidevali tudi zavezniški in celo Nemci. Mladen Plovančić je prispeval študijo: O Reki od 1943 do 1945 s posebnim ožirom na Liburniste in Avtonomaš – Zanellijane. Prestudirane so avtonomistične težnje na Reki po 1. in 2. svetovni vojni. Liburnisti so sicer zeleli le prehodno obliko države do združitve z Italijo. V Zanellijevem gibanju pa je prišlo do fumanstva kot posebne

nacionalnosti. Opisani so poskusi sporazuma med avtonomaši in partizani leta 1944. Omenjena je možnost mestne avtonomije Reke v okviru Jugoslavije. Vršile so se priprave, da bi avtonomaši s svojim bataljonom prevzeli mesto po odhodu Nemcev. Avtonomaši Zanellijani so razširili med meščani parolo, da so »za obrambo Reke pred uničenjem«. To je pripeljalo do neodzivanja Rečanov v enote NOB. Zaradi nepopolne raziskanosti je izpuščen prikaz odpora borbenih skupin avtonomašev osvobajanj Reke. Ob primeru Ivana Sterčića je prikazan odnos Nemcev do avtonomašev. Avtonomija Reke je imela veliko pristašev med leti 1920–22 in tudi 1943–45. Avtonomaši so bili sovražni do vodstva NOB in politike KPH. Študija obsega 70 strani in bi jo morali podaljšati do leta 1947.

Giovanni Radossi prikazuje zgodovinski pomen osnivanja Italijanske unije za Isto in Reko 1944. Petar Strčić poroča o nekaterih vprašanjih v zapisnikih oblastnega NOO Istre. Iz njih je razvidno, da člani odbora niso vedeli, kakšen odnos bi zavzeli do duhovnikov-antifašistov. Niso razumeli nevarnosti delovanja liburnjanov in avtonomašev. Upoštevali pa so možnost izkrcanja zaveznikov in predvidevali posledice. V bližini Pulja so bili ujeti agenti Partito d'Azione, ki so pripravljali odbore za sprejem zaveznikov.

Slobodan Nešović je v razpravi zahteval večjo kritičnost. Dr. Milica Kacin-Wohinz je predstavila Pojasnilo o odnosih KPI-KPJ, kajti v 20 minutah, kolikor ji je bilo dano za referat, ni mogla podati kritičnega povzetka. Tudi ta tekst je v nemogoči slovenščini, verjetno napisan s pomočjo magnetofonskega traku. Petar Strčić je poudaril, da nekateri referati niso upoštevali dejstev, ki so že bila pojasnjena. Kot glavni urednik zbornika Strčić popravlja očitne napake in po potrebi vrača avtorjem tekste, da popravijo svoje spomine, v primeru, da govorijo dokumenti drugače. Prišlo je tako do prevelikega števila referatov. Na koncu številke je prikazanih nekaj novih publikacij. Zborniku je dodana razprava, ki sta jo napisala Galiano Labinjan in Dražen Vlahov: Poročila oblastnega komiteja KPH za Isto 1944 – 1945. Po kratkem uvodu je natisnjeno 13 poročil od 10. 2. 1944 do 29. 3. 1945, ki so bila poslana Centralnemu komiteju KPH. Med drugim so zabeležene tudi karakteristike članov posameznih komitejev. Gradivo je temeljito obdelano in obsega 103 strani.

Peter Stres

QUADERNI DI SCIENZE ANTROPOLOGICHE

8 (1982) Padova

8. in 9. zvezek te zasebne antropološke revije, ki jo v Padovi izdaja njen lastnik in urednik Cleto Corrain, ohranjata globalno zasnovno revije – prevladujejo v njej antropološki prispevki, nekaj manj je etnoloških, v 8. zvezku pa antropološko analizo človeških okostij iz La Buca della Gigia di Pietrasanta spremila poglobljena pregledna razprava eneolita v Toskani.

V 8. številki revije so objavljeni tile članki: M. Capitanio, Alcuni resti scheletrici umani di epoca eneolitica, rinvenuti a Medassino presso Voghera (to je analiza slabo ohranjenih treh okostij odraslih oseb, datiranih v eneolit in primerjanih s sočasnimi najdbami v padški nižini); D. Cocchi Genick, G. Fornaciari, La Buca della Gigia di Pietrasanta (objava rezultatov izkopavanj leta 1981, ki so odkrila eneolitsko plast z lončenino in človeškimi kostmi); F. Mallegni, I. reperti ossei umani della tomba a tholos di Kamili presso Festos – Creta (antropološka studija dveh okostij iz groba tipa tholos, okoli 1700 pr. n. št. z arheološko oceno samega groba); E. Navari Padroni, F. Mallegni, G. Fornaciari, Su alcuni inumati di epoca tardo-romana (III-IV sec. d.C.) provenienti da Alba-S. Cassiano – Cuneo. Studio antropologico e note di paleopatologia (antropološka analiza, s poudarkom na paleopatoloških pojavih 12 okostij iz poznorimske nekropole pri Albi ob rimski cesti Alba Pompeia – Pollentia, ki je bila raziskana v letih od 1979 – 1981); G. Fornaciari, E. Menicagli Trevisani, B. Ceccanti, Ricerca degli elementi-guida della nutrizione mediante spettroscopia ad assorbimento atomico sui resti scheletrici di Alba-S. Cassiano – Cuneo (rezultat spetroskopske analize okostij iz Albe, ki so pokazala, da je bilo v prehrani pokopanih malo mesa, v prehrani otrok pa več orehov in sadja); C. Corrain, G. Rossi, L. Corponi, Offerta di dati emotipologici dalle Tre Venezie (študij krvne tipologije v Venetu, na Tridentinskem in v Furlaniji-Julijski krajini); M. Pavanello, Comunicazione di un complesso culturale originale presso i Bobo-Fing – Alto Volta (avtor definira »kompleks Datra«, zmes kulta tabujev in ritualov, povezanih z vodo – Dafra –, kar vnaša nova spoznanja v umevanje izvora in razvoja kulture pri Bobo-Fingih južno od reke Crna Volta); F. Germana, Gallura:

passato prossimo (etnološka študija Gallure na Sardiniji v luči sprememb, ki jih je v življenje prebivalcev tega dela Sardinije vnesla vojna in povojni čas). 8. številko revije zaključujejo kratke ocene in nekrolog v spomin A. Cooburna (1912 – 1981), ustanovitelja Paleopathology Association v Detroitu.

QUADERNI DI SCIENZE ANTROPOLOGICHE

9 (1983) Padova

9. številka revije prinaša: G. Ersamer, Alcuni resti scheletri umani di probabile epoca eneolitica rinvenuti nelle prealpi veronesi (analiza nekaterih okostij, verjetno eneolitskih iz najdišč Breonio, Rivoli Rocca in Spiazzo di Cerna – Verona); M. Capitanio, I resti umani di Pedersano (Trento), di epoca barbarica (raziskava osmih okostij odraslih oseb iz nekropole iz obdobja preseljevanja ljudstev – 6. do 7. stol. –, ki razširja znanje o ljudstvih tega obdobia v severni Italiji); C. Corrain, G. Ersamer, M. Colombo, G. Monastero, Alcuni scheletri medievali, trovati a Bergamo (analiza okostij iz grobov okoli cerkve Sv. Mateja v Bergamu, dатiranih v 7. – 12. stol.); C. D'amore, A. Radice, M. Schiano di Zenise, Le collezioni del museo annesso all'Istituto di antropologia dell'Università di Napoli (študij šestih deformiranih lobanj iz Bolivije); A. Russo, Accrescimento differenziale per sessi in un gruppo di 360 bambini di età scolare della «Piana di Gioia Tauro» nella provincia di Reggio Calabria (rezultati metričnih in morfometričnih meritev 6 – 11 let starih otrok iz družin, ki v obravnavanem območju žive najmanj tri generacije in niso mešane s populacijo drugih okolij); C. Corrain, I sistemi MNSs e Hp nei mandamenti di Motta di Livenza e di Oderzo – Treviso (različnost razporeditve fenotipov v območju, ki ne pozna reliefnih pregrad); C. Corrain, A. Marigo, Alcuni fattori gammaglobulinici nel mandamento di Este – Padova (notice o razporeditvi zelo pomembnih serumskih sistemov Gm in Inv); A. Scarpa, The «serpent – stone» or the «Black stone» (o t.i. črnem kamnu v ljudskem zdravilstvu in njegovi moči v zdravljenju kačjega pika); C. Corrain, Un mazzetto di amuleti in una vecchia cassapanca; idem, Elementi per una etnografia del Colli Euganei – Padova (obsežna etnološka preglednica, ki zaobsegajo vse oblike ljudske kulture); idem, Alcune curiosità dal folklore religioso (o zanimivostih verske folklore); M. Biasi, L'aceto balsamico di Modena (avtorica analizira pripravo kisa, poznana že leta 1000 kot »aceto di Modena«, ki je povezana z bogato ljudsko tradicijo, ljubosumno čuvanimi recepti in zapleteno tehnologijo); G. Fornaciari, Notizie paleopatologiche (recenzije).

Drago Svoljsak

QUADERNI GIULIANI DI STORIA

Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, 3/1982

Tretji letnik publikacije, ki jo izdaja Deputazione per la storia patria per la Venezia Giulia obsega dva zvezka. V prvem Sergio Tavano analizira starokrščanske bazilike ob gornjem Jadranu (Le proporzioni nelle basiliche paleocristiane dell'alto Adriatico; 7 – 21). Ukvarya se predvsem z merami gradbenih in arhitektonskih elementov (tlorisi, ladje, višine notranjosti, stebri itd.). Ennio Maseratti v članku »Guglielmo Oberdan tra mito e realtà« (23 – 32) znova načenja temo o teroristu Oberdanku ob stoletnici njegovega poskusa atentata na avstrijskega cesarja Franca Jožefa. Camillo Medeo piše o »Il contributo dell'on. Bugatto alle battaglie per l'università italiana« (33 – 58). Bugatto je bil državni poslanec na Dunaju, izvoljen na listi furlanske ljudske stranke; članek prinaša tudi več gradiva iz Bugattovega osebnega arhiva. Fulvio Salimbeni nadaljuje s serijo člankov o jezikoslovju G. I. Ascoli; o njem je pisal že v letih 1980 in 1981, t.j. v prvem in drugem letniku revije »Quaderni giuliani di storia«. V tretjem članku »G. I. Ascoli ed il suo epistolario« (61 – 113) je govoril o Ascolijevem dopisovanju italijanskim jezikoslovcem Emilijem Tezo. Lep del svojega prostora posveča ta zvezek bibliografskim noticam po ustaljenem vzorcu, da recenzira in poroča o posameznih prispevkih in enotah ločeno po tematiki.

V drugem zvezku se Giulio Cervani spominja šeststoletnice, odkar je Trst prišel v avstrijsko državo (1382), s člankom »Considerazioni sulla 'dizione' di Trieste all'Austria nel 1382« (7 – 48). Cervani ocenjuje odmev dogodka kakor ta odseva v zgodovinopisu. Fulvio Caputo je avtor članka »Posto' e casa« (49 – 72), v njem obravnava gradbeno problematiko v Trstu 18. stoletja. Marina Petronio objavlja pregled glasbene kritike v listu »La Provincia« (list izhajal

v Kopru od 1867. dalje). Silvano Cavazza objavlja daljše poročilo o knjigi G. Comellija »L'arte della stampa nel Friuli-Venezia Giulia« (1980) pod naslovom »Cinque secoli di stampa nel Friuli-Venezia Giulia« (89 – 100). Med manjšimi zapiski je vredno omeniti jezikoslovni zapis o imenu kraja Padriče (avtor Mario Doria). Fulvio Salimbeni s svojim člankom »Problemi e prospettive di storia locale nel Friuli-Venezia Giulia« (117 – 131) nadaljuje razpravo o problemih proučevanja krajevne zgodovine, ki jo je začel v drugem letniku revije (1981).

Branko Marušić

QUALESTORIA

Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia 11/1983

Enajsti letnik tržaške revije »Qualestoria« sestavlja trije zvezki:

V prvem poroča Adriano Andri o poskusih fašistične oblasti, da bi učitelji na raznih vrstah šol v Trstu svoje tujezveneče priznake spremenili v italijansko obliko (I cambiamenti di cognome nel 1928 e la scuola triestina; 9 – 16). Sledič napotilom šolskih oblasti, bi moral tedaj svoje ime poitaljančiti tudi pisatelj Stuparich, ki se sprememb imena upre, češ, da je njegov priimek blagoslovil dve italijanski zlati vojaški medalji. Čas po drugi svetovni vojni obravnavata Furio Bednarz v »Industria, classe operaia e società a Trieste, 1945 – 1970. Problemi e ipotesi interpretative« (17 – 47). Sledi objava rezultatov ankete o pogledih dijakov na družbena vprašanja (Studenti, scuola e società nella provincia di Pordenone; 49 – 76). Licia Chersovani piše o problemu resolucije kominforma v tržaški komunistični partiji (»Trieste 1948«. Le ripercussioni della risoluzione del Cominform nel Partito comunista triestino; 77 – 92) kot odgovor na televizijsko oddajo »Trieste 1948« in kot osebno spominsko pričevanje.

Drugi zvezek se začenja z objavo pisem, ki jih je Angelo Vivante pisal Giuseppeju Prezzoliniju in Gaetanu Salveminiju (Come vide la luce »Irredentismo Adriatico«. Le lettere di Angelo Vivante a Prezzolini ed a Salvemini; 3 – 45). K objavi je Elio Apich napisal obširen komentar; v njem dopoljuje biografijo Vivanteja, ki je prvi na marksistični podlagi pisal o »jadranskem vprašanju«. Paolo Privitera objavlja krajski članek »Ruggero Timeus-Fauro, 'profeta' del fascismo« (47 – 54). Timeus-Fauro je bil skrajni nacionalist in nasprotni tudi Vivantejevem tezam o slovensko-italijanskih odnosih v severozahodnem Jadransku. Sodobno zgodovino zastopa Marco Coslovich z »Modelli e comportamenti operai all'ILVA-ITALSIDER di Trieste – 1945 – 1965 (55 – 89). Diskusijski prispevki so v tem zvezku namenjeni knjigi A. Arc in C. Magrisa »Trieste un'identità di frontiera« (1982). O knjigi pišejo 4 pisci (C. Columbi, G. P. Valdevit, L. Chersovani, G. Miccoli).

Tretji zvezek ima dve daljši razpravi. Lucio Fabi govorí o razmerah v Trstu med prvo svetovno vojno (Una città al fronte. Trieste 1914 – 1918); njegova razprava je posvečena predvsem družbenim razmeram; take slike Trsta doslej nismo poznali. Zelo tesno povezana z zgodovino primorskih Slovencev je tudi razprava Tristana Matte »Come si sostituise un Vescovo. Aspetti dell'italianizzazione nella Archidiocesi di Gorizia – 1929 – 1934« (45 – 66). Avtor slika zamenjava na goriškem nadškofijskem sedežu, ko se je Slovenec Sedej moral umakniti in prepustiti mesto italijanskim naslednikom. Galliano Fogar polemizira s člankom o »fojbah« in o deportacijah Italijanov (1943 – 45), ki ga je objavila popularna revija »Storia illustrata« (1983). Avtor daje pogled na razmere v Julijski krajini in odpira vrsto vprašanj, na katera bi seveda moralo odgovoriti tudi slovensko zgodovinopisje. Tretji zvezek vsebuje še veliko manjših poročil in ocen (med temi tudi oceno Iaksetičeve knjige o brigadi »Fratelli Fontanot«, Milano 1982).

Branko Marušić

STORIA CONTEMPORANEA IN FRIULI

12/1982, N. 13, Udine 1983

Prvo razpravo je napisal Mario Candotti in obravnavata garibaldinsko brigado Guido Picelli-Tagliamento. V uvodu so prikazane garibaldinske enote v Furlaniji od poletja 1944 dalje. Ob zaključku nemške ofenzive ob koncu septembra 1944 so se preživele skupine združile v tri brigade in čez en mesec prešle pod operativno odvisnost 9. Korpusa. Na področju Tarcenta so

ostale manjše garibaldinske skupine, ki so se 2. oktobra 1944 združile v brigado Guido Picelli-Tagliamento. Delovale so med Tilmentom in Nadižo in nekateri bataljoni so bili občasno tudi pri Robedšču. Tekstu sta dodani skici, ki prikazujeta gibanje bataljonov te brigade za obdobje treh mesecev. Sredi marca 1945 so prodri do zahodnih Brd. Pričazani so tudi kontakti z bataljoni BBO in ozopovci. Brigada je bila v operativni povezavi s komando kobariškega področja in BBO. Po 21. februarju 1945 je prišlo do reorganizacije in se je oblikovala nova divizija Garibaldi Est, v katero je spadala tudi obravnavana brigada. Vendar sta se ostali brigadi pozneje drugače povezali, Guido Picelli-Tagliamento pa se je spremenila v divizijo s tremi brigadami. Ob koncu vojne je prodrala proti Vidmu.

Druga študija je izpod peresa Gian Carla Bertuzzija in obravnavna italijansko partizansko vojsko in narodno vprašanje 1942 – 1943. Avtor prikazuje prvi spopad med slovenskimi partizani in italijansko vojsko v Beneški Sloveniji pri Praprotne 29. septembra 1942. Obravnavna je zasnovana na slovenski literaturi, ki jo dopolnjujejo italijanski viri. Na kratko je prikazan začetek NOB v Slovenskem Primorju in prvi vplivi v Beneški Sloveniji. Podrobnejše je obravnavan razvoj misli o zedinjenju Slovenij pri Edvardu Kardelu. V nasprotju s KPJ je bila KPI politična stranka okupatorske države. Pomembni aktivist KPI Massola je hotel organizirati v Italiji celo komiteje za zračno obrambo in za pomoč bombardircem. O podobnih stvareh govorji pisemska polemika med Mussolo in Kardeljem. Nasprotna med partijama je povzročila situacijo, ko je KPS pod svojim vodstvom poenotila lokalne organizacije KPI v Julijski krajini. To naj bi bila posledica politike prizadevanja za združitev Primorske s Slovenijo. Kominterna je preko Dimitrova posegla v razmere na Primorskem.

Luigi Raimondi opisuje pokol v Grgarskih Ravnah. O tem vojnem zločinu je pisal že Ivo Gabrijelčič v Primorskih novicah 18. 7. 1979 in v TV-15 23. 8. 1979 ob priliki otvoritve dvojezične plošče v Ravnh, ki spominja na umor 20 garibaldincov. Avtor je proučil dogodek s posmočjo dopisovanja z Gabrijelčičem. Garibaldinci so prišli 30. marca 1944 s koprskega področja Istre v Grgar. Bili so brez orožja in po 12-dnevni hoji utrujeni in oslabljeni. Naslednj dan so prišli v Ravne, kjer so se nastanili v gostilni pri Karolini Biteznik. Ko so ob 7. zjutraj čakali na zajtrk, so prišli po cesti Nemci. Klub preplahu jih je padla večina v roke Nemcev in 19 so jih odpeljali proti Anhovemu. Po poti so jih strašno mučili in nato v skupinah po šest umorili. Avtor podrobno obravnavata te dogodke, da bi omogočil prepoznavo padlih borcev, vendar mu to le deloma uspe.

Roberto Meneghetti poroča o posojilniški ljudski kooperativni banki Latisana od leta 1919 do 1939. Elpidio Ellero pa o Furlanskem stavkokotaštvu v tujini v 19. in v začetku 20. stoletja. To je bilo prisotno predvsem v Nemčiji in pomeni začetek sodobne furlanske emigracije. Stavkokazi so izhajali predvsem iz severnozahodnih predelov Furlanije. Klerikalna stranka je stavkokotaštvo zagovarjala, medtem ko so se socialisti z vso močjo borili proti njemu in okrog leta 1903 zmanjšali klerikalni vpliv. Socialistično glasilo italijanskih delavcev v Nemčiji L'Operaio Italiano je tedaj vodilo sistematično kampanjo proti stavkokotaštvu. Nekateri so bili tudi iz Rezije. Organizacija delodajalcev s sedežem v Berlinu je objavljala okrožnice z imeni in naslovi vodij stavkokazov.

Razpravam sledijo arhivistični zapiski, kjer Ines Domenicali prikazuje sekcijsko Emigracijo v arhivskem društvu Umanitaria v Milanu. Ustanovljena je bila leta 1892 in se poleg poklicnega svetovanja ukvarjala tudi s problemi emigrantov. Furlanski inštitut je fotokopiral del dokumentarnega gradiva, ki govorji o emigraciji. Važni so predvsem članki iz časopisa L'Operaio Italiano med leti 1900 in 1907.

Med recenzijami je ocenjena knjiga La brigata »Fratelli Fontanot«, Partigiani italiani in Jugoslavia, ki jo je napisal Giorgio Iaksetich (in ocenil Silvano Bacicchi). Marino Qualizza pa je pripravil recenzije kar petih jugoslovenskih zgodovinskih publikacij.

Peter Stres

STORIA CONTEMPORANEA IN FRIULI 13/1983, N. 14, Udine 1983. Gli anni della ricostruzione in Italia e in Friuli

C. Tullio Altan objavlja razpravo o politiki in družbi v Italiji v letih obnove. Tekst je bil sicer podan ustno in pred objavo ni bil predelan. Obdobje od leta 1945 do danes je razdelil na

sedem delov, vendar za razmejitev služijo le politična razmerja in dogodki. Silvio Lanaro je pravil študijo o ekonomski politiki in socialnih problemih obnove v Italiji (1945 – 1964).

Eligio Simsig objavlja razpravo Razvoj poljedelstva v Furlaniji po 2. svetovni vojni od ustanovitve dežele. Od leta 1963 do 1982 se je zmanjšalo število spolovinarjev (mezzadrov) na zanesljivo število. Poleg upada te tradicionalne oblike furlanskega poljedelstva obravnava še razna področja poljedelstva.

Paolo Gaspari obravnavata Tipologijo kmečkih bojev v Furlaniji po 2. svetovni vojni. Prikazana so prizadevanja furlanskih spolovinarjev in dninarjev v letih 1946 – 1950. V červinjanski ravnini se je začela kmečka agitacija proti fašističnim kolonskim pogodbam že v prvih tednih po osvoboditvi. V nekdanjem avstrijskem delu Furlanije se je sindikalna aktivnost kmečkega voditelja Giuseppeja Mora naslonila na tradicijo socialističnega delovanja med spolovinarji po prvi svetovni vojni. Zato so se kmečki boji širili od Goriske proti ostali Furlaniji. Po mnenju kolonov je bilo spolovinarstvo premagano že poleti 1920, ko je bilo zreducirano le v zemljisku najemništvo in je fašizem pozneje samo podaljal njegovo agonijo. Po 2. svetovni vojni je najemniški delež urejeval »Lodo« De Gasperi. Mnogi koloni so morali povrnati še kvote, določene za leti 1945 in 1946. S tem je dobil problem kolonstva širšo politično razsežnost. Do izbruhu kmečkih demonstracij je prišlo 19. novembra 1947, ko je okrog 200 dninarjev in spolovinarjev iz Ogleja pod vodstvom Giuseppeja Mora zasedlo posesti Ttere in Fior. Od tam so odšli še v druga središča veleposesti. Zahtevali so predvsem podpis »Lodo« De Gasperi, ki je predvideval 53% pridelka za spolovinarja in še dodatno 4% za izboljšavo zemlje. Ta »generalka« je naredila velik vtis na vso Furlanijo. Agitacija in zasedbe veleposestev so se nadaljevale tudi v letu 1948.

Roberto Grandinetti prikazuje industrijski razvoj v Furlaniji od prvih povojnih let pa skoraj do današnjega časa. Poudarjeni so kolinciški vidiki razvoja in procesi, ki so ga omogočali. Šele leta 1970 se je dohodek na prebivalca v Furlaniji (provinci Videm in Pordenone) izenčil z italijanskim povprečjem in ga od tedaj naprej preseg (okrog 10%). Obravnavana je še velikost podjetij, razširjenost industrije v deželi ter procentualno gibanje prebivalstva med leti 1971 in 1981 v raznih predelih Furlanije – Kanalska dolina je nazadovala za 13%.

Mario Bettoli analizira položaj delavcev v Furlaniji po 2. svetovni vojni. Prikazana je poraba različne hrane na družino, s čimer je označena višina standarda delavskega razreda. Podatke je črpal predvsem iz parlamentarnega gradiva. Elena Saraceno je preštudirala emigracijo v Furlaniji od druge svetovne vojne do danes. Emigracija je prikazana in komentirana po posameznih obdobjih.

Gian Paolo Gri objavlja članek o ljudski kulturi v Italiji in Furlaniji po 2. svetovni vojni. Omenjene so prve raziskave ljudskega oblačenja v Furlaniji in navedene strokovne revije, ki so obravnavale to tematiko. Rienzo Pellegrini je avtor obravnavne o jeziku in kulturi v Furlaniji neposredno po 2. svetovni vojni. Označeno je obdobje od leta 1942, ko je v Bologni izšla knjižica »Poesie a Casarsa« pesnika Pier Paola Pasolinija. V nadaljevanju so obdelane preostale umetniške zvrsti v narečju do leta 1949.

V Zapiskih je govor o aktivnosti Instituta v letu 1983 in o programu aktivnosti za leto 1984; ta predvideva tudi prizadevanje za ustanovitev furlanskega muzeja osvobodilnega gibanja. Na seji 29. februarja 1984 je vodstvo Instituta podprlo predlog zaščite slovenske manjšine v Italiji. Glede na razpravo v parlamentu so zahtevali sprejetje zakona o zaščiti slovenske manjšine in poudarili, da morajo biti deležni enake zaščite tudi Slovenci v Beneški Sloveniji. Peticijo so poslali najvažnejšim političnim dejavnikom.

Peter Stres

STUDI GORIZIANI

Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 55-56, 1982

S precejšnjo zamudo, v začetku leta 1984, je izšla dvojna 55.-56. številka goriske domoznanjske revije »Studi Goriziani«, označena za čas januar-december 1982. Vzrok zamude pojasnjuje urednik Otello Silvestri v uvodni predstavitvi in po njegovih besedah tiči v pomanjkanju stalnega denarnega vira. Pisec ob tem dejstvu odločno poudarja, da revija glede na vlogo, ki jo ima v goriski kulturi, tega vsekakor ne zaslubi.

Prva dva strokovna članka sta posvečena spominu znanega prevajalca Ervina Pocarja, rojenega 1892 v Piranu, ki je umrl leta 1981 v Milenu in je bil član častnega uredništva revije »Studi

Goriziani*. Ponatisnjen je nekrolog iz časnika »Corriere della sera«, ki ga je napisal Claudio Magris. Sledi pokojnikov spominski zapis iz leta 1976 z naslovom »Quasi una fiaba«. V njem opisuje Pocar svojo mladost v Gorici, študijska univerzitetna leta in prevajalsko dejavnost (prevajal iz nemščine v italijansčino), kjer si je pridobil zaslugo, da je italijanskim bralcem približal nekatere temeljna dela iz nemške kulture. Na koncu prispevka pok. Ervino Pocar dodaja nekaj načelnih misli o prevajalstvu.

V srednji in deloma tudi novi vek posega zgodovinska razprava »Trasformazione del Territorio«, ki sta jo napisala Carlo Alberto Borioli in Bruno Russi, obravnavata pa čas od 10. do 16. stoletja. Ime Territorio se je uveljavilo na ozemlju med Krasom, Vipavo, Sočo, Timavom in Jadranskim morjem z danes najvažnejšim mestom Tržičem (Monfalcone), torej za področje, ki ima izrazito mejni značaj in je zlasti v novem veku pogosto povzročalo ozemeljske spore med Habsburžani in Benečani. Najvažnejši cerkveni in civilni središči tega ozemlja v visokem srednjem veku sta bili San Canzian d'Isonzo (Škocjan) in Štivan z benediktinskim samostanom. V tem delu Goriske so že zelo zgodaj nastajale župnije, podrejene oglejskemu patriarhatu, tako Pieve Marcelliana v Tržiču, Škocjan, San Pier d'Isonzo, znane v dokumentu iz leta 1247, ki našteva takratne župnije tudi na slovenskem ozemlju, tako Miren, Komen, Vipavo, Cerkno. Kasneje je v Tržiču začela pridobivati na pomenu nova župnija s sedežem pri cerkvi sv. Ambroža, ki je sčasoma prevzela tudi ime starejše predhodnice, kot npr. beremo v dokumentu iz leta 1580: »plebanus . . . ad parrocchiam Ecclesiam Sanctae Mariae Marcelliana, seu Sancti Ambrosii Plebem Nuncupatam de loco Montisfalconis«. Ob koncu 16. stoletja je bila zgrajena cesta skozi Dol, ki je peljala iz Gorice v Štivan, kar je omogočilo promet med obema krajevema, ne da bi bilo potrebno prečkati beneško ozemlje. Utrdila se je namreč takšna meja med Habsburžani in Benečani, ki je Territorio prepustila Serenissimi, z izjemo Zagraja, ki je pripadel Avstriji. Pričujoča razprava je zelo pomembna tudi za slovensko zgodovino, saj obravnavata politično in etnično obmejno ozemlje, na katerem so se tudi kasneje odigravali za nas usodni dogodki (npr. gradiščanska vojna, soška fronta itd.).

Dva članka sta posvečena Goričanu Carlu Michelstaedterju. Giorgio Brianese v prispevku »Essere, nulla e volontà di dominio nel pensiero di Carlo Michelstaedter« obravnavata njegovo filozofsko misel, Fulvio Monai pa v razpravi »L'espressionismo spontaneo di Michelstaedter pittore« likovno ustvarjanje. Monai dokazuje, da se je ta vsestranski goriški rojak že zelo zgodaj, pred prvo svetovno vojno, oprijel ekspressionizmu in mu ostal zvest tudi kasneje. Licio Damiani je leta 1978 zapisal, da »njegov likovni opus pomeni v Furlaniji najvišje in najbolj značilno ekspressionistično izkustvo, ki se je izražalo v svojskih in popolnoma spontanih oblikah.«

Marino De Grassi objavlja »Catalogo dei periodici stampati o editi nella Contea di Gorizia conservati nelle Biblioteche pubbliche isontine (1774 – 1918)«. Prispevek se začenja z daljšim opisnim uvodom, sledi katalog s potrebnimi bibliografskimi podatki. Avtor je nedvomno opravil zelo koristno delo, ki bo služilo raziskovalcem goriške preteklosti obeh narodnosti, čeprav je treba pripomniti, da najdemo v njem tudi pomankljivosti oz. vrzeli, v kar pa se tukaj ne moremo spuščati podrobnejše. Upoštevani so naslovi v italijanskem, slovenskem, furlanskem, nemškem in latinskem jeziku in že ob bežnem prebiranju nam živo prihaja pred oči raznolika goriška stvarnost predvsem v zadnjem obdobju avstrijske nadvlade, ki so jo označevali ostri nacionalni spopadi in živa idejna strujanja tako pri Italijanh oz. Furlanh kot pri Slovencih. Fulvio Salimbeni objavlja razpravo »Le casse rurali della Venezia Giulia. Note per uno studio di storia sociale«, pri kateri ne gre samo za zgodovinski pregled, marveč tudi za študijo metodološkega značaja, ki odpira smeri raziskovanja te snovi v Julijski krajini. Pisec uvodoma ugotavlja, da se je v preteklosti historiografija tega ozemlja ukvarjal predvsem s političnimi in kulturnimi vprašanjimi, zanemarjala pa je versko in gospodarsko zgodovino. Nadalje trdi, da so kmečke posojilnice v Furlaniji in Julijski krajini nastajale po nemškem zgledu in v glavnem v tesni povezavi s političnim in kulturnim gibanjem katoličanov, podoben proces se je koncem 19. stoletja odvijal tudi v mejah kraljevine Italije. Na Goriskem in Tržaškem pa je mreža posojilnic s svojimi centralami še dodatno pomenila močno gmotno osnovo nacionalno usmerjenemu družbenemu delovanju pri obeh narodih, Slovencih in Italijanh oz. Furlanh. Fulvio Salimbeni objektivno prikazuje tudi slovensko stran, a se njegovi razpravi pozna, da je nastala že pred izidom dvojezične Wal-

* čeprav je treba pripomniti, da najdemo v njem tudi pomankljivosti oz. vrzeli, v kar pa se tukaj ne moremo spuščati podrobnejše.

tritscheve knjige »Slovensko bančništvo in hranilništvo na Goriškem« (Gli istituti di credito sloveni nel Goriziano, Gorica – Gorizia 1983), na kar tudi sam opozarja v opombi, zato dognanj Waltritschevega dela še ni mogel upoštevati. Kljub temu pa je razprava izredno zanimiva tudi za Slovence, saj spoznamo, da je pred prvo svetovno vojno na področju hranilništva in sploh zadržništva tudi pri sosednjem furlanskem oz. italijanskem narodu prihajalo do podobnih pobud, kot jih je npr. pri nas uvajal Janez Ev. Krek, s katerim bi lahko primerjali furlanskega duhovnika in državnega poslanca na Dunaju Luigija Faidutti. Salimbeni se na kratko dotakne razvoja hranilništva tudi v dobi fašizma in bežno seže v naš čas.

V rubriki »Segnalazioni bibliografiche« velja vsaj omeniti poročilo Milka Renerja o 8. številki Goriškega letnika, medtem ko Sergio Tavano ocenjuje dva umetnostnozgodovinska prispevka Ksenije Rozman. V Dizionario Biografico degli Italiani, vol. XXII, ki je izšel leta 1979 v Rimu, je namreč obdelala slikarja Franca Kavčiča in pri tem upoštevala nova spoznanja, ob katerih je prišla v zadnjih letih zlasti ob arhivskih raziskavah; naj pri tem omenim le rojstno letnico, ki se glasi 1755 namesto donedavno razširjene 1762. Podobno velja za njeno obdelavo slikarja Josipa Tomincu v XII. zvezku SBL (Ljubljana 1980), ki prinaša zanesljivejše življenjepisne in podatke o njegovih delih od tistih v starejši literaturi.

Revijo »Studi Goriziani« zaključuje običajni knjižni informator publikacij deželnega pomena v Državni in Mestni knjižnici v Gorici za leto 1980. V celoti je ta zvezek goriške domzanske revije tehten prispevki k preučevanju kulturnopolitične podobe tega ozemlja, zlasti velja to za zgodovinske članke.

Marko Vuk

STUDI GORIZIANI

Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, št. 57–58, 1983

V letu 1984 je ponovno z zamudo, a v dvojnem obsegu, izšla 57.–58. številka revije »Studi Goriziani«, označena za obdobje januar – december 1983. Urednik v uvodnem članku obljudi, da je tokrat revija poslednji dvojni in da bo skušala v bodoče dohiteti zamujeni ritem.

V to številko so uvrščene predvsem zgodovinske razprave, nekatere med njimi delo mlajših raziskovalcev, ki so nastale na podlagi skrbnega preučevanja arhivskih virov in literatur. Lore-dana Panarit je napisala članek »Struttura e estensione del possesso ecclesiastico nel Gradiscano a metà Settecento«, Letizia Donnini pa razpravo »La privatizzazione delle terre ecclesiastiche nel Gradiscano (1773 – 1815)«. Oba prispevka se po vsebinu dopolnjujeta, saj obravnavata zaledno obdobje odnosov med Cerkvijo in takratno avstrijsko državo v delu Goriske, kjer so bile cerkvene posesti dokaj obsežne. Okrepljena laicacija družbe, popoln nadzor države nad Cerkvijo, ukinitev številnih samostanov itd., vse to je povzročilo pomembne spremembe tudi v zemljiskoposestnih razmerah na Gradiscanskem.

Zelo pregledna razprava Giuseppe Perusini »Storia e tecniche dei mobili friulani« sega na področje tim. kulturne zgodovine. Avtorica podaja najprej zgodovinski razvoj izdelovanja pohištva na ozemlju Furlanije, ki ga ilustrira tudi s konkretnimi primeri. Svoj pregled začenja z redkimi, v glavnem izgubljenimi izdelki iz zgodnjega srednjega veka, preide nato na visoki in pozni srednji vek, posebna poglavja so posvečena še renesansi, 17., 18. in 19. stoletju. Problematika 20. stoletja je le informativno nakazana. Članek je tudi bogato ilustriran, zaključuje pa se s krajšim opisom tehnik, ki so jih uporabljali pri dekoraciji pohištva. Razprava vsebuje nasprotno zanimive primerjalne podatke tako za naše etnologe kot tudi za kulturne oz. umetnostne zgodovinarje.

Donatella Porcedda je prispevala razpravo »Nobiltà e Stati provinciali goriżiani nella seconda metà del Cinquecento«; izdelala jo je z denarno pomočjo Goriške pokrajine (isto velja tudi za prvi dve razpravi v reviji) in je sestavni del večjega raziskovalnega projekta, ki vključuje preučevanje zgodovine, gospodarstva in družbe na Goriškem. Avtorica v precejšnji meri upošteva doslej še neznano arhivsko gradivo, dva v nemščini pisana dokumenta iz 2. polovice 16. stoletja, iz katerih lahko razberemo tedanjo sestavo goriških deželnih stanov, objavlja tudi v celoti kot dodatek k razpravi. Fulvio Salimbeni se spominja goriškega krajevnega zgodovinarja Camilla Medeota (1900 – 1983). Gre za nekoliko popravljeno besedilo, ki ga je avtor prebral na spominski slvesnosti za pokojnikom v Gorici in v katerem je opredelil njegovo delovanje kot učitelja, politika in zgodovinarja. Značilno je, da se je Medeot začel ukvarjati z zgodovinopisjem

razmeroma pozno, po formalni upokojitvi, a je od takrat dalje nastalo več obsežnih knjig, ki so temeljnega pomena za poznavanje goriške polpretekle dobe. Pokojnika je odlikovala tudi odprtost do slovenskih someščanov in sploh do slovenskega zgodovinopisja. Članku je dodana bibliografija Medeotovih objav, ki upošteva čas od leta 1969 do 1983. Serijo zgodovinskih razprav zaključuje obsežen prispevek Luigija Tavana »Religiosità e società nelle confraternite di Gorizia (Secoli XV – XIX)«, v katerem opisuje nastajanje in razvoj cerkvenih bratovščin v tem mestu v različnih zgodovinskih obdobjih. Članek je pomemben ne samo za razumevanje cerkvenih, tem več tudi širših družbenih in kulturnih razmer v Gorici v prejšnjih časih. Zaključuje se s seznamom 27 bratovščin, ki so kdajkoli delovale v mestu, nekatere prav do današnjih dni.

Iz razdelka, v katerem so objavljene ocene publikacij, pomembnih za goriški obmejni prostor, velja opozoriti na dva prispevka: Zoltan Jan ocenjuje knjigo Marije Pirjevec »Saggi sulla letteratura slovena dal XVIII al XX secolo« (Trst 1983), Fulvio Monai pa delo Marca Pozzetta »Max Fabiani, Ein Architekt der Monarchie« (Wien 1983). Revijo »Studi Goriziani« zaključuje običajni vestnik knjižnih novosti deželnega pomena, ki jih je Državna in Mestna knjižnica v Gorici pridobila leta 1981.

Marko Vuk

STUDI GORIZIANI

Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 59, 1984

V drugi polovici leta 1984 je izšla 59. številka revije Studi Goriziani, označena za obdobje januar – junij 1984. Običajnemu uvodnemu sporočilu glavnega urednika sledi prva razprava, ki je filozofskega značaja. Giorgio Brianese je nameč prispeval članek z naslovom »Essere per il nulla. Note su Michelstaedter e Heidegger«. Iz podnaslovov je razvidno, da se avtor dotakne Michelstaedterjevega razmerja do eksistencializma in Heideggerja, oblik analitike eksistence, vprašanj etike in ontologije, smrti, tesnobe ipd., torej vsega tistega, s čimer se je tudi ukvarjal omenjeni goriški mislec in umetnik.

Bernardo Cattarinussi je napisal članek »Le istituzioni culturali nell'Isontino e nella Regione«, ki je plod sociološke raziskave, ki jo je v tej obmejni italijanski deželi opravil Inštitut za mednarodno sociologijo iz Gorice. Zajela je vse štiri pokrajine dežele Furlanije-Julijске krajine z mesti Trstom, Gorico, Vidmom in Pordenonom. Raziskava se je vsebinsko omejila na sedem pomembnejših skupin kulturnega delovanja: prireditve, društva, raziskovalno dejavnost, ohranjanje kulturne dediščine, vrednotenje okolja, rekreacijo in ljudsko glasbo. Predmet preučevanja so bila upravna, organizacijska in finančna vprašanja, odnos do oblasti in uporabnikov kulturnih storitev, odmev kulturnih dejavnosti v javnosti, načrtovanje v bodočnosti. Škoda, da se je raziskava ozko držala statistične sociološke metode in da ni bolj primerjalno upoštevala kulturne ustvarjalnosti v različnih etničnih skupinah, s posebnim ozirom na večjo ali manjšo stopnjo zasidranosti le-te pri Italijanih, Slovencih in Furlanih.

Novgoriški zgodovinar Branko Marušič je prispeval krajski, a izčrpen oris življenja in dela goriškega rojaka, znanega slovenskega zgodovinarja Milka Kosa. Naslov članka je »Lo storico goriziano Milko Kos (1892 – 1972)«. Italijanskemu bralcu, posebej še strokovnjaku, bodo poleg življenjepisnih podatkov koristno služili zlasti naslovi Kosovih zgodovinopisnih del, ki jih navaja pисец članka. Njihovo poznavanje ni pomembno le za obogatitev znanja o Slovencih na zahodnem robu njihovega etničnega ozemlja, marveč lahko služi tudi kot izhodišče za nove raziskave nasprotnih. Giuseppina in Teresa Perusini v članku »Sulla mostra della scultura lignea friulana a villa Manin« obširno ocenjujeta to važno kulturno pobudo, do katere je prišlo leta 1983 v Passarianu. Razstava s spremljajočim katalogom in simpozijem je bila za nas zanimiva v več pogledih: omogočila je na enem mestu spoznati razvoj furlanskega kiparstva v lesu od 12. do 18. stoletja, približala pa nam je tudi gradivo za primerjalni studij s podobnimi izdelki na slovenskem etničnem ozemlju, zlasti v Beneški Sloveniji in Posočju.

Eraldo Sgubin je napisal članek z naslovom »Dino Virgili. Una vita per il Friuli«. Gre za opis življenjske poti in literarne ustvarjalnosti prezgodaj umrlega furlanskega učitelja (1925 – 1983), ki se je poleg rednih službenih dolžnosti ves predaval furlanskemu jeziku in kulturi: kot pesnik, pisatelj ter preucevalec furlanske književnosti, zgodovine in jezikoslovja. Od zadolžitev

velja omeniti vsaj nekatere, npr. njegovo sodelovanje pri reviji Sot la nape, ki ji je bil tudi glavni urednik, poučevanje furlanske književnosti na tečajih za deželno kulturo pri Società filologica friulana, populariziranje furlanskega jezika v radijskih oddajah.

V zadnjem razdelku revije Studi Goriziani najdemo običajne knjižne ocene, med katerimi posebej omenjam poročilo o zborniku »Stefano Kociančič (1818 – 1883), un ecclesiastico al servizio della cultura tra Sloveni e Italiani«, ki ga je izdal goriški Inštitut za družbeno in cerkveno zgodovino. Avtor ocene, v kateri poudarja pomen poznavanja te osebnosti ne samo za preteklost, marveč za drugačno razumevanje sožitia tudi v bodočnosti, je Raimondo Strassoldo. Vestnik knjižnih novosti deželnega pomena, ki jih najdemo v Državni in Mestni knjižnici v Gorici, upošteva tokrat leto 1982.

Marko Vuk

STUDI GORIZIANI

Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 60, 1984

Spomladji leta 1985 je z manjšo zamudo izšla 60. številka goriške domoznanske revije »Studi Goriziani«, označena že za obdobje julij – december 1984. Tako se zdi, da je ta časopis dohitel nekoliko prekinjen redni item izhajanja in upamo, da v bodočnosti ne bomo več priča daljšim zastojem.

»Studi Goriziani« se na začetku z dvema prispevkoma spominjajo goriškega rojaka Emilia Mulitscha (r. 1891). Prvega je napisal Biagio Marin in nosi naslov »Ricordo di Emilio Mulitsch«, Arduino Agnelli pa je prispeval članek »Emilio Mulitsch e il suo archivio«. Zunanji povod, da so se v reviji spomnili tega uglednega moža, je dejstvo, da je pokojnikova hčerka njegovo bogato zapuščeno prepuстила Pokrajinskemu muzeju v Gorici. Gre za zanimivo levo usmerjeno osebnost, ki je goriški deželi dala svoj prispevek na političnem, gospodarskem in kulturnem področju. Mulitsch je diplomiral iz jezikoslovja na dunajski univerzi leta 1915, po italijanskem zavzetju Gorice je med prvo svetovno vojno skrbel za reševanje tamkajšnje kulturne dediščine, po končani vojni pa se je zavzemal za obnovo šolstva na Goriškem, tudi slovenskega. Za nas Slovence ni nepomembno dejstvo, da je bil lastnik manjšega kovaškega obrata v Batujah, ki se je po drugi svetovni vojni razvil v močno industrijsko podjetje. Bil je najprej socialist, kasneje pa je postal član KPI in jo je med drugo svetovno vojno zastopal v goriškem CLN.

Alberto Brambilla obširno komentira dve pismi, ki ju je leta 1855 poslal Giuseppeju Valentiniju goriški jezikoslovec židovskega rodu Graziadio Isaia Ascoli. Članek je zanimiva ilustracija raznolikih etničnih razmer na Primorskem v 19. stoletju, ki so bile gotovo pomembna vzpodbuda Ascolijevemu znanstvenemu delu. Maria Luisa Bruna je napisala bibliografski prispevek z naslovom »Contributo bibliografico allo studio della lessicografia italo-slovena«. Gre za dopolnitve članka »I dizionario bilingui italiano-sloveno, sloveno-italiano del XX secolo«, ki ga je v reviji »Est Europa I« (Udine 1984) objavil Paolo Zolli. Fabio Russo je prispeval daljšo razpravo »La saggezza del poeta: Saba, le cose, l'eco, l'ombra«, ki jo je v sintetični obliki že bil predstavljal marca 1984 v Trstu na simpoziju, posvečenem temu pesniku. Avtor se tudi sicer poglobljeno ukvarja s Sabo v okviru raziskav in univerzitetnih predavanj o italijanski literaturi 20. stoletja na tržaški univerzi.

Valerio Staccioli je napisal razpravo, ki sodi v preučevanje zgodovine industrijskega oblikovanja. Njen naslov je »Evoluzione del linguaggio architettonico navale nella cantieristica monfalconese«; gre za zanimiv prikaz ladjedelnike industrije v Tržiču in deloma Trstu s stališča formalnih slogovnih značilnosti posameznih obdobjij, predvsem tistega pred prvo svetovno vojno in časa med obema vojnami. Iz članka izhaja, da je bila tržaška ladjedelnica pomembno središče, ki je včasih igralo tudi avantgardno vlogo, zlasti pri gradnji potniških prekooceank, npr. Saturnie in Vulcane v dvajsetih letih tega stoletja. Razprava je bogato ilustrirana z risbami in dragocenimi dokumentarnimi fotografijami.

Sledi že običajna rubrika »Segnalazioni bibliografiche«, v kateri so natisnjene knjižne ocene tudi nekaterih publikacij, važnih za Slovence. Sem bi lahko uvrstili npr. skupinsko delo »Il Carso Triestino tra Gorizia e Monfalcone«, ki ga je leta 1984 izdala goriška sekcija CAI. V knjigi najdemo prispevke treh slovenskih avtorjev: Pavle Merku piše o Slovencih na goriškem

Krasu, Vladimir Klemše o mikroponomastiki na tem ozemlju, Milko Rener pa o kraški hiši. T. Fanfani ocenjuje dvojezično knjigo Marka Waltritscha »Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem. Gli istituti di credito sloveni nel Goriziano«, ki je izšla v Gorici leta 1982. Celso Macor poroča o knjigi Marijana Breclja »Sloveni ob Soči, med Brdi in Jadranom«, ki jo je izdala leta 1983 celjska Mohorjeva družba. V bibliografskem vestniku publikacij deželnega pomena, ki ga pripravlja Državna in Mestna knjižnica v Gorici, se tokrat lahko seznamimo s knjižnimi novostmi iz leta 1983.

Marko Vuk

IL TERRITORIO

Studi e note di intervento culturale dalla Bisiacaria, N. 7, anno V. 1982, str. 111

Po krajšem premoru je v letu 1982 izšla sedma številka revije *Il Territorio*, edina za leto 1982, ki se tako po oblikovni plati z novo grafično podobo kot po vsebinski zasnovi in z novim uredništvom razlikuje od prejšnjih. Revijo, ki jo ureja »Gruppo redazionale aperto« brez strankarskih opredelitev, tvori več rubrik, tako: *Società e ambiente oggi*, *Contributi storici*, *Segni artistici e letterari*, *Cultura come servizio*, *Immagine e comunicazione*, *Cronache culturali*. O novi vsebinski zasnovi revije piše v uvodu Rinaldo Rizzi.

V prvih rubrikah srečamo dva prispevka. Prvi, »Un programma di salvaguardia ambientale. Il Carso monfalconese come patrimonio ecologico e parco naturale« izpod peresa Marie Cristine Vilardo govori o prizadevanjih in o načrtih, ki jih je pripravilo združenje »Cooperativa Natur Studio« iz Trsta za ohranitev naravne dediščine na tržiškem Krasu. Načrt, ki ga v razgovoru pojasnjuje strokovni delavec in občinski upravniki, je z ekološkega vidika pomemben in bo zaščtitil najznačilnejši predel Teritorija. Drugi članek, ki sta ga prispevala Guido Baggi in Fabio Del Bello z naslovom »Il progetto giovani di S. Pier. Metodi, interventi e obbiettivi per una dimensione umana«, pa skuša odgovoriti na vprašanje, koliko sadov so porodila prizadevanja občinske uprave S. Pier d'Isonzo, da bi mladim priskočili na pomoč in jim skušali organizirati razne dejavnosti, ki bi se jim mladi v prostem času posvečali. V rubriki, ki jo označujejo zgodovinsko obarvani prispevki, sta dva zanimiva prispevka: Rosselle Tortul »I marinieri di S. Canzian. Un contributo della conoscenza della vite e del costume di una comunità« in Silvana Benvenutija »L'Isontino nel maggio 1920. Il giudizio dei Comandi militari nella situazione politica e sociale«. Rossella Tortul je v svoji študiji, s katero odkriva doslej še neosvetljen, a etnološko zanimiv način življenja dela tržiških delavcev, podrobno orisala življenje brodarjev (»i marinieri«), ki so prevažali tovore z značilnimi ladjami (trabacoli) do tržiške obale do Trsta in nazaj. Prav tako zanimiv je tudi zgodovinski prispevek Silvana Benvenutija, ki s pomočjo dveh objavljenih originalnih dokumentov poveljstva italijanske vojske (le-ta govorita o politični situaciji »odrešene Furlanije«) kritično podaja oris stanja na Goriškem leta 1920 s poudarkom na mesecu maju, hkrati pa razkrije površnost in pristranskost analize, ki jo je podala vojaška oblast. Mariolina Fasola in Doretta Pettinato se v svojem prispevku sprašuju, ali je morda literatura, ki nastaja v Furlaniji Julijski krajini na robu italijanske in koliko je zakoreninjena v mittelevropskem prostoru. V zadnjih letih pripravljajo v Tržiču razstave pokrajinskoga značaja na temo humor v grafičnih tehnikah, ki vsako leto privabi številne priznane likovnike, kritike in obiskovalce. O tej prireditvi govori članek Angela Folina. Čeprav je na področju Teritorija devet knjižnic, le-te s knjižnim fondom niso dovolj bogate, zato si prizadevajo tako za racionalizacijo delovanja knjižnične mreže kot tudi za večjo dotacijo za nakup knjig. Tej problematiki sta namenjena dva prispevka: »Il libro e la biblioteca di tutti. Breve indagine sulla situazione bibliotecaria del Territorio« in »Verso un sistema bibliotecario integrato. Analisi e proposte per la realizzazione di un servizio di lettura territoriale« Romana Vecchieta. Zanimiv je opis praznovanja Sv. Štefana v Romjanu (Vermegliano), ki ga je prispeval Piero Dessenibus, informativen pa je zadnji prispevek, ki prikaže podobo kulturnega življenja v letu 1981/82 na področju tržiških občin. Revijo zaključuje pregled »vsebine v italijanskem in slovenskem jeziku, kar je sila koristno, vendar je, žal slovenski prevod včasih pre malo precisen.

Nelida Silić-Nemec

IL TERRITORIO

Studi e note di intervento culturale dalla Bisiacaria, N. 8, primavera, anno VI, 1983, str. 111

Po uvodnem prispevku glavnega urednika revije Rinalda Rizzija se osma številka revije pričenja s prispevkoma Guida Baggija in Silvia Dominija, ki skušata opozoriti na problematiko rimskega termita in prikazati pregled razvoja od začetkov do danes. O močvirnatem predelu Cone in Cavane, ki sta tako s favno kot s floro bogati in zanimivi, v prispevku »Le zone umide dal Timavo all'Isonzo« razmišlja Graziano Benedetti. Ali je mogoče s postopki raziskave, ki je značilna za arheološka izkopavanja, raziskovati tudi ostaline iz časov industrijske revolucije v Biziakariji, se v članku »L'Archeologia Industriale e il nostro Territorio« sprašuje Edino Valcovich. To tezo skuša dokazati in hkrati poziva raziskovalce, naj se dela čimprej lotijo. Pregled avstrijske zakonodaje o varnosti pri delu razkriva spremembe v industriji, predvsem v tehnologiji in organizaciji dela, v drugi polovici 19. stoletja v avstro-ogrski monarhiji. Članek Diane De Rosi »Legislazione austriaca e tutela e sicurezza sul lavoro« sledi prispevek Silvana Benvenutija, ki govorji o prvih letih tržiške ladjedelnice. To je njegov tretji prispevek na to temo v tej reviji, le da tokrat obravnava odnose med socialistično stranko, strokovnimi organizacijami ter delavskim razredom v letih 1908 – 11 v tržiški ladjedelnici. S področja likovne umetnosti je zanimivo razmišljanje Angela Folina o likovnih prizadevanjih tržiškega prostora. Obšire esej prof. Del Missiona govori o bizjaškem narečju, ki je, čeprav izpostavljeno italijanskim in tržaškim vplivom, še vedno živo in bogato.

Revijo zaključujejo tri rubrike: »Cultura ed educazione« z zanimivima prispevkoma o fototeki v Kulturnem centru v Tržiču in o kulturi nasploh, »Cronache culturali«, kjer je zanimivo prebrati prispevka Luciana Morandinija »Arte all'Italcantieri« in Fabia Del Bella »Una presenza e un impegno civile«, ter Proposte e segnalazioni, v kateri različni avtorji prispevajo poročila o novih knjigah.

Nelida Silić-Nemec

IL TERRITORIO

Studi e note di intervento culturale dalla Bisiacaria, N. 9, autunno 1983, anno VI, str. 111

Zelo kritično je v uvodniku nakazan problem v zvezi z dogratitvijo železniške proge med Redipuglio in Krminom, ki je za boljšo povezavo Tržiča z Vidmom nujno potrebna. Dr. Mario Passon podaja kot vodja statističnega oddelka konzorcija za gospodarsko načrtovanje in za urbanistično planiranje tržiškega območja analitični pregled prebivalstva na področju Teritorija. Število prebivalcev se giblje v okvirih, ki so značilni za pokrajino, tako glede števila rojstev kot starostne meje prebivalcev. V novejši čas posega Sergio Parenzan s člankom »Le lotte dei lavoratori al cantiere di Monfalcone«. Pisc, vodilna osebnost delavskega razreda tržiške ladjedelnice v zadnjih desetletjih, podaja strnjeni pregled političnega življenja, potek sindikalnih bojev v tržiški ladjedelnici od konca 2. svetovne vojne do leta 1970, ko se je rodila nova, naprednejša organizacija tovarniških delavcev. Diana De Rosa nadaljuje z objavo svoje analize o delovnih pogojih na Goriškem. Obravnava zakon z dne 8. 3. 1983, ki je določal pravice in dolžnosti delodajalcev in delavcev, zaustavi se pri vlogi delavskega nadzornika. Zanimiva je primerjava med uradnim poročilom in med sporočilom v arhivskih virih, ki jih je avtorica odkrila v tržaškem državnem arhivu. Mariolina Fasola in Doretta Pettinato sta v svojem prispevku »Il Giro fermato a Pieris« rekonstruirali politično močno zaznamovan športni dogodek, ko so leta 1946 demonstranti, naklonjeni tovarniški Titu, ustavili »Giro« Italije v Pierisu, to je na sredi etape Rovergo-Trst. Depetrini, Furlan, Marcozzi in Poian so štirje pomembni tržiški slikarji. O njihovem ustvarjalnem opusu in o njih samih govorita Angelo Folin v prispevku z naslovom »Le nostre presenze in campo figurativo!« Del Bello nam v naslednjem prispevku »Il Carnevale monfalconese« podaja prerez pustnih prireditev na Tržiškem od prvih dokumentiranih začetkov do prve svetovne vojne. Pri študiji se je oprl na ustno izročilo in pisano besedo. Članek je opremljen z zanimivimi fotografijami Arnalda Grudnerja o pustnih praznovanjih v letih 1981 – 1983. Na področju šolstva in otroškega varstva posegata članka Rinalda Rizzija »Per un Centro Pedagogico del Monfalconese« in Odorica Serena »La Scuola Materna e l'ONAIRC«. Občinsko gledališče v Tržiču je nedvomno najvažnejša investicija na področju kulture v zadnjih letih. O

delovanju tega kulturnega hrama je pripravila prispevki Maria Cristina Vilardo. V zadnji rubriki *Proposte e segnalazioni* je poleg vrste zanimivih poročil o novih knjigah tudi Scheda didatica su Italio Svevo in pregled vsebine v italijanskem in slovenskem jeziku.

Nelida Silić-Nemec

IL TERRITORIO

Studi e note di intervento culturale dalla Bisacaria, N. 10, gennaio – aprile 1984, anno VII, str. 165

Bernardo Cattarinussi, raziskovalec zavoda ISIG, se v svojem članku »Una, cento, mille associazioni« loteva obširne analize društvenega življenja v Posočju, tako športnih, verskih, kulturnih, gospodarskih in drugih društev, ter izpostavlja tisto značilnost, ki je za vsako društvo posebej specifična. Iz raziskave je razvidno, da so slovenska društva najbolj živahna, delovna, medtem ko bizajska društva ne pritegnejo širšega števila članov. Po natančnem opisu fizičnih in ambientalnih značilnosti področja Cavana, ki se razteza med Marino Novo in Marino Julijo, iz katerega spoznamo naravno bogastvo tega predela, oblikuje avtor prispevka Eugenio Rosmann (»Un esempio di 'archeologia naturale'«) hipotezo o popolni zaščiti območja, ki naj bi postal naravn park. Tudi naslednjega teksta, ki odkriva notranja in zunanjia politična nasprotja v goriski umobolnici, ne gre prezreti. Po dvajsetih letih je Agostino Pirella v članku »E a Gorizia?« spregovoril o novih metodah takratnega direktorja goriske psihiatrične bolnišnice Franca Basaglia, ki so globoko odjeknile doma in v tujini. Kar pa prispevki obravnava zgodovinsko problematiko tega prostora. Marina Rossi proučuje v prispevku »L'organizzazione metallurgica a Monfalcone (1908 – 1918)« nastanek delavske organizacije v Tržiču v letih 1908 – 1918, izhajajoč iz študij, ki jih je v reviji že objavila. Rossijeva analizira funkcije delavske stranke in sindikata, poroča o konfliktnih odnosih med delavskim razredom in delodajalcem ter o stavkah in dolgih pogajanjih, ki so značilne za prvo desetletje delavske zgodovine v tržiški ladjedelnici. Podrobnejše o odnosih med delavci v tržiški ladjedelnici v prvih letih njenega delovanja govori Silvano Benvenuti v prispevku »Fabbrica e società« ter ugotavlja aktivno vlogo Antonia in Giacoma Fontanot, ki sta aktivno delovala tudi izven tovarniških zidov ter med političnimi volitvami leta 1911 seznanila ladjedelniške delavce s problematiko kmečkega prebivalstva ob desnem bregu Soče.

V naslednjem prispevku izpod peresa Renata De Marzija se seznamimo s hipotezo o Oberdanku teroristu in heroju, ki se kaže zdaj kot upornik, ki ga je iredentistično in nacionalistično gibanje pritegnilo v svoje namene, zdaj kot bleščeč heroj in rodoljub. Marko Walritsch, že dobro znani pisec o hranilnicah na Goriškem, je tokrat proučil zgodovino Kmečko obrtne hranilnice v Doberdobu, vključujuči v širši kontekst zadružniškega gibanja, ki je karakteristično ob nastanku prvih slovenskih kreditnih ustanov. Hranilnica je bila ustanovljena leta 1908, začasno je prekinila svoje delovanje med prvo svetovno vojno, pod fašizmom je večkrat kazalo, da jo bodo zaprli, 1943. leta so jo Nemci začiali, po drugi vojni pa je bila končno obnovljena.

Ziviljenje in delo građevanskega narečnega pesnika Biagia Marina riše Edda Serra in z natančno analizo njegovega intelektualnega razvoja skuša prikazati pesnikovo prizadevanje, da bi premestil opisnost in se pogolobil v stvarnost, ki ga obdaja. Prispevku Anne Vecchiutti, ki govorí o obmежnih tržaških intelektualcih, sledi umetnostnozgodovinski prispevek, ki govorí o restavraciji dveh skrivnostnih fresk v Mestni hiši v Tržiču. O odkritiju, ugotavljanju avtorstva in šole, o časovni in stilni opredelitev pomembnega profanega dela pozne gotike v Tržiču govorí v svojem prispevku »Tardo gotico a Monfalcone« Silvano Del Missier. V drugem in hkrati zadnjem delu temeljite etnološke študije zaključuje Fabio Del Bello prikaz pustovanja v Tržiču. V pričujočem prispevku, kjer se avtor ne omejuje zgolj na opis pustnih manifestacij, temveč razkriva, upoštevajoč določen socialni in kulturni trenutek, tudi odnose med njimi. Prispevku, ki govorí o izkušnjah celodnevne osnovne šole v Pierisu, sledi razmišljanje Giulia Montenera o tradiciji oblikovanja gline v Špetru ob Soči, kjer je že dalj časa keramična umetnost visoko razvita. V zadnji rubriki »Proposte e segnalazioni« so številne recenzije novih publikacij, bibliografije itd.

Nelida Silić-Nemec

VJESNIK HISTORIJSKIH ARHIVA U RIJEKI I PAZINU,
zvezek XXV, Pazin-Rijeka 1982; zvezek XXVI Pazin-Rijeka 1983

Dve tretjini prispevkov je namenjenih obravnavi in objavi arhivskega gradiva, trije prispevki so v rubriki z razpravami in članki, med regesti in inventarji pa sta zastopana le dva krajsa prispevka.

Po ustaljenem sistemu razvrščanja prispevkov si ti sledijo v kronološkem redu od časovno najbolj odmaknjene obdobja naprej.

Arhivsko gradivo notarjev in rektorjev z Raba, ki ga danes hrani Historijski arhiv v Zadru, nam v prvem članku predstavlja Ivan Pederin. Gradivo zajema notarske knjige 103 zapisovalcev iz obdobja od leta 1403 do 1875 ter knjige beneških rektorjev iz časov beneške vlade od 15. stoletja do leta 1797, nekaj pa je tudi dokumentov iz časa avstrijske in za leta 1806 do 1814 iz časa francoske oblasti.

Sledi prispevki Jakova Jelinčića, ki predstavlja Momjan in njegov grad na osnovi primerjav dveh dokumentov, ki jih hrani Historijski arhiv v Pazinu. Sredi 17. stoletja je nastal obsežen rokopisni tekst, našli pa so ga v fondu občine Momjan in je delo novigradskega nadškofa Giacoma Filipa Tommasinija. Kasneje je nastal tiskan tekst istega avtorja, ki pa je krajsi in za razliko od kopisa ne obsega zanimivih podatkov o navadah, razvadah in praznovanjih Momjancev. Za primerjavo stanja v Momjanu sredi 19. stoletja objavlja avtor odgovore na vprašalnik, ki jih je omenjena občina poslala na Direkcijo literarno-umetnostne sekcije Lloyda za objavo topografsko statističnih podatkov o Istri.

Sledi prispevki Ivana Ercega, ki prinaša dva dokumenta iz časa zamenjave beneške z avstrijsko oblastjo na otoku Krku. Prvi dokument je dekret, obsegajoč vprašanja in navodila za popis prebivalstva, ki ga je sestavil F. M. di Carnea Steffaneo in ga poslal cerkvenim dostojanstvenikom novo pridobljenih pokrajin. Drugi dokument pa obsega podatke o prebivalstvu ter o cerkvenih ustanovah po krajih in župnijah. Oba dokumenta sta prvič objavljena v pričujoči publikaciji.

Šime Peršić pričenja z objavljanjem dokumentov, pomembnih za zgodovino severnega Hrvaškega primorja in Istre, ki se nahajajo v Historijskem arhivu v Zadru. Tokrat nam z objavo poročil predstavnikov lokalnih oblasti o višini donosa kmetijskih proizvodov za to področje predčo stanje v kmetijstvu kvarterskih otokov na prelomu iz 18. v 19. stoletje.

Sledi članek Mihaela Sobolevskoga, ki piše o gradivu stavke solinskih delavcev na Pagu od 20. junija do 8. oktobra 1937. Avtor predstavlja 22 dokumentov, ki jih hranijo v Arhivu za zgodovino delavskega gibanja Hrvatske v Zagrebu.

Zapisnik prve plenarne seje okrajnega narodnoosvobodilnega odbora na Krku nam predstavlja Antun Giron. Avtor na kratko opisuje razvoj narodnoosvobodilnega odbora do septembra 1943. Po kapitulaciji Italije je bila v Dobrinju prva plenarna seja Okrajnega Narodnoosvobodilnega odbora. Do danes veljavni zgodovinski datum tega dogodka 14. september 1943 po mnenju avtorja ni pravilen. Zapisnik seje sicer ni datiran, vendar meni, da seja ni bila pred 7. oktobrom 1943.

Najobsežnejši je prispevek o dokumentih za zgodovino partizanskega šolstva v Istri, ki jih je Dražen Vlahov začel objavljati že v prejšnji, 24. številki Vjesnika. Tokrat je objavljenih 73 dokumentov, ki si kronološko sledijo od 1. 6. 1944. do 16. 6. 1944.

V drugem delu Vjesnika, ki je namenjen razpravam in člankom, je kot prvi objavljen prispevek Nikole Crnkovića o galjotskem davku (Colta Gallina). Arhivski viri so pokazali, da je bilo v statutu Cresa in Osora v besedi Gallina črka n zamenjana s črko u, kar je vodilo v način smer raziskovanju lošinske oziroma creško-osorske preteklosti.

Sledi prispevki Miroslava Bertoša, ki je ob pregledovanju gradiva v Državnem arhivu v Benetkah v fondu sveta desetorce naletel na dokument s pričevanjem o sporu med knezem in cresko občino leta 1718.

V obsežnejšem prispevku o pripadnosti kvarterskih otokov 1848/49 in 1861 analizira Bernard Stulli politično, gospodarsko in upravno zgodovino, poudarja pa tudi vlogo lokalnih tendenc na tem ozemlju.

Med regesti in inventarji beremo prispevek Vinka Foretića o gradivu v Zgodovinskem arhivu v Dubrovniku, ki se nanaša na zgodovino Hrvaškega Primorja in Istre.

Darinko Munić objavlja arhivsko gradivo fonda jezuitskega samostana na Reki, ki se hrani v Arhivu SR Hrvatske v Zagrebu. Opozarja na velik pomen omenjenega gradiva s svojo cerkveno, ekonomsko in kulturno vsebinou, povezano s preteklostjo Reke, Veprinca, Kastava in Moščenice v obdobju od 15. do 18. stoletja.

Na koncu publikacije stoji obvestilo o posvetovanju z naslovom *Viri za zgodovino otoka Cresa in Lošinja na Malem Lošinju od 21. do 23. aprila 1982 ter poročilo z letne skupščine društva arhivskih delavcev občin Reka in Pazin.*

Sestindvajseti zvezek glasila ima novo opremo in nas tako že na zunanjji, naslovni strani seznanji z glavnimi prispevki v zvezku. Tudi v tej številki prevladujejo prispevki, ki obravnavajo in objavljajo arhivsko gradivo, med regesti in inventarji je le en prispevek, medtem ko prispevkov v rubriki razprave in članki, ni. Večina prispevkov se nanaša na zgodovino Istre.

Miroslav Bertoša objavlja dvanaest dokumentov iz Državnega arhiva v Benetkah, ki govorijo o mejnih sporih med Beneško pokrajino Istro ter kneževino Istro, ki so vplivali na življenje Istranov in padec Ogleja 1420 do prenehanja beneške oblasti ob koncu 18. stoletja.

Janez Šumrada obravnava in objavlja dokument iz Arhiva SR Slovenije, ki se nahaja v fondu Vicedomskega arhiva in s pomočjo katerega je mogoče konkretnje oceniti obseg in pomen kolonizacije na Pazinsko gospodstvo v začetku 16. stoletja, to je v času, ko so ostali kraji v Istri po vojnah, turških vpadih in boleznih, skoraj popolnoma opusteli. Prispevek nosi naslov »Podložniško gospodarstvo komornega gospodstva Pazin v tridesetih letih 16. stoletja«.

Ivan Erceg objavlja v prispevku o številu in finančnem stanju bratovščin v Istri 1741 dokument s seznamom bratovščin, evidentiran v Državnem arhivu v Benetkah. Popis je zanimiva redkost, ker vsebuje tudi podatek o materialni in finančni moči bratovščin za ves predel nekdanje beneške Istre in nam izpričuje, da so bratovščine imele poleg verske tudi pomembno socialnoekonomsko funkcijo.

Eden redkih ohranjenih dokumentov kastavske občine in gospodarstva pred 1843. letom je prepis pravic ob primopredaji kastavskega gospodstva 1784. Iz spisa, ki ga obravnava in objavlja Nikola Crnković, dobimo podobo gospodarskega, družbenega in demografskega stanja tega gospodstva konec 18. stoletja.

Avtor dveh naslednjih člankov je Antun Giron. V svojem prvem prispevku objavlja dokumente iz let 1940 in 1942 z evidencami o rasni, narodni pripadnosti in številu prebivalstva, ki so jih italijanske oblasti vodile za kvarnersko pokrajino.

Kot dopolnilo nekaterim že objavljenim dokumentom o položaju v Istri ob okupaciji s strani nacistične Nemčije pa v drugem prispevku avtor predstavlja poročilo aktuista NOB v Hrvatskem Primorju Zvonka Babića-Žulja, ki govorji o položaju v Istri ob koncu oktobra 1943. leta ter kritično analizira obstoječi položaj.

Ze tretjič zapovrstjo Dražen Vlahov objavlja dokumente za zgodovino partizanskega šolstva v Istri. Tokrat segajo dokumenti od konca 1944 do začetka 1945. Večino tega gradiva hrani Historijski arhiv Pazin, nekaj pa Arhiv Hrvatske, inštitut za zgodovino delavskega gibanja Hrvatske, šolski muzej v Zagrebu in Muzej narodne revolucije v Pulju.

Prispevek v rubriki regesti in inventarji se zoper nanaša na Istro in njeno državno-politično razmejitev na avstrijski in beneški del, ki do konca 18. stoletja ni sovpadala s cerkveno razmejitvijo in so se zato ob tem pojavljali najrazličnejši problemi. Kot vir proučevanja te problematike Ivan Grah objavlja regeste poročil iz obdobja od 1573 do 1780. leta, ki so jih morali, potem ko so obiskali vse župnije, cerkve in vse cerkvene ustanove, poreški škofje vsako tretje, škofje iz Pična pa vsako četrto leto posiljati Sveti stolici v Rim. Dokumenti se hranijo v Vatikanskem arhivu.

Vlasta Tul

KAZALO – CONTENTS

Gradivo simpozija o Vertovcu

Matija Vertovec (1784–1851)	3
Matija Vertovec (1784–1851)	4

France KRALJ	
Matija Vertovec	5–13
Matija Vertovec	

France ADAMIČ	
Vpliv evropskega kmetijstva na Kranjsko v Vertovčevem času	15–20
The influence of European agricultural upon Carniola in times of Vertovec	

Lojze HRČEK	
Matija Vertovec – učitelj naših vinogradnikov	21–26
Matija Vertovec – teacher of our wine-growers	

Dušan TERČELJ	
Vertovčevi pogledi na kletarstvo	27–31
Vertovec's view of cellarage	

Jože KORUZA	
Značilnosti Vertovčevih cerkvenih govorov	33–38
Characteristics of the sermons by Vertovec	

Bogo GRAFENAUER	
Obča zgodovina v delih Matije Vertovca	39–44
Universal history in the work of Matija Vertovec	

Fran DOMINKO	
Sestavki iz astronomije v Kmetijskih in rokodelskih novicah v 5. tečaju z leta 1847 izpod peresa Matije Vertovca	45–53
Essays on astronomy in »Kmetijske in rokodelske novice« (=Agricultural and Trade News, 5 th volume, 1847) written by Matija Vertovec	

Stane GRANDA	
Kmetijske razmere v Vipavski dolini v prvi polovici 19. stoletja	55–65
Agricultural conditions in the Vipava Valley in the first half of the 19 th century	

Marino VERTOVEC	
O rodu Matije Vertovca	67–70
About the family of Matija Vertovec	

Hilarij KOSTA	
Primorski vinorodni rajon	71–72
Slovene Littoral wine-growing district	

Razprave – Studies

Beatriče ŽBONA-TRKMAN	
Arheološko najdišče Pavlini v Lokah	73–84
Archeological finding place Pavlini at Loke	

Jernej ZAVRTANIK	
Poznoantično grobišče pri Kosovelih	85–94
Late roman cemetery by Kosoveli	
Peter ŠTIH	
Tolminsko gospodstvo po urbarju iz leta 1598	95–115
Lord-ship of Tolminian area according to Land-register from the year 1598	
Petko LUKOVIĆ	
Naknadni podaci o borbi primorskih Slovenaca protiv italijanskih irredentističkih pretenzija na slovenačke teritorije 1878. i njen odjek kod srpskog naroda u Srbiji i Vojvodini. (2 dio)	117–131
Some additional data about the Struggle of Slovenians against irredentist pretensions to Slovene territories in the year 1878 and the Echo of this struggle by Serbians in Serbia and Vojvodina (2 nd part)	
Pavel BUDIN	
Hranilnica in posojilnica v Mirnu (2. del)	133–144
Savings- and Loan-Bank in Miren. (Part Two)	
Borut URŠIČ	
Katalog rezljanih oltarjev 17. stoletja v Goriških Brdih	145–184
Catalogue of Seventeenth Century Carved Altars in the Goriška Brda	
 Zapiski – Notes	
Branimir RENAR , Raša in njeni mlini	185–195
The River and Valley Raša and its mills	
Janez DOLENC , Vedomci	196–197
Jacks-o'-lantern	
Pavel MEDVEŠČEK , Pastirske igre iz Zářscíne	197–203
Pastoral play from Zářscína	
Leopold JURCA , Škof dr. Juraj Dobrila in njegov molitvenik »Oče budi volja tvoja«	204–205
Bishop Dr. Juraj Dobrila and his prayer book »Father, they will be done«	
Edvin PERVANJE , Akcije pripadnikov narodnorevolucionarne organizacije TIGR na Šentviški planoti 1930–1932	205–208
The actions of the members of the revolutionary organization TIGR on the Šentviška planota 1930–1932	
Edvin PERVANJE , Revolucionar Štefan Rijavec	208–212
Revolutionary Štefan Rijavec	
Slavko REJEC , Partizanska šola v Podmelcu in njene podružnice	212–213
Partisan school in Podmelec and its branch-schools	
Marko VUK , Življenjski jubilej dveh goriških slikarjev	213–214
Life jubilee of two painters from Gorizian area	
 Nekrologi – Necrologies	
Branko MARUŠIĆ , Arduino Cremonesi (1912–1983)	215–216
Marijan BRECELJ, Camillo Medeot (1900–1983)	216–217
Branko MARUŠIĆ , Rudi Hönn (1915–1984)	217–218
 Ocene in poročila – Reviews and Reports	
Aquileia nostra 53 (1982) (Jana Šubic-Prislan)	219–220
Aquileia nostra 54 (1983) (Jana Šubic-Prislan)	220–221
Archeografo triestino 42 (91) (1982) (Branko Marušič)	221–222
Archeografo triestino 43 (92) (1983) (Branko Marušič)	222
Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste 11 (1980) (Drago Svoljšak)	222
Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste 12/I (1981) (Drago Svoljšak)	223
Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste 12/II, 13/I (1982) (Drago Svoljšak)	223–224
Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste 13/II (1982) (Drago Svoljšak)	224–225
Atti dell'Accademia di Scienze, Lettere ed Arti di Udine 75 (1982) (Branko Marušič)	225
Atti dell'Accademia di Scienze, Lettere ed Arti di Udine 76 (1983) (Branko Marušič)	225
Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, N. S. 31 (1983) (Drago Svoljšak)	226–227
Jadranski zbornik 11 (1979–1981) (Branko Marušič)	227
Memorie storiche forogiviliesi 62 (1982) (Branko Marušič)	228
Memorie storiche forogiviliesi 63 (1983) (Branko Marušič)	228
Pazinski memorijal 10 (1976) (Peter Stres)	228–229
Pazinski memorijal 11 (1977) (Peter Stres)	229–230
Pazinski memorijal 12 (1978) (Peter Stres)	230–231
Pazinski memorijal 13 (1979) (Peter Stres)	231–233
Quaderni di scienze antropologiche 8 (1982) (Drago Svoljšak)	233–234
Quaderni di scienze antropologiche 9 (1983) (Drago Svoljšak)	234
Quaderni giuliani di storia 3 (1982) (Branko Marušič)	234–235
Qualestoria 11 (1983) (Branko Marušič)	235
Storia contemporanea in Friuli 12 (1982) št. 13 (Peter Stres)	235–236
Storia contemporanea in Friuli 13 (1983) št. 14 (Peter Stres)	236–237
Studi Goriziani 55–56 (1982) (Marko Vuk)	237–239
Studi Goriziani 57–58 (1983) (Marko Vuk)	239–240
Studi Goriziani 59 (1984) (Marko Vuk)	240–241
Studi Goriziani 60 (1984) (Marko Vuk)	241–242
Il Territorio 5 (1982) št. 7 (Nelida Silić-Nemec)	242
Il Territorio 6 (1983) št. 8 (Nelida Silić-Nemec)	243
Il Territorio 6 (1983) št. 9 (Nelida Silić-Nemec)	243–244
Il Territorio 7 (1984) št. 10 (Nelida Silić-Nemec)	244
Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu 25 (1982), 26 (1983) (Vlasta Tul)	245–246

GORIŠKI LETNIK

Zbornik Goriškega muzeja

Povzetke in sinopsise ter kazalo sta prevedla: v angleščino

Jolanda Juršič, v italijanščino Jožko Vetrih

Sinopsise je z UDK vrstilci opremila Alenka Gregorič

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji

Ovitek zasnovala Ana Sirk-Fakuč

Izdal Goriški muzej v Novi Gorici (zanj Branko Marušič)

Tiskalo GP «Soča» v Novi Gorici

Naklada 1000 izvodov

Po mnenju republiškega sekretariata za prosveto in kulturo (št. 421-2/72 z dne
26. 12. 1973) je knjiga oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.